

عەلی وەردی

لێکۆڵینەوەیەک لە سروشتی کۆمەڵگای عێراقی

وەرگێڕانی:
فەیسەڵ خەلیل

عەلی وەردی

لێکۆڵینەوەیەک لە سروشتی کۆمەڵگەی عێراقی

وەرگێڕانی
فەیسەڵ خەلیل

ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە
ژمارەی بڵاوکراوە: ٢٨٧

لێکۆڵینەوەیەک لە سروشتی کۆمەڵگەی عێراقی
نووسەر: عەلی وەردی
وەرگێڕانی فەیسەڵ خەلیل
دەرهێنانی هونەری ناوەوە: لاوین خەلیل هیدایەت مام شێخ
بەرگ: ئاکار جەلیل کاکەوەیس
تیراژ: (١٠٠٠) دانە
نرخ: (٩٠٠٠) دینار
شوێنی چاپ: چاپخانەی رۆژهەڵات/هەولێر
لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٥٣) ی ساڵی ٢٠١٥ی پێدراوە.

ناوەندی ئاوێر
بۆچاپ و بڵاوکردنەوە
ناونیشان: هەولێر - پشت پارێزگا - بەرانبەر دەرگای فەلات
ژمارەی موبایل 07504209495 07504242101
ئیمەیل Nawendi.awer@yahoo.com
فەیس بووک www.facebook.com/nawendiAwer

ئەم کتێبەم پێشکەش دەکـەم بەوانــەی بــە بیرۆکـە بەرزەکان سەرقاڵن، هەوڵیش دەدەن لە کۆمەڵگاکـەی خۆیان جێبەجێی بکەن، بەچاوپۆشین لەسەر سروشتی کۆمەڵگا و بارودۆخەکەی.
ئێستا کاتی ئەوە هاتووە لە کۆشکی بلوورین دابەزن و پێویستیەکانی واقیعی کۆمەڵگاکەی خۆیــان لەبەرچــاو بگرن.

عەلی وەردی

پێشەکی

ئـەم کتێبـەی کـە ئێسـتا دەیخەمـە بەردەسـتی خوێنـەر، لەگـەڵ ئـەو کتێبانـەی بەدواوەی دێن، بریتین لەپوختەی لێکۆڵینەوەیەکی درێژ وسەخەت. مـن زیـاتر لـە بیست ساڵ دەبێت توێژینەوە لە بارەی کۆمـەڵگای عێـراق دەکـەم. لەسـاڵی ١٩٥٠ یشەوە، ئەم توێژینەوەیە زیاتر وردەبێتەوە دەبێت. ئەمەش ئەو ساڵە بوو کـەوەك مامۆستای کۆمەڵناسی لە کۆلیژی (ئاداب و علومی) بەغدا دامەزرام.

لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت، مـن پێشـتر لـە هەنـدێك کتێـب وموحـازەرە گشتییەکانم لەبابەتی توێژینـەوە، لـەبارەی کۆمـەڵگای عێراقـی نزیـك بوومەتـەوە، لەوانە:

١-لەساڵی ١٩٥١ موحازەرەیەکی گشتییم لەهۆڵی (مەلیکە عالیە) پێشکەش کـرد، بەناونیشانی (کەسـێتی تـاکی عێراقـی) ئـەم موحازەرەیـە، دوای زێـدەکردنی وەك کتێبێکی بچووك لەهەمان ساڵ بڵاوکرایەوە.

٢- لەسـاڵی ١٩٥٤ کتێبـی (واعیـزی سـوڵتانەکان) بڵاوکرایـەوە، کـە لەبەشـەکانی پێشەوەیدا، باسی سروشتی کۆمەڵگای عێراقم کردووە، لەسەروبەندی دەرکـەوتنی ئیسـلامدا. لەگـەڵ باسـکردنی ئـەو هۆکـارە کۆمەڵایەتییانـەی کاریگـەریان لەسـەر پێکهاتەی کەسێتی تاکی عێراقی هەبووە.

٣- لەسـاڵی ١٩٥٨ دەسـتـەی توێژینـەوەی عـەرەبی لـەزانکۆی ئـەمریکی لەبەیروت، بانگهێشتیان کردم بۆ پێشکەشـکردنی موحازەرەیـەك لەسـەر بابـەتی" گومبـوون لەداهاتـە ئاکارییـەکان لـەوڵاتانی عـەرەبی" لـەم توێژینەوەیـە، بەشـێوەیەکی تایبـەت زیـاتر جـەختم لەسـەر ئاکـاری خـەڵکی عێـراق کردۆتـەوە. موحازەرەکەشم لە مانگی حوزەیرانی هەمان ساڵ لەگۆڤاری (الابحاث) بڵاوکرایەوە کە هەر لەلایەن زانکۆی ناوبراو دەردەچوو.

٤- لەساڵی ١٩٥٩ لە کۆنگرەی جیهانی کۆمەڵناسی بەشداربووم، کە لە شاری شتریزای باکووری ئیتالیا ئەنجام درا. لەو کۆنگرەیەدا توێژینەوەیەکم لەبارەی (بیابانشینی و کاریگەرییەکەی لەسەر کۆمەڵگای عێراق) پێشکەش کرد. لەوێ هەلی ئەوەم بۆ رەخسا گەنگەشە لەگەڵ دوو زانای گەورەی کۆمەڵناسی بکەم لەبارەی توێژینەکەمەوە و سوودێکی زۆرم لەوان بینی.

٥-لەساڵی ١٩٦٢، بانگهێشت کرام بۆ ئەوەی لەفیستڤاڵی ئیبن خەلدون ئامادەم، کە لەقاهیرە لەژێر چاودێری ناوەندی مەرکەزی قەومی بۆ توێژنەوەی کۆمەلأیەتی و تاواننناسی ئەنجام درا. لەوێ موحازەرەیەکم پێشکەشکرد تیایدا هەوڵمدا تیۆری ئیبن خەلدون تاوتوێ بکەم لەرووی گرنگەیەکەی بۆ تێگەیشتن لەکۆمەڵگای عەرەبی و کۆمەڵگای عێراقی بەشێوەیەکی تایبەت. ئەو مەرکەزە موحازەرەکەی من و تەواوی موحازەرەکانی دیکەی لەکتێبێکی تایبەت چاپ کردبوو بە ناونیشانی (کارەکانی فیستڤاڵی ئیبن خەلدون).

٦- هەروەها لەساڵی ١٩٦٢، چەندین موحازەرەم لە پەیمانگای باڵای توێژینەوەی عەرەبی لە قاهیرە، پێشکەش کرد. پەیمانگاکە دواتر ئەو موحازەرانەی بەناونیشانی " لۆژیکی ئیبن خەلدون لەژێر رۆشنایی شارستانیەت و کەسێتیەکەی" وەك کتێبێك بلأوی کردەوە. لەو کتێبە و لەموحازرەکان بانگەشەم بۆ پێویستبوونی دانانی " کۆمەڵناسی عەرەبی " کرد، کە رەگوریشەکەی لە تیۆرەکەی ئیبن خەلدونەوە وەرگیرابێت. لەتوێژینەوەی دیاردە کۆمەلأیەتیە جیاجیاکانی کۆمەڵگای عەرەبی پشت بەو تیۆرە ببەسترێت.

مەبەستم لەناوهێنانی توێژینەوەکانی پێشوو، ئەوەیە سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە رابکێشم کە ئەو بۆچوونانەی لەو توێژینەوانە هاتووە کۆتایی نین، هەندێکیان گۆڕاون، هەندێکی دیکەش وەك خۆیان ماونەتەوە. ئەمەش بابەتێکە پۆزشی بۆ ناهێنمەوە؛ چونکە توێژینەوەی زانستی دەکرێت بگۆڕێت و پێشبخرێت. ئەمەش بەپێی گۆڕانی ئەو زانیاریانە دەبێت، کە جار لەدوای جار توێژەر وەریاندەگرێت. بۆیە تکام لەخوێنەر ئەوەیە سەرسام نەبێت لەوەی: (ئەوەی لەم کتێبە گوتراوە جیاوازە لەوەی لەتوێژینەوەکانی پێشووترم هاتووە).

لەراستییدا، من لەمیانەی توێژینەوەی دوورودرێژم بۆ کۆمەڵگای عێراقی، زۆرجار دژی خۆم بوومەتەوە. لەوانەیە ئەمڕۆ بۆچوونێکم هەبێت، بەیانی وازم لێ هێناوە. دواتر گەڕاومەتەوە سەری. قوتابیەکانم تێبینی ئەوەیان کردبوو، کاتێك بینیان میتۆدی خوێندن لەبابەتی کۆمەڵگای عێراق ساڵ لەدوای ساڵ دەگۆڕم. بەدووریشی نازانم دوای دەرچوونی ئەو کتێبە، زۆرێك لەو بۆچوونانە بگۆڕم کە تێیدا هاتووە. لەوانەشە خوێنەر لەکتێبی داهاتوومدا بۆچوونی پێچەوانە ببینی.

سەرچاوەی کتێبەکە:

لەنووسینی ئەم کتێبە وکتێبەکانی داهاتوو، پشتم بەچەندین سەرچاوەی جۆراوجۆر بەستووە کە دەکرێت بەمشێوەیەی خوارەوە پۆلین بکرێن:

١- کتێب و وتار و بڵاوکراوە: بەمدواییە ژمارەیەکی زۆر لەوانە بڵاوکراوەتەوە. دەمەوێت بەتایبەتی ئاماژە بەو توێژینەوە زانستیانە بکەم کە خاوەنەکانیان بۆ وەرگرتنی بڕوانامەی دکتۆرا پێشکەشیان کردووە. هەندێکیان وەك کتێب چاپکراون، وەك کتێبەکەی دکتۆر فازڵ جەمالی، دکتۆر مەتا عەقراوی، دکتۆر شاکر مستەفا سەلیم، کتێبەکەی محەمەد سەلمان حەسەن، چەندانی دیکە، کە هەر هەموویان بەشێوەیەك لەشێوەکان توێژینەوەن لەبارەی کۆمەڵگای عێراقەوە.

٢-راپۆرتی قوتابیان: ئەمەیان ساڵانە لەبارەی کۆمەڵگای عێراقەوە داوام لەقوتابیان دەکرد ئامادەی بکەن. لەمیانەی ئەو ساڵانەدا ژمارەیەکی زۆر لەو راپۆرتانە لەلام کەڵەکەبووە. نکۆڵی لەوە ناکەم هەندێك لەو راپۆرتانە هیچ وپوچن وبەهای زانستیان نییە،بەڵام بەشێکیان، کە بێگومان ئەم جۆرەیان کەمە، تێبینی ودەرئەنجامی کۆمەڵایەتی بەسوود لەخۆیانەوە دەگرن. بەهەرحاڵ ئەم جۆرە راپۆرتانە، ساڵ لەدوای ساڵ هەلێکی زۆریان بۆ رەخساندنم، بۆ زێتر وردبوونەوە لە کۆمەڵگای عێراق. قوتابییەکانیش لەسەرتاسەری عێراق لەدوور ونزیکەوە، تەنانەت هەندێکیش لەوڵاتانی عەرەبییەوە دەهاتن. جا راپۆرتەکانیان لە بارەی نەریت وبەهای ناوچەکانیان کەم تا زۆر زەین رۆشن دەکاتەوە. من کاتێك ئەو کتێبە پێشکەش دەکەم دەبێت ئیعتراف بە چاك وپاڵپشتی ئەو قوتابیانە بکەم لەبەدەستهێنانی ئەو زانیاریانەی لەو کتێبە هاتووە.

٣- گفتۆگۆکانی تەلەفزیۆن: ئەوەیان لە ساڵی ١٩٦٠ لەتەلەڤزیۆنی بەغدا ئەنجامم دەدا. ناونیشانی ئەوگفتوگۆیانە بریتی بوو " تۆ دەپرسی ئێمە گەنگەشەی دەکەین" . لەمیانەی ئەو بەرنامانە ژمارەیەکی زۆری نامەم بۆ هات، کە خاوەنەکانیان لەبارەی کێشە کۆمەڵایەتیەکانەوە پرسیاریان دەکرد. سوود وەرگرتنم لەو نامانە کەم نەبوو. ئێستاش دەیانپارێزم و بە سەرچاوەیەکی دەزانم بۆ توێژینەوە لەبارەی کۆمەڵگای عێراقەوە. ناوەڕۆکەکانیان بریتین لەو کێشە جۆراوجۆرانەی هەندێك لەخەڵکی عێراق گلەییان لەبارەوە هەیە، بەتایبەتی نەوەی نوێ. ئەمەش ململانێیەکی دەروونییە و لەژێر باری ئەو کێشانەوە بەدەستیەوە دەناڵێن. جێگەی داخی منە کە دەڵێم بەرپرسان لەو بەرنامانە رازی نەبوو، دڵیان ئاوی نەدەخواردەوە و فرمانی راگرتنیان دا. بەمەش لەو نامانە دابڕام کە بۆ دەهات [١].

٤- تێبینیەکانی خۆم : ماوەیەکی کورت نییە لەوە راهاتووم چەندین لایەنی کۆمەڵگای عێراق بگەڕێم، گوێ لە قسەی خەڵکی عەوام بگرم. بەتایبەتی قسەی عەمامە بەسەرەکانیان. زۆر پەرۆشی ئەوەم. لەئەنجامی ئەو پەرۆشییەم شەکەتی وشەرمەزاریم بینیوە. زۆرێك لەخەڵکی عێراق ناتوانن لەوە بگەن قسەی خەڵکی عەوام سەرچاوەیەکە بۆ زانست. ئەوان لەوە راهاتوون وا سەیری زانست بکەن ئاستێکی بەرزی هەیە وناکرێت بۆ ئاستی حەمباڵ و بەقاڵ دەبەزێت، بۆیە ئەگەر ببینن کەسێکی خوێندەوار تێکەڵ بەخەڵکی رەش وڕووت دەبێت و گوێ لە قسەوقسەڵۆکیان دەگرێت، ئەوا ئەوان نکۆڵی لەو پیاوە خوێندەوارە دەکەن وسوکایەتی پێ دەکەن.

لەراستیدا کۆمەڵناسی بەسروشتی خۆی، سادە وساکارە. زۆرترین زانیارییەکانی خۆی لەخەڵکی رەش وڕووت و تاوانبار و ئاژاوەکانیان وەردەگرێت. ئەوان بە نەنگی وشانازییەکانیانەوە، بە هاوکاریی ورکابەرییان، راستگۆترین نواندنی بەها

---

[١] یەکێك لە رۆژنامەکانی بەغدا راپرسییەکی لەبارەی چاکترین بەرنامەی تەلەفزیۆنی ئەوکات ئەنجام دابوو. ئامانجی راپرسییەکە ئەوەبوو : بەرنامەی " تۆ دەپرسی ئێمە گەنگەشەی دەکەین چاکترین بوو. ماوەیەکی زۆر بەسەر ئەو راپرسیە تێپەڕنەبوو، بەرنامەکە بێ پۆزش وەستا. ئەمەش شتێکی سەرسوڕهێن نییە لە وڵاتە ئەمینە !

باوەکانی کۆمەڵگان، بەمەش ئەوان باشترن لەخوێندەوارەکان. خوێندەوار مەیلی بۆ خۆهەڵکێشان وخۆدەرخستن هەیە بەپێچەوانەی ئەوەی لەناخی دایە. کەچی کەسێك لەعەوام ناتوانێ ئەو گرێ و بەهایانە بشارێتەوە کە لەناخی هەیە. ئەمەش لەو کاتەی رکابەری دەکات و جنێو دەدات، یان ئەوکاتەی شانازی دەکات و هاوکاری دەکات، دەردەکەوێ.

کێشەی زۆرێك لەخەڵکی عێراق ئەوەیە لەمە ناگەن و درکی پێناکەن. وەك دەردەکەوێت ئەوان تا ئێستا لەچوارچێوەی عەقڵی کۆن دەژین. کەواتە ئەوان وا دەزانن، دەبێت زانست لەئاستی جەماوەر بەرزتر بێت. هەرچەندەش بەرزبێتەوە و هەڵکشی ئەوا بەهاکەی زیاتر دەبێت. ئەم تێگەیشتنەش رەگەکەی لەسروشتی ئەو چینە وەرگیراوە کە لەکۆندا پەرەی بە زانست دەدا .(واتە چینی دەسەلاتدارە خۆشگوزارەنەکان). ئەم چینە زانستی وەك جوانکارییەك دەویست بۆ ئەوەی خۆی پێ دەربخات و خۆی لە عەوام گەورەتر بکات. کەچی ئێستا دەوڵەتی ئەم چینە نەماوە، مەبەستیش لەزانست ئەوەیە هۆکارێك بێت بۆ خزمەتکردنی جەماوەر نەوەك رووکەشی و خۆهەڵکێشان بێت بەسەر خەڵکەوە.

رەخنەیەکی قبوڵ نەکراو:

هەندێك لەرەخنەگران، رەخنەی ئەوەیان لێگرتووم، گوایە من لەتوێژینەوە کۆمەلأیەتییەکەم شێوازی ئاماری سیستەماتیك جێبەجێ ناکەم کە لەئەمریکا و ولأتانی دیکەی پێشکەوتوو پەیڕەو دەکرێت. ئەو رەخنەیە قبوڵ ناکەم سەرەڕای ئەوەی لەرووکەشدا ماقوڵە. کۆمەڵگای عێراقی لەکۆمەڵگای ئەمریکی جیاوازە. لەوێ توێژەر دەتوانێ لەدەرگاکان بدات و هەر پرسیارێك بەخەیاڵی دابێت لە کابانی ماڵ بپرسێت. ئەوانیش رێزی دەگرن و لەزۆربەی کات وەلأمی دروستی دەدەنەوە. کەچی لەلای ئێمە بارودۆخەکە تەواو جیاوازە.

لەمێژە عێراق بەدەست ئەو کەلێنە فراوانە دەناڵێنێ، کە لەنێوان گەل و حکومەت هەیە. گەل حکومەت بەو دوژمنە دەزانێ کە هیچ سوودێکی نەبێت و هەر زیانی لێ دەبارێ. لەنێو عەوامی خەڵکدا بەروونی تێبینی ئەوەم کردووە. بۆیە ئەوان کاتێك دەبینن ئەفەندییەك بۆلایان دەچێ و قەڵەم ودەفتەری بەدەستەوەیە،

ئەوا وا دەزانن بۆ باج کۆکردنەوە یان بۆ بەسەربازکردن هاتووە. یانیش دەیانخاتە زیندانەوە. لەبەرئەوەش وا ڕاهاتوون بەهەموو شێوازێك لەوەڵامەکانیان درۆ بکەن، نەوەك تووشی شتێکی نەخوازراو بن.

جا کاتێك توێژەرێکی کۆمەڵایەتی دەچێتە لایان بە داردەستی حکومەتی دەزانن، چونکە ئەو لەجلوبەرگ ئەفەندییە و قەڵەم ودەفتەری بەدەستەوەیە. ئەگەرهاتوو توێژەر جلی ئاسایی ئەوانی پۆشی. ئەوا وا دەزانن سیخوڕە وحکومەت بەسیخوڕی ناردوویەتی. لەبەرئەمانە کاتێك من دەمەوێ توێژینەوەیەك بکەم ، هەوڵ دەدەم متمانەیان بەدەستبهێنم بەر لەوەی دەست بەپرسیار بکەم. من بەشێوەیەکی هەڕەمەکی پرسیارم لێ دەکردن، لەرێگای وروژاندن و پێدانی جۆش وخرۆش و شانازی هانی ئەوانم دەدا، وەلأم بدەنەوە.

بەبۆچوونی من دروسترین ڕێباز بۆ توێژینەوە لەکۆمەڵگای عێراق، ئەو ڕێبازەیە کە زانای بەناوبانگی ئەڵمانی ماکس ڤیبەر دایهێناوە وئەم ڕێبازەش پشت (بەتێگەیشتن) پێکهێنانی (نموونەیی) [٢]دەبەستێت. ئەمەیان گونجاوە بۆ سروشتی کۆمەڵگاکەی ئێمە و بارودۆخە تایبەتەکەی. بەلأم سەبارەت بە ڕێبازە ئەمریکیەکە ئەوەیان گونجاو نییە، چونکە تووشی کێشەی وهەڵەی ئەوتۆمان دەکات، ئێمەی دوورین لێیان. هەرچۆنێك بێت، پێویستە هیوای بەکارهێنانی ئەو ڕێبازە بخوازین. ئەمەش کاتێك دەبێت کە کۆمەڵگای عێراق لەرووی ناوەرۆك و رووخسار هاوشێوەی کۆمەڵگای ئەمریکی بێت. ئەمەش هیوایەکی دوورە.

کۆمەڵگای عێراقی و عەرەبی:

رەخنەیەکی دیکە لەلایەن رەخنەگرانی دیکە، رووبەرووم کرایەوە. ئەوان پێیانوایە دەبێت یەکەمجار توێژینەوە لەبارەی کۆمەڵگای عەرەبی بکەین. کەچی سەبارەت بەعێراق ئەوان پێیانوایە ئەمە تەنها بەشێکە لە کۆمەڵگا گەورەکەی عەرەب. دەشڵێن سەرەتا دەبێت هەمووەکی تاوتوێ بکرێت ئینجا بەشەکی.

من لەم بۆچوونەدا تەواو لەگەڵیان جیاوازم. لێرەدا دەمەوێ لێیان بپرسم: چۆن دەکرێت توێژینەوە لەبارەی کۆمەڵگای گەورە بکەین، بێئەوەی توێژینەوە بۆ هەر

[٢] Barnes (History of Sociology) p.290-292

بەشێکی بچووکی بکەین. وەك لە شێوازی نوێ (ئیستقرا) ناسراوە[٣] توێژینەوەی بە تاوتوێکردنی بەشەکان دەست پێدەکات و دواتر بەوانە دەگاتە تێگەیشتنێك لەبارەی هەمووەکی. کەچی ئەو رەخنەگرانە دەیانەوێ بگەڕێنەوە سەر شێوازی ئەنجامسازی (استنتاج)ی کۆن. ئەمەش بابەتێکە لەگەڵیان کۆك نیم.

بێگومان هەندێك سیفاتی گشتی بۆ عەرەب هەیە، لەهەموو ولآتانەکانیان، لەگەڵئەوەشدا دەبێت ئیعتراف بەوە بکەین کە چەندین سیفەتی دیکە هەیە لەولآتێکەوە بۆ ولآتێکی دیکە جیاوازە. ئێمە ناتوانین لەو سیفەتانە بگەین بە جیاواز ولێکچووەکانیەوە، ئەگەر توێژینەوە بۆ هەر ولآتێك نەکەین بەتەنیا. دواتریش توێژەران دێن هەموو ولآتەکان بەیەکترەوە بەراورد دەکەن، بۆ ئەوەی ئەنجامە خوازراوەکانیان دەست بکەوێت.

یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی نیشتیمانی عەرەب ئەوەیە پانتاییەکی فراوانی گۆی زەوی دەگرێتەوە، هەر لەزەریای ئەتڵەسییەوە بۆ کەنداوی عەرەبی دەکشێ، بەشێوەیەك خۆر لە تێپەڕبوونی بەو خاکەدا زیاتر لەسێ کاتژمێر دەخایەنێ. زەمانێکی زۆر بەسەر ئەونیشتیمانە تێپەڕیوە کە گواستنەوە و گەیاندن لەنێوان لایەنە دوور لەیەکترەکانی زۆر زەحمەت بووە. لەگواستنەوە وشتر و بارگیر و کەشتی چارۆگەداری هێواش بەکارهاتووە. ئەمانە چەندین رۆژ و مانگی خایاندووە.

ئەم دوورییەی ولآتانی عەرەبی لەیەکتر، وایکردووە هەر ولآتێك لەبارودۆخی تایبەت بەخۆی بناڵێنێ و جیاوازی لەگەڵ بارودۆخی ولآتانی دیکە هەبێت. بۆ نموونە فەتحکارێکی ولآتانی عەرەبی نەیتوانیوە هەموو ناوچەکانی راستەوخۆ لەژێر دەسەلآتی خۆی بهێڵێتەوە. لەبەر ئەمەشە دەبینین هەر ولآتێکی عەرەبی مێژووی تایبەتی خۆی هەیە، لەلایەنی سیاسی و ئابووری و ئایینی و هەموو لایەنەکانی دیکەوە.

---

[٣] (ئیستقرا) و (ئیستنتاج) دوو شێوازی ئەرگۆمێنتسازی لۆژیکن. یەکەمیان لە بەشەکانەوە بۆ هەمووەکی دەچێت. کەچی دووەمیان لە هەمووەکییەوە بۆ بەشەکان دەچێت و دەیەوێ حوکمی لۆژیکی لە هەمووەکی (الکلی) بەسەر بەشەکان بەگشتی بکات . وەرگێڕ

ئەمــەش زۆر بــەروونی لــە جیــاوازی شــێوەزارەکانی وڵاتــە جیاوازەکــانی عــەرەبی دەردەکەوێت. لەمارسیلیا لەسـاڵی ١٩٥٠ دوو پیـاوی جـەزائیریم بینـی، لەخـەڵکی عـەوام بـوون و خوێنـدەوار نـەبوون. لەقسـەکانیان هـیچ شـتێك تێنەگەیشـتم وەك ئـەوەی بـەزمانی عـەرەبی قسـە نەکـەن. وەك دەریـش دەکـەوێت جیـاوازی شێوەزارەکان ئەستەمی برِی پەیوەندی کۆمەڵایەتی نێوان وڵاتەکان زیاتر دەکات.

ئەوەی شایەنی باس بێت هۆکارە نوێیەکانی گواستنەوە، بڵاوبوونـەوەی کتێـب و رۆژنامـەو و ئێزگـەکان، وایکـردووە وڵاتـە عەرەبییـەکان لەیـەکتر نزیـك ببنـەوە. بێگومان ئەمەش وادەکات بەرەبەرە جیاوازییـە کۆمەڵایەتیـەکان و زمانەوانییـەکان کەمتر بێتەوە. پێشبینیش دەکرێت تارِادەیەك جیاوازییەکان نەمێنێ. جا ئەمە زۆر دەخایەنێ یان کـەم. بـەڵام لەگەڵئەوەشـدا دەبێـت ئـەوە لـە بیرنەکـەین کـە ئێمـە لەقۆناغی ئێستا دەژین و ئەو جیاوازییانـەش هێشـتا ماونەتـەوە و ناکرێـت بەکـەم بزانرێن. ئەمەش دروست نییە کێشەکانی وڵاتێك لەژێر رۆشنایی توێژینـەوەمان بـۆ وڵاتێکی دیکە چارەسەر بکەین.

ئەرکی نەتەوەییە کە کێشەکانی وڵاتێك لەژێر رۆشـنـایی بـەها وبـارودۆخی تایبـەتی خۆی چارەسەر بکەین. گشتاندنی رەهاش لەو بوارەدا گونجاو نییە.

ئاراستەیەکی نوێ

ماوەیەکی زۆر دوور نییە، چەندین کتێب تایبەت بەتوێژینەوەی کۆمەڵگای عەرەبی دەردەچێت. چـەند سـاڵێك لەمەوبـەر کۆنگرەیـەك لەسـەر ئاسـتی ئـەکادیمی لـە ئەسکەندەریە بەسترا. مەبەست دانـانی میتۆدێك بـوو بـۆ توێژینـەوەی کۆمـەڵگای عـەرەبی. بابـەتی کۆمـەڵگای عـەرەبی خسـتە کۆلیـژە جیاجیاکـانی کۆمـاری یـەکگرتووی عـەرەبی. وا پێدەچـێ زانکـۆی بەغـداش هـەوڵ دەدات لەگـەڵ ئـەو ئاراستە نوێیە بێت.

ئەو ئاراسـتەیە هەرچـۆنێك بێـت بەرهـەمی سوودبەخشـی دەبێـت. بـەڵامی ئـەوەی تێبینیم کـردووە زیـاتر بـە ئاراسـتەی هۆشـیارکردنەوە و رێنمـایی دەبێـت نـەوەك توێژینەوەی بابەتیانە و واقیعیانـە. زۆرتـرین ئـەو بڵاوکراوانـەی لـەو بارەیەشـەوە دەرچـووە بەمەبەسـتی ئـەوە نووسـراوە نەوەیـەکی گـەنجی نەتـەوەیی و هۆشـیار

دروست بکات. لەوانە بۆ نموونە ئاماژە بە یەکێکیان دەکەن کە لەوانەیە گرنگترینیان بێت و کۆمەڵ مامۆستای زانکۆی قاهیرە بەشداریان تێدا کردووە، ناونیشانەکەی " کورتەیەك لە توێژینەوەی کۆمەڵگای عەرەبی" یە. لەپێشەکییەکەی هاتووە:

"دوای ئەوەی چوار ساڵ ئەو مادەییەمان لەمەزنترین کۆلیژەکان وتووتەوە. ئێستا دەتوانین بڕیار لەسەر ئەوە بدەین کە ئەزمونەکەمان بەراستی سەرکەوتوو بووە. دانانی بابەتی کۆمەڵگای عەرەبی لە میتۆدی خوێندنی زانکۆکان ئامانجی خۆی بەدەستهێناوە کە بریتی بوو لەدروسکردنی لاوانی وشیار و رۆشنبیر، کە بڕوایان بەخوا و عەرەبێتی هەبێت. بزانیّ چی هەیە و چی لەسەرە. زانیاری لەبارەی بارودۆخی نیشتیمانی عەرەبی هەبێت. لەگەڵ زانینی ئاواتی ئەو نەتەوەیە لەکۆمەڵگایەکی عەرەبی تەندروست و یەکانگیر. هەر تاکێك تیایدا هەست بە ئادەمیزادبوونی خۆی و کەرامەتی خۆی و کەرامەتی نەتەوەکەی بکات"[٤].

گومانم لەوە نییە ئەو ڕێبازە (ئامۆژگار)ییە لەتوێژینەوەی کۆمەڵگای عەرەبی گرنگ و بەسوودە. بەتایبەتیش ئەوەمان لەبەرچاوگرت کە ئەو نووسینانە بۆ ئەوە نووسراوە، بخرێتە بەردەستی ئەو قوتابیانەی لە قۆناغی یەکەمی خوێندنی زانکۆ دان. بۆیە دەبێت بەشێوازێکی ڕێنمایی کردن و ئامۆژگاریی بێت، بۆ ئەوەی چاوی قوتابیان لەوە بکاتەوە کە ئەرکێکیان لەبەردەم نیشتیمانە گەورەکەیان لەسەرشانە. لەگەڵئەوەشدا پێموایە ناکرێت لەلای ئەو توێژینە ئامۆژگارییانە بوەستین و بەڵکو دەبێت بەرەو توێژینەوەی قوڵتر بچین کە نزیکتر بێت لە میتۆدی کۆمەڵناسی نویّ.

من لەوە دەترسم ئەگەر زێدەڕۆیی لەو ئاراستەیە بکەین وەك واعیزەکانی سوڵتانمان لیّ بێت. کە عەقڵی خەڵکیان پڕ دەکرد لە نموونەی یوتوپی. خۆشیان چاویان لەواقیعی کۆمەڵگا دەنوقاند. کە نەیاندەتوانی لەو نموونە بالآیانە بگەن

---

٤ (الوجيز في دراسة المجتمع العربي) ص: ص ز

بەشی یەکەم

ململانێی نێوان بیابانشینی و شارستانێتی

لەمیانەی توێژینەوەم بۆ کۆمەڵگای عێراقی. بۆ هەر لایەکی جیاوازی ڕۆیشت بم، لەهەر کات وشوێنێکدا، تێبینی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییم کردووە، کە بەدیاردەی ململانێی نێوان بیابانشینی وشارستانێتی ناوی دەبەم.

زانایانی شوێنەوار لەسەر ئەوە کۆکن کەعێراق لانکەی شارستانیەتێك بووە، بەکۆنترین شارستانی جیهان دادەنرێت. لەو تایبەتمەندیەشدا میسر هاوبەشی عێراقە. هەرچەندە ناکۆکی لەنێوان زانایان هەیە، لەسەر ئەوەی کامیان پێشتر بووە، کەچی ئێمە لێرەدا بەلامانەوە گرنگ نییە عێراق لەو بوارەدا پێشەنگ بێت، بەڵکو ئەوەی بەلامانەوە گرنگە، ئەوەیە بزانین عێراق هەر لەسەرەتای مێژووی مرۆڤایەتی شارستانیەتێکی گەشەسەندووی بەخۆیەوە بینیوە. جا دوای ئەمە گرنگ نییە ئەم شارستانییەتە یەکەم بێت یان دووەم.

دوای ئەوەی جارجارە شارستانیەت ڕووی لەعێراق کردۆتەوە، ماوەیەکی زۆری بەسەر تێپەڕیوە کە لەسەروبەندی دامەزراندنی دەوڵەتی عەباسی، عێراق بوو بەمەڵبەندی شارستانیەتی جیهانی، تەنانەت بەغدادی پایتەخت بوو بە بۆتەیەکی کۆمەڵایەتی مەزن پوختەی داهێنانی مرۆڤایەتی لەکولتوری ئەو کاتی تێدا دەتوایەوە.

لەلایەکی دیکەوە عێراق، کەوتۆتە سەر کەناری یەکێك لە سەرچاوەکانی بیابانشینی، ئەویش کەنداوی عەرەبیە. جا عێراق هەر لەسەرەتای مێژووی خۆی دا تاکو ئەمرۆ یەك لەدوای یەك تەوژمی بیابانشینەکان (البدو) ڕووی تێدەکات. هەندێك لەو (بەدو)انە لەڕێگای هێرشی سەربازبووە وهەندێکی دیکەیشی لەڕێگای کۆچکردنی بەرەبەرە بووە. هەردوو جۆری ئەم تەوژمانە کەم یان زۆر کاریگەری

لەسەر کۆمەڵگای عێراقی دەبێت و بەهای بیابانشینی تێدا بڵاودەبێتەوە و هەوڵدەدات بە هەموو توێژ و چینەکانی ئەم کۆمەڵگایە شۆڕبێتەوە.

لێرەدا دەبینین گەلی عێراق کەوتۆتە نێوان دوو سیستەمی دژبەیەکتری بەها کۆمەڵایەتیەکان. بەهای بیابانشینی بیابانی دراوسێ هاتووە وبەهای شارستانیتیشی لەکولتورەکەی شارستانێتی کۆن بۆ ماوەتەوە. ئەوەش شتێکی چاوەڕوانکراوە، لەحاڵەتێکی وەهادا گەل نەوە لەدوای نەوە لە ململانێیەکی کۆمەڵایەتی و دەروونی بژیت. لەلایەك ناتوانێ ماوەیەکی زۆر لە بەها شارستانییەکانی دڵنیابێتەوە، چونکە بیابان ناوە ناوە تەوژمی خۆی بۆدەهێنێ و ئەمەش دڵنیابوونە کۆمەڵایەتیەکەی نیگەران دەکات. لەلایەکی دیکەشەوە ناتوانێت (بەدو) بێت وەك کوڕی بیابان، چونکە شارستانیەتە گەشەسەندووەکەی بە بوونی ئاو و بەپیتی خاکەکەی ناچاری دەکات بەهای، بیابانشینی بگۆڕێت بۆئەوەی لەگەڵ بارودۆخە تایبەتەکەی بێت.

بۆیە شیاوە گەلی عێراق بەگەلێکی سەرسام وەسف بکەین، دوو ڕێگای پێچەوانەی لەبەردەم کراوەتەوە، ناچارە لەیەك کاتدا بەهەردووکیان بڕوات. کاتێك بۆماوەیەك لەڕێگاییەکیان دەڕوات، ئەوا بۆماوەیەکی دیکە دەچێتەوە سەر ڕێگاکەی دیکە.

سروشتی(پێچەوانەبوون):

ئەوەی لەبابەتی بیابانشینی وشارستانێتی جێگای سەرنج بێت، ئەوەیە هەردووکیان لەزۆر بەهای کۆمەڵایەتی پێچەوانەوەی یەکترن، ئەمە بابەتێکە بەوردی لەشوێنێکی دیکە تاوتوێی دەکەین. لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە بڵێین ئامانجی سەرەکی کە بیابانشینی بەدوای دەگەڕێت تەواو پێچەوانەی ئەوەیە شارستانیەت کۆششی بۆ دەکات.

دوو بوار هەیە ئەو پێچەوانبوون ودژبەیەکتری نێوان شارستانیەت وبیابانشینی، بەڕوونی تێدا دەردەکەوێت، ئەوانیش بواری دەوڵەت و پیشەگەرییە. لەبواری یەکەمدا دەبینین بەدو بەهۆی سروشتی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەیەوە مەیلی پاشەکشەی لەدەوڵەت هەیە و لەملکەچبوونی رادەکات. دەمارگیری هۆز لەبیابانشیندا شوێنی دەوڵەت دەگرێتەوە وئەرکەکانی ئەنجام دەدات. کەسی

بەدو شانازی تەواو بەهۆزەکەی دەکات، هەربۆیە هۆز بە هۆی مانەوەی خۆی وسەرچاوەی کەرامەتی خۆی دەزانێ، کەچی دەوڵەتی لەتێروانینی ئەودا تەنها سیستەمێکە بۆ سەرشۆڕی و پێدانی باج. زۆر شەرمە بۆ کەسی بەدو ملکەچی دەوڵەت بێت بۆ ئەوەی باج بدات و ئەگەریش سەرپێچی کرد بە قامچی لێی بدات. ئەو شانازی بەوە دەکات سەرانە لەکەسانی دیکە وەردەگرێت، جا ئامادە نییە بەهەر کەسێکی بدات. بەتێروانینی ئەو پێدانی سەرانە یان باج ئیعترافکردن بە کۆیلایەتی وسەرشۆڕی.

دەتوانین لەبارەی پیشەگەرییشەوە هەر ئەمە بڵێین. مەبەستمان لەپیشەگەری ئەوەیە مرۆڤ پیشەیەك ئەنجام بدات و بژێوی خۆی بەهۆی پیشەکەی وبەدەست وئارەقەی نێوچەوانی بەدەست بهێنێ. کەچی کەسی بەدو پیشەگەری بە سەرشۆڕی وسوکایەتی دەزانێت. وا دەردەکەوێت وشەی پیشە لەزمانی عەرەبی دا (المهنه) لەوشەی (المهانه) وەرگیراوە کە مانای سوکایەتی دێت، یان هەردووکیان سەر بەیەك چاوگن. بەدو کەسێکە رێز لە لەتالان و داگیرکردن دەگرێت. رقی لەو بژێویەیە کە لەرێگای کارکردنەوە بێت. بۆیە لەدێرزەمانەوە بینیومانە شەرم لەوە دەکات ببێتە بەرگدروو و سەنعەتکار و بەقاڵ یان مامۆستا و کاسب، یان هەر پیشەیەکی دیکە کە لەشارستانیەتدا ناسراوە. بەتێروانینی بەدو ئەو کەسانە سەرشۆڕن، ئەگەر تۆزێك پیاوەتیان هەبێت دەبێت واز لەو پیشە بێزراوانە بهێنن وشمشێریان هەڵکێشن بۆ ئەوەی بژێوییەکی بەرێز پەیدا بکەن کە وەك هی ئەو شایەنی پیاو بێت.

دیاردەی هەڵکشان وداکشان:

کاتێك کەسێك توێژینەوە لەبارەی مێژووی کۆمەڵایەتی عێراق دەکات، هەر لەسەدەکانی کۆنەوە تا ئێستا. دەبینێ بەهای بیابانشینی ماوەیەك گەشە دەکات وماوەیەکی دیکەش کەم دەبێتەوە. ئەمەش بەپێ بارودۆخی دەوڵەت دەبێت لەرووی لاوازی وبەهێزییەوە. دەوڵەت بنەمایەکی گرنگی شارستانییەتە. ئەگەرهاتوو لەولاتێکدا دەوڵەت بەهێز بێت بەشێوەیەك بتوانێ سەرکوتی ململانێی ناوخۆ بکا، لەدز و رێگر بدات، ئەوا بەرهەمی کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەسازی

دەبوژێتەوە، شارەکان ئاوەدان دەبنەوە وخەڵك بەپیشەکانی خۆیانەوە سەرقاڵ دەبن ولەهیچ شتێك ناترسن. ئەمە چەند جارێك لەعێراق روویداوە. بەشێوەیەك بەهاکانی لەکورتی دەدەن و ئەوبەها شارستانیانە شوێنیان دەگرنەوە کە لەسەر گوێرایەڵی وپیشگەری وەستاوە.

کەچی لەهەندێك قۆناغی دیکەی مێژووی عێراق دەوڵەت لاوازە، ناتوانێ سەر ومالی خەڵك بپارێزێت. لەوکاتەشدا دەبینین خەڵك ناچار دەبێت پەنا بباتە بەر بەهاکانی بیاباننشینی، هەرچەندە دەوڵەتیش لاواز بێت ئەوا خەڵك زیاتر دەست بەو بەهایانەوە دەگرن. بۆیە دەمارگیری هۆزگەرایی ودیاردەی تۆڵەسەندنەوە و پەنابردن بەریەکتر و لەگەڵ رۆیشتن و فریاکەوتن و میوانداریکردن، ئەو جۆرانە بەشێوەیەك لەلایان زیاد دەبێت، کە بەتەواوی دەسەلاتی بەسەر پێکهاتەی کۆمەلایەتیان دەبێت. ئەمەمان زۆر بەرۆشنی لەسەردەمی عوسمانیەکان بینی، تا ئەمرۆش هەندێك پاشماوەی کۆمەلایەتی ئەو دیاردانە دەبینین- کە لەبەشەکانی داهاتوودا باسیان دەکەین.

دەکرێت ئەمەی سەرەوە بە دیاردەی هەڵکشانی و داکشانی نێوان بیاباننشینی وشارستانێتی لەعێراق ناوببەین. تەوژمی بیاباننشینی دێت وبەسەر کۆمەڵگای عێراقی زاڵ دەبێت ودواتر بەرەبەرە پاشکشە دەکات وتەوژمی شارستانێتی دەردەکەوێتەوە.

کێشەی عێراق ئەوەیە کاتێك تەوژمی بیاباننشینی تێدا پاشەکشە دەکات، ناتوانێ خۆی بەخێرایی لەگەڵ شارستانیەت بگونجێنێ. ماوەیەکی زۆر یان کەم دەست بە بەهاکانی بەدو دەگرێت، ئەمەش بەپێی ئەو بارودۆخەی ئەوکات رووبەرووی دەبێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی سروشتی بەها کۆمەلایەتیەکان ئەوەیە کەماوەیەکی زۆر کارا دەبێت تەنانەت دوای رۆیشتنی ئەو هۆکارانەی هاوکاری مانەوەی دەکەن. خەڵك کاتێك لەبەهایەکی دیاریکراو راهاتوون ئەستەمە بتوانن بەکتوپڕی دەستبەرداری بن. گومان لەوە دانییە بەرەبەرە لەلایان لاواز دەبێتەوە دوای نەهانی هۆکارەکان، بەلام ئەمەش پێویستی بە زەمەنێك هەیە، لەماوەی ئەو زەمەنەدا ململانێ لەنێوان بەهای نوێ وبەهای کۆن دروست دەبێت ولەئەنجامی

ئەو ململانێیەش چەندین کێشەی کۆمەلآیەتی دەردەکەوێت کە جێگای ئەوە نیین بەکەم بزانرێن.

ولآتانی عەرەبی :

ئەو دیاردەی هەڵکشان وداکشانی لەعێراقمان بینی، بەشێوەیەك لەشێوەکان نزیکەکەی یان هاوشێوەکەی لەزۆربەی ولآتانی عەرەبی دەدۆزینەوە.

کاتێك لەبەردەستمان نەخشەی جیهان دەکەینەوە، سەرنجی نیشتیمانی عەرەبی دەدەین، تێبینی دیاردەیەکی جوگرافی سەرنجراکێش دەکەین، زیاتر لە ریزپەرێك (شاز) دەچێت. ئەو نیشتیمانە گەورەترین درێژبوونەوەی بیابانی لەسەر گۆی زەوی لەخۆیەوە دەگرێت. لەرۆژهەلآتەوە لەچیاکانی ئێران دەستپێدەکات ولەرۆژئاوا لەکەنارەکانی زەریای ئەتلەسی کۆتایی دێت. هیچ شتێك دوولایەنەکەی لەیەکتر جیاناکاتەوە تەنها دەریایەك نەبێت، کەلێنێك لەنێوانیان دروست دەکات. ئەویش دەریای سوورە.

نکۆڵی لەوە ناکەین، گۆی زەوی ناوچەی بیابانی دیکەی لەخۆیەوە گرتووە، کە لەدرێژی و گەورەییدا، نزیکە لەناوچەی عەرەبی. لەوانە ئەوەی دەکەوێتە باکوری کیشوەری ئاسیا، لەچینەوە لەرۆژهەلآت درێژ دەبێتەوە تا لەرۆژئاوا بەدەریای خەزەر دەگات. ئەم ناوچەیە لەلایەکەوە لەناوچەی عەرەبی دەچێت وئێستاشی لەگەڵ دابێت سەرچاوەیەکی هەلقولآنی بەدوەکانە، بەلآم لەلایەکی دیکەوە جیاوازی لەگەڵ ناوچەی عەرەبی هەیە و جیاوازەیەکەشی کەم نییە.

چەندین هۆکار وایکردووە ناوچەی عەرەبی، لەهەندێك پانتایی خۆیدا ناوە شارستانیەتی گەشەسەندو بەرهەم بهێنێ. پێشتر ئاماژەمان بۆ شارستانەیتی میسر وعێراق کرد. لەو بارەیەوە دەکرێت ئاماژە بۆ شارستانیەتەکانی یەمەن و شام وتونس ومەغریب و ئەوانی دیکە بکرێت. لەراستیشدا ناوچەی عەرەبی لە هیچ قۆناغێکی مێژووی درێژی عەرەب خاڵی نەبووە لە شارستانیەتێك. ئەمەش وەك روونە بەپێچەوانەی ناوچەکەی ئاسیایە.

دەتوانین لەمەدا بگەینە ئەو ئەنجامەی کە ناوچەی عەرەبی بەوە لەسەرجەم ناوچەکانی دیکەی جیهان جیادەکرێتەوە، کە سەرچاوەکانی بیاباننشینی

وشارستانیەتی بەشێوەیەکی تایبەت ولەمەودایەکی فراوان بەیەکەوە کۆکردۆتەوە، بۆیە راستە ئەگەر بگوترێن کۆمەڵگای عەرەبی یەکێك لەو کۆمەڵگایانەی زۆرترین مەینەتی ململانێی نێوان بیابانشینی وشارستانێتی بەخۆیەوە بینیوە و بەم دووانەش کاریگەر بووە.

جیاوازی لە پلە:

کە پێشتر وتمان ناوچەی عەرەبی یەکێکە لەو ناوچانەی جیهان کە زۆرترین مەینەتی بەدەست ململانێی نێوان بیابانشینی وشارستانێتی بینیوە، مەبەستمان ئەوە نییە کە ئەمە لەو لایەنەوە تاکە ناوچە بێت لەجیهاندا. لەراستیدا زۆر ناوچەی جیهان هەیە بەشێوەیەك لەشێوەکان شتێك لەو ململانێیەی بەرکەوتووە، بۆیە ئەوەی ئێمە دەمانەوێ سەرنجی خوێنەری بۆ رابکێشین ئەویە ناوچەی عەرەبی لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی بە پلەی توندی ململانێیەکە و بەردەوامبوونی لەنەوە دوای نەوە، جیادەکرێتەوە.

با نموونە ناوچەی بیابانی ئاسیا وەربگرین کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، لەراستیدا ئەو ناوچەیە لەهەندێك قۆناغی مێژوویدا خاڵی نەبووە لەم ململانێیە. ئەو ناوچەیە لەرۆژهەڵاتەوە نزیکە لەشارستانیەتی چین. لەرۆژئاواشەوە شارستانیەتی (وڵاتی دوای رووبار)[5] . ئەم دوو شارستانیەتە زۆرجار بەدەست شەپۆلی بیابانشینەکان ناڵاندوویانە کە لەمێژوودا بەچەندین ناوی جۆراوجۆر هاتوون وەك مەغۆل و تەتەر و تورك و قرغیز...

دەتوانین بڵێن هەر وەك ئەمانەی سەرەوە ناوچەی دیکەی جیهان، وەك لە ئێران و هیندستان و باشووری ئەفریقیا، پانتایی بیابان دەبینین ولەنزیکیان شارستانیەتی کۆن ونوێ دروست بووە. لەوحاڵەتەشدا دەبێت پێشبینی ململانێی نێوان بیابانشینی وشارستانیەت بکەین. لەگەڵئەوەشدا نابێت لەبیری بکەین کە ئەم ململانێیە لەو جۆرە نەبووە کە ناوچەی عەرەبی بینیویەتی، چونکە زۆرجار

---

[5] (وڵاتی دوای رووبار) شارستانیەتێك بووە لەناوەڕاستی ئاسیا لەمێژوودا لەلایەن ئەوروپییەکان بە (ترانساوکسانیا) ناسراوە، مێژوونووسە عەرەبەکانیش بە(وڵاتی دوای رووبار) (بلاد ما وراء النهر) ناویان بردووە. وەرگێر

شارستانیەت لەو ناوچانە توانای وەرگرتنی شەپۆلەکانی کۆچەری هەبووە، توانیویەتی بەماوەیەکی کورت بیانتوێنێتەوە. بەشێوەیەك کاریگەری گەورەی کۆمەڵایەتیان نەمێنێ.

بۆ نموونە شارستانیەتی چین وەربگرە، هێندە فراوان وچڕ بووە توانیویەتی هەزمی شەپۆلەکانی مەغۆل بکات ولەبۆتەی چینی گەورەدا بیانتوێنێتەوە. ئەمەم بەروونی لەکاتی سەردانێکم بۆ چین بینی لەساڵی ١٩٥٨. بەشێوەیەك هیچ شوێنەوارێکی شەپۆلی بیاباننشینەکانم نەبینی کە پێشتر روویان کردبووە چین. دەتوانین چاکەی ئەمەش بۆ شورا مەزنەکە بگێڕینەوە کە پاشاکانی چین لەکۆندا بۆ خۆپاراستن لە هێرشی مەغۆلەکان دروستیان کردووە. تەنانەت خودی شوراکە بەڵگەیەکی بەرهەستە کە شارستانیەتی چین لەئاستێکی فراوان و چڕ دابووە، بۆیە توانیویەتی ئەو کارە مەزنە ئەنجام بدات.

کەچی لەناوچەی عەرەبی بابەتەکە جیاوازە. لەبەرئەوەی ئەو شارستانیەتانەی تێیدا دروستبووە لەچەند ناوچەیەکی پەرژ وبڵاوبووە. وەك ئەوەی لەمێرگێك بن چوار دەوری بیابان بێت. بۆیە ململانێی نێوان بیاباننشینی وشارستانیەت توند ویەك لەدوای یەکتر بووە. ئەمەش وایکردووە شارستانیەتی و بیاباننشینی جار لەدوای جار لەهەڵکشان وداکشان دابێت.

تیۆرێکی هەڵە:

یەکێك لەو تیۆرانەی لەنێوەندی زانستیدا، لەلای نەوەی رابردوو رەواجی هەبوو، تیۆرێك بوو لەبارەی بیاباننشینی و پەیوەندی بەو بابەتی ئێستای ئێمەوە هەیە. پوختەی تیۆرەکە ئەوەیە: بیاباننشینی قۆناغێکی کۆمەڵایەتیە هەموو نەتەوەکان بەر لەچوونیان بۆ قۆناغی شارستانیەت پێیدا تێپەڕ دەبن.

ئەوەی شایەنی باسە ئەم تیۆرە، لەتیۆرە بەناوبانگەکەی (گەشەکردن) وەرگیراوە،کە لەسەردەمی (داروین)ەوە لەنیوەی دووەمی سەدەی رابردوو، بۆتە مۆدەیەکی زانستی. ئەو کاتە زانایان وایانزانی کە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی وەك هەر زیندەوەرێك دەبێت لەمێژووی خۆیدا، بەزنجیرەیەك قۆناغی حەتمی تێدەپەڕێت، ئەو قۆناغانەش وەك ئەوان خەیاڵیان کردووە. بەقۆناغی سەرەتایی دەست

پێدەکات کە مرۆڤ لەسەر راوکردن وکۆکردنەوەی بەروبوومە خۆرسەکەکان دەژیت. دواتریش قۆناغی بیابانشینی دێت کە مرۆڤ بەشوانکارەیی دەژیت. دواتر قۆناغی کشتوکاڵ و قۆناغی پیشەسازی ...

ئێستا هەڵەی ئەم تیۆرە دەرکەوتووە، بەتایبەتی لەوەی پەیوەندی بە بیابانشینی هەیە. زانایان ئەمڕۆ ئارەزوویان هەیە بڵێن بیابانشینی قۆناغێکی مەرجدار نییە بۆ گەشەسەندنی کۆمەلایەتی، لەچارەنووسی هەر نەتەوەیەك نییە لەمێژوودا بەو قۆناغە تێپەڕێت. بەڵکو بیابانشینی لەواقیعدا سیستەمێکی کۆمەلایەتیە وتەنها لەبیابان دەبێت. نە دەگۆڕێت ونە گەشەدەکات، تا بیابان مابێت دەمێنێ، بەلام کاتێك بۆ ژینگەیەکی دیکە دەردەچێت ئەوا بەرەبەرە دەگۆڕێت، ئەوکات بەرەو کشتوکاڵ، بازرگانی، پیشەسازی دەچێت، بەپێی بارودۆخی پێویست.

ئەمە وامان لێدەکات بڵێین بیابان وبیابانشینی هاوواتای یەکترن. ئەو نەتەوەیەی کە لەبیابان نازیت ناتوانێ بژێوی خۆی لەسیستەمی بیابانشینی دابین بکات. ئەو نەتەوەیە لەسەرەتا لەقۆناغی راوکردن و کۆکردنەوە دەژیت و ئەگەرهاتوو بژێوی ئەستەم بوو بەهۆی هەر هۆکارێکەوە ئەوا ناچار دەبێت ئەو قۆناغە جێبهێڵێ و بەپێی سروشتی زەوییەکەی بۆ قۆناغێکی دیکە بچێت. لەزۆربەی حاڵەتەکانیش ناتوانێت سیستەمی بیابانیشی وەربگرێت ئەگەرهاتوو خاکەکەی بیابان نەبوو.

جێگای داخە ئەم تیۆرە، سەرەرای ئەوەی دواجار هەڵەکانی دەرکەوت، کەچی هێشتا لەهەندێك ناوەندی زانستیمان باوە. هێشتا هەندێك لەنووسەران لەولاتی ئێمە کاری پێدەکەن گوایە بەدروستی دەزانن. یەکێك لەوان دکتۆر عەلی حوسنییە کە دەڵێ" عەرەب لە جاهلیەت لە قۆناغی کۆچەری دەژیان، ئەمەش قۆناغێکی کۆمەلایەتی ئاساییە، نەتەوەکان کاتێك بەرەو شارستانیەت دەچن پێیدا تێپەردەبن"[٦].

---

[٦] علی حسنی الخربوطلي (المجتمع العربي) ص ١٥٣

لەوانەیە پێویستمان بەوە نەبێت، بڵێین ئەم تیۆرە کۆسپی بۆ تێگەیشتمان لە راستی کۆمەڵگای عەرەبی ومێژووەکەی وسروشتی پێکهاتەکەی دروستکردووە. جگەلەمە بۆمان ئەستەم دەبێت درك بەتایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای عەرەبی بکەین، کە بەو تایبەتمەندیانە لەکۆمەڵگاکانی جیا دەبێتەوە، ئەگەرهاتوو بیابانیشنی بەدیاردەیەکی گشتی بزانین کە هەموو کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی تێدا هاوبەشە.

هەڵەیەکی دیکە هەیە لەبارەی بیابانشینی لەلایەن هەندێك کۆمەڵناس تێبنیم کرد لەفیستڤاڵی ئیبن خەلدون کە ساڵی ١٩٦٢ لەقاهیرە ئەنجام درا. ئەوان پێیانوایە گرنگترین خەسڵەتەکانی بیابانشینی بریتیە لەگواستنەوە وجێگیرنەبوون لە زەوی. بەمەش کەسی بەدو بە قەرەج و ئەسکیمۆ و دەشوبهێنن ئەمەش هەڵەیەکی گەورەی زانستیە، پێویستە خۆمانی لێ بەدوور بگرین.

لەراستیدا بیابانشینی یان بەدوێتی کولتورێکی کۆمەلأیەتی خۆی هەیە، لە سروشتی ژیانی بیابانەوە هەڵقولأوە، بۆیە بە کولتوری قەرەجەکان وئەوانی دیکە ناچێت کاتێك بەکۆچکردنی هەمیشەیی وەسف دەکرێت. لەبارەی بابەتەکانی دیکەشەوە جیاوازی زۆر هەیە، لەبەشەکانی داهاتوودا تاوتوێی دەکەین.

بەراوردکردن و پۆلینکردن:

دەکرێت بگوترێت ململانێنی نێوان بیابانشینی وشارستانیەتی جیاوازی جۆر وتوندی کارلێکردنی هەیە، لەولأتێکی عەرەبی بۆ ولأتێکی دیکە جیاوازە.

بەهەرحاڵ دەتوانین سێ جۆر پۆلینکردنی سەرەکی لەم رووەوە بۆ ولأتانی عەرەبی بکەین. جۆری یەکەمی پۆلینکردنەکە ئەو ولأتانەیە کە تارادەیەکی زۆر لەعێراق دەچن. لەوەی بیابانشینی وشارستانیەتی لەتەك یەکترن. هەندێك جار شارستانیەت بەسەر زاڵ دەبێت وهەندێك جاری دیکەش بیابانشینی. لەم پۆلەدا زۆربەی ولأتانی عەرەبی جێگایان دەکرێتەوە وەك ئەردەن و شام ومەغریب و تونس و جەزائیر و یەمەن. بەبروای من عێراق لەسەرووی هەموو ئەو ولأتانەیە لەرووی توندی ململانێیەکە و دووفاقیدا. ئەمەش لەبەرچەندین هۆکارە کە دواتر دێینەوە سەری.

پۆلی دووەم ئەوەیە کە بیابانشینی توندترە وکاریگەری بەسەر شارستانیەتی زیاترە، بۆیە ململانێ تێیدا دەرناکەوێت تەنها لەچوارچێوەیەکی تەسک نەبێت. نموونەکانی ئەم پۆلە نەجد وئەحسا وعەسیر ولیبیا، بەشی بیابانی جەزائیر وعوممان وحەزرەمەوتە. تایبەتمەندییەکانی ئەو ناوچانە ئەوەیە دانیشتوانیان کەمە و زۆرینەش (بەدو)ن. سیمای شارستانیەتی تێدا نییە تەنها بەشێکی کەم نەبێت لەو مێرگانەن کە ئاو وبیریان تێدایە ولەدەوروبەری ئەم ئاوانەش شاری بچووك دروست دەبن وخەڵکەکەی بەکشتوکاڵ وبازرگانییەوە خەریك دەبن. ئەو جۆرە خەڵکە لە نەریت وبەها کۆمەڵایەتییەکانیان جیاوازیان لە هۆزە بیابانشینەکانی دەوروبەریان نییە.

هەندێك جار لەو ناوچانە چەند دەوڵەتێك دروست دەبن، بەلام لەواقیعدا ئەوانە دەوڵەت نین بەمانا شارستانیەتە ناسراوەکەی. لەوانەیە ئەگەر شیاو بێت بگوترێت کۆمەڵێك شێخایەتی بەهێزن لەسەر بنەمای دەمارگیری بەدو. دەوڵەت بەمانا شارستانییەکەی دروست نابێت، تەنها لەو ناوچانە نەبێت کە بەرهەمی ئابووریان رێکخراوە، جا کشتوکاڵ بێت یان پیشەسازی، بەمەش دەوڵەت دەتوانێ پاڵپشتی خۆی بکات، بەو باجانەی ساڵ لەدوای ساڵ وەریدەگرێت.

ئەوەی ماوە پۆلی سێیەم وپۆلی کۆتاییە لەولاتانی عەرەبی. ئەم پۆلە پێچەوانەی پۆلی دووەم کەپێشتر باسمان کرد. بەشێوەیەك شارستانیەت بەهێزترە وکاریگەری بەسەر بیابانشینی هەیە وزیاتر بەناو ژیانی کۆمەڵایەتی شۆڕبۆتەوە. لێرەدا دەبێت ئیعتراف بەوە بکەین بەشی دەگمەن لەولاتانی عەرەبی لەم پۆلەدا تەنها میسرە ئەویش رووە دەریاییەکەی (الوجە البحری). کەچی رووی سەرەوەی کە بە (الصعید) ناسراوە ئەوە دەتوانرێت لەپۆلینکردنی یەکەم دابنرێت و تارادەیەکی زۆر لە عێراق دەچێت[٧].

---

[٧] لەمێژوودا، جوگرافیای میسر بۆ دوو بەش دابەش دەکرێت (الوجە البحری) کە بە (الوجە السفلی) ناودەبرێت لەسەرووی قاهیرەوە دەگرێتەوە تا دەگاتە سەر دەریای ناوەڕاست، بەلام بەشەکەی دیکە کە بە (الوجە القبلی) یان (مصر العلیا) ناودەبرێت ئەوا بەشی باشووری قاهیرەیە و بەشی باشووری ولاتەکەیە کە بە (صعید) ناودەبرێت. وەرگێر

ئەوەی شایەنی باسکردنە، ئەو پۆلینکردنە تەواو و گشتگیر نییە. بابەتەکە لەوەی باسمان کردووە فراوانتر وقوڵترە. ئەمەش وامان لێدەکات داوا لەتوێژەرانی وڵاتانی عەرەبی بکەین توێژینەوە لەبارەی کۆمەڵگا تایبەتەکەی خۆیان بکەن، لەپێناو ناسینی هەریەکەیان بەتەنیا لەچوارچێوەی گشتی عەرەبیدا.

لە پێناو کۆمەڵناسی عەرەبیدا:

لەیەکێك لەکتێبەکانی پێشووم[8]، پێشنیارێکم کردبوو، لێرەدا دەمەوێ دووبارەی بکەمەوە. پێشنیارەکەم ئەوەیە توێژەرانی عەرەب دەبێت لەنێوخۆیاندا رێك بکەون بۆ دانانی سۆسیۆلۆژیایەکی تایبەت بەخۆیان.

ئەوەی دەبێت سەرنجی پێبدرێت، ئەوەیە سۆسیۆلۆژیایەی (کۆمەڵناسی) کە ئێستا لەزانکۆ بیانییەکان دەخوێنرێت، هێشتا سیماکەی تەواونەبووە. هێشتا هەندێك لەبنەما وکۆڵەگەکانی کاریگەرە بەو دەوروبەرە کۆمەلأیەتیەی تێیدا گەشەی کردووە. ئەگەر دروست بێت دەڵێم هێشتا کۆمەڵناسی، نەگەیشتۆتە ئاستی زانستەکانی دیکە، کە ماوەیەکی زۆرە گەشەیان کردووە، وایان لێهاتووە لەسەر بنەمای گشتی چەمکەکانی خۆیان بونیاد دەنێن، بەشێوەیەك لەهەموو کات وشوێنێك جێبەجێ بکرێن.

کۆمەڵناسی نزیکەی سەد ساڵێك دەبێت پەیدابووە. ئەم تەمەن بەچاو تەمەنی زۆربەی زانستەکانی دیکە بچووکە. جێگای داخە دەبین هەندێك لەبرایانمان لەنووسەر وتوێژەران، درك بەم بابەتە ناکەن و تێناگەن. بۆیە دەبینین یەکێك کۆمەڵناسی لەزانکۆیەکی بینای دەخوێنێ، کە دەگەڕێتەوە کۆمەڵگاکەی خۆی دەیەوێ توێژینەوەی پیت بەپیت بکات لەژێر رۆشنایی ئەوەی لەوێ خوێندویەتی. جیاوازی نێوان کۆمەڵگاکەی و ئەو کۆمەڵگایە لەبیر دەکات کە تێیدا خوێندویەتی. وا تێدەگات ئەو دیاردە کۆمەلأیەتیانەی لەوێ خوێندویەتی (یاسای گشتی)ین، بەبێ جیاوازی بۆ هەموو کۆمەڵگاکانی جیهان دروستە.

نکۆڵی لەوە ناکەین کۆمەڵناسی نوێ چەندین تیۆری گرنگی تێدایە رێگا لەبەردەم توێژەری کۆمەلأیەتی رۆشن دەکاتەوە بۆ هەرکوێیەکی گۆی زەوی بچێت. لەگەڵ

[8] علي الوردي (منطق ابن خلدون في ضوء حضارته و شخصيته) الفصل الثالث عشر.

ئەمەشدا نابێت وەك دەستورێکی داخراو سەیری بکەین وکوێرانە لاسایی بکەینەوە.

لەمیانەی خوێندنی زانستیم لە ویلایەتە یەکگرتووەکان، تێبینی ئەوەکرد زانایانی کۆمەڵناسی بایەخێکی زۆر بە بابەتی بیابانشینی نادەن. لەمەشدا گلەییان لێ ناکرێت، ئەوان شوێنەواری بیابانشینی لەولاتی خۆیان نادۆزنەوە. لەسەریانە زیاتر بەو بابەتانەوە سەرقاڵ بن کە پەیوەندیان بەو کۆمەڵگایەی خۆیانەوە هەیە.

لەکەسانی بیانی ئەوانەی بایەخیان بەم بابەتە داوە، زانایانی کۆمەڵناسی نین، بەڵکو زۆرینەیان رۆژهەلاتناس وگەشتیار وهاوشێوەی ئەو جۆرە کەسانەن. ئەوانیش سەرەرای کۆششە گرنگەکانیان تووشی هەڵەی زانستی زۆر بوونەتەوە.

ئەمەش توێژەرانی عەرەب دەخاتە بەردەم ئەرکێکی قورس، چونکە ئەوان بەرپرسن لەئەنجامدانی توێژینەوەی بیابانشینی وململانێیەکانی لەگەڵ شارستانیەت. بۆیان گونجاو نییە پێشبینی بکەن کەسانی دیکە ئەم توێژینەوەیە ئەنجام بدات وریچکەیان بۆ خۆش بکات، ئەوانیش بێن لەدواوە رێگەی ئەوان بگرن.

گرنگی ئیبن خەلدون:

ئیبن خەلدون بە دوو خەسڵەت جیادەکرێتەوە، هیچ کەسێك لە نێو توێژەرانی کۆمەڵناسی هەموو نەتەوەکان هاوتای نییە. یەکەم توێژەر بوو لە جیهان ، توێژینەوەی واقیعی دوور لە ئامۆژگاری لەبارەی کۆمەڵگاوە ئەنجام داوە. بەمەش بە پێنج سەدە بەر لەزەمەنی خۆی کەوتووە. خەسڵەتی دووەم، هەتا ئێستاش مەزنترین کەسە توێژینەوەی لەبارەی کۆمەڵگای عەرەبی لەسەر بنەمای سروشتی پێکهاتە تایبەتەکەی ئەنجام داوە. واتە لەسەر بنەمای ئەو ململانێیەی لەنێوان بیابانشینی و شارستانێتی تێیدا دەگوزەرێ.

کاتێك تاوتوێی تیۆرەکەی ئیبن خەلدون دەکەین، دەبینین زۆربەی لایەنەکانی لەبارەی بەراوردکردنی نێوان بیابانشینی و شارستانێتییە. کەچۆن لە ململانێی کەوتۆتە نێوانیان. بۆیە دەکرێت بگوترێت، ئەم تیۆرە سەرەرای کۆنییەکەی، چاکترین سەرچاوەیە بۆ توێژینەوە لە کۆمەڵگای عەرەبی. ئەو تیۆرە لە سروشتی

ئەو کۆمەڵگایە هەڵقوڵاوە، وەك ئەو تیۆرانە دیکەی کۆمەڵناسی، لەو کۆمەڵگایانە هەڵقوڵاون کە تێیدا دەرکەوتوون.

هەرچۆنێك بێت ئەوەی لەبارەی ئیبن خەلدونەوە دەیڵێین، مانای ئەوە نییە تیۆرەکە تەواو دروستە بەهەموو وردەکارییەکانیەوە. بەڵکو نموونەی هەموو تیۆرە مەزنەکان دەبێت هەڵە وکەموکوڕی لەخۆیەوە بگرێت، هەروەك چۆن داهێنان و ڕەسەنایەتیش لەخۆیەوە دەگرێت.

یەکێك لەو هەڵانە ئەوەیە کاتێك توێژینەوەی لەبارەی ململانێی نێوان بیاباننشینی وشارستانێتی کرد لەکۆمەڵگای عەرەبی، پێیوابوو ئەو ململانێیە لەگشتی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی هەیە، بۆیە دەبینین هەوڵ دەدات شرۆڤەی مێژووی مرۆڤایەتی هەموو بەوە بکات گوایە گوزراشتکردن لەخولانەوەی هاوشێوەی یەك لەدوای یەك، عەرەبیش لەمەدا جیاوازی لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە نییە. ئەو پێیوایە هەر خولێك لە ئەنجامی هێرشی بەدوەکان بۆ سەر شارستانێتی هاوسێیان دەستپێدەکات، دواتر دەوڵەتێکی گەشەسەندوو دروست دەکەن، بەڵام دواتر ئەو دەوڵەتە هەڵدەوەشێتەوە و بەرەبەرە لاواز دەبێت لەئەنجامی خۆشگوزەرانی و ڕابواردندا. تا لەکۆتاییدا لەئەنجامی هێرشێکی نوێ بیاباننشی لەناودەچێت. بەمشێوەیە یەك لەدوای یەك دەوڵەت دروست دەبێت و لەناودەچێت.

شتێکی شارەوە نییە ئەم تیۆرەی ئیبن خەلدون تاڕادەیەکی زۆر بۆ مێژووی کۆمەڵگای عەرەبی دروستە، کەچی زۆر کەم بۆ مێژووی هەندێك کۆمەڵگای دیکە شیاو دەبێت، وەك پێشتریش بینیمان. بەهەرحاڵێك بێت، نابێت بۆ تەواوی کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی گشتاندنی بۆ بکرێت.

جگە لەمەش ئیبن خەلدون کەوتۆتە هەڵەیەکی دیکەوە. ئەو پێیوایە عەرەب توندترین نەتەوەن بۆ بیابانشینی ودووری لە شارستانیەت. لەبەر ئەمەش دەبینین عەرەب بەهەموو ئەو خەسڵەتانە وەسف دەکات کەدژی شارستانییەتن لە کاوڵکاری و وەحشیگەرایی و توندوتیژی ...هتد. هەر ئەم وەسفانەشی وایکرد هەندێك

لەنەتەوەخوازەکانی عەرەب لەم سەردەمەدا بەخراپ وەسفی بکەن و پێشنیاری سوتاندنی کتێبەکانی و هەڵتەکاندنی گۆڕەکەی بکەن بەناوی نەتەوەییەوە[٩].

سەیر ئەوەیە ئیبن خەلدون ئەو بۆچوونە توندڕەوانەی لەبارەی عەرەبەوە وتووە، کەچی خۆی لەسەردەمێك ژیاوە وەحشیگەرایی مەغۆل وکاوڵکارییەکانیانی لەهەموو شوێنێك بینراوە و باسکراوە. تەنانەت کاتێك ئیبن خەلدون لەشام بووە تەیمورلەنك هێرشی کردۆتەوە سەر ئەو ناوچانە. هەموو کاوڵکاری وسوتاندن و کوشتارییەکانی بینیوە کەلەسەر دەستی وەحشیەتگەری تەتەر ئەنجام دراوە[١٠]. ئیبن خەلدون دەیزانی تەیمورلەنك چی بەسەر شارەکانی دیکە هێناوە، دەشیزانی هۆلاکۆ و جەنگیزخان بەر لەو چیان ئەنجام داوە.

لەراستیدا عەرەب لە هەموو فەتحکردنەکانی خۆیاندا، هێندە کاوڵکاری و کارەساتیان ئەنجام نەداوە. هەندێك نەتەوەی فەتحکراو شاهێدی ئەوەیان بۆ دەدەن کە جوامێری ومروەتی عەرەب کەم نەبووە[١١]. وەك دەردەکەوێت دوو هۆکار وای لە ئیبن خەلدون کردووە عەرەب بەوە وەسف بکات، گوایە نەتەوەیەکە زۆرترین کاوڵکاری و بیابانشینی هەبێت.

یەکەمیان: هەوڵی ئیبن خەلدون بووە بۆ خۆ نزیککردنەوە لە تەیمورلەنك بۆ وەرگرتنی پلەوپایە. نابێت ئەوەش لەبیر بکەین کە ئیبن خەلدون لەژیانی تایبەتی خۆی دا زۆر هەلپەرست بووە. دەیویست لەپاشاکان نزیك بێتەوە و لەپێناو ئەواندا هەقی دەکرد بەناهەق[١٢].

دووەمیان: ئەوەیە ئیبن خەلدون لەمەغریب گەورە بووە ودرکی بە برێ ئەو کاوڵکارییە کردووە کاتێك هۆزە عەرەبیەکان ماوەیەکی دوور نییە لەکاتی داگیرکردنی ئەوێ ئەنجامیان داوە. ئەمەش لە ئەفسانە مللییەکان بە (تەغریبەی بەنی هیلال) ناسراوە. جا وەك دەردەکەوێت ئیبن خەلدون لەدەوروبەرێکی کۆمەڵایەتی وەها ژیاوە پڕبوو

[٩] ساطع الحصري (دراسات عن مقدمة ابن خلدون) ص١٥١
[١٠] ابن خلدون (التعريف) ص٣٧٤
[١١] ادوار بروان (تاريخ الادب في ايران من الفردوسي الى السعدي) ترجمة ابراهيم الشواربي –ص ٥٥٢
[١٢] علي الوردي (منطق ابن خلدون....) الفصل الحادي عشر

لەنەنگییەکانی ئەو هۆزە کاوڵکارانە، بۆیە لەبۆچوونەکانی بەشێوەیەك لەشێوەکان کەوتۆتە ژێر کاریگەری ئەو بارودۆخەوە.

لەواقیعدا هۆزە عەرەبییەکان مەغریبیان بەتەواوەتی وێرانکرد[١٢]. لەگەڵئەوەشدا ناتوانین کاوڵکارییەکانیان لەئاستی کاوڵکارییەکانی مەغول و تەتەر هەژمار بکەین، چونکە ئەوانە سەرەڕای ئەوەی تێکدەربوون، ئەوا دڕندە وسەربڕیش بوون. تەنها بەداگیرکردنی شار نەدەوەستان بەڵکو دەیانویست سەرجەم دانیشتوانی شارەکەش بکوژن.

بۆیە دەتوانین بڵێین عەرەب بەشێوەیەکی گشتی کەمتر لە مەغول وتەتەر کەوتبوونە ژێر کاریگەری بیابانشینی. هۆکاری ئەمەش ئەوەیە هەر لەکۆنەوە بیابانشینی وشارستانێتی لەناوعەرەبدا لەململانێی بوون، بۆیە ئەوان زیاتر لەمەغول وتەتەر، نزیکترن لەوەی لەشارستانیەت بگەن و خێراترن بۆ گونجان لەگەڵیدا. لەبەشی داهاتوو دێینەوە سەر ئەو بابەتە.

لانکەی شارستانیەت:

وتمان یەکەم شارستانیەت لەجیهان ئەوەیە کە لەمیسر وعێراق دەرکەوتووە. ئەمەش نزیکەی پێش شەش هەزار ساڵ بووە. ئەو پرسیارەی لێرەدا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە: بۆچی شارستانیەت لەو دوو وڵاتە بەر لە وڵاتانی دیکە جیهان دەرکەوتووە؟

هەندێك لەتوێژەران لەسەدەی ڕابردوو هەوڵیان داوە، وەڵامی ئەم پرسیارە بدەنەوە، بەگوتەی ئەوەی سیفەتی ئەم دوو وڵاتە زۆری ئاو، بەپیتی خاکەکە وکەشوهەوای مامناوەند بوو، لەئەنجامی ئەمەشدا کشتوکاڵ پەیدابووە، کە ئەمەش بنەمای شارستانیەتە. لەڕاستیدا ئەم وەڵامە سەرەڕای ئەوەی لەرووکەشدا ماقوڵە، کەچی کێشەکەمان بەتەواوی چارەسەر ناکات. ئێمە نکوڵی لەکاریگەری ئاو وخاك وکەشوهەوا ناکەین لەگەشەکردنی کشتوکاڵدا، بەڵام ئەو خەسڵەتانە بەس نییە بۆ دروستبوونی شارستانیەت. وەك دەزانین لەجیهاندا زۆر وڵات هەیە هاوشێوەی عێراق

[١٢] محمد فهمي عبداللطيف (أبوزيد الهلالي) ص ٥١-٥٤

ومیسر ئەم خەسڵەتانەی تێدایە. ئەی بۆچی لەزووەوە هاوشێوەی ئەم دوو وڵاتە شارستانیەتی تێدا دروست نەبووە؟

مێژوونووسی بەناوبانگ ئارنوڵد توینبی لەمبارەیەوە تیۆرێکی هەیە، دەکرێت بەچاکترین چارەسەری بزانین بۆ ئەم کێشەیە. پوختەی تیۆرەکەی ئەوەیە ئەو ناوچە بیابانە فراوانەی ئەمڕۆ دەیبینن لەزەریاوە بەرەو کەنداو کشاوە، لەسەرەتادا وەها نەبووە. توێژینەوە نوێیەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن ئەم ناوچەیە ڕۆژێك لەڕۆژان بارانی زۆر بووە و بەپیت بووە، جۆرەها رووەك و گیانەوەری تێدابووە، دانیشتووانی لەسەر راوکردنی ئاژەڵان وکۆکردنەوەی بەروبوومەکان دەژیان وبەمشێوەیە نەبووە هەندێك بیابانشین و هەندێك شارستانی بێت وەك ئەوەی پێشتر باسمان کرد.

ئەم ناوچەیە بەمشێوەیە بووە، بەنزیکەی دە هەزار ساڵ لەمەوبەر. ئەمەش ئەو چاخە بووە کە زانایان بە (چاخی چوارەمی سەهۆڵبەندان) ناوی دەبەن. لەم چاخەدا سەهۆڵبەندانی جەمسەر بەرەو باشوور کشاوە تا نزیکبووتەوە لە باکووری ناوچەی عەرەبی، بۆیە بای جەمسەریی لەهەموو وەرزەکانی ساڵدا بەو ناوچەیەدا هەڵیکردووە. لەئەنجامی ئەمەش باران زۆر دەبێت و گژوگیا وگیانلەبەران زیاد دەکەن.

لەبەر هۆکارێك کە تائێستا نازانین، سەهۆڵبەندان بەرەبەرە بەرەو باکور قەتیس دەبێت. بەهۆکاری ئەمەش باران کەم دەبێتەوە وبەتێپەڕبوونی رۆژگار ناوچەکە وشك دەبێت. توینبی دەڵێ دانیشتوانی ناوچەکە رووبەرووی کێشەیەك دەبنەوە، پێشتر نەیانزانیوە. بەو کێشەیە بواری بژێویان لەبەردەم تەسك دەبێتەوە وبۆیە بیر لەوە دەکەنەوە سەرچاوەیەکی دیکەی بژێوی بدۆزنەوە و نازو نیعمەتی ژیانی پێشووتریان نامێنێ.

هەندێك لەدانیشتووانی ناوچەکە ناچار دەبن، دوو شێوازی نوێ بۆ ژیان دابهێنین کە جیاوازبووە لەوەی پێشوو لێی راهاتبوون، ئەم دوو شێوازەش کشتوکاڵ و شوانکارەییە. ئەوانەی ویستیان لەبیابان بمێننەوە ئەوا مەڕوماڵاتیان پەروەردە دەکرد و بەدوای لەوەڕگا دەگەڕان. کەچی ئەوانی دیکە بۆلای سەرچاوە ئاوییەکانی نزیك

خۆیان دەچوون و خاکەکەیان بۆ کشتوکاڵ دەکێڵا، بەمشێوەیە شارستانیەت لەلای ئەوان دروست بوو[14].

چیرۆکی ئادەم:

هەندێك لەتوێژەران ئارەزوو دەکەن بڵێن، چیرۆکی ئادەم کە لە کتێبە پیرۆزەکان باسکراوە. تەنها چیرۆکێکی رەمزئامێزە ئاماژە ئەو رووداوە مێژوویانە دەکات کە پێشتر باسمان کرد. پوختەی چیرۆکەکە ئەوەیە: ئادەم و حەوای هاوسەری لە بەهەشت بەناز ونیعمەتەوە دەژیان ودواتر سەرپێچی خودایان کرد بەهاندانی شەیتان... خودا لەبەهەشتی وەدەرنان، بەمەش بژێویان بەماندووبوون و ئارەقەی نێوچەوان پەیدا دەکرد. خودا دواتر دوو کوڕی بەوان دا، ئەوانیش هابیل و قابیل بوون. هابیل پیشەی شوانکارەیی دەکرد وقابیل پیشەی کشتوکاڵ. شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و لەئەنجامدا قابیل هابیلی برای دەکوژێت.[15]

یەکێك لەو توێژەرانەی بایەخیان بەو چیرۆکە داوە، توێنبی مێژوونووسە. بەبڕوای توێنبی ئەو بەهەشتەی ئادەم وژنەکەی تێیدا ژیاون، بەرلەکەوتنیان بۆ زەوی. ئاماژەیە بۆ ئەو حاڵەتە پڕ دڵنیابوونەی کەخەڵك بەر لەچڕبوونەوەی چاخی سەهۆڵبەندان تێیدا ژیاوە. ئەو ململانێیەی لەنێوان قابیل وهابیلیش دروست دەبێت، بریتیە لەو ململانێیەی لەنێوان بیابانشینی و شارستانێتی پەیدا دەبێت.[16]

توێژەرێکی دیکە کە بایەخی بەچیرۆکی ئادەم داوە، ئەویش ئەندازیاری ناسراو (ولیام ویلکۆکسە). ئەو لەم رێگایەدا دوورتر لە توێنبی رۆیشتووە. ئەو ویستویەتی بەوردی شوێنی بەهەشتی (عەدەن) دیار بکات. بەلێکۆڵینەوەکانی بەوە گەیشتووە بڵێت ئەو بەهەشتە لەعێراق بووە، بەدیارکراویش لە فوراتی ناوەڕاست بووە.

عێراقییەکان ویلکۆکس دەناسن، ئەو بوو سەرپەرشتی دروستکردنی پردی (هیندیە)ی کرد. حکومەتی عوسمانی لەساڵی ١٩٠٨ بانگهێشتی کردبوو بۆ ئەوەی تاوتوێی پرۆژەکانی ئاودێری بکات لەعێراقدا. ویلکۆکس ئەمەی بەهەلزانی بۆ ئەوەی

---

[14] Toynbee(A study of history)-Somervell abridgement –VOL I, p 68-74

[15] ناوی (قابیل) م بەکارهێناوە بەوپێیەی کە لەکێتبە مێژووییە عەرەبیەکان هاتووە. کەچی ناوە بنەڕەتییەکە کە لەتەورات هاتووە (قابین). سەیری (سفر التكوين) بکە ئسحاحی چوارەم. عەلی وەردی.

[16] Toynbee (op.cit) VOL I,p 65-66

توێژینەوە لەبارەی شوێنی ئەو چوار رووبارە بکات کەبەپێی تەورات خاکی بەهەشتیان تێرئاو کردووە. ئەمانیش حداقل و فورات و جیحون و فیشونە. لەکۆتایی دا ویلکۆکس گەیشتە ئەو بۆچوونەی ئەو رووبارانە تەنها رووبارەکانی سەقلاویە و بەنداوی حیلە وبەنداوی هیندیە و نزمایییەکانی حەبانییە و ئەبی دبس کەلەکاتی لافاو پڕ ئاو دەبن.[17]

بۆچی عێراق؟

جا لەگەڵ ئەم بۆچوونەی ویلکۆکس کۆك بین یان ناکۆك بین. کاتێك ئێمە گوێ لە تەواوی قسەکانی دەگرین لەبارەی بابەتەکەوە، ئەوا هەست دەکەین، لەگەیشتن بە بۆچوونەکەی هەندێك لەسەرهەقە. من قەناعەت دەکەم ویلکۆکس راست دەکات کە وتویەتی بارودۆخی عێراق وایکردووە لەهەموو ولآتانی جیهان گونجاوتر بێت بۆ ململانێی نێوان بیاباننشینی و شارستانیەت.

هەلی ئەوە بۆ ویلکۆکس رەخساوە لەمیسر بژی وتوێژینەوە لە خاك ورووبارەکەی بکات، ئەمە بەر لەهاتنی بۆ عێراق بوو. بەمەش توانیویەتی بەراورد لەنێوان سروشتی ئەم دوو ولآتە بکات، کە یەکەم شارستانیەتی جیهانی تێدا دەرکەوتووە. بەبڕوای ئەو عێراق لەلایەکەوە لەمیسر دەچێت ولەلایەکی دیکەشەوە لەو جیاوازە. لەلایەنی یەکەمەوە دەبینین شارستانیەت لەکاتێکی نزیك لەیەکتر لەمیسر وعێراق دەردەکەوێت. لەلایەنی دووەم دەبینین عێراق بارودۆخە تایبەتەکەی وای لێدەکات زیاتر گونجاو بێت بۆ شۆڕبوونەوەی بەدوەکان و ململانێیان لەگەڵ شارستانیەت.

ویلکۆکس لەبارەیەوە دەڵێ" نیل لەهەموو رووبارەکانی جیهان هاوسەنگترە. ئەو ماوەیەکی باش بەر لەنزمبوونەوە وبەرزبوونەوە هۆشیاری دەدات وبەشێوەیەکی لەناکاو هەڵسوکەوت ناکات. هێندە قوڕ ولیتە لەگەڵ خۆی هەڵدەگرێت کە بەشی چاککردنی زەوییەکان بکات و نەبێتەهۆی داپۆشینی بەنداوەکان. جگە لەمەش خاڵییە لە سوێری. وەك نەریتێکی خۆی لە مانگی ئاب وئەیلول وتشرینی یەکەك لەهەموو ساڵێك لافاو دەکات بەمەش دەبێتە هۆی تێرئاوکردنی کێڵگە زستانی و هاوینیەکان. لەنێو تەپۆڵکەکانیشی بەردی لمی وکلسی هەیە کە کەرەستەی بیناسازی لێ دروست

---

[17] ولیم ویلکوکس (من جنة عدن الی عبور نهر الاردن) تعریب محمد الهاشمی ص ١٢-١٣

دەکرێت. کەچی دیجلە وفورات بێ ئاگادارکردنەوەی پێشینە بەرزدەبنەوە وبەبەردەوام بەشێوەیەکی لەناکاو هەڵسوکەوت دەکەن. پێنج هێندەی نیل قوڕ ولیتە لەگەڵ خۆیان دەهێنن. لافاوەکانیان لە ئازار ونیسان و ئایار روودەدات. ئەمەش بۆ کشتوکاڵی زستانە زۆر درەنگە و بۆ کشتوکاڵی هاوینەش زۆر زووە. برێکی زۆریش سوێریی وخوێ لەگەڵ خۆیان هەڵدەگرن و بەنێو بیابانی گەچ و خاکەسوێرەکان تێدەپەڕن"[18].

سەرەڕای ئەمەش ویکۆکس دەڵێ" خاکی عێراق لێژییەکەی لە خاکی میسر زیاترە. لەمیسر خاك لەهەر میلێك یەك پێ نزم دەبێتەوە. کەچی لەعێراق لەیەك میلدا پێنج پێ نزم دەبێتەوە"[19]. بێگومان زۆر لێژبوونەوەی زەویش دەبێتەهۆی تیژڕەو بوونی رووبارەکە. ئەمەش واتای ئەوەیە رووبارەکە توانایەکی زۆری هەیە لەتێکدانی بەنداو وتێپەڕبوون بەزەوییە کشتوکاڵییەکان. بەبۆچوونی ویلکۆکس ئەمە دەبێتە هۆکاری زیادبوونی کێشەی نێوان جووتیاران وشوانکاران. یان کێشەی نێوان قابیل و هابیل. جووتیارەکان دەیانەوێ بەنداو لەسەر کەناری رووبارەکان دروست بکەن بۆ ئەوەی کێڵگە کشتوکاڵییەکانیان لەمەترسی نقوم بوون رزگار بکەن، چونکە بوونی هەر کەلێنێك لەو بەنداوانە کارەساتێکی گەورە بۆ ئەوان دەخوڵقێنێ. کەچی لەبەرژەوەندی شوانکارەکانە کەلێن لە بەنداوەکان دروست بێت. لەوانەشە خۆیان هەوڵ بدەن ئەو کەلێنانە لەبەنداوەکان دروست بکەن لەوشکەساڵیدا. ئەمەش دەبێتە هۆی تێراوبوونی مەڕوماڵاتەکانیان.

ویلکۆکس دەڵێ دژایەتی نێوان هابیل و قابیل بەردەوام دەبێت، وەك ئەوەی لەتەورات هاتووە خودا قوربانیەکانی هابیلی قبوڵ دەکرد ورقی لەقابیل وقوربانییەکانی دەبویەوە. ئەم دژایەتیەش لەنێوان ئەو دوو برایە بەردەوام دەبێت. قابیل جارێك وادەزانێ براکەی بەنداوەکەی تەقاندووە، بۆیە دەچێتە لای ودەیکوژێت. تورەیی خوداش لەو تاوانە زۆر گەورە بوو.[20]

[18] أحمد سوسة (فيضانات بغداد في التاريخ) ج١ ص ١٤٧-١٤٨
[19] وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص ١٩-٢٠
[20] وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص١٧

ویلکۆکس پێیوایە ئەو دژایەتی لەنێوان دوو براکە لە کۆنترین سەدەکانی مێژوو هەبووە، هەتا سەردەمی نوێیش ماوەتەوە. ئەو بۆمان دەگێڕێتەوە لەساڵی ۱۹۰۹ دژایەتی نێوان هابیل وقابیلی بەچاوی خۆی بینیوە. لەمانگی ئایاری ئەم ساڵەدا، کاتێك لافاوی فورات دەگاتە ئەوپەڕی. ویلکۆکس لە کەناری چەپی تێپەڕ دەبێت، لەباکورەوە لەلای رومادی و هیت. دەبینی پەنجا سەر مەڕ لەدۆڵێك دەڕوات لەدەرەوەی ناوچە بیابانیەکە. ئەو مێگەلە هۆکارێك دەبێت بۆ ترس ونیگەرانی لەدڵی جووتیارەکان. رۆژی دواتر، لەکاتی گەڕانەوەی بەکەشتیەك لەرێگای رووبارەوە، بەدوای یەکەوە گوێی لەدوو تەقە دەبێت. لەدوورەوە دەبینی ژمارەیەك سوارچاك وخەڵك بە پیادە بەرەو شوێنی رووداوەکە رادەکەن، هەندێکیان بێڵ وهەندێکیان تفەنگیان بەدەستەوەیە، ئامادەیان هەیە بۆ بەرگرکردن لەدژی شوانکارەکان ونەهێشتنی ترسی لافاوەکە.

کاتێك ویلکۆکس لەگەڵ یەکێك لە شێخەکان کۆدەبێتەوە، لێی دەپرسی" بۆچی زەوییەکان لەنێوان خۆتان دابەش ناکەن، بەشێکیان پڕ ئاو بکەن وبەشەکەی دیکەی بۆ کشتوکاڵی گەنم وجۆ تەرخان بکەن؟" شێخەکە وەڵامی دەداتەوە" ئێمە ناتوانین لەنێوان خۆمان رێکبکەوین، بەڵام هیوای ئەوە دەخوازین سیستەم و یاسا لەو وڵاتە پەیدا بێت، بۆ ئەوەی جێگای ئەو رقوکینە بەردەوامە بگرێتەوە..." هەروەها شێخ دەڵێ" ئەگەر لەوڵات یاسایەکی گونجاو هەبێت، ئەوا جووتیارەکان کە زۆرینەن لەوڵات موکڕ دەبن لە رێزگرتنی ئەو یاسایانە"[21]

گۆڕینی ڕێڕەوی رووبارەکان:

لێرەوە ئەمە روون دەبێتەوە، بارودۆخی رووبارەکان لەعێراق جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ بارودۆخەکەی میسر هەیە. لەعێراق رووبارەکان بەردەوام پێویستیان بەوە هەیە پاك بکرێنەوە. کەمتەرخەمی لەمە دەبێتەهۆی ئەوەی رۆژ لەدوای رۆژ قوڕ ولیتە لەرێڕەوی رووبارەکە کەڵەکە بن. ئەمەش لەلایەك دەبێتەهۆی دروستبوونی مەترسی لافاو ولەلایەکی دیکەشەوە دەبێتەهۆی گۆڕینی رێڕەوی رووبارەکە. بۆیە ئێمە ئەگەر سەیری نەخشەی رووبارەکانی عێراق بکەین لەمێژوودا، ئەوا بەردەوام لەگۆڕان دایە.

[21] ولیم ویلکوکس (المصدر السابق) ص ۱۸

جارێك لەویٚ جارێكی دیكەش لەشوێنێكی دیكەیە[٢٢]. ئەمەش بابەتێكە ئەنجامی كۆمەلآیەتی زۆر گرنگی هەیە، بەتایبەتی لەرووی ململانێی بیابانشینی وشارستانێتیدا. ئەمەمان بەروونی لەسەردەمی عوسمانییەكان بینی كاتێك حكومەت لاواز بوو وسیستەمی ئاودێری فەرامۆشكرا بوو. بۆ نموونە قوڕ ولیتە لە رووباری (الغراف) كەڵەكە بوو، ئاوی رووبارەكە كەم بوو،ئەمەش وایكرد ئاوی دیجلە بەرەو عمارە بچێت لەوێش ئەهوار ولافاوی یەك لەدوای یەك دروست بوو. نموونەی ئەمەش هەر لە فورات روویدا كاتێك ئاوەكەی لەزێی حیلە بەرەو لقی هیندیە چوو، بۆیە لایەك تووشی وشكانی بوو، لایەكەی دیكەش نقومی ئاو بوو.

بێگومان ئەم گۆڕانكارییانەش لەرێڕەوی رووبارەكان، بووە هۆی زیادبوونی ململانێی نێوان هۆزە عێراقیەكان. هۆزێك دەبینی زەوییەكانی وشكهەلاتووە لە ئەنجامی گۆڕانی رێڕەوەكە، بۆیە دەبێت هەوڵی كۆچ كردن بدات بۆ زەویەكی دیكە. لەوێش لەگەڵ ئەو هۆزە رووبەرووی یەكتر دەبنەوە كەپێشتر زەوییەكانی بەكارهێناوە. دەتوانین بڵێین هۆزە عێراقییەكان لەسەر زەوی كشتوكاڵی ململانێ دەكەن وەك چۆن بەدوەكان لەسەر لەوەرگاكانی بیابان ململانێیان دەكەن. ئەمانەش وا دەكات پەیوەندیە دەمارگیرییەكانی هۆزە عێراقییەكان زیاتر بێت وداگیركردن وتۆڵەكردنەوە لەنێوانیان بلآوبێتەوە. لەوانەشە هەندێك لە هۆزەكان ناچاربووبن سەرلەنوێ بگەڕێنەوە سەر ژیانی شوانكارەیی.

وا باوەڕ دەكرێت ئەوەی لەسەردەمی عوسمانییەكان لەعێراق روویداوە، هاوشێوەی ئەوانە بووە كە لەسەردەمە كۆنەكان روویدابوو. بۆ نموونە ئاماژە بۆ ئەوە دەكەین مێژوونووسان بۆمان دەگێڕنەوە كە چی بەسەر عێراق هاتووە لەكاتی مردنی ئەسكەندەر. دكتۆر ئەحمەد نەسیم سوسە دەڵێ" لەئەنجامی مردنی ئەسكەندەر شڵەژانی سیاسی باڵی بەسەر ولآت كێشا، كەئەمەش بەهۆی بێبەشبوونی ولآت بوو لەسەقامگیری سیاسی كەهۆكاری سەرەكی ئەمەش گەشەكردنی سیستەمی ئاودێرییە. لەئەنجامیشدا سیستەمی عەشایەری لەولآت بەرپابوو. ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو تاساسانییەكان هاتن، ئەوانە سەقامگیرییەكی سیاسیان هەبوو. بۆیە

[٢٢] كوردن هستد (الاسس الطبيعية لجغرافية العراق) تعريب جاسم محمد الخلف ص ٦٢-٦٤

لەدوای لەناوبردنی سیستەمی عەشایەر دەسەلاتێکی یەکگرتوو دانرا و کۆلگەیەکی بتەویان بۆ بوژانەوەی ئاودانی دانا، کە پان ودرێژی ولاتی گرتەوە..."[23]

گرنگی دەولەت:

پێشتر وتمان شارستانیەت بەبوونی دەولەت جیادەکرێتەوە، ئەمە لەکاتێکدا بیابانشینی بەبوونی دەمارگیری هۆزگەری دەناسرێتەوە. لەتوانای دەولەتە رێگری لەململانێی نێوان خەلك بکات، وایان لێ بکات بەتێپەربوونی رۆژگار دەمارگیری بەرتەسکیان لەیادبکەن. لەسەرووی ئەمەشەوە هەر دەولەتە بایەخ بە کاروباری کشتوکالی وبازرگانی وپیشەسازی دەدات. بەمەش خەلك سەرقالی کارە جیاجیاکانیان دەبن وشارستانیەتیش بەوان گەشەدەکات و پەرەدەستێنێ.

ئەوەی شایەنی باس بێت، عێراق لەزۆر قۆناغی مێژوویی خۆیدا دەولەتی بەهێزی بەخۆیەوە بینیوە کە کاریان بۆ گەشەکردنی شارستانیەت کردووە، بەلام ئەو قۆناغانە زۆر بەردەوام نەبوون. هەر قۆناغێك لەوان قۆناغێکی دیکەی ململانێی وئاژاوەگێری بەدواوە دەهات وەك ئەوەی لەسەردەمی عوسمانییەکان یان ئەوەی لەسەردەمی مردنی ئەسکەندەر بینیمان.

یەکێك لەو هۆکارانەی لەمەدا هاوکاربووە، ئەوەیە عێراق لەسەر لێواری بیابانە، نە دەریا نە چیایەك جیای ناکاتەوە. ئەمەش وایکردووە بیابان جار لەدوای جار شەپۆلی بەدووەکان برژێنیتە عێراقەوە. دەشتوانرێت بگوترێت ئەو شەپۆلانەی بەدووەکان هەلی دروستبوونی دەولەتێکی چەسپاو ودرێژخایەن نادات.

کاتێك لەم لایەنەوە عێراق بەمیسر بەراورد دەکەین، دەبینین جیاوازی نێوانیان کەم نییە. ئێمە نکولی لەوە ناکەین کە میسر زۆربەی لایەنەکانی بە بیابان دەور دراوە، بەلام ئەو بیابانەی دەوری میسری داوە، وەك ئەو بیابانە نییە کە بەعێراقەوە لکاوە. ئەوەی میسر لەزۆرحالەتدا لە لمێکی رووت پێکهاتووە کە هەموو جۆرەکانی ژیانی تێدا ئەستەمە، لەبەر ئەمەش ئەو بیابانە سەرچاوەیەکی گرنگ نییە لەسەرچاوەکانی بیابانیشی وبەدووەکان. کەچی عێراق لەسەر لێواری بیابانێکە، لەمێژوودا بە مەزنترین سەرچاوەکانی بەدو ناسراوە لەجیهاندا. هەر ئەمەش بە دوورگەی عەرەب دەناسرێت.

---

[23] أحمد سوسة (المصدر السابق) ص ٢٠٤

تۆفانەکەی نوح:

چیرۆکی تۆفانەکەی نوح، وەك چیرۆکی ئادەم وکورەکانی (هابیل و قابیل) لە کتێبە پیرۆزەکان هاتووە. ئەوەی جێگای سەرنجە زۆر ئاماژە شوێنی ئەو تۆفانە لەعێراق دیار دەکەن. پشکنەرانی شوێنەواری عێراقی کۆن چەند چیرۆکێکیان دۆزیوەتەوە تارادەیەك لەو چیرۆکەی تۆفان دەچێت کە لەکتێبە پیرۆزەکان هاتووە. هەندێك لەزانایان دەیانەوێ بڵێن ئەو چیرۆکە رەمزی لافاوێکی گەورەیە لە زەمەنێکی زۆر کۆندا لەعێراق روویداوە. لەوانەشە گەورەترین لافاو بێت دانیشتوانی عێراقی کۆن بینیویانە، بەشێوەیەك رووداوەکانی ئەم لافاوە نەوە دوای نەوە لەیادەوەریان ماوە. ئەمەش یادی لافاوەکەی بۆ ماوەیەکی درێژ نەمر کردووە. سەرچاوەی ئیلهامی زۆر نووسەر و شاعیری ئەو سەردەم بووە.[٢٤]

وەك دەردەکەوێت پێغەمبەر نوح، ئەو کاتە لەعێراق ژیاوە. بەر لەکارەساتەکەش پێشبینی رووداني کردووە. ئەو ئاگاداری خەڵکی دەکردەوە و هۆشیاری دەدات واز لە دوژمنایەتی ناوخۆیان بهێنن و رقیان لەیەکتر نەبێتەوە، بەلام ئەوان گوێڕایەڵی نەبوون. لەوانەیە بە ململانێیە کۆنەکەیان خەریك بن، کە پێشتر ئامارەمان بۆ کرد. شوانکارەکان هێرشیان دەکردە سەر بەنداوی رووبارەکان وهەوڵی رووخاندنیان دەدا وجووتیارەکانیش بەرپەرچیان دەدانەوە. بەمەش شەڕ لەنێوانیان هەڵدەگیرسا. ئەمە لەکاتێکدا مەترسی تۆفان بێهودە لێیان نزیك دەبوویەوە.

تەورات ئاماژە بۆ ئەوە دەکات جیهان بەر لەتۆفان پڕبووە لەدوژمنایەتی وستەم.[٢٥] هەروەها قورئانیش لەچەند ئایەتێکی خۆی دا ئامارەی بەو رووداوە داوە. قورئان باسی ئەوە دەکات قەومەکەی نوح بەدکار بوون، ستەمکار و زۆردار بوون، خودا نوحی بۆ رەوانەکردن، بۆئەوەی داوای خوداپەرستی لێ بکات و داوای دوورکەوتنەوە لەخراپە و زۆرداریان لێ بکات. بەلام ئەوان گوێیان لێ نەگرت وگاڵتەشیان پێکرد، بۆیە خودا فرمانی پێکرد کەشتیەك دروست بکات بۆئەوەی خۆی

---

[٢٤] احمد سوسة (المصدر السابق) ص ١٦٥- ١٦٦.
[٢٥] التوراة، سفر التكوين، الاصحاح الثالث عشر

ولایەنگرەکانی پێ دەرباز بکات لە نقووم بوونێك، کە بەسەرخەڵك دێت لە ئەنجامی بەدکارییەکانیان.[٢٦]

ویلکۆکس دەڵێ" رکابەری نێوان گروپە جیاوازییەکان وئەنجام نەخوزراوەکانی ئەو رکابەریانە مەترسی خەستە نێو دڵی هەندێك لەبیرمەندان کە نوح یەکێك لەوان بوو. نوح لە ئەنجامی بابەتەکە ترسا بۆیە ئامادەکاری کرد بۆ رووبەرووبونەوەی رووداوە تۆقینەرەکە، کەپێشتر پێشبینی کرابوو، بۆیە کەشتیەکی لەداری حور دروست کرد کە لەکەنارەکانی فورات زۆرە. بەقێر سواقی دا. ئەو قیرە لەهیت دەرهاتبوو. بەهمان شێوەی کە ئەمڕۆ (قوفەی)[٢٧] لە فوڕات پێ دروست دەکرێت"[٢٨]

دواجار تۆفانەکە روویدا وەك نوح پێشبینی کردبوو، کەشتیەکەی بەوانەی لەسەری بوو سەر ئاو دەکەوت. بە ئاراستەی ئاو وبایەکە دەڕۆیشت. بەبۆچوونی ئەحمەد سوسە" دواجار دوای نیشتنەوەی تۆفانەکە لەیەکێك لەبەرزاییە بیابانیەکانی نزیك نەجەف جێگربوو. ئەمەش ئەو بەرزایانەبوو کە شەست و پێنج مەتر لە رووی دەریاوە بەرز بوو"[٢٩]

سەرەڕای ئەمەش دکتۆر ئەحمەد سوسە دەڵێ" کەشتیەکەی نوح ئەو رووداوەمان بەبیر دەهێنێتەوە کە لە سەردەمی رەشید لەساڵی ١٨٦ کۆچی روویداوە. ئەو کاتە لافاوێکی گەورە روویدا رەشید ناچار بوو شوێنی خۆی وکەسوکار و ژنانی حەرەم و سامانەکەی لەکۆشك بگوازێتەوە بۆ کەشتیەك. لەوێ مایەوە تا ئاستی رووباری دیجلە نزم بوویەوە، جا گەڕایەوە سەر وشکانی"[٣٠].

---

[٢٦] القرآن ، سورة هود، وسورة الشعراء، وغيرهما.
[٢٧] **جۆرە بەلەمێکی بچووکە – وەرگێر**
[٢٨] وليم ويلكوكس (المصدر السابق) ص٢١
[٢٩] أحمد سوسة (المصدر السابق) ص ١٧٠- ١٧١
[٣٠] أحمد سوسة (المصدر السابق) ص ١٦٦

بەشی دووەم

بیابانشینی چییە؟

قسـەمان لەسـەر ململانێـی بیابانشـینی و شارسـتانیەت کـرد، بەشـێوەیەکی تایبـەت لـەعێراق و بەگشـتی لـە نیشـتیمانی عـەرەبی. لێـرەدا دەبێـت پرسـیارێك رووبەرروومان بێتەوە: بیابانشینی چییە؟ ئەی شارستانیەت چییە؟ ئێمە نـاتوانین لە توێژینەوەکەمان بەردەوام بین، ئەگەر لە سروشتی هەر یەکەیان نەگەین[٣١].

زەحمەتە پێناسەیەکی تێروتەسەلی شارسـتانیەت بکـەین، چـونکە دیاردەیـەکی کۆمەڵایەتی گۆڕاوە، بەپێی کـات و شـوێن سـیما و تایبەتمەندییـەکانی دەگۆڕێـت. کەچی بیابانشینی پێناسەکەی ئەسـتەم نییـە، چـونکە زۆربـەی کـات ناگۆڕێـت و بەپێی گۆڕانی کـات و شـوێن گۆڕانکـاری زۆری بەسـەردا روونـادات. ئـەو هـەر لـەو دۆخەیە کە سەد ساڵ لەمەوبـەر یـان سـەدان سـاڵ لەمەوبـەر هـەبووە. هـەروەها لەناوچـە جیاجیاکـانیش هـەر هاوشـێوەی یـەکترە. هـەر ئەمـەش وا لـە تـوێنبی مێژوونووس کردووە بیابانشینی بە (شەرستانیەتی چەقبەستوو) وەسف بکات[٣٢].

بەهەرحاڵ کاتێك لەچەمکی بیابانشینی تێدەگەین، ئەوا دەتوانین بەشێوەیەکی ناڕاسـتەوخۆ شـتێك لـەبارەی شارسـتانیەتەوە تێبگـەین. شارسـتانیەت لـەزۆرێك لەخەسـڵەتەکانی پێچـەوانەی بیابانشـینە، بۆیـە دەکرێـت کـەم یـان زۆر بـەهۆی بەراوردکردنی بە بیابانشینی خەسڵەتەکانی روون بێتەوە.

روونکردنەوەیەك لەبارەی زاراوەکە:

---

[٣١] وەك دەزانرێت پێشتر وشەی (البداوە) لە زمانی کوردی بە (کۆچەری) تەرجەمە کراوە. پێموایە ئەگەر ئەم وشە کوردییە لەهەموو شوێنێك لەبەرامبەر (البداوە) دروست بێت. ئەوا لەو کتێبەدا کارێکی هەڵە و نازانستی دەبێت لەوەرگێڕاندا، چونکە عەلی وەردی لەبەشی یەکەمی ئەو کتێبە وەك بینیمان داکۆکی لەوە دەکات (البداوە) تەنها پەیوەستە بە بیابانەوە. بۆیە ناکرێت ئەمە وشەی کۆچەری بەکاربهێنین، چونکە لەگەڵ کۆمەڵێك چەمکی دیکە تێکەڵ دەبێت. لەبەر ئەوە وشەی (بیابانشینی) مان بەکارهێناوە، بۆ کەسێکیش کە لەبیابان بژی، وشەی (بیابانشین) یان هەر وشەی (بەدو) ی عەرەبیمان بەکارهێناوەتەوە. وەرگێڕ

[٣٢] Toynbee(A Study of history)-Somervell abridgement –VOL .I, p. 164

بەر لەوەی دەست بکەین بەتاوتوێکردنی چییەتی بیابانشینی، دەبێت نارۆشنی لە زاراوەیەکی زانستی دوور بخەینەوە کە پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە بابەتەکەمانەوە هەیە. ئەویش زاراوەی (culture) ئەم زاراوەیە وایلێهاتووە گرنگییەکی گەورەی لەکۆمەڵناسی وزانستەکانی پەیوەست بەکۆمەڵناسییەوە هەبێت. جێی داخە دەبینین نووسەرانی عەرەب لە وەرگێڕانی ئەو زاراوەیە بۆ زمانی عەرەبی جیاوازیان هەیە. هەندێکیان وشەی (رۆشنبیری) (الثقافة) بەکاردەهێنن، هەندێکی دیکەش وشەی (شارستانیەت) (الحضارة) بەکاردەهێنن.

من ئارەزووی ئەوەم نییە وشەی (شارستانیەت) بەکاربهێنم. هۆکارەکەش ئەوەیە وشەی(الحضارة) لە زمانی عەرەبی لەدێر زەمانەوە بەمانای (شارنشینی) بەکارهاتووە. ئیبن خەلدون وسەرجەم مێژوونووس وتوێژەر وئەدیبانی عەرەب بەم مانایە وشەکەیان بەکاریان هێناوە. ئەوان وا راهاتوون خەڵك بۆ دوو توێژی پێچەوانەی یەکتر پۆلین بکەن ئەوانیش : بیابانشین و شارنشینە، بۆیە من حەز دەکەم مانای کۆنی ئەو وشەیە بپارێزم. لەلای من شارنیشنە. لە بەشەکانی ئەم کتێبەشدا هەروا بەکارهاتووە.

سەبارەت بە وشەی (رۆشنبیری) کە ئێستا زۆرێك لەنووسەرانی میسر وشوێنەکانی دیکە بەکاری دەهێنن لەبری (culture) من دەمەوێ لەگەڵیان بڕۆم، بەڵام هەرحاڵ ئەم وشەیەش بێ کەموکوڕی نییە. ئەو وشەیە لەبەکارهێنانی گشتیدا بەمانای مەعریفە و یان رێکبوون و پێگەیشتنی زانستی دێت. ئەگەرهاتوو خەڵك کەسێکیان بەرۆشنبیر وەسف کرد ئەوا مانای ئەوەیە رێکوپێکە یان بەشێوەیەکی قوڵ وپێگەیشتوو ئاگاداری مەعریفەی نوێیە.

ئەو بەکارهێنانە باوەی رۆشنبیری، کاتێك بەمانا زانستیەکەی بەکاردێت، ئەوا تێکەڵی ونارۆشنی لەلای خوێنەر دروست دەکات. بۆئەوەی ئەم نارۆشنییە دروست نەبێت من هەوڵ دەدەم (رۆشنبیری کۆمەڵایەتی) بۆ واتای (Culture) بەکاربهێنم.

بەمەش دەتوانرێت جیاکاری بۆ مانا زانستیەکە ومانا باوەکەی ئەو زاراوە گرنگە بکرێت[٣٣].

رۆشنبیری کۆمەلآیەتی چییە؟

رۆشنبیری کۆمەلآیەتی بۆ نەتەوەیەك وەك کەسێتییە بۆ تاکێك. چۆن هەر تاکێك کەسێتی تایبەت بەخۆی هەیە. بەو کەسێتیە لەتاکەکانی دیکە جیادەکرێتەوە. بەهەمان شێوە هەر نەتەوەیەك لەنەتەوەکان رۆشنبیریەکی کۆمەلآیەتی تایبەتی دیارکراوی هەیە ولە رۆشنبیری نەتەوەیەکی دیکە ناچێت.

دەکرێت وا پێناسەی رۆشنبیری کۆمەلآیەتی بکرێت، کە کۆمەڵێك نەریت ورێسا و بیرکردنەوەیە کە لە لای هەر نەتەوەیەك هەیە. ئەمەش هەموو لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە لەلایەنی ئایینی، ئاکاری، یاسایی، هونەریی، پیشەسازی، زمانەوانی، ئەفسانەیی...هتد.[٣٤] دەبێت ئەوە بزانین رۆشنبیری کۆمەلآیەتی کۆمەڵەیەکی سادە نییە لەچەند بەشێکی جیاجیا پێکهاتبێ، بەڵکو هەمووەکی یەکانگیر وپەیوەستە بەیەکترەوە، بەشێوەیەك یەکەکانی نێوانیان بەهێزەوە کار لەیەکتر دەکەن، بەمەش دەبێتە خاوەن سروشتێکی نوێ کە پێشتر وەها نەبووە کە بەتەنیا بووە.

خاتوو روس بندیکت لەم بارەیەوە بۆچوونێکی گرنگی هەیە. ئەم رۆشنبیری کۆمەلآیەتی بە پێکهاتەیەکی کیمیایی دەشوبهێنێ. لەمەش نموونەی بارود دەهێنێتەوە. بارود ئاوێتەیەکی کیمیاییە لە کبریت وخەڵوز و نتراتی پۆتاسیۆم پێکهاتووە. هیچ یەکێك لەو ماددانە توانای تەقینەوەی نییە، بەلآم کاتێك کارلێك دەکەن. ئەوا پێکهاتەی بارود دەردەچێ و کە توانایەکی زۆر بۆ تەقینەوە هەیە[٣٥].

لەنموونەی ئەمە رۆشنبیری کۆمەلآیەتی پێك دێت. ئەو ئاوێتەیەك لەخودی خۆی

[٣٣] لەوانەیە وشەی (رۆشنبیری) لەهەندێك شوێن بەکارهێنابێ. ئەمە تەنها لەپێناو کورتکردنەوە بووە. تکام لەخوێنەر ئەویە بەمانا زانستیەکەی تێی بگات لەهەر شوێنێکی ئەم کتێبە. عەلی وەردی

[٣٤] Sutherland & Woodward (Introductory Sociology)p. 19

[٣٥] Ruth benedict (Patters of culture)p.42-43

دا. کۆمەڵێکی سادە نییە لە بەشی جیاجیا. ئەو خاوەن کۆمەڵێك تایبەتمەندییە کە لە تایبەتمەندی هەر بەشێکی پێکهاتەکانی جیاوازە[٣٦].

ئەم راستییە زانستیە زۆر گرنگە. لە توێژینەوەمان بۆ بیابانشینی زۆر سوودبەخش دەبێت. بۆ نموونە دەزانرێت بیابانشینی زۆر رێز لەسیفەتی بەخشندەیی دەگرێت، بەڵام کاتێك تاوتوێی سروشتی بەخشندەیی دەکەین لە بیابانشینی ئەوا دەبینین لەسروشتی ئەو بەخشندەییە ناچێت کە لەشارستانیەت و ژیانی سەرەتایی هەیە، بەڵکو شتێکی دیکەیە، چونکە سروشتی بیابانشینی هەڵگرتووە و رەنگی ئەوێی وەرگرتووە. دەکرێت ئەمە لەبارەی هەموو سیفەتەکانی دیکەی بیابانشینی بگوترێت. ئێمە هاوشێوەی هەر یەکەیان لە رۆشنبیرییەکانی دیکە دەدۆزینەوە، بەڵام لێکچوونەکە تەنها لەناو وشێوەی دەرەوەیە، کەچی لەناوەرۆکدا سیفەتە بیابانشینەکە جیاوازە لە هاوشێوەکە (لەناودا) لەهەر رۆشنبیرییەکی دیکە.

لەوانەیە ئەمە وایکردبێت کە هەندێك لەگەشتیار ورۆژهەڵاتناس لەکاتی توێژینەوەی بیابانشینی بکەونە هەڵەی گەورەوە. ئەوان بەچاویلکەی رۆشنبیرە بیانیەکەی خۆیان سەیری دەکەن، ئەمەش وا دەکات ناواقیعیانە تێی بگەن، بەڵام ئەگەرهاتوو لەچوارچێوەی رۆشنبیری تایبەتی خۆیان سەیریان بکردایە، ئەوا درکیان بەدەکرد کەوتونەتە چ هەڵەیەکەوە.

خەسڵەتی رۆشنبیری بیابانشینی:

هەر رۆشنبیرییەکی کۆمەڵایەتی خەسڵەتێکی گشتی هەیە، لە رۆشنبیرییەکانی دیکە پێی جیادەکرێتەوە. ئەمەش ['ە]لایەن زانایانی کۆمەڵناسی وئەنترۆپۆلۆگیا بە (pattern of culture) دەناسرێت. [ب]ۆیە پێویستە پرسیار بکەین: ئایا خەسڵەتی گشتی رۆشنبیری بیابانشینی چیە

[٣٦] جارێك هەوڵم دا زاراوەی (پێکهاتەی کۆمەڵایەتی) لەبری (رۆشنبیری کۆمەڵایەتی) بەکاربهێنم. لەبەر ئەوەی کاریگەر بووم بەتیۆرەکەی رۆس بندیکت، بەڵام دواجار ناچاربووم وازی لێبهێنم و زاراوەی (رۆشنبیری کۆمەڵایەتی) بەچاکتر بزانم. عەلی وەردی

ئەوەی جێگای داخە، تێبینی ئەوە دەکەین تا ئێستا رۆشنبیری بایابانشینی، لەژێر رۆشنایی توێژینەوەی کۆمەڵناسی نوێ، توێژینەوەی لەبارەوە نەکراوە. زۆرینەی توێژەرانیش بریتی بوون لەگەشتیار ورۆژهەلاتناسان وەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد. هەرچەندە ئەوان لەو بارەیەوە توێژینەوەی زۆر و زەوەند و بەسوودیان پێشکەش کردووین، کەچی ئەو توێژینەوانە بەمانای تەواوی وشەکە زانستی نین. ئەوان کۆششیان کردووە بۆ ئەوەی بەشەکانی رۆشنبیری (بەدو و بیابانشینی) باس بکەن، بێئەوەی لێی قوڵ ببنەوە، تا لەخەسڵەتە گشتی وشاراوەکەی بگەن.

یەکێك لەرۆژهەلاتناسان کە ئەویش براونە دەڵێ" چاکخوازییە سەرەکییەکان (فەزیلەت) لە بیابانشینی بریتیە لە ئازایەتی وبەخشندەیی ومیوانداری ودڵسۆز بۆ هۆز وتوڵەکردنەوە"[٣٧]. مۆریش هەوڵی داوە ئەو فەزیلەتانە لەدووان چڕ بکاتەوە ئەوانیش)شەرەف و تۆڵەکردنەوەیە) [٣٨]. کەچی گۆلدزی هێر تەنها لەیەك فەزیلەت کورتیان دەکاتەوە ئەویش مروەتە (المروءة) ئەمەش چەندین جۆر لەخۆیەوە دەگرێت وەك: ئازایەتی کەسی، شەهامەتێکی بێسنوور، بەخشندەیی تائاستی دەستبلاوی، دڵسۆزی تەواو بۆ هۆز، دڵرەقی لەتۆڵەکردنەوە، تۆڵەکردنەوە لەو کەسەی کە بەگوفتار یان رەفتار هێرش دەکاتە سەر خۆی یان کەسێکی نزیکی یان هۆزەکەی[٣٩].

مەیلم بەلای گریمانەیەکە:

لەخوێنەرانی ناشارمەوە، هەر لەسەرەتای توێژینەوەی بیابانشینی هەوڵم داوە، لەو کێشەیەدا بەبڕیاری یەکلاکەرەوە بگەم، کەچی سەرکەوتوو نەبووم. من دڵنیام چارەسەرکردنی زۆر پێویستە بۆ تێگەیشتن لە سروشتی کۆمەڵگای عەرەبی وعێراقی. کۆششم کرد لەتوێژینەوە بۆئەوەی لەو پێناوەدا بە گریمانەیەکی تێروتەسەل بگەم. لە بووچوونێکەوە چوومە سەر بۆچوونێکی دیکە. جار لەدوای جار، ناشزانم لە کۆتایی دا بەکوێ دەگەم.

---

[٣٧] Browne (A Literary History of Persia) VOL. I, P 190

[٣٨] Ibid,vol p. 193

[٣٩] أحمد أمين (فجر الاسلام) ص ٧٦-٧٧

لەوبارەیەوە مەیلم بەلای گریمانەیەکە. لەوانەشە دوای کۆتایی چاپکردنی ئەو کتێبە بۆچوونەکەم بگۆڕم. بەهەرحاڵ من پێموایە کرۆکی رۆشنبیری بیابانشینی یان خەسڵەتە گشتیەکەی، دەکرێت لەیەك وشەدا کورت بکرێتەوە ئەویش (خۆزاڵکردنە).

بۆ ئەوەی لەم بابەتە بگەین دەبێت بڵێین هەر رۆشنبیرییەکی کۆمەڵایەتی چەند پێکهاتەیەك، یان چەند تەوەرێکی بەشەکی، لەخۆیەوە دەگرێت. ئەمەش لەلایەن زانایانی کۆمەڵناسی بە (Cultural Complexes). هەر پێکهاتەیەکیش لەمانە لەچەند خەسڵەتێکی جۆراوجۆر پێکدێت کە بە (Culture traits) ناودەبرێت.

بەبڕوای من پێکهاتەکانی رۆشنبیری بیابانشینی سیانن: ١- دەمارگیری ٢- داگیرکردن(الغزو) ٣- مروەت. جا تێبینی ئەوە دەکرێت خەسڵەتی زاڵبوون لەهەر سێ پێکهاتەکە هەیە. تاکی (بەدو) یەکەمجار دەیەوێ بەهێزی هۆزەکەی زاڵ بێت. دووەمیش بەهێزی کەسێتیەکەی، سێیەم و دواجاریش بەهۆی مروەتەکەی لەکەسانی دیکەوە بالاتر بێت.

ئەو سەرەتا دەیەوێ سەر بەهۆزێك بێت، تا پارێزگاری لێ بکات، بۆیە دەمارگیر دەبێت بۆی ولەپێناوی پەنادەباتە بەر تۆڵەکردنەوە، چونکە درك بەوە دەکات ناتوانێت بێ هۆز لە بیابان بژیت کە بەتەواوی لەدەسەلاتی حکومی خاڵییە. دووەم جاریش دەیەوێ پێگەیەکی بەرزی لەناو هۆزەکەی خۆی هەبێت وکەسوکاری شانازی پێوە بکەن، بۆیە پێویست دەکات ئازا وبەهێز بێت وفریادرەس وجوامێر بێت. جا کاتێك هۆزەکەی ناوچەیەك داگیر بکات، یان رووبەرووی داگیرکەر بێتەوە، ئەوا دەبێت لەکاتی جەنگەکە لەسەرووی کەسانی دیکەوە بێت. ژیان لەبیابان کەسی لاواز وترسنۆکی ناوێ، کە لەجەنگدا لەدواوەی هۆزەکەی بێت. ئەگەر کەسەکە وابێت ئەوا ملکەچ و بێزراو دەبێت و پەنا وپێگەی لەبیابان نابێت.

پیاوی بەدو دواجار پێویستی بەوە هەیە مروەتێکی زۆری هەبێت. تەنها ئازایی وفریادرەسی و جوامێری(شەهامەت) لەجەنگدا نابێتەهۆی بەدەستهێنانی پێگەیەکی بەرز، بەڵکو دەبێت بۆ خەڵك بسەلمێنێ بەهێز وخۆسەپێنەرە لەجەنگ وئاشتیدا. لەئاشتیدا دەبێت پاریزگاری وبەهانای هەرکەسێکەوە بێت کە پەنای بۆ

دەبات، جا ئەو کەسە میوان یان کەمدەرامەت یا دراوسێ بێت، یان هاوڕێ و کەسێك بێت خۆی دەخیلی ئەو کردبێت. بۆیە هەر سوکایەتیەك رووبەرووی ئەو کەسە پانەبەرە بێتەوە ئەوا بە سوکایەتی خۆی دەزانێ.

پاڵەوانێتی پیاوی بەدو لەجەنگدا بە ژمارەی دەستکەوت وغەنیمەکانی پێوانە دەکرێت، بەڵام تەنها ئەو پێوەرەش بەتەنیا بەس نییە، بەڵکو دەبێت جگە لە تالأنکەر، بەخشندەش بێت. بۆیە لەدێرزەمانەوە وەها وەسفی پیاوی (بەدو) کراوە کە" تالأنکەر و بەخشندەیە" (بەعەرەبیەکەی: نهاب و وهاب) بۆیە قرچۆکی لەلایەنی کەسی بەدو نیشانەی ترس ولاوازییە. کەسی ئازا وبەهێز قرچۆك نییە، ئەوەی هەیبێت لە میوان وئەو کەسانەی خەرج دەکات کەخۆیان دەخیلی کردووە. لەوەش دڵنیایە بەئازاییەتی خۆی غەنیمە ودەستکەوتی دیکەی دەبێت. ئەو وتەشی لەسەر زار دەبێت" ئەوەی دەستت خەرج بکە، بەیانی دێتەوە رێگات".

چەند ئاماژەیەك لەشیعری جاهلییەوە:

لەراستیدا شیعری جاهیلی وەك گەنجینەیەکی پڕ بەهای زانستیە وایە، دەتوانین بۆ توێژینەوە لەخەسڵەتی رۆشنبیری بیابانشینی سوودی لێ وەربگرین. ئێمە لێرەدا بایەخ بەوە نادەین کەدکتۆر تەها حوسێن و ئەوانی دیکە چیان لەبارەی شیعری جاهلی وتووە، ئەو وتبووی ئەو شیعرانەی گەیشتۆتە دەستمان زۆربەیان(ئینتحال کراون) (واتە خاوەنی راستەقینەیان دیار نییە ودراونەتە پاڵ کەسانی دیکە) [٤٠]، ئەگەر ئەو ئینتحالکردنەش راست بێت ئەوا لەرووی کۆمەڵایەتیەوە هەر سوودی بۆ ئێمە دەبێت، چونکە ئەو کەسانەی ریوایەتیان کردووە و ئینتحالیان کردووە نەیانتوانیوە لە چوارچێوەی بەها کۆمەڵایەتیەکانی بیابانشینی دەربچن. کەسەکە ناچاربووە شیعرێکی هاوشێوەی شیعرەکانی جاهیلی بهێنی بۆ ئەوەی لەناو خەڵك برەوی پێ بدات وخەڵك باوەڕی پێ بکەن.

---

[٤٠] (في الادب الجاهلي) یەکێکە لەکتێبە بەناوبانگەکانی بیرمەندی گەورەی عەرەب تەها حوسێن، ئەو لەسەر ئەم کتێبە رووبەرووی چەندین گرفت بووەیەوە. یەکێك لەبۆچوونەکانی ئەوەیە ئەو شاعیرانەی بەناوی ئەوانەی شیعری جاهیلی بڵاوکراوتەوە، کەسانی راستەقینە نین. ئەمەشی بە (انتحال) وەسف کردووە – وەرگێڕ

هەرچۆنێك بێت ئێمە کاتێك تاوتوێی شیعری جاهیلی دەکەین، تێبینی زۆرێك لەسیماکانی رۆشنبیری بیابانشینی دەکەین. بۆ نموونە لێرەدا بەشێك لەقەسیدەکەی عەمرو بن کەلسوم وەردەگرین، لەقەسیدەکی شانازی بە هۆزەکەی دەکات. ئەو قەسیدەیە پڕیەتی لە نەفەسی خۆزاڵکردن. ئێمە چەند دێڕێکی دەگوازینەوە:

نُطاعِنُ ما تَراخى النّاسُ عَنّا	وَنَضْرِبُ بِالسُّيوفِ إذا غُشينا
وَرِثْنا المَجْدَ قَدْ عَلِمَتْ مَعدٌ	نُطاعِنُ دونَهُ حَتّى يَبينا
نَجُذُّ رُؤُوسَهُمْ في غَيْرِ بِرٍّ	فَما يَدْرُونَ ماذا يَتَّقُونا
بِشُبّانٍ يَرَوْنَ القَتْلَ مَجْداً	وَشيبٍ في الحُروبِ مُجَرَّبينا
أَلا لا يَعْلَمُ الأَقْوامُ أَنّا	تَضَعْضَعْنا وَأَنّا قَدْ وَنينا
الا لا يَجْهَلَنْ أَحَدٌ عَلَيْنا	فَنَجْهَلَ فَوْقَ جَهْلِ الجاهِلينا
وَنُوجَدُ نَحْنُ أَمْنَعَهُمْ ذِماراً	وَأَوْفاهُمْ إذا عَقَدُوا يَمينا
وَأَنّا المانِعُونَ لِما أَرَدْنا	وَأَنّا النّازِلُونَ بِحَيْثُ شِينا
وَأَنّا التّارِكُونَ إذا سَخِطْنا	وَأَنّا الآخِذُونَ إذا رَضينا
وَأَنّا العاصِمُونَ إذا أُطِعْنا	وَأَنّا العازِمُونَ إذا عُصينا
وَنَشْرَبُ إنْ وَرَدْنا الماءَ صَفْواً	وَيَشْرَبُ غَيْرُنا كَدِراً وَطينا
إذا ما المَلْكُ سامَ النّاسَ خَسْفاً	أَبَيْنا أَنْ نُقِرَّ الذُّلَّ فينا
مَلأْنا البَرَّ حَتّى ضاقَ عَنّا	وَماءُ البَحْرِ نَمْلَؤُهُ سَفينا
إذا بَلَغَ الفِطامَ لَنا صَبِيٌّ	تَخِرُّ لَهُ الجَبابِرُ ساجِدينا"[41]

" هەموو ئەو دێرانەی سەرەوە و دێرەکانی دیکەی قەسیدەکەی ئیبن کەلسوم بریتیە لە شانازیکردن بە هۆزەکەی و پیاهەڵگوتن بە قارەمانێتی هۆزەکەی و چۆنیەتی وەڵامدانەوەی دوژمنانی هۆز– وەرگێر".

خوێنەر واهەست نەکات ئەم قەسیدەیە لەشیعری جاهیلدا ریزپەرە. لەراستیدا هەرچەندە لەتوێژینەوەی شیعری جاهیلی قوڵ بینەوە ئەوا لەناوەرۆکە کۆمەڵایەتیەکە چەندین دێری هاوشێوەی قەسیدەکەی ئبن کەلسوم دەدۆزینەوە. هەموو دێرەکانی ئاماژەیەکە بۆ رەوتێکی توندی زاڵبوو بەسەر دەروونی پیاوی بەدو، کەهەردەم بۆ هێز وخۆزاڵکردن وشانازیکردن هانی دەدات. ئەو شانازی بەهۆزەکەی دەکات لەبەرئەوەی بەسەر هۆزەکانی دیکە زاڵبووە. ئەو شانازی بەخۆی دەکات چونکە پایەی لەهاوڕێیاکانی زیاترە لە ئازایەتی و زۆری

---

[41] الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقات السبع) ص ١٤٧- ١٦١

دەستکەوت. دواجار ئەو شانازی بەخۆی دەکات چونکە مروەتی لەگەڵیان هەیە و کەس لەوچاکتر نییە.

کەسێتی بەدو:

بەشێوەیەکی گشتی، کەسێتی دروستکراوی رۆشنبیری کۆمەلایەتییە. بەڵکو لەزۆربەی حاڵەتەکە وێنەیەکی بچووکراوەی رۆشنبیری کۆمەلایەتییە. تاك تازە چاوی بەژیانەوە هەڵێناوە، دەبینی رۆشنبیری کۆمەلایەتی دەوری داوە وبەسەریدا زاڵ بووە بە بەها وپێکهاتە وخەسڵەتە گشتییەکانیەوە. کەواتە ئەو تاکە کەسێتیەکەی لەسنووری ئەو قاڵبە دروست دەبێت کە رۆشنبیرە کۆمەلایەتیەکە بۆی دروستکردووە. ئەو دەبینی کەسانی دەوروبەری بەپێی بەهاکانی رۆشنبیرییەکە شانازی دەکەن وجنێو دەدەن. بۆیە ئەو هەست بە ئارەزوویەکی زۆر دەکات، بۆ بەدەستهێنانی بەهای شانازی کردن بەخۆی و دوورکەوتنەوە لە بەهای ناحەزبوون.

نکوڵی لەوەناکەین تاکەکان لەپلەی نواندنی رۆشنبیری کۆمەلایەتی لەیەکتر جیاوازن. هەندێکیان زۆر سەرکەوتوون، هەندێکیش سەرناکەون. هەندێکی دیکە لەنێوان ئەم وئەویان دایە، بەلام هەرهەموویان حەز دەکەن ئەو شانازییە بەدەست بهێنن کە رۆشنبیرە کۆمەلایەتیەکە دیاریکردووە ولەنەنگی دووربکەونەوە. وەك سیمنەر ئامازەی بۆ دەکات" ئەم رۆشنبیرییە بریتیە لە نیگەرانییەکە بەرەو گونجاندن و رێکەوتن"[٤٢]

بۆیە کاتێك توێژینەوەی لەبارەی بەدوەکانی بیابان دەکەین، ئەو نیگەرانییە بەرەو گونجاندن لەگەڵ رۆشنبیرییەکە بە رۆشنی دەبینین. هەندێکیان گەیشتۆتەی ئەوپەڕی مەبەست وەك (حاتەمی تای) و(عەنتەرەی عەبسی) هەندێکی دیکەش بە ئاستی جیاجیا بەو ئامانجەکانیان گەیشتوون. کەچی فاشیلەکە بێگومان چارەنووسی قێزەون دەبێت، دواتر تووشی دەردەسەری دەبێت، جا زوو یان درەنگ.

[٤٢] Sutherland & Woodword (op.cit) p, 35

مــەیلی خــۆزاڵکردن، کــە وەك خەســڵەتێکی گشــتی رۆشــنبیری بیاباننشــین گریمانەمان کرد، زۆر یان کەم کاریگەری روونە لەسەر هەموو پیاوێکی بیابان. وەك بینیمان پیاوی بەدو لەدڵەوە دەیەوێ لەهەموو بوارەکانی ژیـان سـەرکەوتوو بێـت، نەوەك ژێرکەوتوو. ئەو دەیەوێ بـەهێزی خـۆی، بـەهێزی هۆزەکـەی، بـە مروەتـی خۆی زاڵ بێت.

خەریکە بڕوام یەکلایی بێتەوە لەوەی مروەتی کەسی بەدو، شـتێك نیـیە تـەنها رووخسارێکی خۆزاڵکردنە. لەبـەر ئەوەشـە بـۆ کەسـێکی بـەدو ئەسـتەمە شـایەنی بـەزەیی وچـاودێریی بێـت و لەلایـەن کەسـێکەوە چـاکەی لەگـەڵ بکرێـت. ئەمـە لەتێڕوانینی ئەو مانای لاواز و دەستەمۆبوونە. بەپێچەوانەشەوە دەبینین، شـانازی بـەوە دەکـات کەسـێك بێـت داوای چـاکەیەکی لـێ بکـات و داوای داڵـدەدانی بکـا. ئەمەش بە نیشانەی سەرفرازی و بەتوانایی خۆی دەزانێ.

پوختەی قسەکانمان لەوبارەیەوە ئەوەیـە، مـەیلی خـۆزاڵکردن بەسـەر کەسێتی بـەدو زاڵ بـووە. هـەر بـەپێی ئەمـەش سـەیری بابەتـەکان دەکـات. ئـەو دەیـەوێ تالآنکـەر بێـت نـەوەك تـالآنکراو، هێرشـبەر بێـت نـەوەك هێرشـی بکرێتەسـەر، بەخشندە بێـت نـەوەك قرچـۆك. داواکـەر بێـت نـەوەك داواکـراو، فریـادرەس بێـت نەوەك هانابەر، تواناداربێت نەوەك تاوانـەی کەسـێکی دیکـەی بەسـەرەوە بێـت. پارێزەر بێت نەوەك پارێزراو، بـەرپرس بێـت نـەوەك بەرپرسـیارێتی لەسـەر بێـت، تکـای لێبکرێـت نـەوەك تکاکـار، سوپاسـگوزاری بـۆ بکرێـت نـەوەك خـۆی سوپاسگوزاربێت... هتد.

کلیکی کەسێتی بەدو لەوانەی سـەرەوە دەردەکـەوێت و دروشمەکەشـی ئەوەیـە" دەستی بالاّ چاکترە لەدەستی نزم".

تێبینییەکی گرنگ:

لێرەدا پێویستە لەسەرمان تێبینیەك دەربخەین، کە خاڵی نییە لەگرنگی. ئـەو تێبینیـەم لـە قەسـیدەیەکی فـەرزدەق دۆزیوەتـەوە کەتێیـدا ستایشـی ئیمـام عـەلی کوڕی حوسێن دەکات و دەڵێ:

مــا قــال لا قــط إلا في تشهده   لــولا التــشهد كــانت لاؤه نــعم

(واتە: هەرگیز نەیگوتووە (لا: نەخێر) تەنها لە گوزارشتی شەهادە نەبێت کە دەڵێ" أشهد أن لا إله إلا الله" ئەگینا هەموو (لا) یەکی عەلی کوڕی حوسێن بریتیە لە (نعم: بەڵێ) :– وەرگێڕ).

لەراستیدا کە بۆ یەکەمجار گوێبیستی ئەو دێڕە بووم، ئەوا تێگەیشتنی بەلامەوە ئەستەم بوو. نەمتوانی لەوە بگەم کەچۆن دەکرێت پیاوێك، هەرچەندە سامان و دەسەلأتی هەبێت، داوای هەموو خەڵك جێبەجێ بکات. بۆ هەموو داوایەك بڵێ (بەڵێ). بەلأم کاتێك توێژینەوەی لەبارەی بیابانئشینی کرد، درك بەوە کرد ئەو کارە بەجۆرێك لەجۆرەکان دەکرێت.

پێشتر لەو دێڕەی فەرەزدەق نەدەگەیشتم، چونکە من بەتێڕوانینی ئەو کۆمەڵگایە سەیرم دەکرد، کە تێیدا پەروەردە بووم. گریمانەی بوونی پیاوێکی زێدەڕۆ لەبەخشندەیی کرد لەکۆمەڵگای خۆمان وەك ئەوەی فەرەزدەق وەسفی کردووە، جا خەیاڵی ئەو قەرەباڵغیەم کرد، کە لەبەر دەرگاکەی دروست دەبێت. ئەوا لەهەموو لەیەکەوە داواکاری پێشکەش دەکرێت و بەهەڵپەوە بەدەوری کۆدەبنەوە. هەر یەکێك لەوان داوایەکی تایبەتی دەبێت و بەهەموو هۆکارێك تکای لێ دەکات. بەمشێوەیە پیاوەکە ناچار دەبێت لەبەریان رابکات یان دەرگایان بەروو دابخات. ئەوان زۆرن، هەرچەندیش داوای هەندێکیان جێبەجێ بکرێت ئەوا داواکاران ژمارەیان زۆرتر دەبن.

ئەم بابەتە زۆر لەکۆمەڵگای ئێمە وئەو کۆمەڵگایانە روودەدات، کە تازە کەم یان زۆر شارستانیەتیان پێگەیشتووە. زۆرجار بینیومانە کەسێك لەشارەکانی عێراق بە مەروەت وبەخشندەیی دەناسرێت، بەلأم ئەمە لەبیابان دەگمەنە یان بەتەواوی نییە.

کەسی بەدو ئەوەندەی بەمروەت و بەخشندەیە ئەوا هێندەش بەفیز و بەشکۆ و نەفس بەرزە. ئەم دوو لایەنە لەکەسێتی بەدو هاوسەنگە، بەشێوەیەك دەکرێت کەسێك بە زێدەڕۆیی بەخشندەیی بەناوبانگ بێت، بێئەوەی خەڵك ئاپورە لەبەردەرگای دروست بکات و هەڵپەیان بێت.

دیوەخانی کەسی بەدو هەردەم کراوەیە، خواردن بۆ هەر میوان و ڕێبوارێك پێشکەش دەکرێت، بەخێرهاتنی گەرم و ڕووی خۆش لەمیوان دەنرێت. بیانییەکان بەمە سەرسام دەبن. ئەگەر ئەمە لەولاتی ئەوان بووایە ئەوا پڕ دەبوو لەهەژار و نەدار تەواوی ژیانیان لەوێ نەدەڕۆیشتن. کەچی لەبیابان کەسێك ناچێتە میوانخانە ودیوەخانەوە تەنها لەکاتی زۆر پێویست نەبێت. وەك ئەوەی لەسەفەرێکی دوور دابێت و شەوی بەسەرداهاتبێ و ئەویش لە یەکێك لە هۆزەکان نزیك بێت. ئەوا دەچێتە دیوەخانی شێخ و لەوێ دەحەوێتەوە، یانیش بە خواستی خۆی بۆماڵێك دەچێت. بەلام ئەو رەتی دەکاتەوە، زیاد لەپێویست لەماڵ یان دیوەخانێك بمێنێتەوە.

لەیەکێك لەو چیرۆکانەی لەبارەی حاتەمی تای هاتووە، دەگوترێت حاتەم لە بیابان تووشی پیاوێك بوو برسیەتی هەرەسانی کردبوو. پیاوەکە حاتەمی نەدەناسی. حاتەم بەپیاوەکەی گوت" بۆچی ناچیتە لای حاتەم، خۆراك وشوێنی حەوانەوەت دەستدەکەوێ؟" پیاوەکە بەو جۆرە وەلامی دەداتەوە، برسێتی پێ باشترە لەوەی منەتباری کەسێك بێت. ئەمەش لەوتەکەی شەنفەرا نزیکە کەدەڵێ:

استف ترب الارض کیلا یری له   علي من الطول امرؤ متطول[42]

"واتە: پێی باشترە خاك و خۆڵ قوت بدات، نەوەك منەتباری کەسێك بێت – وەرگێر".

لەنیشانەکانی فیز ونەفس بەرزی پیاوی بەدو ئەوەیە هەردەم پێداگری دەکات لەوەی دیاری و خواردن رەت بکاتەوە. ئەمەش بۆتە نەریتێکی پەیڕەوکراو. تەنانەت زۆرێك لەو نەریتانە بۆ خەڵکی عێراق ماوەتەوە. وا باوە لەنێوانیان، ئەوەی دیاری دەبەخشێ پێداگری دەکات و ئەویتریش رەتی دەکاتەوە. دەمەقاڵی و هێنان و بردنێکی سەیر دروست دەبێت– وەك دواتر دەیبینین.

ئەمە زۆر بەڕۆشنی لە دیوەخانی پیاوی بەدو تێبینی دەکرێت. خانەخوێ هەوڵ دەدات پاروو لەدوای پاروو بخاتە دەمی میوانەکەیەوە" تکایە بخۆ... توخوا لەمە بخۆ.. لەبەر خاتری من بخۆ...". میوانەکەش بێهودە دەشڵەژێ وهەوڵ دەدات.

---

[42] أحمد محمد الحوفي (الحياة العربية في الشعر الجاهلي) ص ٢٣٦

جارێکیان گەشتیارێك تووشی حاڵەتێکی لەمشێوەیە دەبێت وتێوەدەگلێ ودواتر دەرشێتەوە. گەدەی گەشتیاری رۆژئاوایی لەو جۆرە خۆراکە چەورانە رانەهاتووە...

فیزی پیاوی بەدو گەیشتۆتە ئەو ئاستەی رەتی دەکاتەوە پرسیارێکی سادە لەکەسانی دیکە بکات. بۆیە لەیەکێك لەپەندەکانی بیاباننشین هاتووە" پرسیار شەرمەزارییە تەنانەت ئەگەر (رێگا لەکوێیە؟) بێت".

دوو لایەنی هاوسەنگ:

دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی بڵێین: رۆشنبیری بیاباننشینی دوو لایەنی پێچەوانەی یەکتری هەیە. بەڵام هەردووکیان هاوسەنگن. بینیمان پیاوی بەدو دەیەوێ تاڵان وداگیرکاری بکات. لەهەمان کاتیشدا بەخشندەیی وپارێزگاریی هەیە وبەمروەتەوە بەهانای هەرکەسێك دەچێت شتێکی بخوازێ.

لەراستیدا ناکرێت بێ هاوسەنگی ئەم دوو لایەنە، ژیانی بیاباننشینی دروست بێت و بەردەوام بێت. ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین لایەنی یەکەم بەتەنها بەسەر رۆشنبیری بیاباننشینی زاڵ بێت، ئەوا ژیان دەبێتە ئاژاوە، خەڵك وەك گورگ دەکەونە گیانی یەکترەوە بێ هیچ بەربەستێك، بێگومان ئەمەش ژیانی کۆمەڵایەتی قبوڵی ناکات. ئەگەریش گریمانە بکەین لایەنی دووەم، واتە لایەنی مروەت، بەسەر ژیانی بیاباننشینەوە زاڵ بێت ئەوا ئەو ژیانە بەرەوفەنابوون دەچێت.

ژیانی کۆمەڵایەتی لەهەموو قۆناغ و بەهەموو شێوەکانیەوە دەبێت هەردوو لایەنی رکابەری و هاوکاری هاوسەنگ بێت[٤٤]. لەمەشدا جیاوازی لەنێوان بیاباننشینی وجۆرەکانی دیکەی رۆشنبیری کۆمەڵایەتی نییە، بەڵکو ئەو جیاوازییەی هەیە لەنێوان رۆشنبیرییە جیاوازەکان ئەوا لەرووی سروشتی هاوسەنگییەکە و جۆری لایەنەکانی هاوسەنگیەکەیە.

دەکرێت ژیانی کۆمەڵایەتی لەم لایەنەوە وەك تەزووی کارەبا سەیر بکەین، دوو جەمسەری سالب (نیگەتیف) و موجەب (پۆزەتیف) بەیەکتر دەگەن، بۆ ئەوەی

[٤٤] Ogburn & Nimkoff (Handbook of Sociology)p. 232-233

تەزووی کارەبا دروست بێت و مەبەستەکە بێتەدی. بەمشێوەش ژیان لەبیابان ... ر شوێنێکی جیهان بەڕێوەدەچێت.

لایەنی نێگەتیف لە ژیانی بیاباننشینی بریتییە لە دەمارگیری وحەزکردن بەداگیرکاری وتالآن و هێرشکردن. کەچی لایەنی پۆزەتیف بریتییە لە مرووەت بەهەموو شێوازە جیاوازەکانیەوە. ئەگەر ئەم دوو جەمسەرە نەبوایە ئەوا تەزووی ژیان لە بیابان دەوەستا.

وەبیرهێنانەوە:

لەوانەیە یەکێك بپرسێت" ئایا ئەو رۆشنبیریە کۆمەلآیەتیەی توێژینەوەمان لەبارەیەوە کرد، لەسەر هەموو نەتەوە بەدوەکانی جیهان جێبەجێ دەبێت، یاخود تەنها لەسەر بیاباننشینی و بەدوەکانی عەرەب جێبەجێ دەبێت؟"

ئەستەمە بتوانم بەوردی وەلآمی ئەم پرسیارە بدەمەوە، چونکە من توێژینەوەیەکی تەواوم بۆ بیاباننشینەکانی دیکە نەکردووە. لەراستیدا بیاباننشینی عەرەب بەتەنها دەتوانرێت توێژینەوەیەکی قولّ وفراوانی بۆ بکرێت، چونکە ئەمەیان پەیوەندییەکی پتەوی بەمێژووی ئیسلامەوە هەیە. بۆیەش سەرچاوە و توێژینەوەی لەبارەوە زۆرە. کەچی بیاباننشینەکانی دیکە مێژوویان نارۆشنە. بەشێوەیەکی رێژەیی توێژینەوەیان لەبارەیەوە کەمترە.

هەرچۆنێك بێت من ئارەزووی ئەوە دەکەم بڵێم، هەموو رۆشنبیرییەکانی بیاباننشین، بەشێوەیەك لەشێوەکان خەسڵەتی (خۆزاڵکردن)یان بەسەر زاڵە، بەلآم ناوەرۆکی ئەو خەسڵەتیان لەرووی سروشتی پێکهاتە و هاوسەنگییەکەی، لەیەکتر جیاوازە.

پێکهاتەی رۆشنبیری بیاباننشینی دەکەوێتەوە ژێر کاریگەری سروشتی جوگرافییەوە[٤٥]. بەپێی ئەمەش دروستە بگوترێت، رۆشنبیرییەکانی بیاباننشین، بەپێی سروشتی بیابانەکە وپێگە و بری پەیوەندیان بەشارستانیەتی دەوروبەریان لەیەکتر جیاوازە.

---

[٤٥] Jamali(The new Iraq)p. 17

بۆنموونە کاتێك بەراوردێك لەنێوان ئەو بیابانە دەکەین کە بیابانشینی عـەرەبی تێدا دروستبووە، لەگەڵ ئـەو بیابانـەی مـەغۆلی تێـدا دروسـت بـووە، جیاوازیـەکی زۆریان لەنێواندا هەیە، ئەو جیاوازیانەش لەو دیاردانەی خوارەوە دەردەکەوێت:

١- ئەوەی تێبینی بیابـانی عـەرەبی بکـات، دەبینـێ شـوێنە جوگرافییەکـەی گرنگیەکی کۆمەڵایەتی هەیە، چونکە یەکەم: دەکەوێتـە نێـوان سـێ کیشـوەرەوە، ئەوانیش ئاسیا وئەوروپا وئەفریقیایە. ئەو ڕێگایانەی پێدا تێپـەڕ دەبێـت کـە ئـەو کیشوەرانە بەیەکترەوە دەبەستنەوە. دووەم چـەندین دەریـا ودوو کەنـداو وچـەند ڕووبارێکی درێژ لەخۆیەوە دەگرێت ئەمەش وادەکات پەیوەندی دەریـاوانی لەگـەڵ هەموو دونیا هـەبێت. کەچـی شـاراوە نییـە بیابـانی مـەغۆل وەك ئەوەیـە لـەدونیا دابڕاو بێت.

٢- بیابانی عەرەبی دەکەوێتـە ناوچـەیەکی گەرمـەوە. بەشـێوەیەکی گشـتی سـاردی کـەمترە لـە بیابـانی مـەغۆل. کەچـی بیابـانی مـەغۆل نزیکـە لەناوچـەی جەمسەری، ئەمەش وادەکات بەرووی هەڵکردنی بـای سـەهۆڵبەندانی ئـەو ناوچـانە کراوە بێت، بۆیە دەکرێت بگوترێت زەحمەتی ژیـان لـەوێ ئەسـتەمترە لـە بیابـانی عەرەبی.

٣- گـرنگتر لەهـەموو ئەمانـە بیابـانی عـەرەبی دەکەوێتـە نزیـك سەرچـاوەی شارستانیەتە دێرینەکان و زێدی ئایینە کتێبیەکان. پەیوەندییـەکی بتـەوی لەگـەڵ ئەو شارستانیەت و ئایینانە هەیە. دواجاریش بینیمان بانگەوازی گەورەکەی ئـایین لەخۆیـەوە دەگرێـت، کـە ئـەویش بانگـەوازی ئیسـلامە. بـەدوەکان لەوجیهانـە دەرچوون و ئـەو بانگـەوازیان هـەڵگرتبوو، بەمـەش گۆڕانێکیـان لەمێـژووی جیهـان ئەنجام دا، دەگمەنە هاوشێوەی بدۆزینەوە.

بەراورد لەنێوان دوو دەرچوون:

مێژووی شارستانیەتی جیهان دوو ڕووداوی بیابانشینی بەخۆیەوە بینیوە کـە بەدوو مەزنترین ڕووداوە کۆمەڵایەتیەکان دادەنرێـت، ئـەوانیش دەرچـوونی بـەدوی عەرەبە بەرەو جیهان لە ئەنجامی بانگەوازی ئیسـلامدا. دواتـریش بەشـەش سـەدە

دەرچـوونی مەغۆڵــە بــەرەوجیهان لەئــەنجامی جوڵانەوەیــەکی جەنگیزخانــەوە، لەئەنجامی ئەم دوو دەرچوونەش دوو ئیمپراتۆریەتی مەزن دروست بوون.

هەندێك لەرۆژهەڵاتناسان و مێژوونووسیان هـەوڵیان داوە بـەراورد لـەنێوان ئـەم دوو دەرچوونە بکەن. لـەکۆتایی گەیشـتنە ئـەوەی بڵـێن هـەردووکیان لەسروشـتدا هاوشێوەن، محەمەد جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ جەنگیزخان نیە. ئەمـە هەڵەیـەکی گەورەیە ئێمە لەگەڵیان نین. لەراستیشدا جیاوازیەکی زۆر گەورە لـەنێوان ئـەم دوو دەرچوونە و لەنێوان ئەو دوو پیاوە هەیە کە بوار بۆ پێوانەکردنیان نییە.

کاتێــك توێژینــەوە لــەبارەی رەفتــاری بیابانشــینی عــەرەب دەکــەین لەفەتحکردن، لەگـەڵ رەفتـار بیابانشـنی مـەغۆڵ بـەراورد دەکـەین، ئـەوا ئاسـتی جیاوازی نێـوان لەپێکهاتـەی رۆشـنبیرییە کۆمەڵایەتیەکـە دەردەکـەوێت. خـەریکـە باوەڕم وابێت کە عەرەب مروەتیـان زیـاتر بـووە ودڵرەقـی و کاولکاریـان لەمـەغۆڵ کەمتر بووە. وەك پێشتریش ئامارەمان بۆ کرد.

نکۆڵی لەوە ناکەین عەرەب زۆرێك لەولاتانی فەتحکراویان کاولکرد، تالانیان کرد وخەڵکیان دیلکرد و خوێنیان رشت. بەلام ئەوەی لەو رێگایەوە ئـەنجامیان دا، زۆر لــەوە کــەمترە کــە مەغۆڵــەکان ئــەنجامیان داوە. لێــرەدا بابەتەکــە رێژەییــە. بــەراوردکردنیش دەبێــت رەچــاوی کاولکــاری وخوێنڕشــتن بکــات و بــڕی هاوسـەنگبوونی مـروەت و ئاکـاری سوارچـاکی بکـات. داگیرکـاری بـەمروەت، تـالان وکاولکـاری دەکـات، بـەلام خـۆی لەهـەتکردنی ئـابڕوو و هێرشـکردنە سـەر بێدەسەلاتان دەپارێزێ. ئەو کەسـە دەکـوژێ کـە شمشـێری بـەڕوو هەڵدەکێشـێ، بەلام کاتێك خۆی دەداتە دەستەوە ئەوا لێی خۆش دەبێت ودەشیپارێزێ.

بـارۆن دۆسـۆنی مێـژوونووس، کـە پسـپۆڕە لەمێـژووی مـەغۆل، لـە بـارودۆخ وداگیرکارییــەکانیان قــوڵ بۆتــەوە، کتێبێکــی لــەبارەی مەغۆڵــەکان نووســیوە، بەسەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت. ناونیشـانەکەی بریتیـە " مێـژووی مـەغۆل لـە جەنگیزخانــەوە تــا تەیمورلــەنك" لــەو کتێبــەدا بــارۆن لــەبارەی مەغولەکانــەوە دەڵێ"... لەدڵڕەقیدا لەتوندترین گەلانی هەمەجییان تێپەڕاندووە. لەپڕێکدا هەموو ئەو کەسانەیان دەکوشت کە لەولاتی داگیرکراو دەکەوتە دەستیان. پیاوێك یان ژن

ومندالَێك نەدەما. شار ولادێیان سوتاند. ماڵی ئاوادانیان کردە کەلاوەی چۆڵ.... لەوانەیە یەکێك پێیوابێت مێژوو زێدەڕۆیی لەوەسفکردنی کارەسات وبەدکاری ئەوان کردووە، بەڵام هەموو ئەو سەرچاوانەی لەچەندین ولاّتی جیاجیا لەبارەی ئەوانەوە نووسراوە. بەتەواوی لەسەر ئەوە کۆکن ئەوان لە دڵڕەقی و دوژمنکاری یەکەم بوون. لەنەریتی مەغۆلەکان بوو، دوا پاشماوەی خەڵکی ئەو ولاّتانە بدزن کە داگیریان دەکردن و بەتوندترین شێوەش ئازاری خەڵکیان دەدا. بەشێوەیەك ئەگەر یەکێك سەری خۆی لەشمشێری ئەوان نەجات دەدا، ئەوا نەیدەتوانی خۆی لە ستەمی ئەوان دەربازبکات. حکومەتەکەیان کاری دەکرد بۆ بلاّوکردنەوەی بەدکاریی، هەموو شتێکی لەناودەبرد کەپەیوەندی بەشەرەف وخانەدانی هەبووایە. لەهەموو شتێکی بەدکاری و بەدڕەوشتی نزیك دەبوویەوە... بۆیە مێژووی مەغۆل بە وەحشیگەری و ملهوڕیان بووە تۆمارێك بۆ کۆمەڵێك رووداوی ترس و توقاندن"[٤٦]

مێژوونووسێکی دیکە هەیە هەمان ئەو قسانەی لەبارەی مەغۆلەوە کردووە، ئەو مێژوونووسەش پسپۆڕە لە مێژووی مەغۆل ناوی هارولد لامبە، خاوەنی کتێبی (جەنگیزخان)ە. لامب داگیرکارییەکانی مەغۆل بە گێژەلوکە و بومەلەرزەی جیهانی وەسف دەکات. دەشڵێ "ئەوان بەعەقڵێك بەجیهان تێپەڕبوون، هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ عەقڵی ئاژەڵ نییە و گوێ بە ئازاردانی مرۆڤ نادات، کە هەموو شتێکی نوێ و بریقەداری بلاّوکردۆتەوە. ئەوان وەك منداڵ هەڵدەچوون کە لەمانای بەرپرسیارێتی ناگەن"[٤٧]

زانای کۆمەڵناسی بەناوبانگ، گۆستاڤ لۆبۆن، هەوڵی داوە بەراوردێکی نێوان عەرەب و داگیرکارانی دیکە بکات لە سەدە کۆنەکاندا. لەکۆتایی دا دەڵێ" عەرەب دادپەروەرتر و بەخشندەتر وسوارچاکتر بوون، لەو ولاّتانەی داگیریان کردووە زیاتر لەکاولکاری هەولّیان داوە هاوکاری گەشەکردنی شارستانیەت بکەن"[٤٨]

---

[٤٦] ادوارد براون(تاريخ الادب في ايران من الفردوسي الى السعدي) – ترجمة ابراهيم الشواربي –ص ٥٥٢-٥٥٣

[٤٧] Harold lamb (The Crusades, The flame of Islam)p, 337

[٤٨] غوستاف لوبون (حضارة العرب) – ترجمة عادل زعيتر ص ٥-٢٢

ئیدوارد براونی رۆژهەڵاتناس ئاماژەی بە بۆچوونێکی وەها کردووە کاتێك باس لە داگیرکردنی ئێران دەکات لەلایەن هەر یەکە لەمەغۆل و عەرەبەوە و بەراوردیان دەکات بەیەکترەوە. براون دەڵێ" فەتحکردنی ئێران لەلایەن عەرەبەوە هۆکارێك بوو بۆ کاولکاری و ناخۆشی ئەو ولاتە. بەلام عەرەب بەقسەی دوژمنە ئیسپانییەکانیان " سوارچاك وپالەوان ونەرمونیان و رەفتاربەرزن". لەراستیدا زۆرێك لەکاولکارییان لەئێران ئەنجام دا. بەلام لەگەڵ خۆشیان چاکە وسوودیان هێنا. ئەمەش بەپێچەوانەوەی کارەکانی مەغۆل بوو کە لەئێران و چەندین ولاتی دیکە ئەنجامیان دابوو. مەغۆل بەمردن سزای هەرکەسێکیان دەدا کە رووبەروویان دەبێتەوە، کەچی ئەو کەسانەی ملکەچیان دەبوون هەر سزاکەیان مردن بوو.. دلرەقی مەغۆل بەئەنقسەت بوو بۆ ئەوەی ترس بخاتە دلی دوژمنانی بۆ ئەوەی دەستەوەستان بن لەترسان و نەتوانن بەرگری و داکۆکی لەخۆیان بکەن. پێیانوابوو بۆ سەلامەتی سوپا سەرکەوتووەکەیان واباشترە تەنها کاولکاری و تەنووری پڕ لەجەستەی سووتاو بەجێبهێلن. ئەوان لەوە دەترسان یەکێك لەدوای جەنگەوە لەژیان بمێنێ و دواتر ئاژاوە و نیگەرانیان بۆ دروست بکات"[٤٩].

شرۆڤەکردن و رەخنە:

لەشرۆڤەکردنی جیاوازی گەورەی نێوان رەفتاری عەرەب لە فەتحکردن و رەفتاری مەغۆل لەداگیرکردن، دوو بۆچوونی باو هەیە، ئەوانیش شرۆڤەکردنی نەتەوەیی وشەرۆڤەکردنی ئایینین.

شرۆڤەکردنی نەتەوەیی ئەو جیاوازییە دەداتەپاڵ ئەوەی گوایە عەرەب بە سروشتی خۆیان خاوەن چاکە وفەزیلەتن. دەکرێت بەرێز مەحمود شوکری ئالوسی بەیەکێك هاوڕایانی ئەو رێبازەی شرۆڤەکردن دابنێین. بەبڕوای ئەو جیاوازی نێوان نەتەوەکان لەرووی خەسلەت وئاکارەوە، بۆ عەقلیان دەگەرێتەوە لەجیاوازییە سروشتییەکەیدا. ئەو دەڵێ" لەبەر ئەوەی عەرەب تەواوترین عەقل وهۆشیان

[٤٩] ادوارد براون (المصدر السابق) ص ٥٥٢- ٥٥٤

هەیە.پاراوترین زمانیان هەیە، زۆرترین تێگەیشتنیان هەیە ئەوانە فەزیلەتیان بۆ دەهێنێ. کاری چاکیان بۆ دەمێنێتەوە"[50].

پێویستمان بەوە نییە بڵێین، ئەو جۆرە شرۆڤەکردنە، زەمانی خۆی بەسەرچووە، چونکە لەسەر جۆرێك لە (لەخۆبایی نەتەوەیی) دانراوە، کۆمەڵناسی نوێ قبوڵی ناکات. ئێستا روون بۆتەوە عەقڵی نەتەوەکان وخەسڵەت و ئاکاریان لەرووی سروشتە بنەڕەتییەکەوە هیچ جیاوازیان نییە. بەڵکو بەپێی بارودۆخی مێژوویی وکۆمەلایەتی جۆراوجۆر دەگۆڕێن.

ئەوەی جێگای سەرنج بێت، نووسەرێکی تورك دەیەوێ مەغۆل مەزن بکات لەسەر بنەمای "لەخۆبایی نەتەوەیی" وەك ئەوەی ئالوسی بۆ مەزنکردنی عەرەب کردویەتی، ئەو نووسەرە تورکە دەڵێ" مەغۆلی کۆن خاوەن عەقڵی بەرز بوون"[51].

کەچی شرۆڤەی دووەم لەبارەی جیاوازی رەفتاری عەرەب و مەغۆل لەداگیرکردندا، ئەوەیە کە بە شرۆڤەکردنی ئاینی ناومان برد. لایەنگرانی ئەو شرۆڤەکردنە دەڵێن ئاینی ئیسلامی کە لەلایەن عەرەبەوە لەکاتی فەتحکردندا بانگەوازی بۆ دەکرا. هەر ئەم ئاینە وایکردووە کەمتر دڵڕەق بن ومروەتیان زیاتر بێت لەمەغۆل. بەبڕوای من ئەم بۆچوونە ماقوڵە. لەکتێبەکەشم بەناوی (گاڵتەجاری عەقڵی مرۆڤ) کە لەساڵی ١٩٥٥ بڵاوکراوەتەوە، ئاماژەم پێکردووە. لەراستیدا محەمەد گیانێکی تەژی لەبنەماکانی دادپەروەر ویەکسانی بە یاران وئەهلی بەیت داوە. ئەمانەش لەگەڵ سوپای فەتحکاری ئیسلامی کلیلی دڵنیایی بوون. بەپێی توانایان رێگریان لە خوێنرێژی و ستەمکاری و کاوڵکاری دەگرت..[52]

من هێشتا مەیلم بەلای ئەو شرۆڤەکردنەوە هەیە کە چەندین ساڵە وەرمگرتووە، بەلام لێرەدا دەمەوێ بوەستم و پرسیار بکەم:" ئەگەر ئەو بانگەوازخوازانەی دادپەروەری و یەکسانی، کە لەگەڵ سوپای عەرەبیمان بینی، لەگەڵ سوپای مەغۆل بووایە، ئایا لەتوانایان هەبوو کاریگەریان لەسەر سوپا هەبێت و ئەو رێگرییە بکەن کە توانایان لەگەڵ سوپای عەرەبی ئەنجامی بدەن؟".

[50] محمود شكري الالوسي (بلوغ الارب في معرفة أحوال العرب) ج١، ص ١٤٦
[51] فؤاد الصياد (المغول في التاريخ) ص٢٣٥
[52] علي الوردي (مهزلة العقل البشري) الفصل الثاني عشر

بەلای منەوە دوو هۆکار هاوکاری عەرەبیان کردووە بۆ ئەوە زیاتر لە سوپای مەغۆل بەرەحمەتر بن. یەکەمیان: هۆکاری ئایینیە کە پێشتر باسمان کرد. هۆکاری دووەم ئەوەیە هەر لەرۆژگاری جاهیلیەتەوە خەسڵەتی مروەت لەبیاباننیشنی بەهێزبووە. بۆیە دەکرێت بگوترێت ئەو مروەتە توندەی لەلایەن سوپای عەرەبی هەبووە، وایکردووە ئامادەیی دەروونیان هەبێت. بۆ کاریگەر ببوون بە بانگەوازخوازەکانی ئایینی کە ئەوانیان دەپاراستن لەهەڵە. ئەگەرهاتوو ئەو بانگەوازخوازانە لەگەڵ سوپای مەغۆلیان دەبوون ئەوا دروسترین بۆچوون ئەوەیە کاریگەریان نەدەبوو.

وتمان بیابانی مەغۆل دەکەوێتە ناوچەیەکی ساردەوە، هەردەم رووبەرووی بایە ساردەکەی جەمسەر دەبێتەوە. ئەمەش بابەتێکە گرنگیەکی زۆری کۆمەڵایەتی هەیە. لەبەر ئەمە مەغۆل ناچاربووە خێوەت وجلوبەرگیان ئەستوور بێت. ئەوان پێویستیان بەخۆرێکاکی چەور هەیە، بۆ ئەوەی گەرمۆکەی پێویست بە لەشیان بدات تا بەرگەی سەرما بگرن[٥٣]. وەك دەردەکەوێت ئەم هۆکارانە وایکردووە، مەغۆل زیاتر بایەخ بەلایەنی ماددی بدات، نەوەك بابەتی مەعنەوی وەك مروەت وناوبانگی باش. بۆیە لەوانەیە ستەمی ژیان هۆکار بێت لەوەی، ئەو مەیلەی هەڵچوون وخۆسەپاندن کە بەرۆشنی لەبیاباننشینی عەرەبی هەبوو، لەلای مەغۆلەکان دووهێندە بێت.

ئەوانەی بانگەوازیان بۆ بنەماکانی ئیسلام دەکرد:

باسی ئەوەمان کرد کەسانێك هەبوو کاریگەریان لەسەر کەمکردنەوەی دڵرەقی وکاوڵکاری لەلایەن سوپای عەرەبیەوە هەبوو. شایەنی باسە ئەوانە لەهۆزە بدوەکان نەبوون تا بیابان ژیابن. بەڵکو ئەوان ئەو کەسانە بوون کە لەسەرەتادا بە (موهاجیر و ئەنسار) دەناسران. واتە خەڵکی مەککە و مەدینە بوو. دوای ئەوانیش (تابعین) هاتن، مەزندە دەکرێت ئەوانیش زۆرینە خەڵکی شارەکان

[٥٣] هارولد لامب (جنكيزخان) ترجمة بهاء الدين نوري-٥-٦

بووبن[٥٤]. سیفەتی دیار لەلای زۆربەی سەحابەکان و تابعین ئەوەبوو کەم یان زۆر کاریگەر بوون بە بەهاکانی شارستانیەت.

ئەمەش بەڵگەیەکە، بۆ ئەوەی بیابانی عەرەبی وەك بیابانی مەغۆل نەبووە لە جیهانی شارنشینی دابڕاو بێت، بەڵکو بەپێی تێپەڕبوونی ڕۆژگار پەیوەندی لەگەڵ شارستانیەتەکانی دەوروبەری هەبووە. ئەمەش یەکێکە لەو هۆکارانەی وا دەکات فەتحکردنەکانی عەرەب زیاتر بونیادنەری شارستانیەت بێت، نەوەك تێکدەری شارسانیەت بێت، بەپێچەوانەی داگیرکردنەکانی مەغۆل.

وەك دەردەکەوێت، کاتێك مەغۆل بەرەو داگیرکردنی جیهان دەردەچن، لەبەرامبەر جیهان هەستیان بەسەرسامی کردووە، لەوانەشە لەبەرامبەر هونەرەکانی شارستانیەت وخۆشگوزەرانی هەستیان بەترس کردبێت. مێژوونووس پرسی سایکس لەوبارەیەوە دەڵێ" خۆشەویستی مەغۆل بۆ کاولکار بۆ سروشتە سەرەتاییەکەی دەگەڕێتەوە. بەشێوەیەك کاتێك چوونەتە شارێکی شارستانی، دەستیان بەکاولکاری کردووە، بەهۆی ئەوەی ترسیان لەو شارە هەبووە. هەر لەبەرئەمەشە دەبینین کاتێك مەغۆل دەگەنە ولاتی چین، بینیان شارساتنیەتی هەیە، ئەمەش وایکرد رقیان لەدژی ئەوان هەڵڕێژن و پیاو و ژن و منداڵەکانیان بکوژن، لادێکان دەسوتێنن و شارە ئاودانەکان دەکەنە بیابانێکی چۆڵ، بەشێوەیەك شارێکیان لەدوای خۆیان جێنەهێشت کاوڵ نەبێت و پڕ لە لاشەی کوژراوەکان نەبێت"[٥٥].

---

[٥٤] احمد امین (فجر الاسلام) ص ١٥٢- ١٥٥

[٥٥] Percy Sykes(history of persia) vol II P 55-56

بەشی سێیەم

بیابانشینی ومەیلی شەڕخوازی

لەوانەیە زێدەڕۆیی نەبێت، ئەگەر بڵێم بەدوەکان لەهەموو نەتەوەکانی دیکەی جیهان، ئامادەییان لەپێناو رکابەری و رق و کوشتار هەیە. ئەوان لەمەدا لەهەموو نەتەوە سەرەتایی وشارنشینەکان توندترن. ئەمەش بابەتێکی سەیر نییە. ئەگەرهاتوو توێژینەوە لەبارەی سروشتی ژیان بکەین لەبیابان، ئەوا ئەمەی سەرەوە بە بابەتێکی ئاسایی دەزانین ومایەی سەرسوڕمان نییە. بەر لەهەموو شتێك دەبێت بزانین، ئەو بنەڕەتەی شێوازی بژێوی لەبیابان لەسەر پێك دێت، لەپلەی یەکەمدا بریتییە لە شوانکارەیی. ئەم شێوازەش لە رووی ئەنجامە کۆمەڵایەتییەکانەوە جیاوازی لەگەڵ شێوازی راوکردن وکۆکردنەوەی بەروبومەکان هەیە، کە لەنێو نەتەوە سەرەتاییەکان باوە. هەروەها جیاوازیشی لەگەڵ کشتوکاڵ وپیشەسازی و بازرگانی هەیە، کە لەنێوە نەتەوە شارشتانییەکان هەیە.

ئێمە لەوێ بیابانێکی زۆر فراوان دەبینین، تەنها چەند گژوگیایەکی لێرەولەوێ، لێ دەڕوێت. ئەمەش لەئەنجامی بارانێکی کەمەوە، بۆیە کەسی بەدو ناچاردەبێت پانتاییەکی فراوان ببڕێت بۆ گەیشتن بەو گژوگیایە و لەوەڕاندنی ئاژەڵەکانیان.

لە زۆربەی کاتدا لەوەڕگاکانی بیابان کەم و وشکن، پێویستی ئەو دانیشتوانانە دابین ناکات کە بەردەوام زیاد دەبن. دروستە بڵێین بەدو زۆرترین زاوزێ دەکات و زیاد دەبێت. لەوانەیە هۆکارەکە ئەوە بێت بیابان دەرد ونەخۆشی تێدا کەمە، هەر لەبەرئەمەشە رێژەی مردنی سروشتی لەزۆرینەی ناوچەکانی دیکە کەمترە. ئەمەش سەرچاوەی کێشەکەیە. بەدوەکان ئەوە لەدوای ئەوە ژمارەیان زیاتر دەبێت، کەچی لەوەڕگاکانیان ناتوانرێت زیاد بێت، بەگوێرەی باران دەبێت و بارانیش لەبیابان کەم و دەگمەنە. تەنانەت هەندێك لەتوێژینەوە زانستیەکان ئاماژە بۆ

ئـەوە دەکـەن رێـژەی بارانبـارین لـە بیابانـەکان لەگـەڵ دوورکەوتنـەوەی چـاخی سەهۆڵبەندان کەمتر دەبێتەوە، هێشتا ئەم کەمبوونەوەیە بەردەوامـە تـا سـەدەی ئێستامان.

بەمشـێوەیە بارودۆخەکـە پـڕ دەبێـت لەناسـەقامگیری وتەنگـەژە وئەمـەش دەبێتەهۆی دروستبوونی کوشتن وبڕین لەنێوان دانیشـتوانی بیابـان، هـەر ئەمـەش بوو وایکرد داگیرکردن لەپێکهاتە سـەرەکییەکانی رۆشـنبیری بیاباننشـینی هـەژمار بکەین. (فلیپ هەتی)ی مێژوونووس دەڵێ" داگیرکردن(غەزاکردن) لەژیانی بیابانـدا سـوودی بـۆ (بـەدو) هەیە،چونکە ئـەو کوشـتارانەی ئەنجامـدەدرێت ژمـارەی ئـەم دەمانە کەم دەکاتەوە کە خۆراك دەخۆن"[56]. هەروەها دەڵێ" دانیشـتوانی بیابـان لـەژیانی ئاسـایی خۆیـان هـەردەم لەسـەر لێـواری برسـێتی دایـە. لەبەرئەمەشـە شەڕخوازی لەلایەی ئـەوان وەك حاڵـەتێکی زهنـی هەمیشـەیی لێهـاتووە. کوشـتار وەك کلیلـی سـەقامگیرییە بـۆ رێگـرتن لـەزیادبوونی دانیشـتوان بەوشـێوەیەی لەسەرووی بەرهەمە کەمەکانەوە بێت[57]. واتە ئەوان کاتێك نـاتوانن سەرچـاوەکانی داهاتیان زیاد بکەن، ئەوا رێگایان لەبەردەم والآیـە بـۆ ئـەوەی ژمـارەی کەسـەکان کەم بکەنەوە. ئەمەش وەك نـەریتێك لـە جـەنگ وداگیرکارییـەکان روودەدات نـاوە ناوە کوشتاری لێ دەکەوێتەوە.

یەکێك لەشاعیرانی جاهیلی لەستایشی هۆزەکەی دەڵێ:

قوم إذا نبت الربيع لهم   نبتت عداوتهم مع البقل .[58]

(واتە: هۆزێکە لەگەڵ سەوزایی بەهار، دوژمانیەتیان لەگەڵ گیا دەڕوێ– وەرگێڕ)

شاعیرێکی دیکەش دەڵێ:

ونحن أناس لا حجاز بارضنا ... مع الغيث ما نلقى ومن هو غالب[59]

(واتە: ئێمە خەڵکانێکین شاخ لەزەوییەکەمان نییە، بەیەك دەگەین و کێ زاڵ بێت باران لەگەڵ ئەودایە.. وەرگێڕ)

---

[56] Philip Hitti (History of The Arabs)p.25
[57] Ibid, p89
[58] نوری حمودی القيسي (الفروسية في الجاهلية) ص ٤٤
[59] المصدر السابق ص٤٩

بەراوردێك:

بێگومان مەیلی شەڕخوازی وهێرشكردن وتاڵانكردن، لەلای هەموو نەتەوەكانی جیهان هەیە، ئەمە لەسروشتی گشتی مرۆڤایەتییە، بەڵام بەپێی بارودۆخی تایبەتی هەر كۆمەڵەیەك خەڵك زیاد دەبێت وكەم دەبێت. بۆ نموونە مرۆڤە سەرەتاییەكان ئەوانەی لەسەر راوكردن وكۆكردنەوە دەژین، هێرش دەكەنە سەریەكتر ویەكتر دەكوژن، بەڵام كەمتر لە بەدوەكان ئەمە ئەنجام دەدەن. مرۆڤە سەرەتاییەكان بەشێوەیەكی رێژەیی لەگوندی جێگیر دەژین، لەنزیك خۆیان بوارێك بۆ راوكردن وكۆكردنەوەی بەرهەمە خۆرسكەكان دەدۆزنەوە. بۆیە ئەو هۆكارانەی پاڵنەرن بۆ بەریەكەوتن وكوشتار لەلای ئەوان كەمترە نەوەك لەلای بەدوەكان.

كاتێك تاوتوێی نەتەوە شارستانیەكانیش دەكەین، دەبینین مەیلی شەڕخوازی كەمترە ولاوازترە لەنەتەوەكانی دیكە، چونكە وەك ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ دەكات، ئەو حكومەتەی لەنێوان شارنشینەكان دروست دەبێت، وا دەكات ئەوان مەیلیان زیاتر بۆ خۆشگوزەرانی هەبێت و كەمتر بەرەو كوشتار و كێبركێ توند برۆن[٦٠].

زۆرجاریش كوشتار وداگیركاری لەنێوان حكومەتە جیاجیاكانی ولاٌتانی شارستانی روودەدات، بەڵام ئەمانە لەسەردەستی سەربازی راهێنراو دەبێت، كەچی عەوامی خەڵك مەیلیان بۆ جەنگ وداگیركاری نییە تەنها لەبارودۆخی تایبەت نەبێت. ركابەری لەزۆربەی كاتدا لەنێوان شارنشینەكان بەشێوەی ركابەری ئاشتیانە دەبێت، خوێنی تێدا نارژێت ومالی تێدا تالان ناكرێت – وەك دواتر باسی دەكەین.

دەوڵەت و بیابانشینی:

حكومەت یان دەوڵەت بەمانایەكی گشتی، لەشارستانیەت نەبێت دروست نابێت، زۆر دەگمەنە دەوڵەت لەژیانی سەرەتایی وبیابانشینی دروست بێت.

وەك زانای كۆمەڵناسی سیمز ئاماژەی بۆ كردووە،دەوڵەت تەنها لەكۆمەڵگایەك دروست دەبێت، كە بەرهەمهێنانی لە بەكاربردن زیاتر بێت.[٦١] دەوڵەت هەردەم

---

[٦٠] ابن خلدون (المقدمة) ص ١٢٥-١٢٦

[٦١] Newell Sims (Society and Its Surpuls)p. 223-228

لەسەر کۆکردنەوەی باج بەڕێوە دەچێت. کۆمەڵگاش ناتوانێ باج بدات، تەنها ئەو کاتە نەبێت بەرهەمە ئابوورییەکەی لەپێویستی بژێوی زیاتر بێت. ئەم بابەتەش ئەنجام نادرێت تەنها لەشارستانیەت نەبێت، کە بەرهەمهێنان تێیدا ڕێکخرا وفەراهەمە. بۆیە زۆر ئەستەمە دەوڵەت لەبیابان دروست بێت، بەرهەمهێنان وەك بینیمان بەشی دانیشتوانەکەی ناکات. لەگەڵئەوەشدا هەندێك لەمێژوونووسان دەگێڕنەوە گوایە دەوڵەتی سادە لەجاهیلیەت لە بیابانی عەرەب دروست بووە، لەوانە دەوڵەتی کیندە، ئەو دەوڵەتە هێندە سەرانەی لەهۆزە بەدوەکان وەرگرتووە، دواجار نەیتوانیوە. ماوەیەکی زۆر بمێنێتەوە، دواجار هۆزەکان لەدژی ڕاپەڕین وبەیەکجاری لەناویان برد[٦٢].

بەهەرحاڵ ئێمە ئێستا دەوڵەتێکی بەهێز لەبیابانی عەرەبی دەبینین، ئەویش شانشینی عەرەبی سعودیایە. بەڵام نابێت ئەوە لەبیر بکەین ئەم دەوڵەتە پشت بەوەرگرتنی باجی هۆزە بەدوەکان نابەستێ، بەڵکو پشت بە باجی کشتوکاڵ وشارەکان دەبەستێ. بەمدواییەش داهاتێکی زۆر وزەوەندی نەوتی هەیە، بۆیە دەوڵەت بەهێز بووە. ئەگەر ئەو داهاتە نەبوایە ئەوا لەوانەبوو چارەنووسی دەوڵەتی سعودیا وەك چارەنووسی دەوڵەتی کیندە بوایە.

دەمارگیری هۆزگەرایی:

دەتوانرێت بگوترێت هۆز لەبیابانشینی شوێنی دەوڵەت دەگرێتەوە. تاك لەهۆزدا ئاسایش وزامن بوون وچاودێری دەدۆزێتەوە. ئەگەر کەسێك لەبیابان سەر بەهۆزێکی بەهێز نەبێت ئەوا ڕووبەڕووی لەناوچوون دەبێتەوە هەر چەندە خودی خۆی ئازا وبەهێزیش بێت[٦٣].

تاکی بیابانشین زۆرجار پشت بە ئازایی وهێزی خۆی دەبەستێ، بەڵام هەندێکجار ئەمە بەس نییە، ئەو لەڕێگاکانی بیابان ڕووبەڕووی مەترسی دەبێتەوە، بەتەنیا ناتوانێ خۆی نەجات بدات. هۆزی بەهێز زۆرجاران کەسەکانی خۆی دەپارێزێت بۆ هەر کوێیەك بچن. ئەو هۆزە هەڕەشەی تۆڵەکردنەوە دەکات ئەگەر

[٦٢] جواد علي (تاريخ العرب قبل الاسلام) ج ٢ ص ٢٤٦-٢٤٧

[٦٣] Philip Hitti (op. cit) p 26-27

یەکێکیان هێرشی بکرێتەسەر. ئەگەر کەسێك بەدەستی تاکێکی هۆزێکی دیکە بکوژرێت ئەوا هۆزی کەسە کوژراوەکە داوای تۆڵە دەکات. ئەگەریش نەیتوانی کەسی بکوژ بکوژێت ئەوا هەر کەسێکی دیکەی هۆزەکە دەکوژێت.

ئەوەی شایەنی باس بێت، بە بڕی ئەوەی تاکێك چاوەڕوانی پاراستن لەهۆزەکەی دەکات، لەبەرامبەریشدا هۆزەکە داوای فیداکاری ودڵسۆزی لەتاکەکە دەکات. هۆزەکە بەخێرایی پارێزگاری لەتاکەکە دەکات و تۆڵەی دەکاتەوە. تاکەکەش بەفریای هۆزەکەی دەچێ ولەکاتی کارەساتدا قوربانی لەپێناو هۆزەکەی دەدات. ئەمەش بەرژەوەندی هاوبەشە لەنێوان تاك وهۆزەکە، ئەو بە هۆزەکەی بەهێز دەبێت، لەبەرامبەریشدا هۆزەکەی بەم بەهێز دەبێت.

فریاکەوتنی رەها یەکێکە لە خەسڵەتەکانی بیابانشینی، ناکرێت دەستبەرداری بێت. ئەگەر هۆزێك داوای فریاکەوتن لە کەسێك بکات، ئەوا کەسەکە نابێت دوودڵی بکات وپرسیار بکات، بەڵکو دەبێ بە پەلە چەکەکەی هەڵگرێت وبەدوای هۆزەکەی رابکات بۆ هەر ئامانجێك. هۆزیش نابێت پرسیار بکات ودوودڵ بێت لە فریاکەوتنی یەکێك لە کوڕەکانی کە هانایان بۆ هێناوە. یەکێك لە شاعیرانی جاهیلی ستایشی ئەو خەسڵەتە دەکات و دەڵێ:

لا يسألون أخاهم حين يندُبُهم في النائبات على ما قال برهانا

(واتە: لەو کاتەی براکەیان هانایان بۆ دەبات، لەبەر ناخۆشییەك ئەوا داوای بەڵگەی ڕووداوەکە لەبراکەیان ناکەن– وەرگێڕ)

شاعیرێکی دیکەش دەڵێ:

اذا استنجدوا لم يسألوا من دعاهم لاية حرب أم باي مكان[٦٤]

(واتە:کاتێك کەسێك هانایان بۆ ببات، ناپرسن بۆ کامە جەنگ و بۆ کامە شوێن– وەرگێڕ)

---

[٦٤] عمر الدسوقي (الفتوة عند العرب) ص١٢٧

گرنگی ڕەچەڵەکناسی لە بیابانشینیدا:

هیچ نەتەوەیەك نییە بەقەد بەدوەکان بایەخی بەرەچەڵەکناسی دابێت، لەو بارەیەوە فلیپ هیتی دەڵێ" نەتەوەیەك نییە لەجیهان، جگە لە بەدوەکان، کە ڕەچەڵەکناسیان گەیاندۆتەوە ئاستی زانستەکان"[٦٥].

لەراستیدا ناسینی ڕەچەڵەکەکان وەزیفەیەکی کۆمەلآیەتی گرنگی لەرۆشنبیری بیابانیشنی هەیە. هەر بەناسینی ڕەچەڵەك کەسی بەدو کەسانی هۆزەکەی لەکەسانی دیکە جیادەکاتەوە. هەر بەمەش دەزانێ تۆڵە لەکێی کوڕەکانی هۆزەکانی دیکە بکاتەوە. دیارنەبوونی ڕەچەڵەکی کەسێك لە بیابان ئەوا مانای ئەوەیە هۆزێکی نییە بیپارێزێ و تۆڵەی بۆ بکاتەوە، بۆیە ئەو کەسە ناچارە هاوپەیمانی لەگەڵ یەکێك لەهۆزەکان بکات بۆ ئەوەی بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار ڕەچەڵەکی ئەو وەربگرێت.

بەدو پێیوایە هۆکاری بایەخدانی بەرەچەڵەکناسی بۆ ئەوەی سیفەتی ئەو تاکە دیاربکات کە لەوانە. بەدوەکان باوەڕیان وایە مرۆڤ هەموو سیفەتەکانی خۆی لەباوکییەوە وەردەگرێت. لەوانەیە ئەمەیان بەپێی ئەزمونی خۆیان وەرگرتبێ بەتایبەتی لەگەڵ ئەسپ. ئەوان تێبینیان کردووە ئەسپ سیفەتەکانی لەباوکییەوە دەمێنێتەوە. بۆیە ئەوەندەی بایەخ بە ڕەچەڵی مرۆڤ دەدەن، هێندەش بایەخ بە ڕەچەڵەکی ئەسپ دەدەن. ئەوان نازانن ژینگەی کۆمەلآیەتی کاریگەری لەسەر پێکهاتەی کەسێتی مرۆڤ هەیە.

لەحاڵی حازردا، بەسەرهاتێك لەبارەی کەسێکی بەدو هەیە، من لەچەندین کەسەوە گوێبیستی بوومە. پوختەکەی ئەوەیە پیاوێکی بەدو زەواجی لەگەڵ ژنێکی خاوەن ڕەچەڵەك کردووە. لەرۆژانی زاوایەتی دا دەیەوێ ئاژەڵێك ڕاو دەکات و لەژێر عەباکەی دەشارێتەوە بۆ ئەوەی دایکی نەبینێ. ئەو دەیەوێ ژنەکەی بەتەنیا لە نێچیرەکەی بخوات، بێئەوەی دایکی بزانێ. بەلآم ژنەکە توڕە دەبێت وداوای تەلآق دەکات. بەوباوەڕەی مندالەکانی وەك باوکیان ئەو ڕەفتارە ناحەزیان دەبێت، بۆیە بەشێوەی باوکیان، مامەڵە لەگەڵ دایکیان دەکەن.

---

[٦٥] Philip Hitti (op. cit)p. 28

دەگوترێت ژنەکە داوای تەلاق شوو دەکاتەوە وپیاوەکەش ژن دەهێنێتەوە. منداڵەکانی هەریەکەشیان هەر ئەو سیفەتانەیان دەبێت کە ژنەکە پێشبینی کردبوو.

ئەوەمان بەلاوە گرنگ نییە، چیرۆکەکە خەیاڵییە یان واقیعیە. گرنگ ئەوەیە بەدوەکان لە دانیشتنەکانی خۆیان باسی دەکەن و متانەیان پێیەتی، ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ ئەوەی ئەوان باوەڕیان وایە کوڕ سیفەتەکانی لەباوکییەوە وەردەگرێت. ناتوانین لەوەدا گلەییان لێ بکەین، ئەوان درك بەوە دەکەن بەهۆی خەسڵەتی هێزی و زاڵبوون توانیویانە لەو بیابانە سەختە بمێننەوە، بۆیە دەیانەوێ لەلای خۆیان و منداڵەکانیان پارێزگاری لەمانەوەی ئەو خەسڵەتانە بکەن. نایەنەوێ بەتێکەڵبوون لەگەڵ (خوێنی لاوان) ونی بکەن. لەیەکێك لە پەندەکانیان هاتووە " رەچەڵەك هەڵخەڵەتێنەرە".

بەهەرحاڵ بایەخدان بەرەچەڵەك یەکێك بووە لەهۆکارەکانی نانەوەی دوژمنایەتی و رکابەری لەنێوان هۆزەکانی بەدو، جورجی زێدان لەوبارەیەوە دەڵێ" لەنێوان پشت وسکی هۆز ولەسەرووی هۆزەکەشەوە دەمارگیری رەچەڵەك کۆیان دەکاتەوە– لەنزیکەوە بۆ نزیك، لەدوورەوە بۆ دوور– دوو پۆل لەپشتێك لەدژی پشتێکی دیکە کۆدەبنەوە، هەر چەندە لەیەك سکیش بن، دوو سك لەدژی یەك سەرخێڵ کۆدەبنەوە هەرچەندە هەمووشیان لەیەك هۆزن. بۆ نموونە من و براکەم لەدژی ئامۆزاکم، من و ئامۆزاکەمە لەدژی کەسانی بێگانە. جا ئەوانە هەر یەکەیان شانازی بەخۆیانەوە دەکەن و باسی خراپی خەڵك دەکەن. چەندین شانازیکردن بەخۆیانەوە هەیە کەباسکردنی درێژە دەکێشێ. بەناوبانگترین رووداوی رکابەری لەنێوان عەرەب ئەوەبوو لەنێوان هۆزەکانی قەحتانی (یەمەنی) و هۆزەکانی عەدنانی روویان داوە..."[٦٦].

لەراستیدا ململانێی نێوان قەحتانییەکان و عەدنانییەکان مێژوویەکی دووردرێژی هەیە. شەڕ وئاژاوەی نێوانیان هەموو ئەو ولاتانەی گرتۆتەوە کە فەتحکردنی ئیسلامی پێگەیشتووە. بۆ نموونە لەئەندەلوس جەنگێك بەرپا بوو چەندین ساڵ

[٦٦] جرجی زیدان (التمدن الاسلامي) ج ٤ ص ١٤

خوێن ڕژا. هۆکاری ئەم شەڕەش ئەوەبوو پیاوێکی عەدنانی گەلامێوێکی لەڕەزی پیاوێکی قەحتانی لێکردبۆوە. ئەو دوژمنایەتە تا سەردەمێکی نزیک لە ئێستا بەردەوام بوو. لەسەرەتای سەدەی هەژدەمیش چەند جەنگێك لەنێوان عەدنانی و قەحتانییەکان ڕوویدا[٦٧].

پاراستنی ئافرەت لە بیابانشینیدا:

زێدە بایەخدان بە ڕەچەڵەك وایکردووە بەدوەکان بایەخ بە پاراستنی ئافرەت بدەن لەڕووی ئاکار و پاکیزەییەوە. ئافرەت لەلای ئەوان دەفری ڕەچەڵەکە. بۆیە ئەگەر دەفرەکەش پیس بێت ئەوا ناوەڕۆکیشی پیس دەبێت. بەدو بەر لەهەموو شتێك دەیەوێ ئافرەتێکی بەرەچەڵەك بۆ کوڕەکەی دەست نیشان بکات. ئەوان ڕەچەڵەکی ئافرەتیان پێ باشترە لەجوانییەکەی. بۆیە لەیەکێك لە پەندەکانی پێشینانیان هاتووە (ایاکم وخضراء الدمن) (مەبەست لەو پەندە ئەوەیە: خۆتان لەو ئافرەت بگرن، بەرووخسار جوانە ، بەرەچەڵەك خراپە – وەرگێر) مەبەست لەو پەندە هۆشیاریدانە لە ئافرەتی نارەسەن وجوان، بۆیە ئەوا ئەم جۆرە ئافرەتە بە گوڵێکی جوان دەشوبهێنن کە لەسەر زبڵدانێك ڕوابێ.

بەدو تەنها بەوەندە وازناهێنێ بەڵکو موکڕ دەبن لەوەی ئافرەتەکە دەبێت لەوپەڕی داوێنپاکی و ناوبانگی باش بێت. وەك دەردەکەوێت نەتەوەیەك نییە لە جیهاندا وەك ئەوان پێداگری لەسەر داوێنپاکی ئافرەت بکاتەوە. ئەوان نەرمی نانوێنن لە کوشتنی ژنێك کە گومان لەرابردووەکەی بکرێت. کەسێکیش چاوپۆشی لەمە بکات ئەوا نەنگیە و خۆی و منداڵەکانیشی ناپارێزرێن.

ئێستا لەبیابان هۆزێکی (ڕەچەڵەك نادیار) هەیە بە سەڵبە(الصلبة) دەناسرێت[٦٨]. دەگوترێن ئەو هۆزە لەپاشماوەی سەڵیبیەکانن. ئەم هۆزە لە بیابان زۆر بێزراون بەشێوەیەك هێرش ناکەنەسەر کەس وکەسیش هێرشیان ناکاتە سەر. بەدوەکان خۆیان لەوە بەدوور دەگرن شەڕیان لەگەڵ بکەن و دەستدرێژیان بکەنەسەر. ئەوەی ئەو هۆزە پێی ناسراوە ئەوەیە ژنەکانیان زۆر جوانن، بەلام

---

[٦٧] Philip hitti (op. cit)p 280-281
[٦٨] Jamali (The New Iraq) p17

بەدوەکان خۆیان لەوە بەدوور دەگرن زەواجیان لەگەڵ بکەن، چونکە لەوە دەترسن خوێنی منداڵەکانیان پیس نەبێت.

جگە لەمانەش ئەم هۆزە پیشەگەری دەکەن، وەك بەرگدروو و ئاسنگەری و پزیشکی .. هتد. کە ئەمەشیان لەلای بەدوەکان بێزراوە. هەندێك لەژنەکانیشیان کاری فاڵچیەتی و لەوانەشە هەندێکیان کاری لەشفرۆشی بکەن. بەڵام بەهەر حاڵ ئەوان کاریان لەبیابان مەیسەر دەبێت و کەس ستەمیان لێ ناکات. چونکە لاوازن، بەدو نایەوێ هێرش بکاتە سەر لاوازەکان.

ئەوەی شایەنی باس بێت، ژن یەکێکە لەهۆکارەکانی نانەوەی شەڕ وئاژاوە لەنێوان هۆزەکانی بیابان، ژنی بەدو لەشەڕەکان تاڵان دەکرێت، هاوشێوەی تاڵانکردنی کەلوپەل وحوشتر ، بەڵام هۆزی تاڵانکراو لەتاڵانکردنی ژنەکانی زیاتر هەست بەشەرمەزاری دەکات نەوە لەتاڵانکردنی کەلوپەلە ماددییەکان. بەپێی گوتەی (حاتەمی تای) (سامان دێ و دەڕوا) کەچی ئافرەت شەڕەفی پیاوە ئەگەر ناوی بزڕێت، ئەمە چاك نابێتەوە. دەکرێت بگوترێن یەکێك لەگرنگترین هۆکارەکانی ئەوەی پاڵنەرە بۆ بەهێزبوون و پاڵەوانبوونی پیاو، پاڵنەری پاراستنی ژنە لەسوکایەتی و تاڵانکردن. هەر ئەم هۆکارانەش بووە وایکردووە هۆزەکانی جاهیلیەت، راستەوخۆ دوای لەدایکبوون، کچانیان زیندەبەچاڵ بکەن.

ژنانی بەدو لەوە ڕاهاتوون لەجەنگەکاندا لەدوای پیاوەکانیان بڕۆن وهانیان بدەن. هەندێکجاریش وا روودەدات ژنەکان بەکردەیی خۆیان لەشەڕەکان بەشدار دەبن. ئەگەریش یەکێك لەو ژنانە پاڵەوانێتی نواندن، ئەوا پێگەی کۆمەڵایەتی بەرزدابێتەوە وخوازبێنی خۆی یان خوازبێنی کچەکانی زۆر دەبێت. ئەوکاتە بە دایکێکی مەزنی دەزانن کە کوڕانی پاڵەوانی دەبێت. وەك چۆن ئەسپی ڕەسەن وەچەی نایاب دەنێتەوە.

وەك لەسەردەمی ئێستامان زانراوە، هۆزەکانی بەدو لە جەنگەکانیان، کچێکی تایبەت بەکاردەهێنن بە (العماریە –سەرخێڵ) دەناسرێت. دەبێت کچێکی جوان بێت وخاوەن ڕەچەڵەك ورەسەنایەتی بێت. ئەو کچە سواری کەژاوەی سەر حوشتر دەکرێت و سەری خۆی داناپۆشێ. لەجەنگدا پێش هۆزەکەی دەکەوێت بۆ

ئەوەی هانیان بدات. لەکاتی جەنگەکە ناوی یەکە یەکەی پیاوەکان دەبات و سەرفرازی رابردوویان وەبیردەهێنێتەوە. ئەگەر یەکێکیش بیەوێت لەجەنگەکە رابکات ئەوا گلەیی لێ دەکات و هەستی جوامێری و قارەمانێتی دەجولێنێ[69].

هەروەها دەبێت باسی ئەوە بکرێت، کە پیاوی بەدو لەبەرامبەر ژنی بەڕەچەڵەك وجوان، زۆر هەستیارە، پیاو بەشانازی بەسەر بلندی بەبەردەمی تێدەپەڕێ، بۆ ئەوەی بەپیاوەتی وپاڵەوانێتی خۆی سەرنجی رابکێشێت. لەوانەشە لەبەردەمیدا کەسێتی دیکە بنوێنی کە خۆی لەکاتەکانی دیکە لێی رانەهاتووە. زۆرجاریش شێتانە خۆی دەخاتە ناو جەنگەوە بۆ ئەوەی سەرنجی ئەو کچە بەدەست بهێنێ، کە سەیری دەکات.

ژنی بەدو سڵ لەوە دەکاتەوە شوو بە پیاوی ترسنۆك بکات، ئەو مێردێکی سەربەرز و پاڵەوانی دەوێ بۆ ئەوەی سەرخۆی لەنێو ژنانی هۆزەکەی پێ بەرزبکاتەوە. عەباس عەزاوی مێژوونووس بۆمان دەگێڕێتەوە، ژنێك لە هۆزی (بەنی لام) هەبووە، هاوسەری یەکێك لەسەرکردەکانی هۆزەکە بووە. کاتێك مێردەکەی دەمرێت، لەگەڵ شووبراکەی زەواج دەکاتەوە. ئەو پیاوە لەرووخسار زۆر بە برا مردووەکەی چووە، بەڵام لە ئازایەتی و بوێری لەداگیرکردن وەك براکەی نەبووە. ژنەکە لەمە تورە دەبێت و شیعرێکی بەزمانی بەدو لەبارەیەوە دادەنێت و دەڵێ:

الزول زوله و الحلايا حلاياه   والفعل ما هو فعل ضافي الخصائل

مەبەستی ئەوەیە مێردی ئێستا لە رووخسارە جوانەکەی لە مێردە مردووەکەی دەچێ، بەڵام خەسڵەتە باشەکانی ئەوی تێدا نییە. پیاوەکە ئەمە بە سوکایەتیەکی قبوڵنەکراو دەزانێت. سوور بوو لەسەر ئەوەی کارێك ئەنجام بدات جێی پەسەندکردنی ژنەکەی بێت. بۆیە دەچێتە غەزا وداگیرکردن، دەسکەوتێکی زۆر دەهێنێتەوە. ئەو کاتە ژنەکە هەست بەوە دەکات لەئازایەتیش ئەم پیاوە لەمێردی پێشووی دەچێت و پێی رازی دەبێت.[70]

[69] عباس العزاوي (عشائر العراق) ج١ ٣٥٧-٣٦٠
[70] المصدر السابق ج ١ ص ٣٥٠

پیشەگەری و غەزاکردن:

پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوەکرد بەدو زۆر رقی لەپیشەگەری دەبێتەوە. ئەوان رقیان لەبەرگدروو وسەنعەتکار و تیژکەرەوەی شمشێر وپێستەچی وسەرتاش وهەموو ئەوکەسانە دەبێتەوە کە بژێویان بەدەست وئارەقی نێوەچەوان دابین دەکەن. ئەوان پێیانوایە ئەمە نیشانەی ترسنۆکی و لاوازییە، کەسی بەهێز و پاڵەوان بەتێڕوانینی ئەوان بژێوی خۆی بەهێزی بازوو و شمشێرەکەی پەیدا دەکات.

هەروەها رقیان لەپیشەی فیکریە، وەك ئەوەی رقیان لەپیشەی دەست دەبێتەوە. مامۆستا لەلای ئەوان بێزراوە، هەروەها نووسەر وفەلەکناس و گۆرانبێژ ومۆسیقاژەن وپزیشك، تەنانەت رقیان لەو کەسانەش دەبێتەوە کە لە رەچەڵەکناسی وکەشناسی و شوونهەلگریی بژێوی دابین دەکەن.

مامۆستا حافز وەهبە دەڵێ" بەدو ئەگەر رقی لەیەکێك ببێتەوە ولەبەری هەموو جنێوەکان، تاکە جنێوی پێ بدات ئەوەیە پێی دەڵێ(کوڕی پیشەگەر) جارێك وا رێکەوت مەلیك عەبدولعەزیز ئەم جنێوەی بەیەکێك لە میرەکان دەدات. هاوسەری میر گوێبیستی جنێوەکە دەبێت و دەڵێ" من لەگەڵت ناژیم، چونکە تۆ کوری پیشەگەری نەوەك کوڕی هۆز، کوڕی سعود درۆ ناکات"[71].

بەدو ئێستا ئەگەر بیەوێ لە بژێوی یەکێك بپرسێت. ئەوا وەك کەسی شارنیشینناپرسێ" لەگەڵ کارت چۆنی؟" بەڵکو دەڵێ" لەگەڵ بازووت چۆنی؟" ئەگەر بژێوی پیاوێك ئەستەم بێت ئەوا شمشێرەکەی هەڵدەگرێت و دەچێتە غەزاکردن. جا ئەگەر دەستکەوتی زۆر بوو ئەوا سەرەڕای پەیداکردنی بژێوییەکەی پێگەشی لەناو هۆز بەرز دەبێتەوە.

عەبدولجەبار راوی بەسەرهاتێك دەگێڕێتەوە، پوختەکەی ئەوەیە: شێخێك لەشێخەکانی هۆز دوو ژنی هەبووە، یەکێك لە ژنەکانی فەرامۆش کراوە ولەوپەڕی شوێنی هۆزەکە، لەخانوویەکی بچووك ژیاوە، بەڵام ئەوەی دیکە بەختەوەرە لەگەڵ منداڵەکانی لەماڵی شێخی گەورە لەناوەڕاستی هۆزەکە دەژیت. ژنی یەکەم

---

[71] حافظ وهبة (جزيرة العرب في القرن العشرين) ص ١٢٣

كـوڕێكی هـەبووە، دایكەكـە هـەردەم كوڕەكـەی هـان داوە بچـێتە دیوەخـانی باوكییەوە ولەگەڵ میوانەكان دابنیشێ. كوڕەكەی لەمیانەی گوێگرتنی بۆ پیـاوانی هۆز هەست بەوە دەكات نـاتوانێ پێگـەی لـەلای بـاوك و هۆزەكـەی هـەبێت تـەنها ئـەوە نـەبێت داگیركارییـەك (غەزایـەك) بكـات دەسـكەوت بەدەسـت بهێنـێ، بۆیـە بەتـەنها دەچـێتە غـەزاكردن، وا رێكـەوت دوای نوانـدنی پاڵـەوانێتی و نەبـەردی لـەهۆزێك ئەسـپ و رمێـك و كچـێك تـالآن دەكـات. كاتێـك بەودەسـتكەوتانە دەگەڕێتەوە نـاو هۆزەكـەی دایكـی بـە شـادی وهەلهەلـەوە پێشـوازی لـێ دەكـات ودەبێتە جێی سەرنجی خـەڵك.. بەمـەش خـۆی و دایكـی پێگـەیان لـەلای باوكیـان بەرزتر دەبێتەوە...[72]

عەبدولجـەبار راوی دەڵـێ" غـەزاكردن لـەلای بـەدوەكان پەسـەندكراو وسەرفرازییە، بەگلەیی وكەموكوڕی دانانرێت. ئەو داگیركردن و غەزاكردنە جیاوازی لەگـەڵ رفانـدن وفێـل ودزی هەیـە. زۆرجـار پیـاوی بـەدو خۆبەخشـانە دەچـێتە غەزاكردن و خۆی تووشی زەحمەتی دەكاتـەوە، سـامان و گەنجینـەی دوو هێنـدە دەسـكەوتەكانی غەزاكـەی دەبەخشـێ ئەمـەش بـۆ ئـەوەی ناوبـانگی چـاك لـەناو قەومەكەی بەدەست بهێنێ. ئەوكاتەش شاعیران ستایشی دەكەن وخەڵكیش باسی دەكەن. بەسـەرهاتێك لـەبارەی فـەرحان دەگێڕنـەوە، كـە باپیرە گـەورەی هـۆزی شەمەر بوو، ئەو هۆزەش لەعێراق ناوبانگی هەیە. دەڵێن رۆژێـك چـووتە گونـدێكی باكووری بەغدا، لەوێ پیاوانی زەبەلاح دەبینی، پرسیاریان لێ دەكات " ئێوە غەزا دەكەن؟" ئەوانیش وەلآمی دەدەنەوە گوایە ناتوانن غەزا بكـەن، چـونكە ئەمـەیان نەكردۆتـەوە پیشـەی خۆیـان. كەچـی فـەرحان پاشـا دەڵـێ" هێـرش بكەنـە سـەر ئەوانەی لەخۆتان بچووكترن"[73]. مەبەستی ئەوەبوو ئەگەر ئـەوان لاوازن و نـاتوانن غەزا بكەن، ئەوا با هێرش بكەنە سەركەسانی لاوازتر لەخۆیان.

---

[72] عبدالجبار الراوي (البادیة) ص ٢٤٢ -٢٤٦
[73] المصدر السابق ص٢٤١

مافی موڵکداری:ی

موڵکـداری لەشارسـتانیەتدا مـاف وسـنووری دیـاریکراوی هەیـە، دەوڵـەت سەرپەرشتی جێبەجێکردنی دەکات. زۆرجار چەند شێواز بۆ تۆمارکردنی مافـەکان وسەلماندنیان هەیە، بەشێوەیەك یاری کردن بەو تۆمارانە کارێکی ئەستەمە، بـەلاّم لە بیاباننشینیدا ئەوا بابەتەکە تەواو پێچەوانەیە. ئەمـەش لەبـەر بـلاّوی دیـاردەی داگیرکردن وتالاّنکردنە، لەگەڵ نەبوونی دەوڵەت.

چەندین پەند لەناو بەدوەکان هەیە، ئاماژە بۆ ئـەم دیـاردەی سـەرەوە دەکـات لەوانە" حەلال ئەوەیە بەدەستت بێت" یان " هـەق بەشمشـێرە ئـەوەی نـەیتوانێ شاهێدی دەوێ". چەندین پەندی دیکە بۆ ئەم بابەتە هەیە، هـەموویان ئامـاژە بـۆ ئەوە دەکەن بەدو بەپێچەوانەی شارنشین لە مانای موڵکداری دەگات.

لەراسـتیدا پیـاوی بـەدو سـڵ لەوەدەکاتـەوە جگەلـە بـەکارهێنانی شمشـێر وخۆزاڵکردن، بەشێوازی دیکەی مافـەکانی وەربگرێـت. ئـەو رقـی لەشارنشـینەکان دەبێتەوە کاتێك بۆ وەرگرتنـی مافـەکانیان پـەنا بـۆ دادگاکـان دەبـەن. شارنشـین بەتێڕوانینی ئەوان (لوسکە)ن، دەوڵەتی ئەخلاقی ئەوانی تێکداوە.

ئەگەر بەدو موڵکێکی هەبێت، ئەوا دەبێت بەشمشـێر داکـۆکی لـێ بکـات، بـەلاّم ئەگەر لاوازبوو لەمەدا، ئەوا کەسانی دیکە هێرشی دەکەنەسەر و بەسەر موڵکەکەی زاڵ دەبن. بۆیە شاعیری بەناوبانگی جاهیلی (زوهێر بن ئەبی سولما) لەو بارەیەوە دەڵێ:

ومن لم يلد عن حوضه بسلاحه يهدم ومن لا يظلم ويظلم [74]

(واتە: ئەگـەر کەسـێك بـێ چـەك بـەرگری لـەخۆی نـەکات، ژێـر دەکـەوێ. ئـەوەی ستەمیش نەکات ستەمی لێ دەکرێت- وەرگێر)

مەزنترین شت لەلای پیاوی بەدو ئەوەیە شـانازی بەدەسـکەوتەکانی بکـات کـە لەرێگای کوشتار وخۆزاڵکردن بەدەسـتی هێنـاوە. ئـەو دەسـکەوتانەی بەچـاکترین مـوڵکی حـەلاّل دەزانێـت. جـا کاتێـك کەسـێکی شارسـتان بێـت وپێـی بڵـێ دەسکەوتەکانی حەرامن و خوا لێی قبوڵ ناکات، ئەوا پیاوی بەدو سەرسام دەبێت

---

[74] الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقات السبع) ص ١٠٤

و نکۆڵی دەکات. ئەو بڕوای وایە خودا وەك ئەو ڕێز لەئازایی دەگرێت و بەها بۆ دەستکەوتەکانی دادەنێت.

هەر لەو سەردەمە نزیکانەمان بینیمان، بەدوەکان بەماڵی تالآن خێر بۆ گیانی مردووەکان دەکەن. ئەوان هێرشی بەرەبەیان بەچاکترین هێرشکردن دەزانن، گوایە لەخوداوە نزیکە. هۆکارەکەش ئەوەیە بەڕووناکی ئەنجام دەدرێت و بەڵگەیە بۆ بوێری و قارەمانێتی ئەوان. پیاوی بەدو لەوە تورە دەبێت ئەگەر پێ بگوترێت" خوا ئەو هێرشانەی لێ حەرام کردووی" عەباس عەزاوی ئەم پرسیارە لەپیاوێکی بەدو دەکات و ئەویش وەلامی دەداتەوە و دەڵێ" لەهێرشی بەیانیان حەلالتر هەیە، ئەو لەرۆژی رووناك ئەنجام دەدرێت، چۆن ئەم جۆرە هێرشکردنە لەمن حەرامە". [٧٥]

ناولێنان لە بیابانشینی:

ئەو ناوانەی لەتاکەکانی کۆمەڵگایەك نراوە، وەك جنێوەکانی عەوام وایە، بەڵگەن بۆ بەها کۆمەلآیەتیە باوەکانی ناو کۆمەڵگاکە. کاتێك توێژینەوەی لەبارەی سروشتی ناوەکانی بەدوی جاهیلیەت دەکەین، دەبینین لەم ڕووەوە ماناکانیان روونە.

پرسیار لەبەدوێکی جاهیلیەت کرا: بۆچی منداڵەکانتان بەناوی بێزراو ناودەنێن وکەچی کۆیلەکانتان بەناوی خۆش ناودەبەن؟ لەوەلآمدانەوە وتی: بۆ دوژمن ناو لەمنداڵەکانمان دەنێین و بۆ خۆشمان ناو لەکۆیلەکانمان دەنێین"" [٧٦].

یەکەم تێبینمان لەبارەی ناوەکانی جاهیلیەتەوە ئەوە دەبێت زۆربەیان ئاماژە بۆ (بتەو)یی دەکەن: وەك (حجر، صخر، جندل، فهر جبل-) یانیش ئاماژە بۆ هێز و زاڵبوون دەکەن وەك (مالك، غانم، غالب، غارم، فاتك، منازل، مقاتل، طارق، سیف، حرب، ضرار... هتد). ئەوەی جێگای سەرەنجە ئەوەیە زۆربەی ناوەکان لەناوی ئاژەلآنی زیانەبەخش ودڕندە وەرگیراوە، کە ئەمەش نموونەی لەنێو نەتەوەکانی دیکە نییە. وەك (أسد،

[٧٥] عباس العزاوی (المصدر السابق) ج ٢ ص ٢٣
[٧٦] محمود شكري الألوسى (بلوغ الارب في معرفة احوال العرب) ج ٣ ص ١٩٣

سبع، ليث، ذئب، نمر، فهد، دب، كلب، ثعلب، هر، ضبع، حية، حنش، سرحان، اسامة، ابی جهل، نزك (كركدن) فزر (ببر) دلدل (قنفذ) حريش ...)[77].

سەیر ئەوەیە هەرچەندە بەدوەکان زۆر ئەسپیان خۆشدەوێ، بەلأم زۆر دەگمەنە کەسێك بەناوەکانی ئەسپەوە ناو بنێن. بۆ نموونە کەسێکمان نەبینی ناوی (حصان) بێت. یان دەگمەنە ببینین کەسێك بەناوەکانی حوشتر وبارگیر و هەر ئاژەڵێکی دیکە ناوبنرێت کە بۆ سواربوون وبارهەلگرتن بەکاربێت. وەك دەردەکەوێت ئاژەڵێك رێگە بدات کەسانی دیکە سواری پشتی بێت و یان بارهەڵبگرێت. ئەوا لەتێروانینی ئەوان ئاژەڵێکی زەلیلە. ئەوان رێز لە ئاژەڵی سەرکێش دەگرن کەهێرش بکاتە سەرکەسانی دیکە، نەوەك رێگە بدات هێرشی بکرێتەسەر. وەك ئەوەی سواری بن و لێی بدەن و یان بۆ سوودی تایبەت بەکاربێنن.

هەر لەبەر ئەمەشە بێزراوترین ئاژەڵ بەلای ئەوانەوە(کەر)ە، ئەوان ئەو ئاژەڵە بەوە دەزانن کە بەرگەی زۆرترین ملکەچی و سەبری بۆ زۆرترین ئازار هەیە. خراپترین جنێو پیاوی بەدو پێی بدرێت، ئەوەیە پێی بگوترێت کەر . یەکێك لە بێزراوترین ئەو نازناوانەی کە مەڕوان محەمەدی دواین مەلیکی ئەمەوییەکانی پێناودەبرا: (مەڕوانە کەر) بوو. مەزندە ئەوەش دەکەین مەڕوان دوودڵ نەبوو هەر کەسێك بکوژێت ئەو نازناوە لەبەردەمی ئەو بهێنێ.

یەکێك لە شاعیرەکانی جاهیلی دەڵێ:

إنَّ الهَوانَ حمارُ القَوم يَعرفُهُ	والحُرُّ يُنكِرُهُ والرَسلَةُ الأجُدُ
وَلَن يُقيمَ عَلى خَسفٍ يُسامُ بِه	إلاّ الأذلاّنِ عَيرُ الأهل وَالوَتَدُ
هَذا عَلى الخَسفِ مَربُوطٌ بِرُمَّتِه	وَذا يُشَجُّ فَما يَرثي لَهُ أحَدُ[78]

---

[77] مانای هەندێك لەم ناوانە: أسد، : شێر سبع: هەر ئاژەڵێکی درەندە ددان و نینۆنکی تیژ بێت ليث: شێر ذئب: گورگ نمر، فهد: پڵنگ دب: ورچ كلب: سەگ ثعلب: رێوی هر: پشیلە ضبع: کەمتیار حية: مار حنش: ماری رەش سرحان: گورگ اسامة :شێر ابی جهل: پلنگ نزك (كركدن) فزر : پڵنگ دلدل (قنفذ): ژوژك حريش : مارەزیو یان هەزارپێ- وەرگێر

[78] احمد محمد الحوفي (الحياة العربية من الشعر الجاهلي) ص ٢٨٠

(ئەو چەند بەیتە باس لە زەلیل بوونی کەر دەکات، شاعیر پێیوایە سەرەڕای هەمو نەهامەتیەکان دواجار کەسێك بەزەیی بەکەر نایەتەوە– وەرگێڕ)
وا خەیاڵ دەکەم، رقی بەدو بۆ کەر وایکردووە، رقی لە هەر مرۆڤێك بێت کە لە رەفتاردا بە کەر بچێت. واتە سوودی هەبێت و زیانی نەبێت. بۆیە ئەو پیاوەی دەیەوێ پێگەیەکی بەرێزی لەلای ئەوان هەبێت ئەوا توانای سوود وزیانی هەبێت لەیەك کاتدا. بۆیە شاعیرێکی جاهیلی دەڵێ:
ولكن فتى الفتيان من راح أو غدا ... لضرّ عدو أو لنفع صديق[79]
(واتە: ئەو گەنجەی دێت و دەچێت. دەبێت زیانی بۆ دوژمن هەبێت و سوودی بۆ دۆست هەبێت –وەگێڕ)

لەواقیعدا توانای زیان گەیاندن وسوودبەخشی دوو بابەتی هاوواتای یەکتر لەلای کەسی بەدو، وەك بەخشندەیی وئازایی، ئەوانە بەدەگمەن نەبێت ئەگینا لەیەکتر جیاناکرێتەوە. ئەگەر وا رێکەوت پیاوێکی بەدو بکەوێتە بارێکی نالەبارەوە سەرپشکی بکەن لەهەڵبژاردنی سوودبەخش وزیان بەخش ئەوا خۆی بەشایەنی ئەوە دەزانێت زیانبەخشەکە هەڵبژێرێ. یەکێك لەشاعیرەکانی جاهیلی دەڵێ:
اذا انت لم تنفع فضر   يرجى الفتى كيما يضر وينفعا [80]
(واتە: ئەگەر ناتوانی سوودبەخش بی، ئەوا زیانبەخش بە. مەبەستی پیاو لەوەدایە زیان بگەینێ یان سوود بگەینێ- وەرگێر)
یان شاعیرێکی دیکە دەڵێ:
ومن لم يكن ذئبا على الارض أجرد   كثيرُ الأذى ، بالت عليه الثعالب
(واتە: ئەگەر کەسێك گورگ نەبێت و زیانی لەسەر زەوی نەبێت، ئەوا رێوییەکان دەوری دەدەن– وەرگێر)

بۆیە ئەو پیاوەی هەموو کارەکانی سوودبەخش بێت ئەوا پیاوێکی زەلیلە. کەواتە وا باشترە بۆ پیاوی بەدو کاتێك نەیتوانێ سوودبەخش بێت، ئەوا زیانبەخش بێت، بۆئەوەی زەلیلی لەخۆی و هۆزەکەی دووربخاتەوە. دەکرێت ئەمە لەبارەی هۆزەکانیش بگوترێت، ئەگەر هۆزێك ناوبانگی باشی نەبوو، ئەوا

[79] محمود شكرى الالوسى (المصدر السابق) ج ١ ص ٦٣
[80] علي الوردي (اسطورة الادب الرفيع) ص ١٦٣

هێرش دەکات و ڕێگری دەکات، ئەوا تەنها دەسکەوتی لەو کارە نابێت، بەڵکو بەلایەنی کەمەوە، ناوبانگی لەزیانبەخشی دەبێت.

کەرامەتی پیاوی بیابانشینی:

پیاوی بیابانشین هەستێکی زۆری بۆ کەرامەتی خۆی هەیە. بەرگەی هیچ سوکایەتیەك ناگرێت، هەرچەندە سوکایەتیەکە بچووکیش بێت، چونکە لەوە دڵنیایە ئەو سوکایەتیە بچووکە هی گەورەتری بەدواوە دێت، لە بیابان هیچ کۆت وسنوورێك نییە بۆ خەڵك، بۆئەوەی بەرپەرچی سوکایەتی ودەستدرێژکردنیان بداتەوە.

کەسی بەدو زوو تورە دەبێت و سزای توندە، ئەمەش لە زۆر هەستکردنیەتی بەکەرامەتی خۆی. ئەو هەر زوو شمشێر هەڵدەکێشیٚ بۆ کەسێك بۆی بچێت. ئەو سڵکردنەوە و دوودڵی لەکاتی تورەبوون نییە، چونکە پێیوایە ئەمانە بەڵگەی ترسنۆکی و بیٚ هێزیە. هەر ئەمەش وایکردووە ئەوان ریز لەو پیاوە بگرن کە (فاتك) وەسفی دەکەن، فاتیك کەسێکە زوو لێدەدا و زوو دەکوژیٚ هەر کەشتێکی بەمێشك دا هات و فرمانی پیٚ بکات. یەکێك (فاتیك) بەوە وەسف دەکات (ئەگەر ویستم دەیکەم)[81]

کاتێك مێژووی جاهیلیەت دەخوێنینەوە، دەبینین پرپەتی لە جەنگی کاوڵکار و شەڕی دوور ودرێژ لەبارەی رەچەڵەکەوە. کە لەئەنجامی ئەو هەستکردنی زۆر بەکەرامەت و هەڵچوونی پیاوی بەدو روویان داوە. ئالوسی شەڕێکی توندی رەچەڵەك دەگێرێتەوە، لەجاهیلەت روویداوە. هۆکاری ئەو جەنگە زۆر بیٚ مانا وبچووك بووە. پوختەی بەسەرهاتەکە ئەوەیە سیٚ پیاوی بیابانشین سەفەرێك دەکەن. یەکێکیان فرازی دەبێت ودووەمیان تەغلوبی دەبێت، ئەویتریشیان لەهۆزی کەلبی دەبێت. بەیەکەوە کەرێکی کێوی راودەکەن، فرازییەکە دەچێت هەندێك کاری تایبەت ئەنجام بدات، دوو هاورییەکەی گۆشتی کەرەکە دەبرژێنن ودەیخۆن. دواتر (کێر)ی کەرەکە بەبرژاوی بۆ فرازییەکە هەڵدەگرن بۆ ئەوەی بیخوات. کاتێك فرازیەکە دەگەرێتەوە دەیخوات وئەوانیش پێدەکەنن. فرازییەکە

[81] محمد حبيب البغدادي (المحبر) ص ١٩٢

هەڵدەچیّ وشمشێرەکەی رادەکێشی وفرمان بە دوو کەسەکە دەکات لەگەڵ بخۆن. یەکێکیان رەتی دەکاتەوە، ئەوا سزاکەی کوشتن دەبێت، بەلاّم دووەمیان گۆشتەکە دەخوات و نەجاتی دەبێت.

دەبوایە ئەویش نەیخوات، تەوەك بەرگەی ئەو سوکایەتییە بگرێت. دەبوایە بمرێت وەك هاورییەکەی، بەلاّم ئەو ترسنۆك بوو تێکشا، لەئەنجامیش خۆی و هۆزەکی بوونە مایەی سووکایەتی نێوان هۆزەکان. چەندین شاعیریش لەبارەی ئەوەوە قەسیدەی داشۆرینیان دەنوسی[82]. چاکترین مەزندە ئەوەیە، ئەو پیاوە لەکارەکەی پەشیمان بۆتەوە. ئەو لەمردن رایکرد بەلاّم تووشی شەرمەزاریی بۆیەوە. لەلای کەسی بەدو مردن باشترە لەشەرمەزاربوون.

تیسگەری توێژەر لەبارەی (بەدو)ی ئەو سەردەمەمان دەڵیّ" ئەوان قین لەدڵ نین، بەلاّم کاتێك پێیانوابوو سوکایەتی بەشەرەفیان کراوە، ئەوا رقیان هەڵدەستیّ ولەسەر تۆڵەکردنەوە موکڕ دەبن. لە پیاوێکی بەدو بدە یەکسەر یان دواتر دەتکوژێت. ئاسانە کەسی بێگانە بێئەوەی مەبەستی بێت سوکایەتی پیّ بکات. جارێکیان دەستم خستە ملی شێن قبینە، ئەو بەتوڕییەوە رووی لەمن کرد و پرسیاری ئەوەی لێکردم ئایا من بە کۆیلەی دەزانم.. بیرۆکەیەکم لەبارەی ئەو کارەمەوە نەبوو. کارەکە بەهەڵەبوو."[83].

گوێڕایەڵی و فرمانڕەوایی:

کەسی بەدو لەهەموو کەسێك زیاتر حەز لە سەرۆکایەتی و فرمانڕەوایی دەکات. لەهەموو کەسێکیش زیاتر لە گۆێڕایەڵی وملکەچ بوون رادەکات. لەپەندێکی بەدوەکان هاتووە" فرمانڕەوایی ئەگەر لەسەر بەردیش بێت". " **الامارة ولو على الحجارة**". فرمانڕەوایی لەتێڕوانینی ئەوانەوە نیشانەی زاڵبوونە. گوێڕایەڵیش مانای ژێردەستیە. ئەوان گوێڕایەڵی شێخەکەی خۆشیان نابن، بەڵکو لەپێناو فریاکەوتن وشانازییەوە هاوکاری یەکتر دەکەن. ئەگەرهاتوو شێخ و سەرۆك هۆز بەشێوەی

---

[82] محمود شكري الالوسي (المصدر السابق) ج١ ٢٩٧-٢٩٨

[83] ولفريد ثيسيغر (رمال العرب) – تعريب هاجر و عبدالستار –ص ١٦٩

فرمـان و بەبچـووك زانـین داوای شـتێکی لـێ کـردن، ئـەوا سەرپێچـی دەکـەن و ڕووبەڕووی دەبنەوە.

فەرەزدەقی شاعیر(الفرزدق) ستایشی هۆزەکەی خۆی دەکات و دەڵێ:

اذا نحن سرنا سارت الناس خلفنا   وان نحن أومانا الى الناس توقفوا

(واتە : کاتێك ئێمـە دەڕۆیـن خـەڵك بەدوامانـەوە دەڕوا، کاتێك ئێمـەش فـەرمان دەکەین خەڵك دەوەستن– وەرگێڕ)

مەبەستی شاعیر ئەوەیە هۆزەکەی، سەرۆکەکانی فرمانی خۆیان بەسەر تـەواوی هۆزەکـان سـەپاندووە. بەمـەش ئـەو ئامـاژە بـۆ کێشـەیەکی گـەورە دەکـات کـە بیاباننشـینی بەدەسـتەوە دەنـاڵێنێ ئـەویش رکابەرییـە لەسـەر فرمـانڕەوایی. هۆزەکـان کاتێك ملکەچـی سـەرۆك دەبـن، ئـەوا بارودۆخێـك وەهـای سـەپاندووە، ناتوانرێت ماوەیەکی زۆر بەردەوام بێت، ئەوا هۆزەکان بەدوای هەلێك دەگەڕێت بـۆ ئەوەی لەسەرۆك یاخی بن و ڕووبەڕووی ببنەوە. ئـەوان سـەرۆکایەتیان دەوێ وەك چۆن سەرۆك داواکاری فرمانڕەواییە. زۆرجاریش لەمە پارچە پارچەبوونی هۆزەکـە ورکابەریی دروست دەبێت.

هەر ئەمەشە وایکـردووە، هۆزەکـانی بیابانیشـن، مـەیلیان بـەلای دابەشـبوون بێـت، کاتێـك ژمارەیـان لەسـەرووی ئاسـتێکی دیـاریکراو تێپـەڕدەبێت. ئـەو کاتـە رکابەری ودژایـەتی لـەنێوان سـەرۆکی پشـتەکانی نـاو یـەك هـۆز دروسـت دەبێـت، دواجار شەڕ لەنێوانیان ڕوودەدا. بەسەرهاتەکانی جاهیلەت چەندین جەنگی تێدایـە کە لەنێوان دوو پشتی یەك هۆز ئەنجام دراوە.

ئیبن خەلدون ئەمـە خولیایـەی بـەدوەکان بە(رکابـەریی لەسـەر سـەرۆکایەتی) ناودەبات و دەشڵێ ئەمـە لـەناو بـەدوەکان زۆر بـاوە. تەنانـەت وایلێهـاتووە بـەدو فرمانڕەوایی رادەستی کەسی دیکە ناکـات، تەنانـەت ئەگـەر بـاوك و بـرا و سـەرۆك هۆزەکەشی بێت، تـەنها ئەگـەر لەبـەر ئـابڕووی خـۆی ناچار بێـت. ئـیبن خەلـدون پێشیوایە هەر ئەم سیفەتە یەکێکە لەو هۆکارە   سەرەکیانەی کە وادەکات پیاوی بەدو بۆ حوکمڕانی ولآتانی شارستانی گونجاو نەبێت، چونکە ئەمە وا دەکات ببێتە فـرە دەسـەلآت و فـرە فرمـانرەوایی، لەئەنجامیشـدا دەسـتی دەسـەلآت لەسـەر

رەعیەت و باج و فرمانەکان جیاواز دەبێت، کە دواجار دەبێتە هۆی تێکدانی کۆمەڵگا و کەمکردنەوەی گەشەکردن[٨٤].

ئۆلێری رۆژهەڵاتناس پاڵپشتیەکی گەورە ئەم بۆچوونەی ئیبن خەلدون دەکات و دەڵێ" کەسی بەدو هەستێکی زۆری بۆ کەرامەتی شەخسی هەیە. لەهەر شێوەیەك لەشێوەکانی دەسەلاّت هەڵدەچێ. ئەمەش وا دەکات سەرۆك هۆزەکەی یان سەرکردەی جەنگەکانی، لەیەکەم رۆژی سەرۆکایەتی خۆی بەسەر ئەو ، پێشبینی ئیرەیی و رق و خیانەتی لێ بکات. تەنانەت ئەگەر دۆستێکی زۆر نزیکیشی بێت. هەڵچوونی بەدو بۆ سەر هەر دەسەلاّتێك یەکێکە لەو نهێنیانەی زنجیرەی ئەو تاوان و ناپاکیانەمان بۆ شرۆڤە دەکات کە بەشێکی گەورەی مێژووی عەرەب پێك دەهێنێ. نەزانینی ئەو نهێنیەش زۆربەی ئەوروپییەکانی ئەو رۆژگارەمانی خستە هەڵەوە، چەندین قوربانیان دا، کەدەکرا نەیدەن. زەحمەتی فرمانڕەوایی کردنی عەربە و رەتکردنەوەی ملکەچی بۆ دەسەلاّت، ئەمانە ئاستەنگ بوون لەبەردەم ئەوەی عەرەب بەرەو شارستانیەتی رۆژئاوا بڕوات"[٨٥].

حەزکردن بە ئازادی :

ئۆلێری ئەو خولیایەی پێشتر باسمان کرد بۆ حەزکردن بە ئازادی دەگێڕێتەوە. کەچی من مەیلم بەلای بۆچوونەکەی ئیبن خەلدونە کە بۆ کێبڕکێی فرمانڕەوایی گێڕاوەتەوە. ئازای چەمکێکی شارستانیەتی لە ئەنجام شۆرشە نوێیەکانی میللەتانەوە هاتووە، بەشێوەیەك وایلێهاتووە شارنشینەکان بەبالاّی ئازادی هەڵ دەدەن و سرودی بۆ دەڵێن. بڕوایان وایە ئازادی مەبەستێکە هەموو بونەوەرێك دەیخوازێ بە باڵندە وئاژەڵ و مرۆڤیشەوە. لێرەوە بینیمان هەندێك لەشارنشینەکان بەتایبەت لەولاّتانی عەرەبی ستایشی بەدوەکان دەکەن گوایە زۆر حەز لە ئازادی دەکەن.

بە بڕوای من بەدوەکان لەمانای ئازدی ناگەن، بەمانا شارستانیەتە نوێیەکەی. کە ماناکەی بریتیە لەوەی مرۆڤ لە گوفتار ورەفتار ئازاد بێت، تا ئەو ئاستەی

---

[٨٤] ابن خلدون (المقدمة) ص ١٥٠

[٨٥] De lacy O'Leary (Arabia before Muhammad)p. 20-21

هێرش نەکاتە سەر ئازادی کەسانی دیکە. ئەمەش مانایەکە زەحمەتە پیاوی بیاباننشین قبوڵی بکات، چونکە ئەو دەستدرێژی دەکات و زوڵم دەکات، هەروەك چۆن غەزادەکات و بەخشندەشە: ئەو مەیلی هەیە هێرش بکاتە سەر ئازادی کەسانی دیکە بۆ ئەوەی هێز و پاڵەوانی خۆی دەربخات. هەردەمیش شانازی بەوە دەکات کە هێرش دەکاتە سەرکەسانی دیکە و کەس هێرشی نەکردۆتەوە سەر.

هەر بەم شێوەیە عەمرو بن کەلسوم ستایشی هۆزەکەی دەکات و دەڵێ:

بغاةً ظالمون وما ظُلمنَا ولكنا سنبدأ ظالمينا [٨٦]

(واتە: ئێمە زۆردارین و زوڵم دەکەین، بەڵام زوڵممان لێنەکراوە— وەرگێر)

یەکێك لەپیاوانی بەدو لە بازاڕەکانی سەردەمی جاهیلیەت دادەنیشێ وقاچەکانی درێژ دەکات وتەحەدای خەڵك دەکات، بەوەی کەسێك بوێری بەشمشێر قاچی ببڕێتەوە. یەکێك لە ئامادەبووان بەپەلە شمشێرەکەی هەڵدەکێشێ و قاچی پیاوەکە دەبڕێت. لەئەنجامی ئەمە ئاژاوەیەکی گەورە دروست دەبێت.

جارێك وا روودەدات پیاوێك میز دەکات و پیاوێکی دیکە سەیری دەکات و دەڵێ" هەرگیز وەك ئەمڕۆ عەورەتی وەها ناشیرینم نەدیوە" ئەویش بەجنێوێکی ناشیرینتر وەڵامی دەداتەوە. هەردوو پیاوەکە لەجنێودان بەردەوام دەبن. تا حاڵەتەکە بەوە دەگات هەردوو هۆزەکە لەشەرێ ئەم دوو پیاوە بەشدار دەبن. گوترا و گووتیان ئەمە زۆری کێشا، ناتوانین لێرەدا ئاماژەی بۆ هەمووی بکەین[٨٧].

پوختەی قسەکانمان ئەوەیە بەدو بە مانا شارستانی و نوێیەکە لە وشەی ئازادی ناگات. کاتێك کەسانی شارنشین بانگەشەیان بۆ ئازادی کرد وپەرۆشی بوون، لەبەر ئەوە بوو کەوتنە بەر چەپۆکی فرمانڕەوای زۆردار پێچەوانەی خواستی ئەوان حوکمڕانی دەکرد، کەچی بەدو کەسێك نییە بەسەریان زاڵ بێت وستەمیان لێبکات و پێچەوانەی ئارەزووی ئەوان بێت. ئەوان خوازیاری فرمانڕاوبین زیاتر لەوەی خوازیاری ئازادی بن. ئەم بابەتەش بۆ ئێمە سوودبەخشە لە تێگەیشتن لەهەندێك سیمای کۆمەڵگای عێراقی لەرووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە.

---

[٨٦] أحمد محمد الحوفي (المصدر السابق) ص ٢٧٢
[٨٧] محمود شكري الألوسي (المصدر السابق) ج ١ ص ٢٩٠

تاکگەرایی لە بیابانشیندا

فلیپ هیتی مێژوونووس، پێیوایە تاکگەرایی یەکێکە لە خەسڵەتەکانی پیاوی بەدو، دەشڵێ تاکگەرایی و دەمارگیری هۆکاری یەکلاکەرەوە بوون لە هەڵوشاندنەوە و کەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی[88].

لێرەدا دەوەستم بۆ ئەوەی بپرسم: مەبەستی فلیپ هیتی لە وشەی تاکگەرایی چییە؟ ئەگەر مەبەستی لەو وشەیە ئەو تاکگەراییە بێت، کە لە شارستانیەتی نوێ ناسراوە، لەزمانی ئینگلیزی بە (Individualism) دەناسرێت. بەبڕاوی من ئەمەیان زۆر لەسروشتی بیابانشینی دوورە.

تاکگەرایی بە مانا نوێیەکەی واتە هەر تاکێك بەرپرس بێت لەخودی خۆی و لەگوفتار ورەفتاری خۆی. کەسێك لە خزم وکوڕانی گەڕەك وشار وهۆزەکەی بەشێوەیەك لەشێوەکان لێ پرسینەوەی لەگەڵ نەکات. بۆ نموونە ئەگەر تاکەکە تووشی شەرمەزاری بوو ئەوا هۆزەکەی بایەخی پێنادەن. ئەگەر تاوانێکی لەدژی کەسێك ئەنجام دا ئەوا هۆزەکەی داواکراو نین. ئەمەش لە جنێودانی وڵاتانی پێشکەوتوو بەدی دەکرێت. دەگمەنە بە هۆی ئابڕووچوونی دایك وباوك و خوشك و ئامۆزا جنێو بەتاکێك بدرێت. بۆ نموونە پێ دەگوترێت: ناپاك، دز، بەدڕەوشت، فێڵباز. بەلام لەبیابانشینی بابەتەکە تەواو پێچەوانەوەیە. هەر یەکێك لە تاکەکانی هۆز کارێکی نەخوازراو ئەنجام بدات، ئەوا ڕەنگدانەوەی بۆ تەواوی هۆزەکە دەبێت، هەموو هۆزەکە لەنێو خەڵك هەست بەشەرمەزاری دەکات. بینیمان چۆن هۆزی فرزاری کەوتە سەرزاری جنێودەران، تەنها لەبەر ئەوەی پیاوێکیان (کێر)ی کەرە کێوییەکەی خواردبوو. جا جنێوی بەدوەکان هەرهەمووی لەبارەی ئەوەیە کەیەکێك لەکەسە نزیکەکان تووشی شەرمەزاری بووە. لەوانەیە خودی کەسەکە بێ عەیب بێ، کەچی عەیبەکە بەهۆی کەسێك لەبەر یەکێك لە ئەندامانی هۆزەکەی یان کەسێك لەباب وباپیرانی بەدوای دەکەوێ.

نەریتی تۆڵەکردنەوە بەروونی ئەمەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە. ئەگەر یەکێك لە تاکەکانی هۆز تاوانێکی ئەنجام دابێت ئەوا سەرجەم هۆزەکە تاوانبار دەبێت، هەر

[88] Philip Hitti (Op.cit) p 27-28

یەکێك لەتاکەکانی هۆزەکە سزای ئەوە وەردەگرێت، کە یەکێك لە کەسوکارەکانی ئەنجامی داوە. ئەمەش قورئان رەتی کردۆتەوە و قبوڵی ناکات، لەقورئان هاتووە "ولا تزر وازرة وزر اخرى"[89]

کەواتە بۆمان دەردەکەوێت، رەوتی جەماعی لەبیابانشینی شوێنی رەوتی تاکگەرایی شارستانیەت دەگرێتەوە. بۆیە بەدو دەڵێ" ئێمە" لەبری ئەوەی بڵێ" من".

جەنگی شمشێر و زمان:

وتمان مێژووی جاهیلیەت پڕیەتی لە شەڕ وململانێی کە لەبەر هەستیاری بەدو بە کەرامەتی خۆی هەڵدەگیرسێت. هەر سوکایەتیەك تووشی یەکێك لە تاکەکانی هۆز ببێتەوە ئەوا تەواوی هۆزەکە رووبەرووی سوکایەتی دەبێتەوە. ئەو هۆزەش ناچارە بەهەموو ئامرازە رەخساوەکان رووبەرووی ئەو شەرمەزاریەوە بێتەوە. شەڕەکانی هۆز کە لەو ئەنجامەدا روودەدا دوو جۆرە: یەکیان لەنێو عەرەبدا بە (المنافرە) ناودەبرێت ئەوا بریتە لە جنێودان ووتنی شیعری داشۆرین و هەجو. جۆرەکەی دیکە بە (الیوم) ناودەبرێت کە لەبری زمان شمشێر بەکاردێت.

هەر چۆنێك بێت، بەدوەکان زمان بەگرنگترین چەکی خۆیان هەژمار دەکەن، لەوانەشە لەشمشێر بەزەبرتری بزانن. ئەوان بەشمشێر و هەندێکجاریش بەزمان شەڕ دەکەن، زۆربەی جاریش بەهەردوو چەك شەڕ لەگەڵ یەکتر دەکەن.

وەك زانراوە خەڵکی جاهیلیەت ئاهەنگیان بەبۆنەی دەرکەوتنی شاعیرێك لەنێویاندا دەگێرا." ئەگەر شاعیرێك لەهۆزەکە دەردەکەوت، هۆزەکانی دیکە پیرۆزباییان دەکرد، خواردن دروست دەکرا، ژنان موسیقایان دەژەنی وەك ئەوەی لەبوك گواستنەوە بن. پیاوان و کوڕان مزگێنیان بەیەکتر دەدا، لەبەر ئەوەی ئەو شاعیرە پارێزگاری لە ئابڕۆیان دەکات، کارەکانیان نەمر دەکات، ناویان بەرز رادەگرێ. ئەوان پیرۆزباییان لەیەکتر نەدەکرد تەنها، بە لەدایکبوونی کوڕێك و دەرکەوتنی شاعیرێك و زانی ئەسپێك نەبێت"[90]

---

[89] القران. سورة الانعام ، الاية: ١٦٤

[90] احمد محمد الحوفي (المصدر السابق) ص ١١٠

شاعیری بیابانئنشین داکۆکی لەهۆزەکەی دەکات، وەك چۆن سوارچاکێکی پاڵەوانی داکۆکی لێ دەکات. ئەویان بە شمشێر، ئەویتریان بەزمان. ئەمەش هۆکارە شارەوەکەیە وایکردووە خەڵکی جاهیلیەت بایەخ بە شیعر و قسەی رازاوە بدات. ئەم بایەخدانەی عەرەب تا ئێستاش ماوەتەوە. دروستە بڵێین عەرەب یەکێکە لەو نەتەوانەی زۆرترین بایەخ بەشیعر دەدات و زۆر پێی کاریگەر دەبێت. ئەمەشیان لە جاهیلیەتەوە بۆ ماوەتەوە. پارێزگاریشی لێ دەکەن سەرەڕای گۆڕانی بارودۆخ و هەلومەرجە جیاوازەکان.

رۆژگاری عەرەب:

ئەبوفەرەجی ئەسفەهانی کتێبێکی تایبەت بە رۆژگاری عەرەب نووسیوە، مەبەست لەو رۆژانەیە کە جەنگی وێرانکەر لەنێوان هۆزەکانی جاهیلیەت روویداوە. ئەم رۆژگارەش بریتی بووە لە هەزار وحەفسەد رۆژ.[91] کاتێك هۆکاری ئەو رۆژگارانە دەپشکنین دەبینین، لە ئەنجامی سوکایەتیەکی سادەیە، رووبەرووی پیاوێك بۆتەوە، ئەویش زۆر تورە دەبێت، دەیەوێ زوو بەرپەرچی ئەو سوکایەتیە بداتەوە. ئەوکاتەش جەنگ لەنێوان دوو هۆزەکە بەرپا دەبێت و تەنانەت هۆزە هاوپەیمانەکانیش بەشدار دەبن.

بۆ نموونە جەنگی بەسوس یەکێکە لە بەناوبانگترین رۆژەکانی عەرەب، ئەو شەڕە لەپێناو حوشترێك هەڵگیرساوە کە لەلایەن شێخێکی بەنی تەغەلوب پێکراوە. پیاوێکی بەنی بەکریش بەمە تورەبووە و دەچێتە لای شێخەکە دەیکوژێ. ئەو ئاژاوە کوێرە هەڵدەگیرسێ کە نزیکەی چل ساڵ دەخایەنێ هەزاران بریندار و کوژراوی لێ دەکەوێتەوە.

دەکرێت هەمان شت لەبارەی جەنگی (داحس و الغبراء) بڵێین، ئەم جەنگەش ناوبانگی لەجەنگی بەسوس کەمتر نییە. هۆکاری راستەوخۆی ئەم جەنگە کێبرکێی سوارچاکییەك بوو لەنێوان هۆزی عەبسی و زوبیانی، ئەوکاتە مشتومڕ لەنێوان خاوەنی ئەسپەکان دروست دەبێت، هۆزەکان و هاوپەیمانەکانیان لە جەنگێکی سەخت بەشدار دەبن کە هیچی کەمتر نییە لە جەنگی بەسوس.

---

[91] محمود شكري الالوسي (المصدر السابق) ج ٢ ص ٦٨

دەتوانرێت بڵێین ئەو سوکایەتیە سادەیە کە دەبووە هۆی هەڵگرسانی ئەو شەڕە ...انە وەك كڵەپەیەك بوو بەر بەرمیلی بارود بکەوێت. دەروونی بەدو هەردەم ...ادەیی تێدایە بۆ شەڕ وکوشتار، وەك بارودێکە بۆ تەقینەوە، تەنها پێویستی ...ەکڵپەیەکی بچووکە بۆ ئەوەی وشك و تەڕ بەیەکەوە بسوتێنێ.

پوختەیەکی مێژوویی:

ئەنجامدانی بەردەوامی شەڕ لە بیاباننشینی وایکردووە، بەدو توانای سەرکەوت و خۆسەپاندنی هەبێت کاتێك بەرەو جیهانی شارستانیەت دەردەچن و داگیری دەکەن. شارنشینی ناتوانن خۆیان لەبەرامبەر کشانی ئەوان رابگرێ تەنها لەچەند حاڵەتێکی کەم نەبێت. بەدوەکان لەکاتی داگیرکردنە فراوانەکانیان لە ئاستێك بوەستن، تەنها ئەو کاتە نەبێت کە لەنێوخۆیان دەکەونە ململانێی خێڵەکی، بەڵام ئەگەرهاتوو لەنێوخۆیان یەکگرتوو بن، ئەوا دەتوانن دەست بەسەر هەموو دونیا دابگرن.

لەراستیدا بەدوەکان بەرەو جیهان دەرناچن، تەنها لەچەند حاڵەتێکی دەگمەن نەبێت. هۆکارەکەش ئەوەیە ئەوان زیاتر بەشەڕی هۆزەکانی ناو بیابانەوە سەرقاڵن. بەلای ئەوانەوە زەحمەتە لەیەك بەرەدا یەکگرتوو بن بۆئەوەی لە چوارچێوەی بیابان بەرەو جیهان دەربچن.

یەکەم رووداوی لەمجۆرەش لە بیابانی عەرەبی لەسەر دەستی ئەم پیاوە مەزنە بوو کە ناوی محەمەد کوڕی عەبدوڵڵایە. لێرەدا بواری ئەوە نییە باس لە مەزنی ئەم پیاوە بکەین. ئیعتراف بەوە دەکەم کەم توانام لە وردبوونەوە لە نهێنی مەزنییەکەی. خەڵکانی دیکەش لەمەدا کەم توانان. لێرەدا دەکرێت هەر ئەوەندە بڵێین، دوای خەباتێکی زۆر توانی هۆزە دژ بەیەکەکان بکات بەیەك نەتەوە و بەرەو جیهان ئاراستەیان بکات. بەشێوەیەك لەماوەیەکی کەم توانیان ئیمپراتۆریەتێکی گەورە دابمەزرێنن.

لەکاتی لەدایکبوونی ئەم پیاوە بیابانی عەرەب هەر لەسەر ئەو ئاراستەیە دەڕۆیشت کە لە دێرزەمانەوە لێی راهاتبوو، بەڵام لەکاتی مردنیدا ئەوا بیابان کۆدەتایەکی گەورەی بەخۆیەوە دەبینی کە هاوشێوەی لەمێژوودا دەگمەنە.

دەگوترێت جەنگیزخان دوای چەند سەدەیەك لە بیابان مەغۆلی دروست کرد. هاوشێوەی ئەوەی محەمەد لە بیابانی عەرەب ئەنجامی دابوو. ئەمەش هەڵەیەکی گەورەیە وەك لەبەشی پێشوودا ئاماژەمان بۆ کرد و فەتحکردنی عەرەب و داگیرکارییەکانی مەغۆلمان بینی. بینیمان جیاوازییەکی گەورەیان لەنێواندا هەیە. جەنگیزخان هۆزەکانی مەغۆلی یەکگرتوو کرد و بەرەو داگیرکردنی جیهان سەرکردایەتی کردن. بەڵام ئەمەی تەنها لەپێناو داگیرکاری کرد. لەمەشدا جگە لە شانازیکردن بە فراوانکردنی داگیرکاری و زۆری دەستکەوت، مەبەستێکی دیکەی نەبوو. کەچی محەمەد هۆزەکانی عەرەبی لەپێناو ئایینێکی نوێ یەکخست، ئەم ئایینەش بانگەوازی بۆ بنەماکانی دادپەروەری و یەکسانی دەکات.

ئێمە نکوڵی لەوە ناکەین، هۆزەکانی عەرەب لەپێناو شانازیکردن بەداگیرکردن و دەسکەوت بەرەو جیهاد دەچوون.بەڵام دەبێت ئیعتراف بەوەش بکەین بانگەوازخوازانی ئاین بەناو هۆزەکان بڵاوبوونەوە لە وڵاتانی فەتحکراودا، گیانی دادپەروەری و یەکسانیان بڵاو دەکردەوە، لەمەشدا سەرکەوتنێکی گەورەیان بەدەستهێنا.[92] لەسەدەی هەژدەمدا، لەبیابانی عەرەب پیاوێك بەناوی محەمەد کوڕی عەبدولوەهاب دەرکەوت، دەیویست لاسایی محەمەد بکاتەوە لە یەکخستنی هۆزەکانی بیابان لەپێناو ئاییندا. دواتریش بەرەو جیهانی شارستانیەت ئاراستەیان بکات، بەشێوەیەکی کەم توانی سەربکەوێت، بەڵام دواجار بزووتنەوەکەی رووبەرووی شکست بوویەوە. دەکرێت ئەو شکستەش بخەینە پاڵ دووهۆکار:

یەکەم: محەمەد عەبدولوەهاب فەقیهێکی لاساییکەرەوە بوو. پێغەمبەرێکی بلیمەت نەبوو لەشێوەی محەمەد کوڕی عەبدوڵڵا کە لەسروشتی کۆمەڵگاکەی و زەمەنی خۆی گەیشتبوو. دەیزانی لەناو کۆمەڵگاکەی بڕوات و چارەسەری کێشە هەنووکەیەکانی بکات. کەچی محەمەدی کوڕی عەبدولوەهاب شتێکی لەدونیاکەی نەدەزانی جگە لە ئەزبەرکردنی کتێب و سوننەت نەبێت، بەشێوەیەکی شکڵی پابەندبوو بەو ئایینەوە. جیاوازییەکی زۆریش لەنێوان بلیمەت و لاساییکەرەوە هەیە.

[92] علي الوردي (مهزلة العقل البشري) ص ٣٥٠-٣٦٧

دووەم: محەمـەد عەبـدولوەهاب لەسـەردەمێك بـوو، شارسـتانیەت چـەند جـۆری هۆکارەکـانی جـەنگ و چـەکی داهێنـابوو کەپێشـتر خـەڵك نەیاندەناسـی. یەکـەمجار بـارودی داهێنـا، دواتـریش ئۆتۆمبیـل و فرۆکـە، بۆیـە شارسـتانیەت لـەتوانای هـەبوو بەرەنگاری بەدوەکان ببێتەوە، کاتێـك بـەناوی داگیرکردنـەوە لـەبیابان دەردەچوون. تەنانەت دواتر توانی لەناوی خودی بیابان بکەوێتە راونانی بەدوەکانەوە.

بەهـەرحاڵ شـەپۆلی وەهابییـەکان نـەیتوانی لـەدەرەوەی بیابـان پەلبهاوێـژێ. چەندجارێك هەوڵی ئەمەیان دا، بێهوودە بوو. دواجـار تـەنها هێرشـیان دەکـردە سـەر چـەند شـارێکی لێـواری بیابـان. دانیشـتوانێکی زۆری ئـەم شـارانەیان کوشـت و سامانەکانیان تالانکرد. دواتر بۆ بیابـان گەڕانـەوە و سـرودی سـەرکەوتنیان دەچڕی. گوایە ئەمەی کردیان جیهاد بوو لەپێناوی خودا !

جەنگ لەبیابانیشی و شارستانیەتی:

دوای ئەوەی تاوتوێی بابەتی سروشتی جەنگی بیابانشینی کرد و ئاماژەمـان بـۆ پاڵنەرەکانی کرد. ئەوا دواجار دەمانەوێ بە سروشتی جەنگی شارستانیەتی بەراوردی بکـەین. لەراسـتیدا جـەنگێکی زۆر لـەنێوان شارنشـینەکان هەڵدەگیرسـێت. لەوانەشـە هۆکارەکانی بێ مانـا بێـت و زێـتر نـەبێت لـەوەی لـە رۆژگارەکـانی عـەرەبی جـاهیلی بینیمان. بۆ نموونە جەنگی یەکەمی جیهان لەئەنجامی گوللەیـەکی قوتابیـەکی سـڕبی بوو کە ئاراستەی جێنشینی نەمسای کـرد. ئـەو گوللەیـە وەك تیرێـك بـوو کـە شـێخی بەنی تەغلوبی لە وشترێکی بەسوس بگرێت..

ئەمە راستە، بەڵام نابێت ئەوە لەیاد بکـەین، لـەم بابەتـەدا جیاوازییـەکی گـەورە لەنێوان خەسڵەتی شارستانی وخەسڵەتی بیابانشینی هەیە. رۆشنبیری بیابانشینی وەك پێشتر باسمـان کـرد، لەسـەر بنـەمای خۆزاڵکردن دادەمـەزرێت. واتـە جـەنگ و کوشتار پێکهاتەیەکی سەرەکی ئـەم رۆشـنبیرییەیە. هـەر ئەمـەش وایکـرد جـەنگ لـە بیابانشـینی هەمیشـەیی بێـت و ئاگرەکـەی خـامۆش نـەبێت. ماوەیـەك ناوەسـتێ لەنوکـەوە دەسـت پێدەکاتـەوە. بـەهای بیابانشـینی بەهـەموو پێکهاتـە و خەسـڵەتەکانیەوە لـەدەوری مـەزنکردنی غـەزا و سوارچـاکی و خۆسـەپاندن و شـەڕ دەخولێتەوە. ئاستێك بۆ ئەم بەهایانە نییە. بیابانشینی لە برسیەتیەکی هەمیشـەیی

دایە، بۆیە دەبێت کێبڕکێی مانەوە تێیدا توند بێت.[٩٣] بەشێوەك لاوازی تێدا ون دەبێت وبەهێزی تێدا دەمێنێتەوە. یەکێك لە شاعیرەکانی جاهیلیەت ئەو بارودۆخەی لەدوو دێڕە شیعردا نیشان داوە و دەڵێ:

یغار علینا واترین فیشتفی ... بنا إن أصبنا أو نغیر علی وتر

قسمنا بذاك الدهر شطرین بیننا ... فما ینقضي إلا ونحن علی شطر[٩٤]

(واتە: دوژمنان هێرشمان دەکەنەسەر و تۆڵەی خۆیان دەکەنەوە، یانیش ئێمە هێرشیان دەکەین سەر، زەمەنمان لەنێوان خۆمان کردۆتە دووبەش، یان ئەوان هێرش دەکەنە سەرمان و سەردەکەون،یانیش ئێمە هێرش دەکەین و سەردەکەوین – وەرگێڕ).

کەچی شارستانیەت لەسەر بنەمایەکی دیکە بونیادنراوە. خەڵك بۆ بەدەستهێنانی بژێوی خۆیان پەنا بۆ پیشەی جۆراوجۆر دەبن، یان پیشەی فیکرین ویانیش پیشەی دەستین. بەشێوەی ئاشتەوایی کێبرکێ لەسەر پیشەکانیان دەکەن، بێئەوەی خوێن برژێت و ماڵ تالان بکرێت. حکومەتێکیان هەیە کاردەکات بۆ گەشەپێدانی بەرهەم لەلای دانیشتوان بۆ ئەوەی داهاتی باج زیاتر بێت. جگەلەمەش حکومەت هەوڵ دەدات. هەر ململانێیەکی توندی نێوان خەڵك سەرکوت بکاتەوە، بۆئەوەی بەرهەمهێنان لاواز نەبێت و باج کەم نەبێتەوە.

سەبارەت بەو جەنگانەی لەنێوان شارستانەکانیش هەڵدەگیرسێ، ئەوا زیاتر سیاسیە نەوەك کۆمەڵایەتی. مەبەستم ئەوەیە ئەوا جەنگانە لەنێوان دەوڵەتانی جیاجیاوە لەئەنجامی ململانێ لەسەر بەرژوەندی و ئامانجەکانیانەوە دروست دەبێت. هەر دەوڵەتێك دەیەوێ سامان ودەسەلاتی لەسەر حسێبی دەوڵەتانی دیکەوە زیاتر بێت. بۆیە کاتێك هەست دەکات توانای هەیە ئەو جەنگێك بەرپادەکات.

نکوڵی لەوە ناکەین دەوڵەتانی شارستانی، لەم لایەنەوە لە هۆزەکانی بیابان دەچن، هەرهەموویان لەپێناو مانەوە رکابەری دەکەن، بەڵام سروشتی جەنگ لەبیابانشینی جیاوازی لەشەری شارستانیەت هەیە. لەوانەیە هەڵە نەبم ئەگەر بڵێم جەنگ لەبیابان

[٩٣] Jamali (op.cit) p.29

[٩٤] أحمد محمد الحوفي (المصدر السابق) ص٢٦٠

بنەڕەتە وئاشتی تێیدا حاڵەتێکی راگوزەرە، کەچی لەشارستانیەت ئاشتی بنەڕەتە و جەنگ راگوزەرە.

شارستانیەت ناتوانێ لەحاڵەتی جەنگی هەمیشەیی گەشە بکات، چونکە ژیانی ئابووری شارستانێتی تەنها بە ئاشتی دەژی، بۆیە کاتێك دەکەوێتە جەنگێکەوە دەیەوێ بەزووترین کات کۆتایی بهێنی وسەر لەنوێ بگەڕێتەوە سەر ژیانی ئاشتیانە. بەکورتی دەتوانین بڵێین، ژیانی ئابووری لەشارستانیەت لەسەر بنەمای کێبڕکێی هێمن ئەنجام دەدرێت، کەچی لەبیابانشینی لەسەر بنەمای خۆزاڵکردنی توند دەبێت.

ئەمڕۆ تێبینی ئەوە دەکرێت سەرجەم دەوڵەت بانگەشەیەکی بەرز بۆ ئاشتی دەکەن. ئەمە مانای ئەوە نییە دەوڵەتان دەیانەوێ تەماعکاری و ئامانجە دژەکانیان لەگۆڕ بنێن، یان واز لە رکابەری مانەوە دەهێنن، چونکە رکابەری بۆ مانەوە لەسروشتی مرۆیی حەتمیە و ناتوانێ لێی دەرباز بێت، بەلأم دەوڵەتان بەمدواییە درکیان بەوە کردووە، کێبڕکێی ئاشتیانە لەژێر چاودێری یاسایەکی نێودەوڵەتی وگشتی باشتر و بەسوودترە لە شێوازە کۆنەکەی جەنگ.

ئەو بانگەشە بەرزەی ئاشتی لەنێو دەوڵەتانی شارستانیەتدا، دەبێت رۆژێك لەرۆژان بەری هەبێت. جا زوو یان درەنگ، رۆژێك دێت یاسایەك بەسەر دەوڵەتانەوە زاڵ دەبێت. وەك چۆن یاسا بەسەر دانیشتوانی هەر یەکێك لەو وڵاتانە زاڵە. بەمەش نەبێت ئومێدێك بۆ گەشەکردنی شارستانی مرۆیی نییە.

تێبینی کۆتایی:

شەڕ وکوشتارمان بە یەکێك لەگرنگترین سیماکانی بیاباننشینی دانا. ئەمەش لەسروشتی رۆشنبیری بیاباننشینی هەڵقوڵاوە. ئەگەر وانەبێت ئەوا کەسێکی بەدو لەبیابان نامێنێ، چونکە بیابان بەرهەمی کەمە، دەبێت دانیشتوانی هێرش بکەنەسەر یەکتر ویەکتر تالأن بکەن بۆ ئەوەی بژین.

ئەگەر بینیمان بەدوەکان واز لە غەزاکردن و کوشتار دەهێنن، ئەمە مانای ئەوەیە ئەوان بەرەو خۆ دەربازکردن لە رۆشنبیری بیاباننشینی وبەرەو جیهانی شارستانیەت دەچن. ئەمەش ئێستا کەم یان زۆر لەهەندێك ناوچەی بیاباننشینی روودەدات. تێبینی

ئەم دیاردەیە لە نەجد و عێراق و لیبیا وجەزائیر دەكرێت. ئەمانەش زۆرترین ناوچەی بیابانی جیهانیان لەخۆیەوە گرتووە.

داهێنانە نوێییەكان، لە ئۆتۆمبیل وفرۆكە وتۆپ و تفەنگ..هتد. وایكردوە بتوانرێت دەسەلآت بەسەر ئاسایشی بیابان فەرز بكرێت و كۆنترۆڵی شەڕ وكوشتار بكرێت. شارستانیەتی نوێ دەتوانێ بەناخی بیابان شۆڕ بێتەوە، بەشێوەیەك وایكردووە بەدو بەرەبەرە فێری پیشەكانی شارنشینی ب ت.

ئەمەش مانای ئەوەیە رۆشنبیری بیابانشینی زوو یان درەنگ بەرەو نەمان و لەناوچوون دەچێت. ئەو ناتوانێ ماوەیەكی زۆر خۆی لەبەردەم تەوژمی بەهێزی شارستانیەت بگرێت. رۆشنبیری بیابانشینی كاتێك لەسەدەكانی پێشوودا خۆڕاگر بوو، لەبەر ئەوەبوو لەناخی بیابانەكەی خۆیدا گۆشەگیربوو، نەوە دوای نەوە دەژیا، لەشێوازێكی نەگۆڕدا. ئەوكات شارستانیەت توانای نەبوو تێیدا شۆڕبێتەوە و كاریگەری لەسەر هەبێت. تەنانەت زۆرجار بەدوەكان لەبیابان دەردەچوون و كاریگەریان بەسەر شارستانیەتەوە دەبوو، بێئەوەی شارستانیەت بتوانێ بەرپەرچیان بداتەوە. بەلآم ئێستا بارودۆخەكە پێچەوانە بۆتەوە. سەردەست ژێردەستە و ژێردەستیش بۆتە سەردەست.

لەوانەیە یەكێك بڵێ: ئەگەر رۆشنبیری بیابانشینی وەك دەڵێی بەرەو لەناوچوون دەچێت. كەواتە بۆ ئێمە خۆمان بەتوێژینەوەی سەرقاڵ بكەین؟

لەراستیدا ئێمە بەتوێژینەوە لەبارەی رۆشنبیری بیابانشینی، بۆ ئەوەمان نییە كات بەچیرۆك و قسەكانی بەدوەكان بەسەربەرین، وەك هەندێ كەس پێیانوایە. بەڵكو دەمانەوێ لەخودی خۆمان بگەین. بیابانشینی لەدێرزەمانەوە كاریگەری خۆی لەسەر مێژوو و پێكهاتەی كۆمەڵگاكەمان داناوە. لەبەر ئەوە ئێمە ناتوانین لەو كاریگەریە بگەین ئەگەر توێژینەوەیەكی ورد بۆ ئەم رۆشنبیرییە نەكەین.

ئەمرۆ دانیشتوانی نیشتیمانی عەرەب دەگاتە ٨٠ ملیۆن كەس. رێژەیی هۆزەكانی بەدو بە چارەگێكی دانیشتووان مەزندە دەكرێت. ئەوەش شاراوە نییە ئەم رێژەیە لەولآتێكەوە بۆ ولآتێكی دیكە جیاوازە. بۆ نموونە لەسعودیا هۆزەكان لە ٧٥٪

دانیشتووان پێکدەهێنن. لەعێراق ٪٢، لە سوریا ٪١.٥ کەچی لەمیسر بەڕێژەیەکی زۆر کەمە. لەوانەیە لە ٪٠,٥ ی دانیشتوان بێت.

لەواقیعیشدا کاریگەری بیابانشینی لەنیشتیمانی عەرەب تەنها لەو هۆزانەوە قەتیس ناکرێت، بەڵکو دانیشتوانی گوندەکانیش دەگرێتەوە، ئەگەر بەڕێژەیەکی کەمتریش بێت، تەنانەت بەشێوەیەك لەشێوەکان کاریگەری بەسەر دانیشتوانی شارەکانیشەوە هەیە.

ئەمەش زۆر بەروونی لەعێراق تێبینی دەکرێت، کە لەبەشەکانی داهاتوودا باسی دەکەین. خەڵکی گوندەکان نیوەی دانیشتوان پێك دەهێنن. ئەوانیش لەبارودۆخێکی کۆمەڵایەتی دەژین، لەزۆر رووەوە لە بەدوکان دەچن. کەچی بەشەکی دیکە دانیشتوانیش خەڵکی شارن، ئەوانیش کەوتوونەتە ژێر کاریگەری بەهای بیابانشینی، ئەمەش لەئەنجامی بەریەککەوتنیان لەگەڵ هۆزەکانی بیابان و هۆزە لادییەکانی دەوروبەریان. ئەگەر دروست بێت دەڵێین زۆرێك لەوان بەرووکەش شارنشینە و لەناوەرۆکیشدا بەدوە. ئەمەش وایکردووە هەندێك سیمای دووفاقی کەسێتی لەنێوایان دا بەربلاو بێت.

****

زانایانی کۆمەڵناسی وا راهاتوون، دانیشتوان بۆ دوو جۆر پۆلین بکەن: خەڵکی لادێ و خەڵکی شار، بەڵام لەولاتانی ئێمە دەبێت جۆرێکی دیکە زیاد بکرێت ئەوش هۆزە کۆچەکەرەکانی بەدوەکانە. هەر یەکێك لەو جۆرانە لەولاتی ئێمە لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆی دەژی، کەچی هەر هەموویان کاریگەرن بە بەهای بەدوەکان، جیاوازی نێوانیشیان تەنها لە بری کاریگەربوون بە بەهاکە وکارلێکردنیەتی لەگەڵ بەهاکانی شارستانی.

دەگەڕێمەوە سەر ئەو قسەیەم ودەڵێم زۆر پێویستمان بەوە هەیە کۆمەڵناسییەکی تایبەت بەخۆمان دابنێین، هیواشم وایە توێژەرانی عەرەب ئاوڕێك لەمە بدەنەوە و لەپێناویدا هاریکار بن.

بەشی چوارەم

قولاییەکانی رۆشنبیری بیاباننشینی

پێشتر وتمان زۆرێك لەتوێژەرانی بیانی، ئەوانەی تاوتوێی بابەتی بیاباننشینیان کردووە بە رۆژهەڵاتناس و گەشتیارەوە، بەشێوەیەکی واقیعیانە لە بیاباننشینی نەگەیشتوون. لەئەنجامی ئەمەشدا کەوتونەتە هەڵەوە و ژمارەی هەڵەکانیشیان کەم نییە. ئەوان لەدەرەوە سەیری بیاباننشینیان کردووە و نەچوونەتە قولاییەکانیەوە. ئەوان بەتێروانینی رۆشنبیری بیانی سەیریان کردووە، بۆیە بەپێی بەها وپێوەرەکانی خۆیان شرۆڤەیان کردووە، بەلام ئەگەر بە تێروانینی رۆشنبیرە تایبەتەکەی بیاباننشینی سەیریان بکردایە، ئەوا مەزندە دەکرا تووشی ئەو هەڵانە نەدەبوون.

جێی داخە هەندێك لەتوێژەرانی عەرەبیش دەکەونە ئەو هەڵانەوە، کە بیانییەکان تێی کەوتوون. لەوانە لەبەر لاسایی کردنەوەی بیانییەکان بێت، چونکە تا ئێستا لەلای هەندێك کەس بیانی بەکەسێکی دوور لەهەڵە دەناسرێت و زیاد لەپێویست گەورە دەکرێت. دیارە ئەو کەسانە درك بەوە ناکەن بیانییەکانیش مرۆڤن و وەك ئێمە هەڵە دەکەن.

بۆچوونی ئۆلیری:

یەکێك لەو توێژەرانەی لە تێگەیشتنی بیاباننشینی هەڵەی کردووە، ئۆلیری رۆژهەڵاتناسە. ئەم رۆژهەڵاتناسە کۆمەڵێك وەسفی بۆ بیاباننشینی کردووە، لەواقیعدا دوورە. ئەو کتێبێکی لەبارەی عەرەبی جاهیلیەت نووسیوە تێیدا هاتووە" پیاوی بەدو، لەرووی سۆزدارییەوە قاڵبگیرە، خەیاڵی کەمە. زیاتر بایەخ بە ماددە دەدات، زیاتر لەوەی بایەخ بەلایەنی مەعنەوی بدات. تەماعکارە،

تێڕوانینێکی ماددی بۆ شتەکان هەیە، تاکە پێوانەی بەو ئەنجامەوە بەندە کە شتەکە چەند سوودی بەرهەستی بۆی هەیە"[٩٥].

لێرەدا وا دەردەکەوێت ئۆلێری بەتێڕوانینی گەشتیارێك یان بازرگانێك سەیری بیابانشینی بکات، لەلایەن بەدووەکانەوە ڕێگری لیّ کرابێت و سامان و جلوبەرگی تالآن کرابێت. بۆیە ئەو بڕیارە توندەی لەبارەی بەدووەکان داوە. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین پیاوی بەدو تالآنکەرە، پێشتریش ئامآژەمان بۆ کرد. بەدو زۆر حەز لە تالآن دەکات، بەلآم لەراستیدا ئەو حەزەی لەبەر بەها ماددیەکە نییە، بەڵکو ئەمە توانای مروەت وبەخشندەیی پیّ دەدات. وەك پێشتریش وتمان" پیاوی بەدو تالآنکەری بەخشەرە".

ئەگەر ئۆلێری لەناو بەدوەکان دەژیا، بەقوڵی لەرۆشنبیری کۆمەلآیەتی ئەوان تێدەگەیشت، ئەوا بۆچوونەکەی پێچەوانەی ئێستا دەبوو. بەدو کاتێك تالآن دەکەن وبەدەستکەوتەکانیانەوە دەگەڕێنەوە ناو هۆزەکانیان، بۆئەوەی لەگەڵیان بەخشندەیی ئەنجام بدەن یانیش لە میوان و دراوسێکانیان خەرجی بکەن.

لەراستی لانادەم ئەگەر بڵێم، بەدوەکان لەهەموو کەسێك زیاتر حەز لەناوبانگی باش دەکەن. بۆیە دەبینین یەکێك لەوان قوربانی بەخۆی وهەموو شتەکانی خۆی دەدات، بۆئەوەی لەناو خەڵکدا بەبەخشندە وبەمروەت بناسرێت.

گرنگترین هۆکاریش کە دەبێتە هۆی ئەوەی پیاو بتوانێت فرمانڕەوایی وناوبانگ لەناو بەدوەکان بەدەست بهێنێ، ئەوا دەبێت ئازا وبەخشندە بێت، واتە تالآنکەر وبەخشەر بێت. ئەو لەرێی هێز وئازاییەتیەوە دەسکەوتی دەبێت، دواتر ناوبانگ وفرمانڕەوایی لەرێی بەخشندەیی و مروەتەوە بەدەست دەهێنێ. عبدولجەبار راوی باسی هۆزی شەمەڕ دەکات کە یەکێکە لە هۆزە بەناوبانگەکانی عێراق، دەڵێ" عجیل یاوەر فرمانڕەوایی هۆزی لەرێگای داگیرکردن وبەخشندەیی بەدەست هێنا، ئەو غەزای دەکرد و لەغەزاکانیشی سەرکەوتوو دەبوو، دواتر دەستکەوتەکانی بەسەر ماڵەکانی شەمەڕ دابەش دەکرد"[٩٦].

---

[٩٥] de lacy o'leary (Arabia Before Muhammad)p. 20

[٩٦] عبدالجبار الراوي (البادية) ص ٢٢٨

فەراهەمبوون لە بیبانشینیدا:

پیاوی بەدو لەمانای فەراهەمبوون وگڵدانەوە ناگات، وەك ئەوەی پیاوی شارنشین تێی دەگات. شارنشین لەوە دەگات چاكترین ڕێگا بۆ ئەوەی بژێویی وكەرامەتی خۆی لەرۆژانی داهاتوودا مسۆگەر بكات، ئەوەیە پار وسامان بەهەموو جۆرەكانییەوە بۆ خۆی گڵ بداتەوە، لەمەشدا دروشمی ئەوە دەبێت" پارەی سپی بۆ رۆژی رەش". جا ئەگەرهاتوو رۆژێك لەرۆژان تووشی ناخۆشی بوو، ئەو پارە فەراهەمبووە دەردەهێنێ ولەپێداویستیەكە خەرجی دەكات، بەمەش كەرامەت و ژیانی خۆی دەپارێزێ.

كەچی بەدو لەمە ناگات و قبوڵی ناكات. پارە بۆ ئەو سوودی نابێت كاتێك برسێتی رووی تێدەكات. شاراوە نییە بەدو لەژیانیدا زیاتر لەهەر شتێك لەبرسێتی دەترسێ. ئەو ناتوانێ پارە بخوات یان خۆراكێك لە بیابان بكرێت، بۆیە ئەو دەیەوێ ناوبانگ كۆبكاتەوە نەوەك پارە. لێرەشەوە وتەكەی حاتەمی تای هاتووە، كاتێك هاوسەرەكەی لەبەر زێدەرۆیی لەبەخشندەیی گلەیی لێكردووە وئەویش وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ:

أ ماوي ! ان المال غاد و رائح　　ويبقى من المال الاحاديث و الذكر[97]

(واتە: حاتەم ناوی ژنەكەی دەهێنێ دەڵێ: ئەی ماویە سامان دێت و دەڕوا، ئەوەی لەسامان دەمێنێتەوە تەنها ناوبانگە– وەرگێڕ)

لەوانەیە یەكێك بپرسێت: كاتێك برسێتی توند دەبێت، سوودی ناوبانگ بۆ كەسی بەدو چییە؟ لەراستیدا ناوبانگ سوودێكی زۆری لەژیانی (بەدو)دا هەیە. لەلایەكەوە دەتوانێ فرمانڕەوایی ولایەنگر بەدەستبهێنێ، بەمەش دەتوانێ شەڕ وتالانكاری بكات. لەلایەكی دیكەشەوە وا لەخەڵك دەكات لەكاتی نەهامەتی بەهانای بچن. وەك لەو پەندە هاتووە" بەزەییتان بە سەرۆك هۆز بێتەوە لە لاوازیدا". بەدوەكان لەو حاڵەتدا فریای یەكتر دەكەون وكەسی بە بەخشندەش بە(**جابر عثرات الكرام**) وەسف دەكەن[98].

[97] أحمد محمد الحوفي (الحياة العربية من الشعر الجاهلي) ص ٢٥٠

[98] **چیرۆكی(جابر) یەكێكە لەچیرۆكە بەناوبانگەكانی عەرەب، لەبارەی بەخشندەییەوە، لێرەدا دەرفەت نابێت باسی بكەین –وەرگێڕ**

بەلاّم پیاوی قرچۆك و رەزیل؛ گلەیی لێ دەکرێت وبەخۆپەرست و پوڵەکی دەناسرێت. خەڵك لێی دوور دەکەوێتەوە و جێگای رق و سوکایەتی خەڵك دەبێت، بۆیە زۆر رووبەرووی دەستدرێژی و تالاّنکاری دەبێتەوە. ئەگەریش رۆژێك تووشی نەهامەتی بێت کەس بەفریای ناکەوێ. سەرەڕای دۆراندنی سامانی، ناوبانگیشی دەدۆڕێنێ. شاعیرێکی جاهیلی ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە و دەڵێ:

ومن يك ذا فضل فيبخل بفضله   على قومه يستغن عنه ويذمم[٩٩]

(واتە: ئەوەی سامانی هەبێت و لەگەڵ قەومەکەی بەخیل بێت، ئەوا وازی لێ دەهێنن و گلەیشی لێ دەکەن- وەرگێڕ)

یەکێك لەگرنگترین شێوەکان ماڵ وسامان لەلای بەدو، بریتیە لەوەی چەند بارگیر ووشتری هەیە. ئەمەش فەراهەم ناکرێت لەشێوەی گڵدانەوەی پار وسامان لەشارستانییەتدا. هەردەم ئەو سامانەی بەدو رووبەڕووی داگیرکردن وتالاّنکاری دەبێتەوە. وەك بینیمان لەو رۆژگارەمان بەدوەکان سامان بە(چڵکی دەست) وەسف دەکەن، گوایە دێت و دەڕوا. کەواتە لەبەر ئەمە بەدو کۆکردنەوەی ناوبانگ بەگرنگتر دەزانێ نەوەك کۆکردنەوەی سامان.

بۆچوونێکی دیکەی ئۆلیری:

ئۆلیری پیاوی بەدو بە بێوەفا وەسف دەکات. تەنانەت زیاتر لەمەش پێیوایە بەدو رقی لەهەرکەسێك دەبێتەوە چاکەی لەگەڵ بکات، چاکەکردن هەستی ملکەچی ولاوازی پێگەی لەلا دەوروژێنێ، وا هەست دەکات قەرزاری ئەو چاکەکارەکە دەبێتەوە." ئەمەش وا دەکات سەرۆك هۆزەکەی یان سەرکردەی جەنگەکانی، لەیەکەم رۆژی سەرۆکایەتی خۆی بەسەر ئەو ، پێشبینی ئیرەیی ورق وخیانەتی لێ بکات. تەنانەت ئەگەر دۆستێکی زۆر نزیکیشی بێت. هەڵچوونی بەدو بۆ سەر هەر دەسەلاّتێك یەکێکە لەو نهێنیانەی زنجیرەی ئەو تاوان وناپاکیانەمان بۆ شرۆڤە دەکات، کەبەشێکی گەورەی مێژووی عەرەب پێك دەهێنێ. نەزانینی ئەو نهێنیەش زۆربەی ئەوروپییەکانی ئەو رۆژگارمانی خستە هەڵەوە، چەندین قوربانیان دا، کەدەکرا نەیدەن. زەحمەتی فرمانڕەوایی کردنی عەرەبە

---

[٩٩] الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقات السبع) ص ١٠٣

ورەتکردنەوەی ملکەچی بۆ دەسەلآت، ئەمانە ئاستەنگ بوون لەبەردەم ئەوەی عەرەب بەرەو شارستانیەتی رۆژئاوا بڕوات"[100] لێرەدا دەبینین ئۆلێری پێیوایە ئەورووپیەکان لەتێگەیشتنی بیاباننشینی هەڵەیان کردووە، درکیش بەمە ناکات خۆی لەهەموویان زیاتر کەوتۆتە هەڵەوە.

بەهەرحاڵ، بە بۆچوونی من بەدو دوور نییە لە ئاکاری وەفاداری، لەوانەشە وەفادارییەکی زۆری هەبێت. ئەمەش لەژێر رۆشنایی ئەو توێژینەوەیەی بۆ خەسڵەتی رۆشنبیری بیاباننشینی ئەنجاممان داوە سەیر نییە. کەسی بەدو وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد نایەوێ کەسێك بەهۆی شتێکەوە لەسەرووی ئەو بێت، ئەو دەیەوێ چاکە لەگەڵ خەڵکەوە بێت، نەوەك خەڵك چاکەی لەگەڵ بکەن. باشتربوون واتە هێز وزاڵبوون. بۆیە بەدو دەیەوێ چاکەکردن رەت بکاتەوە، بەپێی توانای خۆی ، خودی خۆی زیاتر ئەنجامی بدات. ئەمەش وای لێکردم وەفاداری بە خەسڵەتێکی رۆشنبیری بیاباننشینی بزانم.

لەگەڵ ئەوەشدا نکۆڵی لەوە ناکەین، بەدو لەوانەیە رقی لەکەسێك ببێتەوە چاکەی بەسەروە بێت، لەوانەیە رق وکینە لەو کەسە هەڵگرێت. ئێمە لەو لایەنەوە لەگەڵ ئۆلێری کۆکین، بەلآم تا ئەو خاڵە لەگەڵی ناڕۆین کەپێی گەیشتووە، تا بەدو بەناپاك و زاڵم وەسف بکەین. دەکرێت بگوترێت پیاوی بەدو لەبەرامبەر چاکەکاری هەست بەململانێی نێوان دوو پاڵنەری دژ بەیەکتر دەکات. لەلایەك هەست بەرق و ئیرەیی دەکات لە بەرامبەر چاکەکار و بە زاڵبووی دەزانێ، لەلایەکی دیکەوە هەست بە پێویستی بەوەفاداری دەکات بۆ ئەو چاکەکارە، چونکە نایەوێ قەرزار و ژێرکەوتە بمینێتەوە.

بەهەرحاڵ، ناکرێت لەسەر رق وکینەی لەچاکەکار، گلەیی لە بەدو بکەین، چونکە چاکەکاری بەدو لەزۆر لایەنەوە سروشتی فیز وخۆهەڵکێشان لەخۆیەوە دەگرێت. ئەمەش وادەکات رق وئیرەیی بکەوێتە دڵی ئەوکەسەی چاکەی لەگەڵ کراوە. چاکەکار زۆربەی کات، بە پاڵنەری بەزەیی ومرۆڤایەتی ونزیکبوونەوە لەخودا چاکە ناکات، بەڵکو بە پاڵنەری حەزکردن بەناوبانگ وفرمانڕەوایی

[100] de lacy o'leary (op. cit)p. 20- 21

چاکەکاریی دەکات. زۆرجاریش تێبینی ئەوە دەکەین، هەست بکات یان نا، دەیەوێ کاریگەری چاکەکەی بەسەر خەڵکەوە بزانێت. بەواتەیەکی دیکە ئەو زیاتر دەیەوێ شانازی بەچاکەکارییەکەی بکات، نەوەك بۆئەوەی بێت بەزەیی بەخەڵك بێتەوە. لەوانەشە زێدەڕۆیی نەبێت بڵێین پاڵنەری رەحمەت ومرۆڤایەتی ونزیکبوونەوە لەخودا لەخەسڵەتە دەگمەنەکانی بیاباننشینە. خۆسەپاندن ورکابەری توند بۆ مانەوە لەوێ، رێگەنادات ئەو هەست و سۆزە ناسکانە دەربکەون.

ئەگەر چاکەکاری بەدو، حەز دەکات شانازی بەچاکەکانی بکات، ئەوا دەبێت لەبەرامبەردا پێشبینی ئەوە بکەین رووبەرووی رق وئیرەیی ئەو کەسە دەبێتەوە کەچاکەی لەگەڵ کردووە. ئەمە هەقیقەتێکی دوولایەنەیە، هەر یەکەیان ئەویتر تەواو دەکات و بێ ئەویتر نابێت. بەڵکو هاوسەنگ و تەواوکەری یەکترن!

شاعیرێکی جاهیلی دەڵێ:

ومن يجعل المعروف في غير أهله   يكن حمده ذما عليه و يندم[101]

(واتە: کەسێك چاکە لەگەڵ غەیرە کەسوکاری خۆی بکات، ئەوا چاکەکەی گلەیی لێ دەکرێت وپەشیمان دەبێتەوە– وەرگێر)

لێرەدا دەبینین شاعیر باسی دوو کۆمەڵە خەڵك دەکات، یەکیان گلەیی لەچاکەکار دەکات ودەیەوێ ناوی بزرێنێ. کۆمەڵێکی دیکە لەوانەیە ئەم کارە نەکات. ئەو دوو کۆمەڵە خەڵکە هەردووکیان لە بیابان بوونیان هەیە. کەسانێك هەن بە پاڵنەری وەفاداری کار دەکات رووبەرووی ئیرەیی دەبنەوە. کەسانێکی دیکەش هەن پێچەوانەی ئەمانەن. هەموویان لەیەك سروشتن، بەڵام جیاوازی نێوانیان لە زاڵبوونی یەکێك لەپاڵنەرەکان دایە.

لەیەکێك لە پەندەکانی بەدوەکان هاتووە" خۆت لەشەری ئەوکەسە بپارێزە چاکەت لەگەڵ کردووە". لەوانەیە خوێنەر ئەم پەندەی بەلاوە سەیر بێت، چونکە ئەو دەبینی لەلایەك بەدوەکانی هانی مروەت دەدەن، لەلایەکی دیکە خەڵك لەئەنجامدانی مروەت هۆشیار دەکەنەوە. وا خەیاڵ دەکەم ئەمە تەنها دژایەتیەکی

[101] الحسين بن أحمد الزوزني (المصدر السابق) ص ١٠٣

رووکەشە، ئەگینا رۆشنبیری بیابانشینی هەمیشە هانی مروەت دەدات، سەرەڕای ئەوەی ئەم مروەتە ئەنجامی خراپی لێ دەکەوێتەوە. وەك ئەوەی بەکەسێك بڵێی: چاکە لەگەڵ خەڵك بکە، گوێ بەوە مەدە خراپەت لەگەڵ دەکەن. بەمروەتی سەرفرازی و سەربڵندییە، باجەکەشی گەورەیە. وەك شاعیرێك دەڵێ" لەپێناو هەنگوین، درکی هەنگ قبوڵ دەکەین".

ئیرەیی لەبیابانشینیدا:

ئیرەیی خەسڵەتێکی مرۆییە هیچ کەسێك نییە خاڵی بێت لێی، هەرکەسێك بێت، جا لەبەرئەوەی رکابەریی و کێبڕکێ لەژیانی کۆمەڵایەتی هەیە، ئەوا دەبێت ئیرەییش رووپەك بێت لەرووەکانی. لەوانەیە ئیرەیی لەلای کەسانێك وخەڵکانێك لاواز یان بەهێز بێت، بەپێی جیاوازی هۆکارە دەروونی وکۆمەڵایەتیەکانیان، بەڵام دەبێت لەهەر هەموویان هەبێت.

پەندێکی باو هەیە دەڵێ" چاو حەز ناکات لەخۆی راستر ببینێ" یانیش دەڵێ" دوژمنی مرۆ ئەو کەسەیە کاری ئەو دەکات". نموونەی ئەم جۆرە پەندانە لەهەموو زمانەکانی جیهان زۆرە، هەمووشیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی جۆرێك لەرقی هەیە لەو کەسانەی رکابەری لەسەر شتێك لەگەڵ دەکەن یان لەو باڵاترن، ئەمەش بەئیرەیی و حەسادەت ناودەبرێت.

هەرچۆنێك بێت، دەتوانرێت بگوترێت ئیرەیی لە بیابانشینی بەهێزتر وتوندترە نەوەك لەشارستانیەت، ئەمەش چەندین هۆکاری جیاجیای هەیە، کە بەمانەی خوارەوە پوختیان دەکەینەوە:

یەکەم: هەرچەندە ئیرەیی لەشارستانیەت بەهێز بێت، شارنشینان لەسەر ئاکاری موجامەلە وخۆهەڵواسین لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان راهاتوون. ئەوان ئەگەرهاتوو ئیرەییان هەبوو ئەوا هەوڵدەدەن بەدەموورووی شیرین و درۆزنانە ئیرەییان بشارنەوە. کەچی بەدو دژی ئەو نەریتەیە، درۆ وخۆهەڵواسین بە نیشانەکانی لاوازی وملکەچی دەزانێت. حکومەت نییە سەرکوتیان بکات و باجیان لێ وەربگرێت، بۆیە ناچار نییە، ئاکاری ملکەچی و درۆ وفرتوفێڵ بەکاربهێنن، وەك ئەوەی شارنشینەکان لێی راهاتوون. بەدو بەراشکاوی و رووبەرووبوونەوە

راهاتووه، بۆیه بەلای ئەستەمە کەفوکوڵی سۆزی خۆی سەرکوت بکات. ئەو ئەگەر رقی لەیەکێك بێتەوه یان ئیرەیی پێ ببات، ئەوا بەروونی لەسیمای دیاره. دوودڵ نییه لەوەی وشەی بریندارکەر وجنێو بە بەرامبەرەکەی بدات. زۆرجاریش شەڕ وپێکدانان لە رۆژگاری جاهیلەت لەئەنجامی ئەمە روویداوه، وەك لە بەشی پێشوو بینیمان.

دووەم: شارستانیەت، بەتایبەتی کۆنەکەی، بەخەسڵەتێك جیا دەکرێتەوه، ئەویش بوونی سیستەمی چینایەتییه. ئەو سیستەمەش دەتوانێ مەیلی ئیرەیی لەلای خەڵك لاواز بکات. تاك هەستی بەوه دەکرد زەحمەتە چاو لەپێگەی ئەوکەسە ببڕێت کە ئاستی چینایەتیەکەی لەو بەرزتره، بۆیە قەناعەت ورەزامەندبوون بە بەشی خودا بەسەری زاڵ دەبوو. بۆیه دەکرێت بگوترێت کێبرکێ لە شارستانیەت بەشێوەیەکی رێژەیی، لەچوارچێوەیەکی بەرتەسك ئەنجام دەدرێ، ئەو چوارچێوەیەش چەندین لەبەرچاوگرتن وکۆتە چینیەتییەکانی خەڵك دیاریان کردووه.

کەچی لەبیابانشینی بارودۆخەکە جیاوازه. بەدوەکان تەنها کەمێك لەبارەی سنووری چینایەتی دەزانن. سیستەمی هۆزگەری لەلای ئەوان بەهێزتره لەسیستەمی چینایەتی. ئەوان لەناوەوه هەست بەوه دەکەن کە لەیەك پشت و رەچەڵەکن، کەسێك جیاوازی لەوانی دیکەی هۆزەکەی نییه، تەنها بەهۆی چەند توانستێکی کەسی نەبێت وەك بەخشندەیی وئازایەتی وئەمجۆره خەسڵەتانه. نکۆڵی لەوه ناکەین هەندێکجار فرمانڕەوایی هۆز لەلایەن خێزانێکی دیاریکراو قەتیس دەبێت، بەڵام ئەمە بابەتێکی جێگیر نییە بەپێی تێپەڕبوونی رۆژگار دەگۆڕێت. دواتر فرمانڕەوایی لەخێزانێکەوه بۆ خێزانێکی دیکە دەگوازرێتەوه. ئەو خێزانەی پیاوێکی بەتوانای بۆ سەرۆکایەتی لێ هەڵدەکەوێ، ئەوا بێگومان پێگەکەی لەناوهۆز بەرزدەبێتەوه، زوو یان درەنگیش فرمانڕەوایی لەدەست ئەو خێزانه نامێنێ. ئەمەش مانای ئەوەیە کێبرکێ لەسەر پێگەی بەرز لە بیابان توندە، ئەمەش دەبێتەهۆی ئیرەیی لەنێوانیان. ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ ئەو دیاردەیە کردووه و دەڵێ" ئەوان رکابەری لەسەر فرمانڕەوایی دەکەن، بەدو

فرمانڕەوایی رادەستی کەسی دیکە ناکات، تەنانەت ئەگەر باوك وبرا وسەرۆك هۆزەکەشی بێت، تەنها ئەگەر لەبەر ئابڕووی خۆی ناچار بێت."[102]

سێیەم: شارستانیەت لەسەردەمی نوێدا، دەیەوێ ئەو کۆتەی چینایەتی کەم بکاتەوە، کە لەرابردوودا هەبوو. بۆیە زۆرێك لەخەڵك دەتوانن بەپێی توانای کەسی وبارودۆخی تایبەتیان بەپلەکانی چینایەتی بەرزببنەوە. لەمەشدا ئەو کێبرکێی وئیرەییان لەنێودا نییە کە لەناو بەدوەکان هەیە. دەتوانین هۆکاری ئەمەش بۆ سروشتی شارستانیەتی نوێ بگێڕینەوە. ئەو هۆکارانەی چاپ وگواستنەوە وگەیاندن کە لەشارستانیەتی نوێ فەراهەم بووە، وا دەکات کەسێکی دەرکەوتوو لەسەرتاسەری وڵاتەکەی ولەسەرتاسەری جیهانیش لایەنگر وسەرسامی بۆ پەیداببێت. لەنێو ئەو هەوادار ولایەنگرانە بێگومان کەسانێکی بەئیرەیی هەن دەیانەوێ پیلانگێری بۆ کەسە بەناوبانگەکە بکەن، بەڵام کاتێك ئەو کەسانە بەراورد دەکرێن بە لێشاوی هەواداران ئەوا زۆر کەمن، بۆیە ناچارن لەبەرامبەر ئەو تەوژمە ئیعتراف بە دەرکەوتی کەسەکە بکەن.

بەهەرحاڵ، ئەستەمە ئەمە لەبیاباننشینی بدۆزینەوە. لەراستیدا ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین کەسانێك هەبوو لەناو بەدوەکان ناوبانگێکی فراوانیان لەبیابان پەیداکرد، بەڵام ئەوانە ژمارەیان کەمە، زۆرجاریش دوای مردنی ئەو ناوبانگەیان وەرگرتووە. لەژیانیاندا ئیرەییان زیاتر لە سەرسامبوون بینیوە.

کەسێکی بەدو هەرکە بەهۆی توانستە کەسییەکانی خۆی بەرز دەبێتەوە، ئەوا کەسانی بەئیرەیی وحەسود لەدەوروبەری زیاد دەبن، ئەوان دەیانەوێ رێگری لێ بکەن و بەسەری زاڵ بن. هەر یەکێك لەوان لەخۆی دەپرسی: بۆچی ئەوکەسە پایەی لەمن بەرزتر بۆتەوە؟ ئایا ئەو لەمن باشترە وئازایەتی وبەخشندەیی لەمن زیاترە؟ ئەو کاتە هەست دەکات، مەیلی ئەوەی هەیە بەدوای نەنگییەکانی پیاوەکە بگەڕێت وبەنهێنی وئاشکرا لەبەهای کەم بکاتەوە.

هۆزەکانی بیابان، بەشێوەیەکی رێژەیی بچووکن، تاکەکانی بەشێوەیەکی شەخسی یەکتر دەناسن. ئەم جۆرە ناسینەش ئاستی ئیرەیی لەنێوان تاکەکان

[102] ابن خلدون (المقدمة) ص ١٢٦

بەرزدەکاتەوە. هاوشێوەی ئەمەش لەلای شارنشینەکان دەبینن کاتێ لەیەک گەڕەک دەژین، بەڵام جیاوازییەکە ئەوەیە شارستانیەت توانستی ئەوەی بەتاک بەخشیوە بەرەوجیهانێکی فراوان بچێت، پێگەی بەرز بەدەست بهێنێ، بێئەوەی کوڕی گەڕەک ڕێگری لێ بکات. کەچی لەبیابان تاک ناتوانێ لەپەیوەندی هۆزەکەی بپچڕێت، دەگمەن نەبێت. ئەو لەناو هۆزەکەی لەدایك دەبێت ولەوێش دەمرێت. هەر لەوێش مەینەتی حەسودەکان دەکێشێ. فەتاك و سەعلوکەکان نەبێت توانیان لەهۆزەکانیان دەربچن، ئەوانیش ژمارەیان کەم بوو.

دووڕوویی لە بیابانشینیدا:

وتمان بەدو مەیلیان بۆ ڕاشکاوی وتەحەدیکردن هەیە، بۆیە ڕووخۆشی درۆزنانە لەلای ئەوان کەمە. ئەمەش مانای ئەوەیە دووڕوویی (النفاق) لەلای ئەوان لاوازە یان دەگمەنە، لەمەشدا لەگەڵ شارنشینەکان لەیەکتر جیاوازن، کەچی لێرەدا ڕووبەڕووی کێشەیەك دەبینەوە. ئەویش ئەوەیە قورئان بە ڕاشکاوی بەدوەکان بە دووڕوو وەسف دەکات" **الأعراب أشد كفرا و نفاقا و أجدر ألا يعلموا حدود ما أنزل الله على رسوله**..."[103]. وەك دیارە وشەی (الاعراب) لەزمانی قورئاندا بەدوەکانن، بۆیە تەبەری لە تەفسیرکردنی ئەو ئایەتە دەڵێ: "ئەعراب ئەو کەسانەن کە لە بیابان دەژین، سەرسەختترین کەسبوون لەبەرامبەر توحیدی خودا. لەخەڵکی ئاوەدانی، گوند وشارەکان، دووڕووتر بوون. لەبەر زوڵم ودڵڕەقی ئەوان، لەبەر ئەوەی کەمتر چاو لەخەڵکی چاکەخواز دەکەن، بۆیە خودا بەمشێوەیە وەسفی کردوون. ئەوان ڕەقترین دڵیان هەیە، کەمترین زانیاریان لەبارەی خوداوە هەیە"[104].

وەك دەردەکەوێت ئەو دووڕووییەی (نیفاق) کە قورئان و تەبەری باسی دەکەن، بەو مانایە نییە کە کۆمەڵناسی نوێ تێی دەگات. ئەوەی لێرەدا شایەنی باسە وشەی (نیفاق) زاراوەیەکە لەداهێنانی ئیسلامە بۆ وەسفکردنی کۆمەڵە خەڵکێك ئیسلامبوونیان ڕاگەیاندووە، کوفریان شاردۆتەوە. ئەوانە زۆربەیان دوای هیجرەت

---

[103] القران، سورة التوبة، الاية : ٩٨
[104] أحمد أمين (فجر الاسلام ص٨٢)

بوون ولەدوای فەتحیش زیاتر بوون. بەمەبەستی هەلپەرستی و تەماعکاری ئیسلامبوونی خۆیان راگەیاندن، پێشبینی ئەوەیان دەکرد پایە ودەستکەوتیان هەبێت. لێرەوە ئیسلام جیاوازی لەنێوان (المسلم) و (المؤمن) کرد، لەو کاتەشدا ئەو ئایەتە دابەزی کە دەفەرموێ" **قالت الاعراب امنا، قل لم تؤمنوا ولكن قولوا اسلمنا و لما يدخل الايمان في قلوبكم...**"[105]

بەهەرحاڵ، بەو مانایە بێت کە ئێستا ئاماژەکان بۆ کرد، زۆرترین بەدو لەسەردەمی پێغەمبەر ودوو خەلیفەکەی دوای ئەو، مونافیق بوون. واتە ئەوان بەرواڵەت ئیسلام بوون کەچی لەناخی دڵیانەوە هێشتا جاهیلبوون بۆ بەها کۆمەڵایەتی و مەیلە دەروونییەکانیان.

لەوانەیە یەکێك بڵێ، ئێستاش هەروایە، بەهەکانی بیابانشینی بەسەریان زاڵە وسەرەرای باوەڕی ئیسلامییان. لەراستیدا جیاوازییەکی زۆر لەنێوان ئەو بارودۆخەی ئێستا وبارودۆخی سەرەتای بانگەوازی ئیسلام هەیە. ئەوان ئەوکات بۆ باوەڕە نوێیەکەیان دڵسۆز نەبوون، تەنها بەرواڵەت ئیسلام بوون. کەچی باوەڕەکە دواتر لەدەروونیان قوڵدەبێتەوە وبەرە بەرە دواجار دەبنە توندترین کەس لەباوەڕهێنان بەئایینەوە. لەگەڵئەوەشدا دەبێت ئیعتراف بەوە بکەین باوەڕیان رێگری نەکردووە لە دەمارگیری وداگیرکاری وتۆڵکردنەوە وهەموو بەهاکانی دیکەی بیابانشینی. ئەوان دژایەتیەك لەنێوان پابەندبوونی توند بە عەقیدەی ئیسلام و پابەندبوونی توند بەبەهاکانی بەدو نادۆزنەوە، لەوانەشە ئەمە بە رەسەن بزانن[106].

بەدوەکان ئێستاش هەروەك سەردەمی جاهیلیەت خاوەن راستگۆیی وراشکاون، بەکەمی نەبێت، ئەگینا دووڕوویی ونیفاقیان تێدا نییە. لەو لایەنەوە ئەوان لەشارنشینەکان ئاکاریان بەرزترە. عەباس عەزاوی مێژوونووس لەبارەی بەدوەکانی ئەم سەردەمەمان دەڵێ" هەندێك خەسڵەت هەیە لەلای بەدوەکان هەیە، زۆرجار لەلای شارنشینەکان نایدۆزینەوە. بیابانشینی پەیوەست بووە بەراستگۆیی، دوور بووە لەفێڵ ودرۆ، کەچی شارنشینەکان لەزۆربەی ئەو

[105] القران، سورة الحجرات، الاية ١٤
[106] Jamali(The new Iraq) p46

وەسفانەوە نزیکن... ئەمەش وایکردووە پیاوی شارنشین لەمامەڵەکردن لەگەڵ بەدو لەخۆی دڵنیا بێت ، لەبەرامبەریشدا بەدو لە خەڵکی شار وفیڵبازیان بترسێت.."[١٠٧].

هەروەها عەزاوی دەڵێ" هەر چۆنێك بێت بەدو، داگیرکاری وتاڵان وکوشتار دەکات، بەڵام درۆ وتەڵەکە ناکات وناپاکی لەسپاردە ناکات. ویژدانی ئازادە، راشکاوە، داوێن پاکە لەزۆربەی حاڵەتەکاندا ...".

پوختەی قسەکانمان ئەوەیە، پیاوی بەدو لەدرۆ و دووڕوویی و فرتوفێڵ و کوشکێشی[١٠٨] سڵ دەکاتەوە، چونکە ئەمانە بە ئاکاری ملکەچی دەزانێت، کە تووشی شارنشینەکان بۆتەوە. بەدو خۆی بەسوارچاك و پیاو دەزانێ. ئاکاری سوارچاکیش پێچەوانەی ئاکاری زەلیل و بێ دەسەڵاتانە.

ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ ئەو جیاوازیەکانی نێوان ئاکاری بەدو وشارنیشینەکان کردووە. جیاوازییەکانیشی داوەتەپاڵ دوو هۆکار: حکومەت و خۆشگوزەرانی. شارنشینەکان ملکەچی سەرکوتکاری حکومەت دەبنەوە، بۆیە ناچار دەبن رەفتاری دووڕوویی ودرۆ و کوشکێشی، بۆ ئەوەی ستەم و زوڵم دەسەڵاتدارن بشارنەوە. جگەلەمەش ئەوان لەهەندێك رووەوە خۆشگوزەرانن، لەبابەتی رازاندنەوە ماڵ وجلوبەرگ وخواردن وسواربوونیان راهاتوون، بۆیە ناچارن هەڵپەی پەیداکردنی سامان دەکەن وپەنا بۆ هەموو هۆکارێکی رەوا ونارەوا دەبەن، درۆ دەکەن، فرتوفێل دەکەن ....

بەڵام بەدو بەشێوەیەکی رێژەیی لەمانە دوورە. ژیانیان لەوپەڕی سەختی وسادەیی دایە. حکومەتیان نییە ستەمیان لێ بکات وباجیان لێ وەربگرێت. بۆیە ئاکاریان زیاتر نزیکترە لە زگماکی. خۆنواندن و خۆهەڵکێشانی تێدانییە، بەراشکاوی و رووبەرووە[١٠٩].

بەجێگەیاندنی بەڵێن:

---

[١٠٧] عباس العزاوي (عشائر العراق) ج١ ص ٣٩٣- ٣٩٤

[١٠٨] وشەی کوشکێشیمان لە بری (موجامەلە)ی عەرەبی بەکارهێناوە. وشە کوردییەکە لەنێو کوردەواریدا پێشتر بەکاردەهات. کاتێك یەکێك لەبەر بەرژەوەندی قسەی خۆشی لەگەڵ یەکێك بکردایە.وەرگێڕ

[١٠٩] ابن خلدون (المقدمة) ص ١٢٣- ١٢٧

پێشتر باسی سروشتی وەفاداری (بەدو)مان کرد لەبەرامبەر چاکەکاریدا. ئێستا دەمانەوێ باسی سروشتی وەفاداریی بکەین بۆ بەجێگەیاندنی بەڵێن.

بەشێوەیەکی گشتی وەك زانراوە بەدوەکان رێز لەبەجێگەیاندنی بەڵێن دەگرن. ئەو وشانەی بۆ بەڵێنێك لەدەمیان دەردەچێ، پابەند دەبن پێیەوە، وەك قەرزێکی دادەنێن دەبێت وەفادارییان بۆ دانەوەی هەبێت. بۆیە دەبینین لەیەکێك لە پەندەکانیان هاتووە" بەڵێنی مرۆی ئازاد قەرزە". لە زۆر دێری شیعری جاهیلیش ستایشی وەفاداریی و زەمی خیانەت و بێوەفایی کراوە.

لێرەدا لەبەردەم کێشەیەك دەوەستین. شیعری جاهیلی سەرەڕای ئەوەی لەچەندین دێڕ ستایشی وەفاداریی دەکات، کەچی لەهەندێك لەدێڕەکانی ستایشی ناپاکی وبێوەفاییش دەکات. یەکێك لەشاعیرەکانی جاهیلیەت دەڵێ:

قبح الاله بني كليب انهم   لايغدرون و لا يفون لجار [110]

(واتە: خوداوەند (بنی کلیب) دزێو بکات، ئەوان نە ستەم دەکەن و وەفاشیان بۆ دراوسێ نییە– وەرگێڕ).

لەو دێڕەدا دەبینین شاعیر زەمی وەفا وغەدەر بەیەکەوە دەکات. ئایا ئەمە دژ بەیەکترە؟ دەتوانین بڵێین ئەو دژ بەیەکترەی لەو دێڕە شیعریە دەبینرێت رووکەشە وراستەقینە نییە. ئەگەرهاتوو لەژێر رۆشنایی خەسڵەتی گشتی رۆشنبیری بیابانشینی تاوتوێی بکەین ئەوا دەزانین چ نهێنییەکی لەپشتەوەیە.

ئەوەی لەو بارەیەوە شایەنی باس بێت ئەوەیە: وەفاداری بەدو جیاوازی لەگەڵ وەفاداریی شارستانیەت هەیە. شارنشینەکان کاتێك وەفادار دەبن، چونکە دەزانن وەفاداری سودی بۆ بازرگانی وپیشەی ئەوان هەیە. ئەو بازرگانەی لەنێو خەڵك خاوەن قسەی خۆی نەبێت ئەوا زوو یان درەنگ لەکارەکەی سەرناکەوێ. پێگەی بازرگانی ئەو بەندە بە بەڵێن وقەرزەکانییەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە وەفاداری شارنشین بنەمایەکی بەرژەوندی ماددی هەیە.

کەچی وەفاداری بەدو بنەمایەکی دیکەی هەیە. زیاتر پەیوەستە بە خەسڵەتی رۆشنبیری بیابانشینەوە. واتە لەسەر بنەمای هێز وخۆسەپاندنە. پیاوی بەدو بۆ

---

[110] المصدر السابق ، ص ٢٨٥

بەڵێنی خۆی وەفای نییە، تەنها کاتێك نەبێت کە دەزانێ وەك هێمایەکە بۆ هێز ومروەتی خۆی، بەڵام کاتێك زانی ئەو وەفادارییە هێمای لاوازییە ئەوا ئەو کات دەبێتە ناپاك و پشت لەبەڵێنەکەی دەکات، لەمەش شانازی بەخۆیەوە دەکات.

پیاوی بەدو لەخۆیەوە دەچێتە لای ئەو کەسەی بەڵێنی پێداوە، یان راسپاردە وقەرزێکی لایە. ئەو کاتە وادەزانێ مروەتی خۆی نواندوە وسەرکەوتووە نەوەك ژێرکەوتوو. بەڵام ئەگەر پیاوێك هات داوای بەڵێنێکی لێکرد ویانیش پێداگری کرد وتەحەدای کرد. ئەوا پیاوی بەدو لەوکاتەدا وەفاداری بەهەڕەشەیەك دەزانێ بۆ سەر کەرامەتی خۆی و بەنیشانەی بێهێزی دەزانێ، بۆیە بەهەموو شێوەیەك بەرەو ڕووی دەبێتەوە.

یەکێك لەشاعیرەکانی جاهیلیەت ستایشی خۆی و قەومەکەی دەکات و دەڵێ:

فما يستطيع الناس عقدا نشده   وننقضه منهم و ان كان مبرما [111]

(واتە: خەڵك ناتوانن خۆیان لەگرێبەستێك لابدەن کە ئێمە ئەنجاممان داوە، دەشتوانین پاشگەزبینەوە، تەنانەت ئەگەر گرێبەستەکە بەسترا بێت. وەرگێڕ)

مەبەستی شاعیر لەو دێرە شیعرە ئەوەیە، گوایە هۆزەکەی زاڵە، دەتوانێ پابەند بێت بەبەڵێن، دەشتوانێ پاشگەزبێتەوە، بەخواستی خۆیان، ئەوان لەهیچ کەس ناترسن و ملکەچ نابن، هەرچەندە کەسەکان بەزەبریش بن.

دڵسۆزی لە بیابانشینیدا :

مەبەست لە (وەلاء) لێرەدا ئەوەیە مرۆڤ لایەنگری هاوپەیمان، سەرۆك، گروپەکەی بکات لە ناخۆشیدا. لێیان جیا نەبێتەوە ولەپشگیریان سڵ نەکاتەوە، ئەمەش جۆرێکە لە وەفاداریی وهەندێکجاریش بە(دڵسۆزی) ناودەبرێت.

دەمانەوێ بپرسین: ئایا بەدو وەلائی هەیە یان نا؟ حافز وەهبە بە (نەخێر) وەلامی ئەو پرسیارە دەداتەوە. ئەو دەڵێ" بەدو دڵسۆزی لەدڵ نییە. خەسڵەتەکەی دووڕوویی و ڕیابازییە. میرەکان پشت بە هێز و ژمارەی بەدوەکان نابەستن. زۆر جاریش بەدو خراپەن بەسەر ئەو میرەی لەسەنگەری ئەو دەجەنگن، چونکە خەریك دەبێت لەشکست نزیك دەبێتەوە، دەبینی بەدوەکان سامانەکەی

[111] المصدر السابق ص ٢٨٥

تالآن دەکەن بەبیانوی ئەوەی سامانەکە بۆ ئەوان بێت باشترە نەوەك بۆ دوژمنان. هاوشێوەی ئەم دیاردەیە لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهان روویدا، ئەمەش ئەفسەرێکی بەریتانی سەرسام کرد، کە ئایا چۆن کەسێك هاورێیەکەی خۆی تالآن دەکات، بەلاّم لەبیاباندا شتێك نازانرێ جگە لە تالآنکاری نەبێت ودەستکەوت وغەنیمەش لەپێش هەموو شتێکە..[112].

بەبڕوای من بەرێز وەهبە لەتێگەیشتنی بۆ سروشتی بیاباننشین هەڵەی کردووە، وەك چۆن ئەفسەرەکەی ئینگلیزیش هەڵە تێگەیشتووە. نکۆڵی لەوە ناکەین وەهبە تێکەڵ بە بەدو بووە، هەندێك جار لەنێویان ژیاوە، ئەی چۆن ئەو یەکێك بووە لە وەزیرەکانی شا عەبدولعەزیز بن سعود، بەلاّم مەزندەی ئەوە دەکەم ئەو لەدەرەوەی سەیری بیاباننشینی بکات، لەوانەشە بەتێڕوانینی خودی مەلیك عەبدولعەزیز لە بەدوەکان بڕوانێ.

شایەنی باسە مەلیك عەبدولعەزیز لەسەرەتای فرمانڕەواییدا پشتی بەسوپایەك دەبەست لە هۆزەکانی بەدو پێکهاتبوو. زۆرجار مەینەتی بەدەست ناسەقامگیری ونا دڵسۆزی ئەوانەوە هەبوو. ئەوان لەگەڵی دەبوون کاتێك هەستیان بەسەرکەوتنی ئەو دەکرد، بەلاّم کاتێك نیشانەی ژێرکەوتن ولاوازیی لێ دەردەکەوت ئەوا بەدوەکان پاشەکشەیان دەکرد. لەوانەش ئەمە وایکردبێ بەرێز وەهبە بە نادڵسۆزی ونەبوونی (وەلا) وەسفی بەدوەکان بکات.

خەریکە باوەڕی ئەوەم هەبێت، بەدوەکان لەهەموو کەسێك زیاتر دڵسۆزیان هەیە، بەلاّم دەبێت ئەم دڵسۆزییە بە پێوانەی بیاباننشینی وخەسڵەتی رۆشنبیری کۆمەلاّیەتی ئەوان پێوانە بکرێت. هەردەم بەدو وەلائێکی توندی بۆ هۆز وسەرۆك وهاوپەیمانەکانی هەیە. لەوانەشە لەتەنگانە گیانی خۆی فیدا بکات. لە مێژووی بیباننشینیدا نموونە وبەسەرهاتی زۆر هەیە جەخت لەسەر ئەو قسەیەکان دەکاتەوە. لەگەڵئەوەشدا پێشبینی ئەوە ناکەین بەدو دڵسۆزی بۆ هێزێکی بیانی هەبێت، کە لەبەر هەر هۆیەك چۆتە ریزەکانییەوە. دڵسۆزییەکەیان بۆ ئەو هێزە

[112] حافظ وهبة (جزيرة العرب في القرن العشرين) ص ١٠، و ص ٢٧٥

بەقەد دڵسۆزیان نییە بۆ هۆز و سەرۆکی خۆیان. لێرەدا ئەوان جیاوازییان هەیە. لەرۆشنایی بەهاکانی بیاباندا هەر حاڵەتێك حسێبی خۆی بۆ دەکرێت.

بەدوەکان لەوە راهاتوون بچنە ریزی هەر بزووتنەوەیەکی نوێ، کە لەناویان دروست دەبێت، ئەمە کاتێك کە پێشبینی سەرکەوتن ودەستکەوت لەو بزووتنەوەیە دەکەن، بەلام کاتێك هەندێك نیشانەی ژێرکەوتن ودۆڕان بەدی دەکەن، ئەوا بەپەلە لێی دوور دەکەونەوە. لەوانەشە لەکاتی دۆڕاندا بیانەوێ تالانی ئەو سامانانە بکەن کە هی خاوەنی ئەو بزووتنەوەیەیە.

وا مەزندە دەکرێت لەشێوەی ئەو هەلگەڕانەوەیە، کەم تا زۆر لەسەروبەندی بزووتنەوەکانی وەهابی لەنیوەی سەدەی هەژدەمەوە لەبیابانی عەرەب روویداوە. ئەو بزووتنەوانە جار لەدوای جار لەهەلکشان وداکشان بوو، جارێك سەر دەکەوت وجارێك ژێر دەکەوت. من وا خەیاڵ دەکەم هێزەکانی بەدو لەکاتی سەرکەوتن دەچوونە پاڵیان و لەکاتی ژێرکەوتنیش پاشکشەیان لێ دەکردن.

بەدوەکان لەهەموو قۆناغەکانی مێژووی خۆیان لەو جۆرە هەلگەڕانەوانە راهاتوون. ئێمە کاتێك بە رۆشنبیری شارستانی خۆمان سەیری ئەو هەلگەڕانەوانە دەکەین، ئەوا بەدوەکان بە دووڕوو وریاباز، یانیش بەنادڵسۆز وەسفیان دەکەین، بەلام لەراستیدا ئەوان وا نین. هەمووان لەسەر هەموو هەڵسوکەوتیان لەسەر پلانێکی نەگۆڕاو دەڕۆن، ئەوان دووڕوو نابن لەگەڵ ئەو پلانە. ئەوان هەردەم بەبایەخەوە سەیری سەرکەوتن وغەنیمە ودەسکەوت دەکەن، لەپێناویشیدا راستەڕێ دەڕۆن ولێی لانادەن وهەڵناگەڕێنەوە. سەبارەت بەو هەلگەڕانەوەیەی تێبینمان کردووە ئەوا بۆ گۆڕانکاری بارودۆخی دەوروبەریان دەگەڕێتەوە، یان بەواتەیەکی دیکە ئەوان خۆیان هەڵناگەڕێنەوە بەڵکو بارودۆخەکەیان هەڵدەگەڕێتەوە. ئەوان لەسروشتی خۆیان جێگیرن و نازانن رۆژ لەدوای رۆژ بیگۆڕن.

کاتێك سەرۆکێکی شارنشین هاریکاری هۆزەکانی بەدوی دەوێ، ئەوا دەبێت لەو سروشتەیان تێبگات بەر لەوەی لەگەڵیان تێوەبگلێ. جا کاتێکیش دوای پشتگیری، پاشکشەیان کرد ئەوا ئەو سەرۆکە هەقوایە تەنها گلەیی لەخۆی بکات.

بۆچوونی ولفرێد تیسنگەر (Welfred Patrick Thesiger)

تیسینگەری توێژەر لەباری بیابانشینی توێژینەوەیەکی تێروسەلی هەیە. ئەم توێژەرە جلوبەرگی بەدوی پۆشیبوو و سواری حوشتر بوو، جا لەگەڵ هاوڕییەکانی بەبیابانی عەرەبی دەڕوا. دواتر کتێبێك بلاّودەکاتەوە، تێیدا بەوردی باس لەخەسڵەتەکانی بەدو دەکات. ئەو بابەتەی زۆر سەرنجی راکێشاوە وسەرسامی کردووە ئەوەیە زۆر خەسڵەتی دژ بەیەکتری لەبەدوەکان بینیوە. ئەو پێیوایە بەدووەکان توندڕەویی لەهەموو رەفتارەکانیان دەکەن، دەڵێ" ئەوان تاڕادەی زێدەڕۆیی بەخشندە دەبن، یانیش زۆر (بگر) دەبن تا ئاساتێك باوەڕ ناکرێت. زۆر دان بەخۆیان دەگرن، یانیش تا ئاستی هیستریا هەڵدەچن. باوەڕ ناکرێت چەند ئازان، کەچی هەندێکجار بێ هۆکاری دیار زۆر ترسنۆك دەبن"[١١٣].

ئەو توێژەرە وەسفی بەخشندەیی بەدوەکان دەکات وئەوە دەگێڕێتەوە لەبیابانی سوریا لەلایەن کۆمەڵێك بەدو میوانداری کراوە، خوانێکی گەورەی برنجی لەبەردەم دانراوە لەگەڵ بەرخێکی برژاو، کە بۆ ئەو سەر براوە، هێندەش چەوریان بەسەردا کردووە، تا بەسەر لمەکە رژاوە، کاتێك تیسینگەر لەو نارەزایی نیشان داوە، ئەوان وتوویانە" سەد جار بەخێرهاتی" ئەو زێدە بەخشندەییە، هەردەم تیسینگەری نیگەران کردووە، چونکە زانیویەتی بۆ چەند رۆژێك برسی دەبن. لەگەڵئەوەشدا کاتێك بریاری رۆیشتنی داوە ئەوان هەوڵیان داوە رازی بکەن بەوەی بمێنێتەوە.

لەلایەکی دیکەوە تیسینگەر کۆمەڵێك بەدوی بینیوە، بەدەنگی بەرز، دەمەقاڵیان بووە دەستیان بۆ ئاسمان راتەکاندووە. کێشەیەکەش کۆن بووە لەسەر چەند دەرهەمێك بووە. تەنانەت وا خەیاڵی کردووە هیچ نەتەوەیەك نییە لەدونیا ئەو خۆشەویستیە بەهێزەی بۆ پارە هەبێت، بەلاّم ئەو لەوکاتەدا شتێکی دیکەی بیر دەکەوێتەوە. یەکێك لەو کەسانەی دەمەقاڵیان دەکرد، لەبۆنەیەکدا

---

[١١٣] ولفريد ثيسيغر (رمال العرب) تعريب هاجر وعبدالستار ـص ١٧٥

وەك بەخشندەیی تاکە مەندیلەکەی خۆی بە هاوڕییەکەی داوە، کە ئەمەش لەلایەن هیچ مرۆڤێکەوە ناکرێت بەدو نەبێت[114].

لێرەدا دەمانەوێ بۆ ماوەیەکی کورت لەسەر بۆ چوونەکانی تیسینگەر بوەستین. ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەو بەدوەکانی خۆشدەویست وسەرسام بوو بەخەسڵەتەکانیان، کەواتە ئەو وەك ئۆلیری و ئەوانی دیکە هێرشیان ناکاتەسەر، بەڵام لەگەڵئەوەشدا بە خەسڵەتە دژبەیەکەکان وەسفیان دەکات. وەك دەردەکەوێت سەرەڕای ئەوەی تیسینگەر زۆر هاموشۆی ناو بەدەوەکانی کردووە، کەچی بەشێوەیەکی زانستی قوڵ لەوان نەگەیشتووە، بەڵکو لەتێڕوانینی بۆ ئەوان کاریگەر بووە بە پێوەرەکانی شارنشینی.

ئەوەی بەتایبەتی سەرنجی تیسینگەری راکێشاوە، بابەتی بەخشندەیی وقرچۆکییە. ئەوان خۆشەویسترین شتی خۆیان بۆ میوان دەبەخشن، لەلایەکی دیکەوە لەسەرچەند درهەمێك دەکەونە شەڕ وململانێیەوە. لەراستیدا ئەمە دژ بەیەك نییە. ئەوان لەسەر پارەیەکی کەم بەشەڕ دێن کاتێك دەزانرێت لەرێگای ناچارکردن وخۆسەپاندن لێیان وەردەگیرێت. ئەوان حەزناکەن ژێرکەوتوو بن لە هەرشتێکدا هەرچەندە شتەکە بەهاشی کەم بێت. وەك پێشتر باسمان کرد کاتێك میوانیش دێت یان کەسێك هانیان بۆدەهێنێ وداوای لێ دەکات دوو هێندە هاوکاری بکات، ئەوا پێی دەبەخشێ، چونکە بەتێڕوانینی ئەو ئەمە بابەتێکی پێچەوانەیە.

لەیەکێك لە پەندە باوەکانی بەدو هاتووە (**شيم البدوي وخذ عباته**). بەواتەی ئەوەی تۆ دەتوانی تاکە عەباکەی بەدو بەری ئەگەرهاتوو هانات بۆ برد وداوات لێکرد، بەڵام ئەگەر ویستت بەهێزەوە عەباکەی لێ وەرگریت ئەوا لێت هەڵدەگەرێتەوە لێ دەبێتە ئاژەڵێکی دڕندە، باکی بەوە نییە لە پێناو عەبا شرەکەی بمرێت.

زەوتکردنی هەرشتێك لەپیاوی بەدو، مانای سوکایەتی وملکەچی دەگەینێ. زەحمەتترین شت بەلای ئەو، ئەوەیە بگەرێتەوە لای کەسوکاری بزانرێت شتێکی

[114] المصدر السابق ص ١٧٤-١٧٥

بێمانای لێ زەوت کراوە. کەسوکارەکەی لەسەر لاوازییەکە وناجوامێرییەکەی سەرکۆنەی دەکەن. تەنانەت ژنەکەشی رقی لێ هەڵدەگرێت و بەشایەنی خۆی نازانێت، لەو حاڵەتشدا مردن باشترە نەوەك سەرشۆڕی.

زانراوە، بەدو کاتێك شتێك دەکرێت مامەڵەیەکی زۆر دەکات. لە پەندێکی بەدوەکان هاتووە " مامەڵە بکات تا نێوچاوەنت ئارەق دەکاتەوە" هۆکارەکەش ئەوەیە حەزناکەن فرۆشیار یەك فلسیان زیاد لێ وەربگرێت. ئەو زیادەوەرگرتنە بەتێڕوانینی ئەوان جۆرێکە لە زاڵبوون، بەلام کاتێك ئەو فرۆشیارە دوای ئەو مامەڵە دوور ودرێژە بێتە ماڵیان، چەندین جار زیاتر لەو پارەی مامەڵەیان لەگەڵ کردووە خواردنی پێدەدەن.

شارنشینەکان وا دەزانن ئەو رەفتارانەی بەدو دژ بەیەکترە، بەلام لەراستیدا خاڵییە لە دژایەتی یەکتر. رەفتاری بەدو ناگۆڕێ ودژ بەیەکتر نییە. لەهەمو حاڵەتەکان ئەو مەیلی بەخۆزاڵکردنە، بۆ هەر کوێیەك بچێت ئەو مەیلەی لەگەڵدایە.

فێڵکردن لە پیاوی بەخشندە:

لەپەندێکی بەدوەکان هاتووە" ئەگەر بتەوێ، فێڵ لەپیاوی بەخشندە دەکەیت" . وا هەست دەکەم ئەم پەندە لەو پەندە دەچێت کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد " رێزی بەدو بگرە، دەتوانی عەباکەی لێ وەربگری". تۆ کارێکت بە پیاوی بەدو بوو، ستایشی مروەتی ئەوت کرد، وا نیشانی بدەی گوایە لە دوورەوە لەبەر ناوبانگی بەخشندەیی و پیاوەتی ئەوهاتووی، ئەوا بەدوەکە دەکەوێتە هەوای خۆیەوە، هەرچییەکت بویَ پێت دەدا. خەڵك لەوە راهاتوون وا قسە لەگەڵ بەدو بکەن بڵێن" یا معود" واتە لە پیاوەتی و چاکە راهاتووە. ئێستاش ئەو وشەیە لەلایەن عێراقییەکانەوە بەکاردێت و تەنها نووسەری ئەو چەند دێرەش بێ مەبەست لەگەڵ ئەوان بەکاری دەهێنێ.

سلێمان فەیزی باس دەگێڕێتەوە، لەساڵی ١٨٩٩ لە ئامادەیی سەربازی، لەئەنجامی شەڕی نێوان قوتابیان فەسڵکراوە. ئەم رووداوەش بۆ ئەو کارەساتێك دەبێت نەجاتبوونی نەدەبوو، ئەگەر فرمانی سوڵتان نەبووایە لەئەستەنبوڵەوە. سلێمان پەنا دەباتە بەر عەبدولعەزیزی کوڕی رەشید کە ئەو کات میری نەجد

دەبێت، لەمیانەی ئەو سەفەرەیدا تووشی زۆر ناخۆشی دەبێت تا بە میر دەگات و داواکەی لێ دەکات، وەك دەزانین پێشتریش میری نەناسیوە، بۆیە میری بەدو پێی دەڵێ" موژدە بێت ئەی سلێمان داواکەت سەرکەوتوو دەبێت" لەدواییدا میر بروسکەیەك بۆ سولتان دەکات وداوای لێبوردن بۆ سلێمان دەکات وسەرەڕای ئەمەش داوای پلەیەکی دامەرزاندنی تایبەتی بۆ دەکات..[115]

ئەوەی شایەنی باسە هەندێك لە شارنیشنەکانی ئەم رۆژگارەمان ئەم هەوای نەفسی سەرۆك هۆزەکانیان بەهەل زانیوە، بۆ هێنانەدی داواکارییەکانیان، ئەوان مستاوچیەتی بۆ ئەو سەرۆك هۆزانە دەکەن، وا دەزانن ئەوان فێڵ لەسەرۆك هۆز دەکەن، کاتێك لەرێگای ئەو کۆشکێشییەوە داواکانیان بەجێ دەگەینن.

دەبێت ئەوە بزانین بەدوەکان بەشێوەیەکی گشتی، بەتایبەتیش سەرۆکەکانیان، زیرەکییەکی زگماکی وتواناى پێشبینیکردنیان هەیە، بۆیە فریو ناخۆن، بەڵکو وا خۆیان نیشان دەدەن، جا زۆرێك لە شارنشینەکان لەتێگەیشتنی ئەو خاڵەدا سەرکەوتوو نەبوون.

بەدو بەلایەوە گرنگ نییە کە تۆ بۆ پێداویستیەکی خۆت ماستاوچییەتی دەکەی، ئەو لەپێناو تۆ، چاکە لەگەڵ تۆ ناکات. بەڵکو دەیەوێ ناوبانگی باشی خۆی لەنێو هۆزەکان بلاوبێتەوە. کاتێك بۆ پێویستی خۆت هانات بۆ ئەو بردووە ئەوا ئەمە ستایشی راستەقینەیە بۆ ئەو. جا کاتێك بەزمان ستایشی دەکەی، یان درۆ دەکەی، بەتێروانینی ئەو گرنگ نییە. ئەو بەخشندەیە، بەخشندەش بەسروشتەکەی خۆی فریو دەخوات– وەك لەپەندەکە هاتووە.

ئایینپەروەری لە بیابانشینیدا:

ئولیری دەڵێ بەدوەکان زۆر مەیلیان بەلای ئایینەوە نییە[116]. زۆرێکیش لە توێژەر ورۆژهەلاتناسان، لەم بۆچوونەدا بەدوای ئەودا رۆیشتن. بەشێوەیەکی گشتی ئەوان پێیانوایە ئایینپەروەری لەناو بەدوەکان لاوازە. ئەوان وا سەیری ئایینپەروەری

---

[115] سلیمان فضي (في غمرة النضال) ص ١٥ -٢٦.
[116] De Lasi oleary (op. cit)p 20

بەدوەکان دەکەن، کەچۆن پێشتر بەتێڕوانینی شارستانییەوانە سەیری خەسڵەتەکانی دیکەی بەدوەکانیان دەکرد.

بەر لەهەموو شتێك دەبێت بزانین، ئایینپەروەری بەمانا کۆمەڵایەتییە گشتیەکە، سێ کۆڵگە لەخۆیەوە دەگرێت: ١- بیروباوەڕ ٢- ڕێورەسمەکان ٣- ئاکار. کاتێك تاوتوێی ئایینپەروەری بەدوەکان دەکەین، دەبینین دوو کۆڵگەی یەکەم بەروونی بوونیان هەیە وهیچیان کەمتر نییە لەشارنشینەکان. کەچی لەرووی کۆڵگەی سێیەمەوە، کە ئەویش ئاکارە، ئەوا لە هەندێك رووەوە جیاوازیان لەگەڵ شارنشینەکان هەیە. بینیمان ئەوان راستگۆ وداوێنپاك وراسپاردەپارێزن، کەواتە لەم لاینەوە ئەوان زیاتر لەئاکاری ئاینی نزیکن نەوەك شارنشینەکان. لەلایەکی دیکەشەوە ئەوان دەمارگیر وداگیرکەر وتۆڵەسێنن، لەم لایەنەشەوە شارنشینەکان لە ئاکاری ئایینەوە نزیکترن نەوەك بەدوەکان.

کەواتە بابەتەکە رێژەییە. ئێمە دەتوانین بەدو بە دیندار یان بە نادیندار بزانین، بەپێی ئەو لایەنی کە تێی دەڕوانین. ئیبن خەلدون لەبەشێکی کتێبەکەیدا دەڵێ" بەدو زیاتر لە شارنشین نزیکترە لە خەسڵەتی چاکەخوازی" مەبەستی ئەوەیە ئاماژە بۆ سروشتی ئەوان بکات کە زیاتر ئامادەییان تێدایە، بۆ قبوڵکردنی ئەو رێنماییە ئاکارییانەی ئاین هێناویەتی. بۆیە ئەوان نزیکتر لەزگماکی ودوورن لە داهێنراوەکانی شارستانیەت وبەدکارییەکانی[117].

پێشتر ئاماژەمان بۆ سروشتی نیفاق کرد لەلای بەدوەکان لەکاتی ئیسلامبوویان، وتمان دواتر بەرە بەرە نەما، بەتایبەتی ئەو کاتەی بەشداریان لە فەتحکردنی ئیسلامی کرد وسەرکەوتن وغەنیمەیان بەدەستهێنا. ئەبو جەعفەری نەقیب[118] دەڵێ" ئیسلام لەلای عەرەب قبوڵ نەکرا ولەدڵیان جێگیر نەبوو، تەنها دوای مردنی پێغەمبەر نەبێت. ئەو کاتە فەتحکاری ئەنجام درا وغەنیمە وسامان

---

[117] ابن خلدون (المقدمة) ص١٢٣

[118] ئەبو جەعفەر یەکێك بوو لە بیرمەندە گەورەکانی سەدەی شەشەمی کۆچی. بەداخەوە ئەو هیچ کتێبێکی دانەناوە، بەڵام ئیبن ئەبی حەدیدی مێژوونووس هەندێك لە بۆچوونەکانی بیستووە تۆماری کردووە، لە کتێبی (شرح نهج البلاغە) بەپەرتوبلاوی دایناوە. بە بڕوای من ئەبو جەعفەر یەکێك بووە لە بیرمەندە کۆمەڵایەتیەکان بەپلەی یەکەن، ئەگەر ئەو کتێبێکی دابنابوایە ئەوا لەناوبانگ لەسەرووی ئیبن خەلدون دەبوو. عەلی وەردی

ودەسکەوتیان هەبوو، ئەو کاتە تامی ژیانیان کرد ولەزەتی دونیایان بینی.. ئەو فەتحکردنانە ودەسکەوتەکانیان وەك بەڵگەی دروستی بانگەوازەکە وراستی پەیامەکیان دەزانی. پێغەمبەر بەڵێنی فەتحکردنی گەنجینەکانی کیسرا و قەیسەری پێدابوون، کاتێکیش ئەمەیان بۆ هاتەدی، پێغەمبەریان بەمەزن وشکۆمەند زانی. بەمەش گومان ونیفاق گاڵتەکردنیان بوو بە ئیمان ویەقین و دڵسۆزی. ژیانیان بۆ فەراهەم بوو، دەستیان بەئاینەوە گرت، چونکە ڕێگەی بەدەستهێنانی دونیا بوو، ئاین و پێغەمەبەرەکەیان مەزن کرد. دواتر پێشینان نەما وکەسانی دیکە هاتنە سەر ئەو باوەڕە حازرە، بەلاسایی پێشینیان وەریانگرت. ئەمانیش ڕۆیشتن و بەهەمان شێوە کەسانی دیکە هاتن... هتد[119].

سەرکەوتن و ئاینپەروەری پیاوی بەدو:

هەندێك لە ڕۆژهەلاتناسان هێرشیان کردۆتە سەر پێغەمبەر محەمەد، بە (پێغەمبەری جەنگ) وەسفی دەکەن، نەوەك (پێغەمبەری ئاشتی). وەك دەردەکەوێت ئەوان بە ڕۆشنبیری مەسیحی خۆیان کاریگەر بوون، بەشێوەیەك محەمەدیان بەراورد کردووە بە مەسیح، بۆیە بینیویانە محەمەد جەنگ بۆ بانگەوازەکەی بەرپا دەکات، کەچی مەسیح بانگەوازەکەی لەڕێگای ئاشتییەوە دەبێت.

ئەو ڕۆژهەلاتناسانە ئەوەیان لەبیرکردووە، محەمەد لەژینگەیەکی کۆمەلایەتی ئەوتۆ ژیاوە جیاوازە لەدەوروبەرەکەی مەسیح. توینبی مێژوونووس ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە و جەختیشی لەسەر کردۆتەوە[120]. ئەوەی شایەنی باس بێت محەمەد لەوکاتەی لەمەککە بووە بۆ بانگەوازەکەی ڕێگای ئاشتیانەی بەکارهێناوە. ژمارەیەکی کەمی خەڵك نەبێت کەسی دیکە پێوە کاریگەر نەبوون، ئەوانیش خەڵکی شارەکان بوون. کەچی هۆزەکانی بەدو لەبەرامبەر دەعوەی ئیسلام ساردوسڕ بوو، تەماشاکەر بوو وەك ئەوەی بابەتەکە پەیوەندی بەوانەوە نەبێت. کاتێك لەدوای هیجرەت شەڕ لەنێوان محەمەد وقورەیش هەڵگیرسا، ئەوا هۆزەکانی

---

[119] مصطفى جواد (أبو جعفر النقيب) ص ٣٧-٣٨

[120] Arnold Toynbee (A study of History) vol III p 468-469

بەدو چاودێریان دەکرد بۆ ئەوەی بزانن دواجار کامەیان سەردەکەون. کە محەمەد سەرکەوت وفەتحی مەککەی کرد، ئینجا هۆزەکان دڕکیان بەمە کرد کە بەراستی محەمەد پێغەمبەر و نێردراوی خودایە.

دکتۆر حەسەن ئیبراهیم حەسەن دەڵێ" فەتحکردنی مەککە ودەستگرتن بەسەر کەعبە لەلایەن موسڵمانانەوە گەورەترین هۆکار بوو بۆ سەرکەوتنی بانگەوازی ئیسلام. ئەو هۆزانەی عەرەب کە سەرەتا بانگەوایان رەت دەکردەوە، لەکاتی فەحکردنی مەککە بڕوای ئەوەیان هەبوو موسڵمانان چاودێرییەکی خودایە هەیە کە پێشتر کەسی دیکە نەیبووە. بۆیە بە پەلە و پۆل پۆل هاتنە ناو ئیسلامەوە"[١٢١].

ئەوەی جێگای سەرنجە، ئەو هۆزانەی بەدو هاتنە ریزی ئیسلامەوە، دواتر لێی هەڵگەڕانەوە، دواتر گەڕانەوە ناو ئیسلام. هەر هەموو ئەمانە لەماوەیەکی زۆر کورت بوو، کە پێنج ساڵی تێپەڕ نەدەکرد. ئەوان دوای فەتحکردنی مەککە هاتنە ناو ئیسلامەوە، دواتر دوای بیستنی هەواڵی مردنی پێغەمبەر هەڵگەڕانەوە. کاتێکیش بینیان مەمالیکەکان فەتح دەکەن ودەسکەوتیان بەسەردا دەبارێ، ئەوا دووبارە هۆزەکان گەڕانەوە ریزەکانی ئیسلام. دەڵێن تەڵحە کە لەسەردەمی هەڵگەڕانەوە بانگەشەی پێغەمبەرایەتی دەکرد، دواتر هاتووە زۆرترین پەرۆشی بۆ جیهاد هەبوو. تەنانەت زۆرێك لەلایەنگرەکانی ئەوانەی پێغەمبەرانی هەڵگەڕانەوە بوون، لەمەدا لاساییان کردەوە، لەناکاو لە هەڵگەڕاوەی کافرەوە، بوون بە موسڵمانی موجاهید.

ناکرێت بە چاویلکەی رۆشنبیری شارستانی سەیری ئەو رووداوە سەیرانە بکەین، یانیش ناکرێت بەپێی بەها وپێوەری ئایدیاڵی ونموونەیی هەڵسەنگاندنیان بۆ بکەین، چونکە ئەمە سروشتی بەدوەکانە لەهەر سەردەم وشوێنێکدا. ئەو مەیلی زاڵبوون وداگیرکارییەی بەدوەکان هەیانە، وا دەکات تێڕوانینیان بۆ ئایین وهەرشتێکی دیکەی ژیان لەتێڕوانینی شارنشینەکان جیاواز بێت. ئەگەر محەمەد لەنێو ئەوان وەك مەسیح بووایە ئەوا دەرفەت بۆ بڵاوبوونەوەی ئایینەکەی نەدەبوو، بەم رۆژە نەدەگەیشت .

[١٢١] حسن ابراهيم حسن (تاريخ الاسلام) ج ، ص ١٣٩

ئەگەر محەمەد وەك مەسیح فرمانی بە پەیڕەوکارانی دەکرد و دەیگوت" ئەوەی لەکوڵمی راستی تۆ بدات، تۆ کوڵمی چەپی بۆ حازر بکە" ئەوا هۆزەکانی بەدو گاڵتەیان پێدەکرد و بەلاوازیان دەزانی و دواتریش لەناویان دەبرد، چونکە کەسی لاواز لە بیابان مانەوەی بۆ نییە. ئەمەش سوننەتی ژیانە لە بیابان هەر لە دێرزەمانەوە !.

بەراوردێك لە ئایینپەروەری:

بینیمان چۆن بەدوەکان مەیلیان بەلای ئایینێکی بەهێزەوەیە، بۆ ئەوەی بەرەو سەرکەوتن ودەسکەوتیان ببات. لێرەدا پێویستە لەم لایەنەوە بەراوردی نێوان ئاینداری شارنشین و بەدوەکان بکەین.

وتمان شارنشینەکان بەدەست مەینەتی زۆرداری سەردارەکانیان دەناڵێنن. ئەم بابەتەش بەشێوەیەکی تایبەت لەبارەی خەڵکی شارستانیەتە کۆنەکان دروستە کە ژیانی نوێی دیموکراسیان نەدیبوو. ئەوان سەرەڕای زۆرداریش بەدەست نەخۆشی پەتاکان دەیانناڵاند. لەبەر ئەو هۆکارانە خەسڵەتی دڵتەنگی وبەدبەختی وناڵاندن بەسەر زۆربەیانەوە زاڵبوو. کەواتە ئەوان لەو بارودۆخەدا پێویستیان بە ئاینێکە دڵنەواییان بکاتەوە لە مەینەتییەکانیان ومتمانە وگەشبینیان لەلا دروست بکات. بەواتەیەکی دیکە ئەوان پێویستیان بە ئایینێکە جیاواز بێت لەو ئایینەی لە بیابان بینیمان.

ئەو ئایینانەی لە شارستانەتە کۆنەکان دەرکەوتوون هەر هەموویان بەکۆمەڵێك خەسڵەتی تایبەت ناسراونەتەوە. ئێمە لەو خاڵانەی خوارەوە کورتیان دەکەینەوە:

١- زۆری شەفاعەتکار: ئەو دیاردەیە لەزۆری ئەو مەزارگە پیرۆزانە تێبینی دەکرێت، کە خەڵك هانایان بۆ دەبات ونزا وسکاڵای دڵیان لەوێ دەکەن. دەگمەنە شارۆچکەیەك لەولاتانی شارستانی بدۆزینەوە، بەجۆرێك لەجۆرەکان ئەو مەزارگانەی تێدا نەبێت. بەلای شارنشینەکانەوە زەحمەتە راستەوخۆ داواکارییەکانیان لەخودا بکەن، خودا لەدیدی ئەوانەوە سوڵتانێکی مەزنە لەعەرشە زۆر بەرزەکەی خۆی لەئاسمان دانیشتووە، بۆیە پێویستیان بەنێوەندێکە بۆ ئەوەی لەلای خودا شەفاعەتیان بۆ بکات. ئەوان لەژیانی سیاسی خۆیان وا

ڕاهـاتوون بـۆ داواکارییـەکانیان شـەفاعەتکاریان لـەلای سـوڵتان هـەبێت، بۆیـە وا هەست دەکـەن خـوداش وەك ئـەو سـوڵتانەیە داوایـەك قبـوڵ ناکـات شـەفاعەتکار وواسیتەچی نەبێت.

لەراستیدا مەزارگە پیرۆزەکان زۆر هاوکاری شارنشینەکانیان کردووە لەشیفاکردنی نەخۆشی ودڵنەواییان. ئەو هەستە دەروونییەی لـەناو مەزارگـەکان بۆیـان دروسـت دەبێت، متمانەی دەروونیان بۆ دروسـت دەکـات. ئەمـەش بابەتێکـە گرنگـی زۆری هەیـە لەچارەسـەرکردنی نەخۆشـییەکان وچارەسـەرکردنی کێشـەکان، وەك زۆر لێکۆڵینەوەی زانستی نوێیش سەلماندوویەتی[١٢٢].

٢- باوەڕ بەفریادڕەسی خودایی: ئەمەش دیاردەیەکی کۆمەڵایـەتی دیکەیـە، خەریکـە لەهـەموو شارسـتانیەتەکانی کـۆن دەیدۆزینـەوە. شارنشـینەکان لـەدژی هەستکردن بەو ئـازارەی لەدەسـت فرمانڕەواکانیـان دەکێشـن، ئـەوا هیـوای ئـەوە دەخوازن خودا فریادەڕسێکیان بۆ بنێرێت تا فریایان بکەوێت (زەوی پڕ بکات لـە دادپـەروەری، کەپێشـتر پـڕ بـوو لـە سـتەمکاری). ئـەم ئومێـدەش بەتێپـەڕبوونی رۆژگار دەبێتە باوەڕ و عەقیدە.

ئەو عەقیدەیەش لە رووی شێوە ووردەکاریەوە لەتایفەیەکەوە بۆ تایفەیەکی دیکـە دەگۆڕێـت، لەگەڵئەوەشـدا لەزۆربـەی ئـەو ئـایین ومەزهەبانـەوە هەیـە کـە لـەنێو شارنشـینەکان بڵاوبۆتـەوە. ئەمـەش لـەرووی دەروونیـەوە زۆر سـوودیان پـێ دەگەینێ. ئەگەر وا نەبووایە ئەوا ژیان بەلایانەوە بەرتەسك دەبۆیەوە. ئـەوان بـەو باوەڕە خەیاڵ دەکەن کە چۆن لەئاییندەدا تۆڵـە لـەدژومنانیان دەکەنـەوە، دوای ئەمەش دەکەونە ناو خۆشگوزەرانی وناز و نیعەمەتی ژیانەوە.

٣- زۆری رێورەسمـە ئایینیـەکان: شارنشـینەکان نـەوە دوای نـەوە ئـەو رێورەسمانە زیاد دەکەن بۆئەوەی لەگەڵ بارودۆخی کۆمەڵایەتی ودەروونی نوێیـان بگونجێت. ئەو رێورەسمـە سـادانە بـۆ ئـەوان بـەس نییـە کـە ئایینەکـە یەکـەمجار هێناویەتی، بۆیە دەبینین بیدعەی (داهێنراو) بەتێپەڕبوونی رۆژگـار زیـاد دەبێـت و کەڵەکە دەکات. ئەگـەریش چاکسـازێك بێـت بیـەوێ خەڵکەکـە بگەڕێنێتـەوە سـەر

[١٢٢] Charles Baudouin (Suggestion and Autosuggesticon)

سادەیەکەی ئایین، ئەوا جنێوی پێدەدەن وتەکفیری دەکەن. بیدعەکان پێویستی ..ـوونی ئەوانی تێرکردووە، ئەوان نایانەوێ لەدەستی بدەن ودواتریش گومڕا بن.

ـ٦ زۆری ئـەولیا وپیـاوانی پـیرۆز: شارسـتانیەتە کۆنـەکان، بەئێستاشـەوە ..ـزیەتی لەو جۆرە پیاوانە. ئەوان ئەرکێکی کۆمەڵایەتی ودەروونـی ئـەوتۆیان هەیـە ناکرێـت بەسـووك بزانرێـت. ئـەوان فـوو لەسـەری نەخۆشـەکان دەکـەن، دڵنـەوایی کۆستـکەوتووان دەکەن، دژایەتییەکان ناهێڵن، ڕێنمـایی خـەڵك دەکـەن بـۆ دوارۆژ. بەواتەیەکی دیکـە ئـەوان بـۆ خـەڵك ئـاینێکی واقیعـی وزینـدوو دەنـوێنن. ئەگـەر یەکێك لەکێشەیەك و دەردێك گلەیی هەبوو، ئەوا پەنا بۆ ئەو جۆرە پیاوانە دەبن و داوای فـەتوا و ئامۆژگارییـان لـێ دەکـەن، بێگومـان ئـەوان هەنـدێکجار فریویـان دەدەن، دوای ئەوەی لـەڕووی دەروونیـەوە سـوودیان پێدەگـەینن و کـەم یـان زۆر دڵنەوایی دەخەنە دڵییەوە.

ئەو خەسڵەتانەی سەرەوە کە لـە شارسـتانیەت هەیـە، دەگمـەن نـەبێت ئـەگینا هاوشێوەی لەبیاباننشینی نییە. لەوانەشە هەندێك لەبەدو لەئـەنجامی پەیوەنـدیان بەشارسـتانیەتەوە ئـەو خەسـڵەتانەیان وەرگرتبێـت. هـەموو ئەمانـە وایکـردووە شـێوەی ئیسـلام لەبیاباننشـینی جیـاواز بێـت لەگـەڵ شارسـتانیەت، تەنانـەت لەشارستانیەتیش لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە بەپێی بارودۆخەکان جیاوازە

بـەدوەکان ئـەوەیان لـە ئیسـلام دۆزیوەتـەوە، کـە بـەرەو سـەرکەوتن ودەستکەوتیان دەبات، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. شارنشـینەکانیش ئـەوایان لەئیسلام دۆزیوەتەوە کە بەپێی بارودۆخی تایبەتی خۆیان سـوودی لێـوەردەگرن، هەر جەماعەتێك لەوان ئەوە لە ئایین وەردەگرێـت کـە بـۆی دەگـونجێ. لەوانەشـە زیادی بکات بۆئەوەی لەگەڵ پێویستیە کۆمەڵایەتی ودەروونییـەکانی خـۆی نزیـك بێت.

جـا بـەدو پێیوایـە ئـەو زیـاتر لـە شارنشـینەکان لـە روحـی ئایینـەوە نزیکـە، بەپێچەوانەشەوە شارنیشن پێیوایە ئەو زیاتر لـە بـەدو نـزیکترە لـە رۆحـی ئـایین، کەچی لەراسـتیدا هـەر هـەموویان ئـەو شـتانەیان لـەئایین وەرگرتـووە کـە لەگـەڵ

بـارودۆخی کۆمەلآیـەتی ودەروونـی دەگـونجێ. ئەویتریشـیان فـەرامۆش کـردووە، ئەمەش نەریتی زۆربەی خەڵکە لەهەر سەردەم و شوێنێکدا.

دیموکراسیەتی لە بیابانشیندا:

لامانسی رۆژهەلآتناس دەڵێ: بیابانشینی نموونـەی دیموکراسـیەتە. ئـۆلیریش سەرەڕای ئەمە دەڵێ: دیموکراسیەتێکە تا ڕادەیەکی زۆر زێدەڕۆیی تێدا کراوە.[١٢٣].

لێرەدا دەبێت بپرسین ئەو دیموکراسیەتە چییە، کە ئەو دوو پیاوە (بـەدو)یان پـێ وەسف کردووە؟ ئەگەر ئەو جۆرە بێت کە لەشارستانیەتی نـوێ ناسـیومانە، ئـەوا ئەو دیموکراسـیەتە زۆر لـە بـەهای بـەدوەکان دوورە. لەگەڵئەمەشـدا نکـۆڵی لـەوە ناکەین جۆرێك لەدیموکراسی لەناو بەدوەکان هەیـە، لەگـەڵ خەسـڵەتە رۆشـنبیریە کۆمەلآیەتییەکەیان دەگونجێ.

وەك پێشتر باسمان کـرد، بـەدوەکان لـەوە راهـاتوون، ملکەچـی فرمـانی هـیچ کەسێك نەبن. لەگەڵئەوەشدا ڕێز لەسەرۆکی هۆز دەگرن، هاوکـاری دەکـەن، بـەلآم کوێرانـە ملکەچـی نـابن وەك ئـەوەی شارنشـینەکان لەگـەڵ دەسـەلآتداری خۆیـان لەکۆنـدا ئـەنجامیان دەدا. دەکرێـت ئەمـەش بەمانایـەك بـەجۆرێك لەدیموکراسـی دابنرێت.

دەبیـنین بـەدوەکان سـەرۆکی خۆیـان دەبیـنن، لەگـەڵ دادەنیشـن وگفتوگـۆی لەگەڵ دەکەن، بەشێوەیەکی ئاسایی و بێئەوەی شەرم بکەن. ئەوان وەك نـەریتێك بەناوی خۆی یان کونییەکەی بـانگی دەکـەن (واتـە بـاوکی فـلآن و کـوڕی فـلآن) . لەرۆژگاری ئێستامان بە وشەکانی (**یا محفوظ، یا طویل العمر**) قسەی لەگەڵ دەکەن، هەندێکجاریش قسەی رەقی لەگەڵ دەکەن و رەخنەی توندی ئاراستە دەکەن.

دکتۆر جۆن فانیس دەگێڕێتـەوە رۆژێکیان لە رەشماڵی شێخێکی ئـال سـەعدون بـووە، کاتێـك پیـاوێکی بـەدو، لاواز ورەنـگ پـەڕیو، بـەجلێکی شـڕەوە، هاتۆتـە رەشماڵ و لەگەڵ خەڵکەکە دانیشتووە. کاتێك یەکێك لە بـەدوەکانی دیکـە قـاوەی پێشکەش کردووە، تفێکی لەقاوەکە کردووە ولەسەر شـانیەوە فڕێـی داوە. کاتێـك شێخ پرسیاری ئەوەی لێ دەکات بۆچـی وا دەکـات، ئـەو دەڵـێ لەشـەوی رابـردوو

[١٢٣] De Lacy oleary (op. cit) p20

لەلای شێخ نووستووە و لە ئەستۆی ئەو دابووە، کەچی حوشترەکەی لێ دزراوە. دەشڵێ" بەخوا قاوەت ناخۆمەوە" شێخ فرمان دەکات لە سامانەکەی خۆی حوشترێکی بۆ بهێنن، دواتر شێخ جڵەوەکەی لەسەر سەری بەدوەکە دادەنێت وقاوەی پێشکەش دەکات و ئەویش دەیخواتەوە[١٢٤].

ئەمە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی باوە لەبیاباندا، بەدو پێیوە سەرسام نابێت، چونکە لەسروشتی رەسەنی رۆشنبیرییەکەی هەڵقوڵاوە. ئێمەش بەدیموکراسی ناوی دەبەین، بەڵام جۆرێك نییە لەو دیموکراسییەی کە ئێمە لەشارستانیەتی نوێ بینیومانە.

وەك ئیبن خەلدونیش ئاماژەی بۆ دەکات، شارنشینەکان لەستەمی دەسەڵاتداران راهاتوون، ئەوان ملکەچ و زەلیلن لەژێر دەستیان. شمشێر لەسەریان ئامادەیە بۆئەوەی لەهەر پیاوێك بدرێت بوێر بێت، بێئەدەب بێت، یان ملکەچ نەبێت، بەڵام لەسەرەتای سەدە نوێیەکانەوە، گەلانی شارستانیەت دەستیان کردووە بەشۆرشکردن لەدژی دەسەڵاتدارانیان، دوای خەباتێکی دوور ودرێژ، توانییانە زۆر یا کەم دەسەڵاتداران ملکەچی خۆیان بکەن، لەو پێناوەشدا خەبات بەردەوامە...

مەبەستمان ئەوەیە دیموکراسیەت لە شارستانیەتدا راگوزارەر ونوێیە، رەسەن نیە، وەك ئەوەی لە بیابانشینی هەیە. لەلایەکی دیکەوە دیموکراسیەتی بەدو لەبابەتێکی دیکە جیاوازی لەدیموکراسی شارنشین هەیە، ئەویش بابەتی رەچەڵەکە.

سیستەمی فرمانڕەوایی لەشارستانیەت دا لە سەرەتادا لەسەر بنەمای رەچەڵەك وسیستەمێکی چینایەتی داخراو دامەزراوە. چەند چینێکی دیاریکراو هەیە، مرۆ تێیدا لەدایك دەبێت، زەحمەتە گۆڕانکاری تێدا بکات، هەڵکشێ یان داکشێ. شۆڕشە نوێیەکانی دیموکراسی بۆ دژایەتی ئەو سیستەمەی چینایەتی هاتووە، بۆیە بایەخدان بە گرنگی رەچەڵەك لە شارستانیەتدا بەپێی تێپەڕبوونی رۆژگار لاواز دەبێت. وایلێهاتووە خەڵك لەبەرامبەر یاسادا یەکسان بێت، جیاوازی لەنێوان

---

[١٢٤] جون فانيس (أقدم اصدقائي العرب) – ترجمة جليل عمسو – ١٠٧ـ ١٠٨

شەرەفەند و ئاست نزم نییە لە ئەرك ومافدا. یان بەلایەنی کەمەوە هەوڵ دەدرێت ئەم جیاوازیانە نەمێنێ...

کەچی لەبیابانشینیدا شانازیکردن بەرەچەڵەك هەر ماوە وەك ئەوەی لەدێرزەمانەوە هەبووە. نكۆڵی لەوە ناكەین سیستەمی چینایەتی داخراو بەو شێوەیەی کە لەشارستانیەتی کۆن هەبووە، لە بیابانشینیدا نییە. بیابانشینی لەسەر بنەمای دەمارگیری هۆز دادەمەزرێت نەوەك دەمارگیری چینایەتی، بۆیە ئەركی رەچەڵەکناسی جیاکردنەوەی هۆزەکان بووە لەیەکتر نەوەك بۆ جیاکردنەوەی چینەکان بێت. ئەمەش مانای ئەوەیە دیموکراسی بەدو دەمێنێتەوە مادام لە بیابان بێت، بەڵام کاتێك بەرەو جیهان دەردەچن، بۆ ئەوەی داگیری بکەن، ئەوا نەتەوە داگیرکراوەکان ملکەچیان دەبن وئەوانیش واز لە دیموکراسیەتی بیابان دەهێنن. لەبەرامبەر نەتەوەکانی دیکە دەبنە ئەرستوکراتیەتی مەزن.

لەو بەدوانەی ئێستا لەبیابان دەژین، بینیومانە سەرەڕای بوونی دیموکراسی لەنێوانیاندا، مامەڵەکردنیان لەگەڵ هەندێك تاك وگروپەکانی بیابان خاڵی نییە لەخۆمەزن کردن وئەرستۆکراتیەت. بۆ نموونە رقێکی گەورەیان لەهۆزی (سەڵبە)یە. هەروەها رقیان لە کۆیلەکانیان دەبێتەوە، رقیان لە شوانکارە وکەسانی پیشەگەری وەك بەرگدروو وئاسنگەر دەبێتەوە. ئەو بەدوانەی خۆیان بە خاوەن رەچەڵەکی رەسەن دەزانن زەواج لەگەڵ کچانی ئەو جۆرە کەسانە ناکەن و کچیشیان پێ نادەن. چونکە بەچینێکی زۆر نزمیان دەزانن.

ئەوەی شایەنی باسکردن بێت ئەوەیە بەدوەکان ئەو شێوە تێڕوانینەیان بۆ هەموو خەڵکی شارنشین هەیە، خۆشیان بەبەرزترین خەڵقی خودا دەزانن، کەچی شارنشین بە پلەی دووەم دادەنرێت تەنانەت ئەگەر لە رەچەڵەکی شەرفەمەندیش بێت.

رەجەب، کە نەقیبی ئەشرافی شاری بەسرا بوو، لەسەردەمێکی زۆر دوور نییە، زۆر شانازی بە رەچەڵەکی بەدوی خۆی دەکرد. رۆژێك دەچێتە بەغدا بۆئەوەی زەواج لەگەڵ کچێك بکات لە بنەماڵەیەکی شەرەفمەند بێت. ناوی

بنەماڵەی باچەچی و جادرچی و چەندین بنەماڵەی دیکەی بۆ دەهێنن. ئەویش ڕەتی دەکاتەوە و دەڵێ" من لە ئەشرافەکانم دەوێ" گوایە ئەم بنەماڵانە بە ئەشراف نازانێ، چونکە پیشەی شارنشینی دەکەن. ئەوانیش دەڵێن" لەو ماڵانە ئەشرەفتر نییە لەبەغدا، ئەگەر ئەشرافت بەپێی بۆچوونی خۆت دەوێ ئەوا برۆ بیابان...

وەك زانراوە، ژنێکی بەدو ڕەتی دەکاتەوە شوو بە (ابن المشری) بکات کە حاکمی ناوچەی زوبێر بوو لە سەردەمی عوسمانییەکان، گوایە ئەو پیاوە لەنەوەی کۆیلەکانە[125]. پوختەی قسەمان ئەوەیە، بەدوەکان لەنێو خۆیان دیموکراسین. کەچی لەبەرامبەر شارنشین وخاوەن پیشە و ڕەچەڵەکی نزم ئەرستۆکراتین. ئەمەش لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی بەدەرکەوت، کاتێك بەدوەکان بەر نەتەوەکانی دیکە کەوتن.

ململانێی چینایەتی لای بەدوەکان:

بۆئەوەی لەئەرستۆکراتیەتی(بەدو) بگەین لەبەرامبەری کەسانی دیکە، دەبێت تاوتوێی ململانێی چیانیەتی بکەین کە لەلای عەرەبەوە لەگەڵ فراوانبوونی فەتحکاری ودانانی دەوڵەتی ئیسلامی دەردەکەوێت. سەرەتا ئەو ململانێیە لەنێوان خودی عەرەبەکان دابوو، دواتر بەرە بەرە عەرەب لەگەڵ نەتەوە فەتحکراوەکان ئەنجامی دەدا.

ململانێی چینایەتی لە سەردەمی عوسمانی کوڕی عەففانی سێیەم خەلیفە دەرکەوت. ئەو ململانێیەش لەنێوان قوڕەیش وهۆزەکانی دیکەی عەرەب بوو. وەك دەردەکەوێت ڕەگوڕیشەکەی لە ڕۆژگاری جاهیلیەتەوە بوو. قوڕەیش لەجاهیلیەت تاکە هۆز بوو بازرگانی لە دوورگەی عەرەبی ئەنجام دەدا، کاری (ریبا)شی دەکرد، بەمەش سامانێکی بێشوماری کۆدەکردەوە. سەرەڕای ئەمانەش سەرداری کەعبە بوون و خۆیان بە (ئەهلی بەیتی خودا) ناودەبرد، بۆیە هۆزەکانی عەرەب ڕێزیان دەگرت ولەهەمانکاتدا ئیرەییان لەبەرامبەر هەبوو. دوای ڕووداوی فیل پێگەی قوڕەیش بەرزتر بوو. قوڕەیش ئەوکاتە بانگەشەی ئەوەی

[125] حافظ وهبة (المصدر السابق) ص ١٣٢ -١٣٣

دەکرد خودا لەسەختی لەگەڵ دەوەستێ و لە دوژمنانی دەپارێزێ. هەر لەبەرئەوەش خودا باڵندەی ناردووە بۆئەوەی ئەو حەبەشیانە لەناوبەرن کە لەیەمەنەوە بۆتێکدانی کەعبە هاتبوون[126].

کاتێك بانگەوازی ئیسلام دەرکەوت، قورەیش دژایەتیەکی توندی کرد، بەلام بێهودە بوو، بانگەوازەکە سەرکەوت. ئەوکاتە قورەیش هاتە ژێر رکێفییەوە. قورەیشمان بینی لەسەردەمی ئەبوبەکر وعومەر هەستی بە نزمی وملکەچی دەکرد، چونکە ئەو پێگە بەرزەی لەدەستدابوو کە لە رۆژگاری جاهیلیەت هەیبوو. هەندێك ئاماژەی مێژوویی ئاماژە بۆئەوە دەکەن خەلیفە عومەر رقی لەقورەیش بووە مەیلی بەلای ئەعرابەوە بوو، قورەیشیش رقی لەعومەر بوو، تەنانەت هەندێك لەتوێژەران پێیانوایە ئەوان پیلانیان بۆ کوشتنی عومەر داناوە.

کاتێك عوسمان خەلافەتی وەرگرت، قورەیش هەوڵی دا، ئەو هەلە بقۆزێتەوە، پێگەی کۆنی خۆی بگێڕێتەوە. قورەیش عوسمانی زۆر خۆشدەویست، هاوکاریشی کرد بۆ ئەوەی خەلافەت بەدەست بهێنێ، بۆ ئەمەش کۆششێکی زۆری کرد. وەك دەردەکەوێت قورەیش لەسەردەمی عوسماندا بەشێکی گەورەی لەپۆست وویلایەت ودەستکەوت بەدەستهێناوە، بۆیە جارێکی دیکە ململانێی نێوان قورەیش و هۆزەکانی دیکە دەردەکەوێتەوە.

مێژوونووسان دەگێڕنەوە کە والی کوفە لەو سەردەمەدا، قورەیشی بووە، رۆژێك دەڵێ" خەڵکی عەوام بێستانی قورەیشن" خەڵکی لێی هەڵدەستنەوە ونکۆڵی لەقسەکەی دەکەن. ئەو خەڵکە دەچنە لای معاویە لەشام و لەوێ مشتومڕێکی توند دروست دەبێت. معاویە بەکورتیەکەی پێیان دەڵێ" ئێوە قەومێکن لەعەرەب... پێی راگەیاندووم ئێوە قورەیش بەدوژمن دەزانن، ئەگەر قورەیش نەبووایە ئەوا جارانتان لێ دەهاتووە..." یەکێك وەلامی دەداتەوە" چەند فرمانڕەوایی قورەیشمان بەسەر هەڵدەکێشێ.. عەرەب بەشمشێری خۆیان دەژین، کەچی قورەیش بازرگانن.."[127].

---

[126] علي الوردي (اسطورة الادب الرفيع) ص ١١٧-١٢٣

[127] أبوبكر بن العربي (العواصم من القواسم) ص ١٢٠

هەرچۆنێك بێت ململانێی نێوان قورەیش وهۆزەکانی دیکە یەکێك لەگرنگترین هۆکارەکانی شۆڕش بوو لەدژی عوسمان. قورەیش توانی هەلی بەکوشتنی عوسمان بقۆزێتەوە، هەروەك چۆن خەلافەتەکەی کردە هەلێك. کراسەکەی کردە دروشمێك، دواجاریش توانی سەرکەوتوو بێت کاتێك دەوڵەتی ئەمەوی دامەزرا، ئەم دەوڵەتەش لەسەر دەمارگیری قورەیشی دامەزرابوو، وەك ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ کردووە[128].

قورەیش لەسەردەمی ئەمەوییەکان چەند چینێکی باڵای لەکۆمەڵگای ئیسلامی دروست کرد. لەمەشدا ئەو فەرمودەیە هاوکاریکردن کە دەڵێ" ڕێبەران لە قورەیشن" بۆیە قورەیش خۆی بەشایەنی خەلافەت دەزانی و پێیوابوو نابێت خەلافەت لەدەرەوەی ئەو بێت. وەها بەناو خەڵك بڵاوببووە گوایە خوا قورەیشی بەسروشتێکی تایبەت دروست کردووە، هاوشێوەی نییە. جورجی زێدانی مێژوونووس دەڵێ"باوەڕی ئەوەیان هەبوو قورەیش چاکەی بەسەر هەموو خەڵکەوە هەیە، تەنانەت لە ژیان و لەدایکبوونیشدا، وتوویانە ژن لە شەست ساڵی دووگیان نابێت، تەنها قورەیشی نەبێت، لەپەنجا ساڵی دووگیان نابێت، تەنها عەرەبی نەبێت.... قورەیشی نابێتە زندیق، قورەیش نابێت لەزانستە قوڵبێتەوە تەنها لەمەسەلەی زانیاری نەبێت. سەرۆکایەتیش هەر لەناو قورەیش بوو رکابەرییان نەبوو تا سەردەمێکی نزیك نەبێت"[129].

وا خەیاڵ دەکەم بەدوەکان لەسەردەمی ئەمەوییەکان ملکەچی فرمانڕەوایی قورەیش بوون و لێی رازی بوون. لەوانەشە لەمەدا بۆ سەردەمی جاهیلیەت گەڕابنەوە، ریزیان لەقورەیش ناوە وئیرەییان لەبەرامبەر هەبووە. دەتوانین بڵێین بەدوەکان لەو کاتە هەستیان بەمەترسیەکی گەورە کردووە، کە هەڕەشە لەخۆیان ولە قورەیش دەکات، ئەویش مەترسی مەوالییەکانە. ژمارەی مەوالییەکان بەتێپەڕبوونی ڕۆژگار زیاد دەبوو، وا لێهاتبوو زۆرینەی کۆمەڵگەی ئیسلامییان پێکدەهێنا. بۆیە دەبوو بەدوەکان لەگەڵ قورەیش ڕووبەڕووی ئەو مەترسییە

---

[128] ابن خلدون (المقدمة) ص ٢١٦

[129] جرجي زيدان (تاريخ التمدن الاسلامي) ج٤، ص ٣٦

بینەوە. بەمەش دەچنەوە سەر رێبازە کۆنەکەیان کە دەڵێ" من و براکەکەم لەبەرامبەر ئامۆزاکەم، من و ئامۆزاکەم لەبەرامبەر کەسی بیانی".

ململانێی نێوان عەرەب و مەوالییەکان:

ئەو ململانێیە لەمێژووی ئیسلامی ناسراوە، لە بنەما کۆمەڵایەتییەکەی ململانێیەکی چینایەتییە. بەشێوەیەك لە واقیعدا کاریگەری زیاتر وفراوانتر بوو لەو ململانێیەی لەنێوان قورەیش وهۆزە عەرەبییەکانمان بینی.

توێژەران لەسەر ئەو ململانێییە ناکۆکن، بۆ نموونە ئەحمەد ئەمین جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە عەرەبەکان خراپ مامەڵەیان لەگەڵ مەوالییەکان کردووە ورقیان لەمەوالی بووە[130]. کەچی ئیبراهیم عەدەوی جەخت لەسەر پێچەوانەی ئەمە دەکاتەوە. ئەو دەڵێ عەرەب زۆر شتی پێشکەش بەوان کردووە کە نیشانەی خۆشەویستی و دڵسۆزییە. پشتی بەمەوالییەکان بەستووە لەفرمانڕەواییدا، لەچەندین پۆستی کارگێری وزاستی وسەبازی مەوالییەکانی داناوە. سەرەڕای ئەمانەش لەگەڵیان بەسەبر بوون وبەرگەی رەخنە وڕووبەڕووبوونەوەکانی ئەوانیان دەگرت. کەچی مەوالییەکان لەبەرامبەر هەموو ئەوانە رقی خۆیان بۆ عەرەب دەرخست و بەدوای رێبازی شعوبیەت کەوت بۆ تۆڵەکردنەوە لەعەرەب و زاڵبوون بەسەر دەوڵەتەکەیان.[131]

من بڕوام وایە هەردوو بۆچوونەکەی سەرەوە خاڵی نییە لەزێدەڕۆیی. ئێمە ئەگەرهاتوو لەژێر رۆشنایی رۆشنبیری بیاباننشینی تاوتوێی بابەتەکە بکەین، ئەوا دەبینین هەقیقەتەکە لە نێوان ئەو دوو بۆچوونەیە. هۆزەکانی بەدو خۆیان بەسەر مەوالییەکانەوە فەرز دەکرد وبەخراپی مامەڵەیەیان لەگەڵ دەکردن، ئەمە لەلایەك. کەچی لەلایەکی دیکەوە هەر ئەو هۆزانە داڵدەی مەوالییەکانیان دا، چەندین هەلی گونجاویان بۆ رەخساندن. ئەگەرهاتوو مامەڵەی ئەو هۆزانە لەگەڵ مەوالییەکان بە مامەڵەی پێشووی فارس وڕۆمەکان بەراورد بکەین، کە پێشتر لەگەڵ ئەوانیان ئەنجام داوە، ئەوا جیاوازییەکی زۆرمان بۆ دەردەکەوێت.

---

[130] احمد أمين (ضحى الاسلام) ج١ ص ١٨-٢٩

[131] ابراهيم احمد العدوي (المجتمع الاسلامي و مناهضة الشعوبية) ص ١٨-٢٠

بینیمان بەدو لەژیانی بیاباندا رقیان لە رەچەڵەکی نزم وپیشەکان دەبێتەوە، بەڵام لەهەمان کاتدا دەیانپارێزن و هێرشیان ناکەنە سەر. جیاوازیش لەنێوان رق وهێرشکردنەسەر هەیە. پیاوی بەدو بەفیز وشانازییە، بەڵام لەهەمانکاتدا شەهامەتی سوارچاکی ومروەتی هەیە. ئەو هێرش دەکاتە سەر کەسێك رووبەرووی بێتەوە و لەبەردەمی بوەستێ، کەچی ئەو کەسە دەپارێزێ کە پەنای بۆدەبات یان داوای فریاکەوتنی لێ دەکات. وەك چەندین جار ئاماژەمان بۆ کرد.

لەراستیدا سەرچاوە مێژووییەکانمان پڕ بووە لەو بەسەرهاتانەی، کە ئاماژە بۆ سوکایەتی کردن بەمەوالییەکان دەکەن، زەحمەتیشە گومان لەدروستی ئەو بەسەرهاتانە بکەین. دکتۆر عەبدولعەزیز دوری بۆچوونێکی بابەتیانەی لەو بارەیەوە هەیە، دەڵێ" ئەو بەسەرهاتانەی لەسەرچاوەکانمان باسکراوە، بۆ ئەوەیە تۆماری ئەو حاڵەتانە بکات سەرنجراکێشن ودەرچوونە لەباو، بۆیە ناکرێت بە دانراویان بزانین. دەبێت لەمەدا ئاگاداری ئەو دیاردەیە بین لەسەرچاوەکانی خۆمانەوە. دەبێت بزانین ئەوانە لەبەر نامۆبوونیان باسکراوە، نابێت ئەوە لەبیر بکەین کە ئەو رووداوانە ریزپەرین"[١٣٢] .

دەمەوێ شتێك بۆ ئەم بۆچوونە زیاد بکەم: ئەو بەسەرهاتانەی چەوساندنەوەی مەوالییەکان، کە لە سەرچاوە مێژووییەکانمان هاتووە، زۆربەیان لەسەردەمی عەباسییەکانەوە بووە. ئەو سەردەمەش وەك لێدانی سەردەمی ئەمەوی بووە بۆ ئیدانەکردنی ئەو سەرپێچانەی لەبنەماکانی ئیسلامەوە کراوە. دەبێت ئەوەش لەبیر نەکەین زۆربەی مێژوونووسەکانی سەردەمی عەباسیەکان لە مەوالییەکان بوون. ناشتوانین پێشبینی بێلایەنی لەو مێژوونووسانە بکەین لەگێڕانەوەی ئەو بەسەرهاتانەوە.

بەهەرحاڵ، مەزندە دەکرێت مەوالییەکان بەچەندین جۆر لەسەردەستی عەرەب سووکایەتی و چەوسانەوەیان بینیوە، جا زۆر یان کەم. ئەوانیش بەخراپتر وەڵامی خراپەیان داوەتەوە، ئەمەش بەشێوەیەکی گشتی بابەتێکی سروشتییە لەمرۆڤدا.

---

[١٣٢] عبدالعزيز الدوري (الجذور التاريخية للشعوبية) ص ٢٠-٢١

کاتێك مەوالییەکان دەبینن، عەرەبە بەفیز ولەخۆباییەوە مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن، ئەوانیش بەهەمان شێوە وەڵامیان دەدەنەوە، بۆیە سووکایەتی بەدیمەنەکانی شانازی بەدوەکان دەکەن و ەناوی ئایینەوە پوچەڵی دەکەنەوە. دەتوانین بڵێین ئایین بۆتە چەکێك بەدەستی هەردوو لایەنەوە. عەرەب دەڵێ" ئێمە بەهۆی شمشێرەوە هیدایەتمان بۆ مەوالییەکان هێناوە". مەوالییەکانیش دەڵێن" شانازیکردنی عەرەب دژی رێنماییەکانی ئایینە". بەمەش لێرە ولەوێ بەتێپەڕبوونی رۆژگار ململانێیەکە توندتر دەبێتەوە. هەر لایەنێکیش دەمارگیری بۆ خۆی زیاتر بێت، ئەوا بەرامبەرەکەشی دەمارگیری زیاتر دەبێت[١٣٣].

سروشتی مەوالییەکان:

مەوالی بەم ناوە ناوبران، لەبەر ئەوەبوو لەکاتی ئیسلامبوونیان هەوڵیان دا هاوپەیمانی لەگەڵ هۆزەکانی بەدو بکەن، واتە ویستیان وەلائیان بۆ ئەوان هەبێت ولەژێر پارێزگاری ئەوان بن. بۆ نموونە پیاوێك لە نەتەوە فەتحکراوەکان ئیسلامبوونی خۆی رادەگەیاند، ئەوا دەچووە لای هۆزێکی عەرەبی بۆ ئەوەی وەلائی خۆی بۆ دەربخات، ئەوکاتەش هۆزەکە پارێزگاریکردنی لەو پیاوە رادەگەیاندن. رێگەشی بۆ دەرخساند ناوی هۆزەکە بەکاربهێنێ. بۆ نموونە دەیتوانێ بڵێ کندی، تەمیمی، یان نوخەیعیە، بە وەلائەوە. ئەو وەلائەش دوای چەند نەوەیەك نەدەما، دواجاریش مەوالییەکان دەبوون بە عەرەب.

هۆزە عەرەبیەکان بەلایەنەوە نەنگییە رێگە بەکەسێك بدەن دەستدرێژی بکاتە سەر مەوالییەکانیان، ئەمەش بۆ خۆی بە سوکایەتی دەزانێ، بۆیە بەرگرییەکی زۆری لێ دەکات. ئەمەمان لەعێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان بینی، کە زۆرێك لە بێگانە و غەیرە عەرەبەکان دەهاتنە وەلائیان بۆ هێزە عەرەبیەکان دەردەبڕێ لەرێگای " الکتبە"وە، بەمەش لەلایەن هۆزەکانەوە پارێزگارییان لێ دەکرا.

وا خەیاڵ دەکەم عەوامی مەوالییەکان لەسەردەمی ئەمەوی ولەسەردەمی عەباسییەکانیشەوە ئەمەیان کردبێت. وەك دەردەکەوێت هەندێك لەمەوالییەکان ئەمەیان بەدڵ نەبووە، ئەوانیش پیاوماقووڵی مەوالییەکان بوون، لەوانە ئەدیب و

[١٣٣] علي الوردي (مهزلة العقل البشري) ص ٣٥٤-٣٥٧

زانایان بوون، بۆیە وایان بە باشتر زانیوە لەسەر شانازیکردن بە رەچەڵەك وتوانستی کەسی خۆیان بمێننەوە. بەمەش زۆر یان کەم لەشانازیکردن رکابەری عەرەبیان دەکرد. لەوانەیە شعوبیەت تەنها لەلای ئەوان دەرکەوتبێ، کەچی ئەوانی دیکەش کە زۆرینەی مەوالییەکان بوون بایەخیان بە گۆتەگۆت نەداوە و لەژێر پارێزگاری عەرەبەکان دابوون.

کەواتە دەکرێت مەوالییەکان بۆ دوو کۆمەڵە پۆلین بکەین. کۆمەڵە گەورەکە بریتین لە عەوام ئەوانە بایەخ بە رەچەڵەك وشانازیکردن نادەن، هێندەی بایەخ بە پارێزگاریکردن وبژێوی دەدەن، ئەمانە هاوشێوەی عەوامی خەڵکن لەهەموو شوێن وسەردەمێکدا. ئەوان دەیانەوێ بژین، بەلایانەوە گرنگ نییە سووکایەتی دەبینن یان شانازی. کەچی کۆمەڵەی دووەم کەسانی لووتبەرز بوون ئەوانەی شانازی بەرەچەڵەکی سەرفرازی دەکەن. بێگومان ئەمانە کەمینەن، هەر ئەوانەش بارودۆخ و کتێبەکان پڕ دەکەن لە هاوارکردن و بانگەشەکردن.

کەچی عەوام بەشێوەیەکی گشتی حەز لەسەقامگیری وملکەچی دەکەن، مەیلی ئەو شتانە دەکەن کەخوا لەچارەنووسی ئەوانی نووسیوە. کەمینەکەش مەیلی بەلای هاوار وئاژاوە وناڕازیبوونە، بەمەش دەتوانن کتێبەکانی مێژوو بەخواستی خۆیان پڕ بکەنەوە.

پوختە و دەرئەنجام:

توێژینەوەکەمان لەبارەی شرۆڤەکردنی خەسڵەتەکانی بەدو و رۆشنبیری کۆمەلآیەتییان درێژەی کێشا، ئێستا دەبێت ئەو توێژینەوەیە پوخت بکەینەوە بۆ ئەوەی لەچوارچێوەیەکی گشتی دیاری بکەین.

لەسەرەتای توێژینەوەکەمان وتمان، رۆشنبیری کۆمەلآیەتی هەر نەتەوەیەك، خەسڵەتی گشتی وپێکهاتەی خۆی هەیە. هەر پێکهاتەیەك لە خەسڵەتی جیاجیا پێکدێت. بینیمان چۆن لە رۆشنبیری بیاباننشینی خەسڵەتی (خۆزاڵکردن) لەسەرووی هەموو خەسڵەتەکانەوەیە. دەکرێت پێکهاتە و سیفەتەکانیشی بەمشێوەیەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

١- پێکهاتەی دەمارگیری: ئەمە یەکگرتوویی هۆز، شێخایەتی، تۆڵەکردنەوە، فریاکەوتن، شانازیکردن بە رەچەڵەك و پاراستنی ئافرەت... هتد، لەخۆیەوە دەگرێت.

٢- پێکهاتەی داگیرکردن: بریتیە لەشانازیکردن بە هێز و قارەمانێتی، جەنگ و دەسکەوت، سەربەرزیی و راستگۆیی و لاساری، رقبوونەوە لە پیشەکان.... هتد.

٣- پێکهاتەی مروەت: بریتیە لەشانازیکردن لە میوانداری و بەخشندەیی، پاراستنی پەنابەر ، دراوسێ، هاوڕێی، هاوپەیمان، مەوالییەکان، هەر کەسێکی بێدەسەلات. هەروەها وەفاداری و دڵسۆزی و پاراستنی راسپاردەیی لەخۆیەوە دەگرێت.

من بانگەشەی ئەوە ناکەم، ئەو توێژینەوەی لەبارەی بیابانشینی ئەنجامم داوە، توێژینەوەیەکی زانستی بێت. وا باشترە ناوی بنێم (هەوڵێکی زانستیە). تکام لە توێژەران هەیە هاوکارم بن، لایەنی دروست و نادروستی دەربخەن. لەراستیدا ئەمە قوڵتر وفراوانترە لەوەی بەتاکە کەسێك ئەنجام بدرێت. بۆیە دەبێت توێژەران تێیدا هاوکار بن هەرکەسە بەپێی توانای خۆی وبابەتی پسپۆری خۆی.

چەند جارێك ئاماژەم بۆ ئەوە کردووە، کۆمەڵگای عەرەبی بەهەموو وڵاتەکانیەوە، ناتوانرێت تێی بگەن، تا نەگەڕێینەوە سەر رۆشنبیری بیابانشینی ولەتوێژینەوەی قوڵ نەبینەوە، چونکە نیشتیمانی عەرەب گەورەترین شوێنە لەجیهاندا، شارستانیەت و بیابانشینی تێدا ململانێی کردووە، کاریان لەیەکتر کردووە. بیابانشینی و شارستانی لەنیشتیمانی لەو کۆمەڵگایەدا وەك دووجەمسەری دژ بەیەکترن. رەوتی مێژووی بەپێی ئەو پەیوەندیەی نێوانیان بەڕێوەچووە. وەك چۆن کارەبا لەئەنجامی جەمسەر پۆزەتیف و نیگەتیف دروست دەبێت.

ئەمەش بابەتێکە بەروونی کاریگەرییەکانی دەبینین، کاتێك لەبەشەکانی داهاتوودا توێژینەوەی لەبارەی کۆمەڵگای عێراقەوە دەکەین، ئەمەش کۆمەڵگایەکە ویستوومە بیکەم بە نموونە یان دەروازەیەکی دەستپێك بۆ توێژینەوەی کۆمەڵگای گەورەی عەرەب.

بەشی پێنجەم

عێراق لە سەردەمی عوسمانیدا

دوای ئەوەی لەبەشەکانی رابردوودا، بەشێوەیەکی گشتی توێژینەوەمان لەبارەی سروشتی بیابانشی وململانێیەکانمان کرد لەگەڵ شارستانیەت. ئێستا دەچینە سەر توێژینەوەی کۆمەڵگای عێراقی، بۆ ئەوەی بڕی کاریگەری بیابانشینی وجۆری ململانێیەکەی لەگەڵ شارستانیەت دەربخەین.

بەپێی بۆچوونی من، ئێمە ناتوانین لە کۆمەڵگای عێراقی ئێستا بگەین، ئەگەر نەچینەوە سەر تاوتوێکردنی ئەو کۆمەڵگایە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا. سەردەمی عوسمانییەکان لەعێراق چوار سەدەی خایاند، کاریگەری ئەو سەردەمە لەعێراق جیانەبۆوە، تەنها سەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانەوە نەبێت، واتە نزیکەی نیو سەدەیەکە. ئێمە بەتوێژینەوەمان لەبارەی کۆمەڵگای عێراقی لەسەردەمی عوسمانییەکان، تاوتوێی ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتییە دەکەین کە باوکانمان تێیدا ژیاون. تەنانەت زۆرێك لەبرایانم تێیدا ژیاون کە هێشتا لەژیانمان ماون. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو دابونەریت وبەها وبیرکردنەوانەی لەسەردەمی عوسمانییەکان باو بوو، تا ئێستا بەراستەوخۆ یان ناراستەوخۆ کاریگەریان لەسەر ئێمە ماوە. پێکهاتەی کەسێتیشمان بەرهەمی کارلێکردنی ئەو بارودۆخەی خەڵکە کە لەسەردەمی عوسمانییەکان تێیدا ژیاوە، لەگەڵ بەها ودابونەریتی شارستانیەتی نوێ.

بیابانشینی لەسەردەمی عوسمانیدا:

ئەمڕۆ ئەو هۆزە عێراقییەی لە قۆناغی سەرەتایی بیابانشینی دەژین، ژمارەیان زۆر کەمە. ڕێژەکەی لە ٢٪ دانیشتوان تێپەڕناکات، بەڵام ئەگەر ئێمە بۆ دواوە بگەڕێینەوە، بۆ نزیکەی سەد ساڵ لەمەوبەر، دەبینین ئەو جۆرە هۆزانە زۆرن کە

هێشتا لە قۆناغی سەرەتایی بیابانشینی دەژیان، دەگاتە ٪۳٥ کۆی دانیشتوان. ئەمەش ئاماژەیە بۆ بڕی شۆڕبوونەوەی بیابانشی لە عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکاندا.

وەك دەرکەوێت عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان جێی چاوتێبڕینی ئەو هۆزە بەدوانە بووە کە لەبیانەکانی نزیك لە عێراق ژیاون. ئەوان وەك تەماعکار سەیری عێرقیان دەکرد، هەلیان دەقۆزتنەوە بۆ ئەوەی ناوە ناوە بۆ ناو عێراق دزە بکەن. لەمەشدا دوو هۆکار هانی دەدان، یەکەمیان: لاوازبوونی دەسەلاتی حکومەت بوو لەعێراق، لەگەڵ بلاوبوونەوەی ئاژاوەو ململانێی هۆزگەرایی. دووەم: بلاوبوونەوەی پەتا بوو، هەر پەتایەك رووی لەعێراق دەکرد زۆرینەی دانیشتوانی لەناودەبرد، بەتایبەتی خەڵکی شارەکان.

ئەو هۆزە بەدوانەی لە بیابان دەژین، لەژیانێکی سەخت دان، هەردەم لەلێواری برسیەتین، وەك لەبەشی پێشوو ئاماژەمان بۆکرد. ئەمەش مانای ئەوەیە کە لە بیابان لەژێر فشارێکدایە، هانی دەدات بەرەو عێراق دزە بکات. لە لایەکی دیکەوە لە عێراق هۆکاری ئەوتۆی دەبینی کە سەرنجی رابکێشێ. ئەوان لەعێراق خاکی بەپیت و ئاوی زۆریان دەبینی. کەواتە ئەوان ناتوانن لە بیابان لەسەختی ژیاندا سەبر بگرن، عێراقی نزیکیش لەبەردەمیان والا بێت. سەرەڕای ئەمەش ئەو ولاتە خاڵی بێت لە دانیشتوان و ئاژاوە وناسەقامگیری ئەمنی تێدا بێت.

توێژینەوەیەکی بە پێز:

دکتۆر محەمەد سەلمان حەسەن لەبارەی ئەم بابەتەوە توێژینەوەیەکی بەپێزی هەیە، بۆ ئێمە زۆر سوودمەند دەبێت. پەیمانگای ئامار لە زانکۆی ئۆکسفۆرد لەیەکێك لە بلاوکراوەکانی خۆیدا، ئەم توێژینەوەی بلاوکردۆتەوە[١٢٤]. دکتۆر محەمەد لەو توێژینەوەیدا بە ئەنجامی ئەوە گەیشتووە: ژمارەی دانیشتووانی عێراق لە ساڵی ١٨٦٧ لە ملیۆن و چارەگێك تێپەڕی نەکردووە. رێژەی سێ توێژەکەی دانیشتوانیش بەمشێوەیە بووە:

١- هۆزە بەدوەکان: ٪۳٥ رێژەی دانیشتوان بووە.

[١٢٤] Bulletin of the Oxford University Institute of Statistics, vol 20, no 4,1958

٢- هۆزە لادێییەکان: ٪ ٤١ ڕێژەی دانیشتوان بووە.
٣- خەڵکی شار: ٪ ٢ ڕێژەی دانیشتوان بووە"[١٢٥].

ئەمەش ئاماژەیەکی روونە بۆئەوەی بزانین کۆمەڵگای عێراق، تاچەند لەژێر تەوژی هەڵکشانی بەدوەکان وداکشانی شارنشینەکان بووە. بیابانشینی لە هۆزە بیابانشینەکان وهۆزەکانی لادێ پێکهاتووە، ئەمەش لە ٧٦٪ ڕێژەی دانیشتوانی پێکهێناوە، واتە سێ چارەگی دانیشتوان، کەچی شارستانیەت لە خەڵکی شار پێکدێت، ئەوانیش چارەگەکەی دیکەی دانیشتوان تەواو دەکەن.

ئەوەی شایەنی باسە، خەڵکی شار نوێنەرایەتی راستەقینەی شارستانیەتیان نەدەکرد. ئەوان بە هۆزەکان دەور درابوون. هەردەم لەژێر هەڕەشە و ڕێگری ئەوان دابوون. لە ئەنجامی ئەمەش ناچاربوون زۆر یان کەم بەهای بەدوەکان وەربگرن، بۆ ئەوەی خۆیان لەمەترسی بەدوەکان بەدوور بگرن. ئەوان وەك پێویست هێزی حکومەتیان دەبینی، بۆئەوەی لەهەڕەشەی هۆزەکان پارێزگاریان لێ بکات، بۆیە ناچار پشتیان بەخۆیان دەبەست. بینیمان ئەوان بە چەك و بەهای بەدوەکان ڕووبەڕووی بەدوەکان دەبوونەوە. لەنێو ئەوانیش نەریتی دەمارگیری و تۆڵەکردنەوە بڵاوبۆیەوە، بۆ پارێزگاریکردن لە گیان وسامانی خۆیان پەنایان بۆ ئەو چەکانە دەبرد. دەشیان گوت" ئاسن تەنها بەئاسن دەتوێتەوە".

دۆخی شارەکان:

بەهەرحاڵ، شارەکان لەسەردەمی عوسمانییەکاندا، بەتایبەتی بەر لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم، لەوپەڕی هەڵوەشانەوە و داڕووخاوی دابوو. لەوانەیە زێدەڕۆیی نەبێت ئەگەر بڵێین (شار) نەبوون بەمانای باوەکەی لەجیهانی شارستانیەتدا، بەڵکو زیاتر لەگوندەکان نزیك بوون.

گەشتیاری ئینگلیزی کیپل کەلەساڵی ١٨٢٤ لە بەسراوە لە ڕێگای دیجلەوە چۆتە بەغدا، بۆمان دەگێڕێتەوە: لەنێوان قرنە وبەغدا تەنها دوو شاری بینیوە، ئەوانیش (کوت) و (شفلح) بوون. لەبارەی کوتەوە باس لەوە دەکات تەنها

---

[١٢٥] انظر: مجلة الثقافة الجديدة، في عددها الثاني عشر من السنة السابعة، الصادر في تشرين الاول و الثاني عام ١٩٥٩

گوندێکی بچووکی بەدو بووە، هەمووی خانووی قوڕ بووە، شورایەکی قوڕیشی لەدەورە بووە کە شەش پێ بەرز بووە. شێخی قەبیلەکانی (بەنی لام) لەوێ ژیاوە، شێخێکی بەهێز بووە، دەسەڵاتی لە نێوان قرنەوە تا بەغدا هەبووە.[136] لەبارەی شفلحەوە دەڵێ: قەڵایەك بووە لە کەرپوچ دروست کراوە. لەو قەڵایە شێخی هۆزەکانی زوبێد تێیدا دەژیا، گوندەکانی لە لای راستی دیجلەوە لەنێوان زێی غوراف وبەغدا درێژ دەبێتەوە. ئەو قەلای شفلحە دواتر بە (البغیلە) ناودەبرا و دواجاریش بە نعمانییە ناودەبرێت[137].

وەسفێکی دیکەمان بۆ شارەکانی عێراق هەیە، کە لەلایەن گەشتیاری ئەڵمانی نیپۆر کراوە، ئەو لەساڵی ١٧٦٥ بە عێراق گەڕاوە، ئەو گەشتەکەی لەرێگای فوراتەوە بووە. ناوی ئەو شارانەی هێناوە کەپێیدا تێپەڕیوە، لەوانە سەماوە و لملوم و رماحیە وحیلە. هەروەها چۆتە نەجەف وکەربەلا. پوختەی ئەوەی باسکردووە، ئەوەیە هەموو ئەم شارانە لە قوڕ دروستکراون، خانووەکانی کەمبووە هەندێکیان لە کەرپوچ دروستکرابوون. سەرجەم شارەکانی فوراتی ناوەڕاست لەژێر دەسەڵاتی شێخی خەزعەل دابووە، دەسەڵاتی ئەو وەك حکومەتێکی سەربەهۆ بووە، تەنانەت باجی وەرگرتووە و سەرانەشی لە کاروان و کەشتی و رێبواران وەرگرتووە[138].

شاری بەغدا:

بەغداد جاران، بەئێستاشەوە، بەگەورەترین شاری عێراق دادەنرێت. ئەو مەڵبەندی درەوشانەوەی شارستانیەتە لەعێراق. ئەو شارە لەلایەك پایتەختی حکومەتە و لەلایەکی دیکەشەوە زۆرترین بازرگان وخاوەن پیشەکانی تێدا کۆبۆتەوە. بۆ ئەوەی بزانین بری داروخانی شارستانی لەعێراق لە سەردەمی عوسمانییەکان چەند بووە، ئەوا دەبێت سەیری بارودۆخی ئەو شارە گەورەی عێراق بکەین.

---

[136] یعقوب سرکیس (مباحث عراقیة) ج ١، ص ٢٧٤

[137] المصدر السابق، ج١، ص ٢١٦

[138] کارستن نیبور (مشاهدات نیبور)- ترجمة سعاد العمري – ص ٥٥- ٢٠٨

بەهەرحاڵ بەغدا بازاڕی ئاوادانی تێدابووە، هەموو ئەو بازاڕانەش لە ناوچەقی شار بوون. لەنزیك ئەو بازاڕانەش خانووی لەکەرپوچ دروستکراو هەبووە کە بە نەخش ونیگار دەرازایەوە. فەرمانبەرانی گەورە ودەوڵەمەند وموڵکدارەکان لەو خانووانە نیشتەجێ دەبوون. زۆر لەو ناوەڕاستە دوور ناکەوینەوە کاتێك دەگەینە دەورووبەری شار، چەندین گەڕەکی خراپ و کۆلانی تەنگەبەرمان دەبینی، کە دەمارگیری گەڕەکی تێدا بووە.

ئەوەی جێگای سەرنجە، تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، بەغدا هیچ شەقامێکی چەوڕێژکراو نەبوو. یەکەم شەقام لە بەغدا لەسەردەمی مەدحەت پاشا لەساڵی ١٨٧٠ چەوڕێژ کرا، ئەو والییە مەبەستی چەوڕێژکردنی ئەو کۆلانە کورتە بوو کە دەگاتە سەر پردەوە لەلای رەسافەوە. ئەو کۆلانە بە (عقد الصخر)[١٣٩] ناوبرا، ئەمەش وەك ئاماژەیە بۆ ئەو بەردانەی کە شەقامەکەی پێ چەوڕێژ کراوە.

لەساڵی ١٩١٠ نازم پاشای والی هاتە عێراق و لە لایەن عێراقییەکان بە(مەدحەتی دووەم) ناودەبرا. ئەو والییە هەوڵیدا یەکەم شەقام لە بەغدا بکاتەوە، ئەویش (شارع النهر) بوو، کە دواتر بە (شارع المستنصر) ناسرا. ئەو شەقامە تا ئێستاش وەك خۆی ماوەتەوە، نە فراوانە و نەراستە. بەڵکو لەبەرئەوە بە شەقام ناوبراوە، چونکە لە هەموو شەقامەکان راست وفراوانتر بوو لەکۆلانەکانی بەغدا. لەکاتی کردنەوەی ئەو شەقامە هاوارێکی زۆر لە لایەن خەڵکەوە دروست بوو، چونکە خانووەکانیان لەپێناو تێکدا، پێشتریش شەقامی وەهایان لە شارەکەیان نەدیبوو.

دەبێت ئەوەش لەبیرنەکەین کۆلانەکانی بەغدا هیچ رووناکییەکی نەبوو، تەنها رووناکی مانگ نەبێت لەشەوانی مانگەشەودا. لەساڵی ١٨٧٩ وە حکومەت کۆلانەکانی بەغدای رووناك دەکردەوە[١٤٠] و فانۆسی نەوتی لە کۆلانەکان دادەنرا. بەلام ئەو فانۆسە رووناکی پێویستیان نەبوو، زۆرجار تەنها دەورووبەری خۆی رووناك دەکردەوە. لەبەر ئەمەش کۆلانەکان پڕ بوون لە (جنۆکە) بەهەموو

---

[١٣٩] عبدالكريم العلاف (بغداد القديمة) ص ١٤

[١٤٠] المصدر السابق، ص ٧٠

جۆرەکانییەوە. زۆرجار تاریکی کۆڵانەکان ترسی دەخستە دڵی ڕێبوارەکانەوە، بەشێوەیەك خەیاڵی تۆقاندن وفێڵەکانی جنۆکەیان لە پەناوپێچی کۆڵانەکانەوە دەکرد، دواجاریش رایان دەکرد. جنۆکەکان تا سەردەمێکی درەنگ لەکۆڵانەکانی بەغدا مابوونەوە. نووسەری ئەم چەند دێڕەش زۆرجار لە جنۆکەکان تۆقیوە.

مەترسی هۆزەکان لەسەر بەغدا:

خەڵکی بەغدا بەشەو مەینەتیان بەدەست مەترسی جنۆکە هەبوو، لەرۆژیشدا دەست مەترسی هۆزەکانەوە دەیانناڵاند. عەباس عەزاوی مێژوونووس دەگێڕێتەوە: لەساڵی ۱۸۵۲ هۆزی بەدوی عەنزە هێرش دەکەنە سەر کاروانێکی حوشتر لەنزیك تارمیەی (الطارمیة) باکوری بەغدا. کاروانەکە لەژێر پارێزگاری عوقەیلەکاندابوو. هۆزی عنزە نۆسەد حوشتریان تاڵانکرد. دوای چەند رۆژێك هەمان هۆز بەسەرۆکایەتی شێخەکەیان ئیبن هوزال، هێرشێکی دیکەیان کردە سەر کاروانێك کە لە شامەوە دەهات. هەموو حوشتر وبارەکانیان تاڵانکرد کە چەندین درهەمی زێر و زێوی تێدابوو. هەروەها چەندین ماڵاتیان لەرێگای حیلەوە تاڵانکرد[١٤١].

ئەوەی شایەنی باسە عوقەیلەکان هۆز نەبوون[١٤٢]، بەڵکو کۆمەڵێك بەدوی نەجد بوون، ئەوان لەبەری کەرخەوە لەبەغدا جێگیربوون، کاری بەرێکردن و پارێزگاریکردنی کاروانیان کرد بووە پیشەی خۆیان.[١٤٣] ئەوانیش وەك هۆزەکان سەرۆکیان هەبوو. کرێیەکی دیاریکراویان لە کاروانەکان وەردەگرت، ئەوان وا راهاتبوون سەرانەیان بە هۆزەکان دەدات، بۆئەوەی لە هێرشنەکردنیان دڵنیا بن. هەندێك جاریش ناچاردەبوون بە شمشێر داکۆکی لە کاروانەکان بکەن، جا سەردەکەوتن یان هەندێك جاریش سەرکەوتوو نەدەبوون.

ئەمە کارێکی دەگمەن نییە، کە عوقەیلییەکان لەیەك کاتدا رۆڵی دز وپارێزگار ببینن. ئەوان دڵسۆزن بۆ پاراستنی کاروانەکانی بەغدا، بەڵام ئەگەریش هەل

---

[١٤١] عباس العزاوي (تاريخ العراق بين احتلالين) ج ٧، ص ١٠٦

[١٤٢] **هەندێك لە سەرچاوە مێژووییەکان، عوقەیلییەکان بەعۆز ناو دەبن، گوایە ئێستاش ئەو کەسانەن کە لەبەغدا (عوگەیلی) ناو دەبرێن- وەرگێڕ**

[١٤٣] هاشم السعدي (جغرافية العراق الحديثة) ص ١١- ١١

رەخساوبێت ئەوا لە تالآنکردنی بەغدا دوودڵ نابن. هەر ئەو کۆمەڵەیە لەگەڵ حکومەت هاوپەیمان دەبوو، لەدژی هۆزە یاخیبووەکان دەجەنگان. کەچی هەندێکجاریش لەدژی حکومەت دەبوو، شەڕی سەخت لەنێوانیان بەرپا دەبوو.

فریزەر باسی جەنگێکی سەخت دەکات، لە نزیك بەغدا لەنێوان حکومەت وعوقەیل لەساڵی ١٨٣٤ روویداوە. فریزەر خۆی شاهێدحاڵ بووە. ئەو کات بەغدا بەشێوەیەکی قێزەوەن، ببوو بە گۆڕەپانی تالآنکاری و کوشتن و کاولکاریی.

تێڕوانینێکی گشتی:

ئەگەر ئەمە دۆخی بەغدای پایتەخی عێراق ومەڵبەندی حکومەت بێت، ئەی دۆخی شارەکانی دیکە چۆن بووە؟! عەبدولرەزاق حوسنی مێژوونووس دەڵێ" دەسەلآتی هۆزە عێراقییەکان لە سەدەی دوانزەوە، تا سەدەی نۆزدەم سەرتاسەری عێراقی بەڕێوەدەبرد. دەسەلآتێك بۆ حکومەت نەبوو، تەنها لەمەڵبەندی ویلایەتەکان و شارە گەورەکان، نەبێت. سەبارەت بە ناحیە و گوندەکانیش ئەوا ململانێ لەنێوان حکومەت و هۆزە سەرەکییەکان هەبوو، گرنگترین ئەو هۆزانەش (منتفق) و(خزاعل) و (بەنو لام) بوو. ئەو هۆزانە زەویان پارچە پارچە دەکرد، تخوبی شەرعیان بۆ دادەنا، باج و رسوماتی یاساییان وەردەگرت، هەموو ئەو کارانەیان دەکرد کە کارگێرییەکی خۆجێی ئێستا لە ولآت بەڕێوەی دەبات، وەك ئەوەی دەزگای فەرمی سەربەخۆ بن"[144]

دەکرێت سەرنجی خۆمان لەبارەی قسەکانی حوسنی بنوسین و بڵێین: دەسەلآتی حکومەت تەنانەت لە مەڵبەندی ویلایەت و شارە گەورەکانیش بەپێی پێویست بەهێز نەبووە. بێگومان لەو مەڵبەندانە لە شوێنەکانی دیکە بەهێزتر بووە، بەلآم هێندە نەبووە تا بۆ سیمای شارستانیەت پاڵپشت بێت.

وەك دەردەکەوێت لەو سەردەمەدا عێراق یەك حکومەتی نەبووە، بەڵکو چەندین حکومەتی خۆجێی هەبووە. ئەمانەش لەدەوری مەشایخی هۆزە گەورەکان پێکهاتبوو کە دواتر باسیان دەکەین. هەرکاتێکیش دژایەتی و داگیرکاری و کوشتار لەنێوان ئەو حکومەتانە توندتر بووایە، ئەوا حکومەت بەشێوەیەك لەشێوەکان

---

[144] عبدالرزاق الحسني (العراق قديما و حديثا) ص ١٥٤

دەبووە لایەنێك لەو ململانێیە هۆزگەراییە. ئەوەی جێگەی سەرنجە، ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ دۆخێکی وەهای کۆمەڵایەتی کردووە، کاتێك توێژینەوەی لە بارودۆخی مەغریبی سەردەمی خۆی کردووە. ئەو دەڵێ ئەگەر دەوڵەت لاواز بێت، ئەوا سێبەرەکەی لە وڵات کورت دەبێتەوە، لەشوێنی ئەو دەوڵەتۆکە لەسەر بنەمای دەمارگیری دروست دەبێت.[١٤٥] لەوە دەچێ وڵاتانی عەرەبی لەم لایەنەوە هاوشێوە بن. ئەگەرهاتوو دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی بەهێزبوو، ئەوا دەمارگیری هۆزگەرایی لاواز دەبێت، بەپێچەوانەوە ئەگەر دەسەڵاتی حکومەت لاواز بوو ئەوا دەمارگیری بەهێز دەبێت.

زێدەڕۆیی ناکەم ئەگەر بڵێم (حکومەتی عوسمانی) لە عێراقدا، بەتایبەتی لە سەدەی هەژدەمدا، لەنێو حکومەتەکانی عێراق لە هەموویان بچووکتر بوو، بۆیە هەندێکجار هاوپەیمانی لەگەڵ هەندێك لەو حکومەتانە دەکرد بۆ ئەوەی لەدژی هەندێکی دیکە بوەستێتەوە. هەندێك جاریش سەرکەوتوو دەبوو، تالآن و ماڵاتی جەنگی دەهێنایەوە، لەبازاڕەکانی بەغدا بۆ فرۆشتن هەراجی دەکرد. هاوشێوەی ئەم کارە هۆزەکانیش ئەنجامیان دەدا کاتێك لەجەنگ بەسەر حکومەت سەردەکەوتن، ئەوانیش دەسکەوتی تفەنگ و کەلوپەل و ئەسپیان دەهێنا بازاڕەکانەوە بە نرخێکی هەرزان دەیانفرۆشتن.

دەوڵەتی عوسمانی:

بۆئەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی عێراقمان لە سەردەمی عوسمانیدا بۆ روون بێتەوە، ئەوا پێویست دەبێت تێڕوانینێکی گشتی وپوختمان بۆ مێژووی دەوڵەتی عوسمانی هەبێت. لەسەرەتا چۆن دروست بوو، دواتر چۆن هاتە عێراق.

دیارە دەوڵەتی عوسمانی بەر لەوەی بێتە عێراق، تووشی هەندێك نەخۆشی هەمیشەیی ببوو. کاتێکیش هاتە عێراق لەئەنجامی بارودۆخی تایبەتی عێراق، تووشی هەندێك دەردی دیکە بوو. لەبەرئەمەش بێتوانا بوو لە رێکخستنی ئاسایش و پاراستنی ماڵ و گیانی خەڵك لە عێراقدا . لەئەنجامی ئەمەش ئاژاوە دروست بوو، ململانێی هۆزگەری بە شێوەیەکی فراوان بڵاوبووە.

[١٤٥] ابن خلدون (المقدمة) ص ٣٧٧- ٣٧٨

دەبێت بەر لەهەموو شتێك بزانین، دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتادا دەوڵەت نەبوو، بەڵکو هۆزێکی بەدو بوو لە تورکستانی رۆژهەڵاتەوە لە ترسی هێرشەکانی جەنگیزخان رایکردبوو. ئەو هۆزە لە ژێر حوکمی سەلجوقیەکان کە پایتەختەکەیان قونیا بوو، لە ئەنادۆڵ جێگربوو. یەکێك لەسەرۆکەکانی ئەم هۆزە داوای لەسوڵتانی سەلجوقی کرد پارچەیەك زەویان بۆ تەرخان بکات، بۆ ئەوەی لە سەری بژین. ئەویش پارچەیەکی بەسەر دەریای مەرمەڕەوە پێدان، کە لە باشووری کوستەنتینەی پایەتەختی دەوڵەتی بیزەنتی بوو.

ئەو سەردەمە دەوڵەتی بیزەنتی لە حاڵەتی توانەوەدا بوو، هۆزی عوسمانییەکانیش ئەمەیان بەهەلزانی، بۆیە بەناوی ئایینەوە هێرشیان دەکردە سەر. ئەمەش وایکرد هێزی هۆزەکە گەشەبکات و پانتای خۆی بەرە بەرە فراوان بکات. زۆرێك خۆبەخش لەمیرنیشینەکانی دەوروبەر دەهاتن بۆ ئەوەی جیهاد لەپێناوی خودا بکەن. هەر کاتێکیش فەتحێکی نوێیان دەکرد لە (وڵاتی کوفر)– ئەو کات وایان ناودەبرد– ئەوا پێگەی ئەو هۆزە لە دیدی موسڵمانان بەرزتر دەبووە، تەوژمی خۆبەخشانیش لەپێناوی بەهێز دەبوو[146].

کەواتە دەتوانین بڵێین دەوڵەتی عوسمانی سەرەتای دەرکەوتنی لەسەر دەمارگیری هۆز وداگیرکرای بووە، لەژێر پەردەی ئایندا. ئەو پەردەیەش بەدرێژایی ژیانی مایەوە. زیاتر شانازی بەداگیرکردن وغەنیمە دەکرد، نەوەك ئاوادانی ودادپەروەری. والییەکان تێیدا بایەخیان بە دروستکردنی مزگەوت وتەکیە وفراوانکردنی ئەوقاف دەدا، نەوەك گەشەپێدانی دامەزراوە گشتییەکان وهۆکارەکانی بەرهەمهێنان.

دیالیکتیکی سوپای ئینکیشاری:

دکتۆر ئەسەد رۆستەم دەڵێ[147]: دەوڵەتی عوسمانی بەخێرایی گەورە بوو، بەخێراییش پیر بوو. ئەو دەوڵەتە لە ماوەیەکی کورتدا چەندین وڵاتی فەتحکرد، کەچی بەخێرایی دادەرووخا، تواناوە وئاژاوەی لەناو دەردەکەوت. ساتع حەسری

---

[146] ساطع الحصري (البلاد العربية و الدولة العثمانية) ص ١٣-١٦

[147] من محاضرة له ألقاها في جامعة بيروت الامريكية عام ١٩٤٠

سەرجەم هۆکاری ئەو دیاردانە بۆ سروشتی ئەو سوپایە دەگێڕێتەوە کە سوپای عوسمانی لە فەتحکردنەکانی پشتی پێدەبەست. ئەم سوپایەش بە سوپای ئینکیشاری ناسرابوو. یەکەمجار ئەو سوپایە هۆکارێکی کارا بوو بۆ سەرکەوتنی دەوڵەت، دواجاریش هۆکارێك بوو بۆ داڕووخانی دەوڵەت.[١٤٨]

لەراستیدا ئینکیشاری سوپایەکی سەیر بوو، هاوشێوەی لە سوپای کۆن ونوێی جیهان نادۆزینەوە. ئەو سوپایە لەو سەربازانە پێکهاتبوو کە دەوڵەت هەر لەمنداڵییەوە لەکەسوکاری رفاندبوون. دواتریش لەسەر هەموو هونەرەکانی جەنگ و کوشتار مەشقیان کردبوو. زۆرینەیان منداڵی ولاّتانی مەسیحی بوو کە دەوڵەتی عوسمانی فەتحی کردبوو، بەلاّم دواتر کە دەوڵەت لە دامەزراوەی تایبەت پەروەردەیان دەکات، ئەوا لە هەموو سەربازێك زیاتر پەرۆشیان بۆ ئیسلام هەیە و دەیانەوێ جیهادی لەپێناو بکەن. ئەوسەربازانە هیچ شتێکیان لەبارەی رەچەڵەکی خۆیان دەزانی. تەنها ئەوەندەیان دەزانی ئەوان سەربازی ئیسلامن. هەر لەبەرئەمەش خۆیان دەخستە جەنگەکانەوە، دڵنیابوون لەوەی (سەرکەوتن و بەهەشت) بەدەستدەهێنن. ئەمەش یەکێك بوو لە هۆکارەکانی سەرکەوتنی عوسمانی لە هەموو ئەو فەتحکارییانەی لە هەرەتی لاوێتی خۆی ئەنجامی دابوو.

ساتع حەسری دەڵێ: تێکچوونی کاروباری دەوڵەتی عوسمانی، بەتێکچوونی سیستەمی ئینکیشاری دەستی پێکرد. ئەو سوپایە بەرە بەرە هەموو سیفەتەکانی خۆی لەدەست دەدا. دواجاریش بووە ئامرازێکی ئاژاوە و بەدکاری. پەیوەندی ئینکیشاری بە سەربازگەکان لاواز دەبوو، زۆربەشیان نەدەچوونە سەربازگەکانیان تەنها لەکاتی ئەو پلانە نەبێت کە بە (علوفات) ناسرابوو. زۆرێکیشیان دوای فرۆشتنی عولفاتەکانیان بە کاری دیکەوە سەرقاڵ دەبوون. هەروەها پشك و قۆچانەکانیان دەفرۆشت. لەگەڵئەوەشدا دوودڵ نەبوون لەوەی بچنە ناو گردبوونەوە و نارەزاییەکان، ئەمەش بەپێی تەفرەدانی کەسانی خاوەن بەرژوەندی تایبەت و پاڵەوانانی ئاژاوە و پیلانگێڕان. کاتێك بۆ جەنگ بانگهێشت دەکران ئەوا سڵیان دەکردەوە یان رایاندەکرد. بۆئەوەی نەنگی راکردن لەخۆیان

[١٤٨] ساطع الحصري (المصدر السابق) ص ٤٨

دوور بخەنـــەوە قسەوقســـەڵۆكیان بڵاودەكـــردەوە، بـــۆ نموونـــە دەیـــانگوت سەركردەكانیان بە نیازبوون بە دوژمنە كافرەكانیان بفرۆشن[149].

دەوڵەتی عوسمانی لەعێراقدا:

دەوڵەتی عوسمانی لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانونی دەستی بەسەر عێراق داگرت. ئەمەش لەساڵی ١٥٣٤ بوو، كاتێك دەوڵـەت لەوپـەڕی هێـزی خـۆی دابوو. هێشتا پێگەی لە عێراق جێگیر نەبوو، نیشانەكانی لاوازیی ونەخۆشـییەكانی پـیری بـەرە بـەرە لـە قەوارەكـەی دەردەكـەوت. شـایەنی باسـكردنە دەوڵـەتی عوسمـانی ئـەوەی لەچـارەنووس نـەبوو ماوەیـەكی درێـژ بـژیت، دوای ئـەوەی نەخۆشییەكانی پیری لێدەركەوت. ئەگەر وازیان لێدەهێنا، ئەوا لـەزووەوە دەمـرد. بەڵام ئەوەی وایكرد سەرەڕای لاوازیەكەی دەوڵەتی عوسمانی بمێنێتەوە، ئەو شتە بـوو كـە لـە مێـژووی نوێـدا بـە (لێپرسـینەوەی رۆژهـەڵات)[150] ناسـراوە. هەنـدێك دەوڵەتانی گەورە وەك ئینگلترا وفەرەنسا دەیانویست بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی سیاسەتی (نە ژیان نە مردن) پەیڕەو بكەن. ئەو دەوڵەتانـە ترسـیان لـەوە هـەبوو دەوڵـەتی عوسمـانی لـە ناكـاو بمرێـت بەرلـەوەی رێكـەوتن لەسـەر دابەشـكردنی میراتەكەی ئەنجام بدرێت، بۆیە كۆششیان دەكرد برێكـی كـەم دەرمـانی پێبـدەن ئـەو كاتـەی دەیـانزانی لـە لێـواری مـەرگ نزیـك بۆتـەوە. بەمشـێوەیە دەوڵـەتی عوسمانی ماوەیەكی زۆر مایەوە و لە سەرەمەرگ چارەسەر دەكرا.

بەهەرحاڵ، بەشێكی زۆری ئەو لاوازییە گشتیەی دەوڵەتی عوسمانی بەر عێـراق كـەوتبوو، عێـراق بـە دەسـتیەوە دەیناڵانـد. عێـراق وەك مەنفایـەك بـوو بـۆ والی وفەرمانبـەرانی تـورك، هـەر لەبـەر ئەمـەش بـوو بـە (سـیبریای توركیـا)[151] ناویـان دەبرد. فەرمانبەران رازی نەبوون كار لە عێراق بكەن، وەك چۆن فەرمانبەرانی ئەم رۆژگارەمان رازی نین لە (ئەهوار) و (چبایش) كار بكەن، بۆیە تەنها ئەو كەسـانەی رازی دەبوون لە عێراق كار بكەن، كە لـە شـوێنی دیكـە كاریـان دەسـتنەدەكەوت.

---

[149] المصدر السابق، ص ٤٧-٤٨

[150] محمد مصطفى صفوت (المسألة الشرقية و مؤتمر باريس) ...

[151] عبدالله الفياض (الثورة العراقية الكبرى) ص ٤٧

یانیش ئەو فەرمانبەرەی دەیزانی ماوەیەکی کورت دەمێنێتەوە، بۆ ئەوەی سامانێکی زۆر بۆ ئاییندەی خۆی کۆبکاتەوە.

ململانێی ئێرانی – عوسمانی:

ئەوەی قورەکەی خەستتر کردووە، ئەو ململانێیە درێژەیە کە دەوڵەتی ئێرانی ودەوڵەتی عوسمانی لە سەر عێراق هەیانە. قەدەر وایکردووە عێراق لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتە رکابەرە بێت، ئەمیان بانگەشە بۆ شیعە دەکات و ئەویتریان بانگەشە بۆ مەزهەبی سوننە دەکات. ئەوەی شایەنی ئامازەدان بێت ئەوەیە دانیشتوانی عێراق بەسەر ئەو دوو مەزهەبە دابەش دەبن و ململانێی تایفی لەسەرەتای ئیسلامەوە لە نێوانیاندا توندە. دوا جاریش ململانێی عوسمانی وئێرانی دێت بۆئەوەی ئاگرەکە خۆشتر بکات.

دوای دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی لەسەر دەستی شا ئیسماعیلی سەفەوی، ململانێی نێوان عوسمانی وئێرانییەکان دروست بوو. وەك دەزانرێت بەر لە دەمەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی زۆرینەی دانیشتوانی ئێران سوننە مەزهەب بوون، شیعەیان تێدا کەمتر بوو. تەنانەت خودی شا ئیسماعیل سوننی بوو لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگی سوننە بوو[١٥٢]. لە بەر هۆکارێك کە ئێمە نایزانین، ئەو شیعەبوونی خۆی رادەگەینێ، زۆرێك لە شوێنکەوتووی لە ناوچەی ئازەربیجان لەگەڵ دەبێت و دواجار هەلی سەرکەوتنی بۆ دەرەخسێت، بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی بەهێز دامەزرێنێ لەسەرتاسەری ئێران سەرکەوتن دوای سەرکەوتن بەدەست بهێنێ.

دواتر شا ئیسماعیل مەزهەبی شیعە دەکاتە مەزهەبی فەرمی دەوڵەتە نوێیەکەی، خۆشی بە بانگەوازخواز و پارێزگاری ئەو مەزهەبە دەزانێ. بۆیە دەستیکرد بەوەی ئێرانییەکانی ژێردەسەلاتی خۆی بەچەندین شێوە ناچار بکات، بچنە سەر مەزهەبی شیعەوە. تەنانەت لەو پێناوەدا سڵی نەدەکردەوە پەنا بۆ کوشتن و چەوساندنەوە و ئەشکەنجە ببات. شا ئیسماعیل توانی لەساڵی ١٥٠٨ عێراق داگیر بکات، بۆیە دەستیکرد بەچەوساندنەوەی دانیشتوانی سوننە. هەندێك

[١٥٢] ابراهيم فصيح الحيدري (عنوان المجد) ص ١١٦

لەپیاوماقوڵ و فەقیهەکانی سوننەی کوشت، چەندین گۆڕی ئیمامی سوننەکانی تێکدا لەوانە گۆڕی ئەبوحەنیفە و عەبدولقادری گەیلانی بوو[١٥٣].

ئەو کاتە لە دەوڵەتی عوسمانی سوڵتانێکی بەهێز و بە زەبرو زەنگ، حوکمڕانی دەکرد، ئەویش سوڵتان سەلیم بوو. ئەو بەنازناوی (یاوز) ناسرابوو، بەمانای بەزەبرو زەنگ دێت. جا هەر کە سوڵتان سەلیم گوێبیستی ئەو رووداوەی عێراق دەبێت ئەوا توڕە دەبێت، خۆی بە رێبەری سوننە دادەنێت و ئەو فەتوایانە وەردەگرێت کە شیعە بەدەرچوو لەئایینی ئیسلام دادەنێ. بەرەنگاربوونەوە و کوشتیان بە واجب دەزانێ[١٥٤]. لە مانگەکانی سەرەتادا بڕیاری دا شیعە لەهەر کوێیەکی ولآتەکەی هەبێت سەریان ببڕدرێت[١٥٥]. بۆیە لەئەنجامدا کوشتارگەیەك لە ئەنادۆل و دەوروبەری حەلەب روویدا بەهەزاران سەربڕان.

لەدوای مردنی سوڵتان سەلیم، سوڵتانی سولەیمانی کوڕی جێگەی گرتووە، کە بەسوڵتان سولەیمانی قانونی ناودەبرێت. لەراستیدا ئەوەیان جیاوازی لەگەڵ باوکی هەبوو، زیاتر لە ئاودانکردنەوە و دادپەروەری نزیك بوو. لەسەردەستی ئەو عێراق فەتحکرایەوە، هەوڵی نەدا وەك باوکی تۆڵە لە شیعەکان بکاتەوە، بەڵکو هەموو مەزارگە پیرۆزەکانی شیعە و سوننەی بەیەکەوە نۆژەن کردەوە.

ئەمە سیاسەتێکی حەکیمانە بوو، بەلآم بە داخەوە زۆری نەخایەند. عێراق کەوتبووە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەوە کە تەماعکاریان لەعێراق هەبوو، دەیانویست دەستی بەسەر دابگرن. دەسەلآتدارێکیش لە شێوەی سوڵتان سولەیمانی قانوونی لەو دوو دەوڵەتە دەرنەکەوت. وەك دەردەکەوێت بارودۆخی دەروونی و کۆمەلآیەتی دەوروبەری فرمانڕەواکانی هەردوو دەوڵەت بەشێوەیەك بوو، تا لەسەر سیاسەتی ئەو پەندە برۆن " براکەت سەربخە جا زاڵم بێت یان مەزڵوم".

شا عەباسی سەفەوی توانی جارێکی دیکە لەساڵی ١٦٢٣ جارێکی دیکە عێراق داگیر بکاتەوە، دەستی کرد بە چەوساندنەوەی سوننەکان کرد و سەربڕینی لەنێوانیان ئەنجام دا. دواتر جارێکی دیکە سوڵتان موڕادی چوارەم هات بۆ ئەوەی

---

١٥٣ ستيفن لونكريك (أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث) ص١٨-١٩

١٥٤ ساطع الحصري (المصدر السابق) ص ٤٠

١٥٥ ستيفن لونكريك (المصدر السابق) ص ١٩

جارێکی دیکە عێراق فەتح بکاتەوە و وەك شا عەباس تۆڵەی لە شیعەکان کردووە.
بابەتەکە بە وەندە نەوەستا، بەڵکو عێراف بۆ ماوەیەکی زۆر جار لەدوای جار لەژێر هەڕەشەی ئێران بوو، بەشێکیان داگیر دەکرد دواتر دەکشانەوە. لەهەر جارێکیشدا بارودۆخی دەروونی و کۆمەڵایەتی عێراقییەکان دەکەوتە تەنگەژە و پڕدەبوو لە رق وکینە. هەر تایفەیەك لە دانیشتوانی عێراق بە رق و دوژمنایەتی سەیری تایفەکەی دیکەی دەکرد.

ئەوەی شایەنی باسە ئەوکات خەڵك وەك خەڵکی ئێستا هەستی نەتەوەیی ونیشتیمانیان نەبوو. بەڵکو لەبری ئەمە مەیلی ئایینی هەیە و کە ئەمەش لە دەمارگیری مەزهەبی بەرجەستەبوو لەنێوان خەڵکدا. بەواتەی ئەوەی خەڵکی عێراق ئێرانی و عوسمانییەکانیان بە بێگانە نەدەزانی کە دەیانەوێ دەست بەسەر ولآتەکەی بگرن و خێروبەراتی ببەن، بەڵکو هەر لایەنێك وا سەیری هاومەزهەبی خۆی دەکرد، گوایە فریادڕەسە. ئەهلی سوننە بە چاوی پاڵپشتی ودڵسۆزی سەیری دەوڵەتی عوسمانیان دەکرد و شیعەش بەهەمان شێوە سەیری دەوڵەتی ئێرانیان دەکرد. زۆر جار وا رێکدەکەوت هێشتا جەنگ لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە بەرپا نەدەبوو، ئەوا خەڵکی عێراق، هەندێك دەبوون بەلایەنگر وهەندێك نەیار. هەر لایەنێکیش دەستی نزای بۆ سەرکەوتنی دەوڵەتی خۆی بەرز دەکردەوە. ئەو بارودۆخەش خاڵی نەبوو لە جنێودان و تاوانبارکردنی یەکتر. هەر لایەنێکیش وەها سەیری نەیارەکەی دەکرد گوایە ناپاك وکافرە (دەبێت وردوخاش بکرێت).

یەکێك لە پەندە باوەکانی عێراق هاتووە " لەنێو رۆم و عەجەم تووشی بەلآ بووین" وەك دەزانین ئەو کات عوسمانییەکان بە عوسمانییەکانیان دەگوت (رۆم) . لەراستیشدا بەهۆی ململانێی نێوان رۆم و عەجەمەوە بەلآیەکی گەورە بەسەر عێراق هاتووە، تەنانەت ئەو بەلآیە هەتا ئەمرۆش بەنهێنی و بەئاشکرا کاریگەری لەسەر دەروونی خەڵکەکە هەیە.

ئەنجامێکی گشتی:

لەوەی رابردوو دەگەینە ئەو ئەنجامەی، بارودۆخی سیاسی و کارگێڕی لەعێراق لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، لەو پەڕی داڕوخان و ئاژاوە دابوو. لەوانەیە دروست بێت بڵێین توانستی والی لەعێراق بەو چوار بابەتەی خوارەوە دەپێورا:

١-توانستی لەدژایەتی ئێران و بەرپەرچدانەوەی هێرشەکانی ئێران

٢- توانستی لەرووی تەمێ کردنی هۆز و شارە یاخییەکان لەناوەوەی عێراق

٣- توانستی لەرووی کۆکردنەوەی زۆرترین سامان، لەرێگای باج و سزا و دەستبەسەرداگرتن، دواتریش رەوانەکردنی ئەو سامانە بۆ ئیستەنبوڵ

٤- دامەرزاندنی مزگەوت و قوتابخانە ئایینەکان، دەرکەوت بە سیمای ترس وتەقوا. ئەنجامدانی رێورەسمە ئایینییەکان.

جگە لەم چوار خاڵەش، والی ئازاد بوو لەوەی چی دەکات. زۆر کەم نەبێت، ئەگینا کەسێك نەبوو چاودێری بکات ولێپرسینەوەی لەگەڵ بکات. ئەو دەیتوانی بەچەندین شێواز زۆرترین سامان بۆخۆی کۆبکاتەوە، بەخواستی خۆی چێژ لەو سامانە وەربگرێت. ئەو فەرمانبەرانەی لەبەردەستی کاریان دەکرد، ئەوانیش ئازاد بوون لە کارەکانیان لە سنووری دەسەڵاتی خۆیان. فەرمانبەر ئەرکێکی نەبوو تەنها رازیکردنی سەرۆکەکەی نەبێت، جگە لەمە نەبێت فەرمانبەر دەیتوانی بەخواستی خۆی خەڵك بچەوسێنێتەوە، خەڵك بگوشێ. تەنانەت هەندێك لە فەرمانبەران لەوە راهاتبوون بە نهێنی لەگەڵ دز ورێگر رێك بکەون بۆ ئەوەی شتە دزراو وتالآنکراوەکانیان لەگەڵ دابەش بکەن.

کاتێك گەشتیاری ئەڵمانی نیبۆر لەسەرەتای گەشتەکەی لەساڵی ١٧٦٥، بەبەسرا تێدەپەڕێت، وێنەیەکی روونمان پێ دەدات لەبارەی بەدرەفتاری حکومەتی عوسمانی لەو رۆژگارەدا. نیبۆر باس لەوە دەکات دەوڵەمەندەکانی بەسرا خۆشگوزەرانی خۆیان دەشارنەوە، بۆئەوەی لە تەماعکاری فرمانرەواکان دوور بن و پارەیان لێ وەرنەگرن. دەوڵەمەندەکان موکرِ بوون لەوەی بەئاشکرا پێنج نوێژەکەیان بکەن، بۆ ئەوەی رووبەرووی تۆمەتی دەسەڵاتداران نەبنەوە تا بەناوی کەمتەرخەمی لە ئایین بە پارەیەکی زۆر سزا بدرێن. کەچی فرمانرەواکان

بایەخیان بەوە نەدەدا هەژارەکان نوێژ دەکەن یان نا، بەلاّم نوێژی دەوڵەمەند بە تێڕوانینی ئەوان زۆر گرنگ بوو.[156]

کەتنێکی ساد لەلایەن دەوڵەمەندێکەوە ئەنجام بدرایە، زۆر لە تاوانێکی گەورە کە هەژارێك ئەنجامی دەدا، گەورەتر دەکرا. ئەگەر دەوڵەمەند ئەو کەتنەی دەکرد، ئەوا پاشا فرمانی خنکاندنی دەدا وبەشێك لە سامانەکەی داگیر دەکرد. کاتێکیش پارە دەچووە خەزێنەی پاشاوە، ئەوا گێڕانەوەی زۆر ئەستەم دەبوو. ئەستەمەیەکەی وەك ئەوە بوو کەسە خنکاوەکە جارێکی دیکە ژیانی بە بەردابێتەوە[157].

سوپای ئینکشاری رۆڵێکی گەورەی لەو بەدرەفتارییە هەبووە. ئەوان هەر هەلێکیان بۆ دەرەخسا هێرشیان دەکردە سەر ماڵی مەسیحی و جولەکەکان، لە رۆژی رووناك تالآنیان دەکردن. تەنانەت موسڵمانانیش لە خراپەی ئەوان بەدوور نەبوون، تەنها ئەو کاتە نەبێت کە دەچوونە ریزی ئەوانەوە یانیش سەرانەیان دەدا.

ئینکشارییەکان لە هەموو شارەکان و لە بەسراش ئیمتیازی گەورەیان هەبوو. یەکێك لەو ئیمتیازانە ئەوەبوو نەدەکرا کەس بیانوەستێنێ. یان سزایان بدات، تەنها سەرۆکەکەیان نەبێت. بۆیە زیانیان لە هەر کەسێك دەدا کە سەرانەی نەدەدا و ناویشی لە دەفتەرەکانی ئەوان تۆمارکرابوو.

نیبۆر دەڵێ: نازناوی (ئینکشاری) لە بەسرا لە گەورەترین کەسەوە تا بچووکترین کەس دەنرا. ئەوان ئینکشاری بوون بە نازناو. باجی ئەوەشیان دەدا. بۆ ئەوەی پارێزگاری لە گیان و سامانیان بکەن[158].

دوای هەوڵی نوێکردنەوە:

سوڵتان مەحمودی دووەم، لەساڵی ١٨٢٦ وە دەستیکرد بە نوێکردنەوەی دەزگای سوپا ودەوڵەت. لە ئەستەنبوڵ بەسەر ئینکیشارییەکان زاڵبوو، فرمانیشی دا لە هەموو وڵاتی سەر بەدەوڵەتی عوسمانی سوپای ئینکیشاری

[156] کارستن نیبور (المصدر السابق) ص٢٢
[157] المصدر السابق، ص ١٩
[158] المصدر السابق، ص ١٧-١٩

هەڵبوەشێتەوە. لەبری ئەمە دەستیكرد بەكردنەوەی قوتابخانەی نوێ بۆ دەرچوواندنی ئەفسەر وفەرمانبەران بۆ كارگێری دەزگا نوێییەكەی.

بەمەش عێراق جۆرێك لە نوێبوونەوە، یان چاكسازی رووكەشی لە حكومەتەكەی بینی. ئەمە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە بوو. جا (ئەفەندییەكان) ئەوانەی دەرچووی قوتابخانە نوێییەكان بوون، شوێنی ئینكیشاری ومەمالیكەكانیان دەگرتەوە. نكۆڵی لەوە ناكەین ئەو ئەفندیانە خراپە وبەدرەفتارییان، لەوانەی پێشووتر كەمتر بوو، لەگەڵئەوەشدا نەیانتوانی بەپێی پێوەرەكانی شارستانیەتی نوێ فرمانڕەوای چاكخواز بن. هۆكارەكەش ئەوە بوو ئەو نەخۆشیانەی قەوارەی دەوڵەتی تەنیبوو بە ئاسانی بەكردنەوەی چەند قوتابخانەیەك ودەرچوواندنی كەسانێك كە زاراوەی زانستە نوێیەكان كاوێژ بكەن و خۆیان لە خەڵك بە گەورەتر بزانن، چارەسەر ناكرێت.

مەدام دیولافوا، كە لەگەڵ هاوسەرەكەی لەساڵی ١٨٨١ بەعێراق گەڕاون. باس ئاستی بەدرەفتاری ئەفسەر وفەرمانبەرانی دەوڵەتی عوسمانیمان بۆ دەگێڕێتەوە. باس لەوە دەكات یەكێك لە بەڕێوەبەری فەرمانگەكانی بەغدا بەڵێنی دروستكردنی باڵەخانەیەكی داوە، دوو جار دروستی كردووە. جاری یەكەم هێشتا بەتەواوی بناغەی دروست نەكردبوو، بەئەنقەست سوتاندی، لە ئەنجامی ئەمەش برە پارەیەكی گەورەی وەرگرت. مەدام دیولافوا دەڵێ سەركردەكانی سوپا شانازی بە گەشتە جەنگی نا راستەقینەكانیان دەكەن كە لە بەرامبەردا پارەیان وەردەگرت. جارێك وا رێكەوت بزانرێت هەندێك لە گەورە ئەفسەرانی سوپا بوونیان نییە. كەچی دوای ماوەیەكی كەم بە(الباب العالي)یان راگەیاند هەموو تاكەكانی سوپا ئامادەن. ئەمەشیان بۆ پەردەپۆشكردنی ئابڕۆچوونیان بوو لە فرۆشتنی چەك و خراپ مامەڵەكردن بە پلەی سەربازیدا. زۆرجاریش وا رووەدات سەركردەكانی سوپای لەگەڵ شێخی عەشایر رێكدەكەون بۆ ئەوەی لە چەند شوێنێكی دیاریكراو سوپا تالان بكەن و دواتریش لەگەڵ ئەو شێخانە تالانەكە دابەش بكەن[١٥٩].

[١٥٩] مدام ديولافوا (رحلة مدام ديولافوا) – ترجمة علي البصري- ٨٣-٨٤

لەوانەیە ئەو چیرۆکانە کەم یا زۆر دروستکرا بێت، یان زێدەڕۆیی لە بەشێکی کرابێت، بەڵام لەگەڵئەوەشدا ناتوانین نکۆڵی لەوە بکەین بەشێکی یان زۆر راستی تێدایە. زۆرێك لە پاشماوەی ئەو فەرمانبەرانەمان ناسیوە، یانیش گوێبیستی بەساڵاچووەکانمان بووین لەو بارەیەوە، بۆیە ئەو چیرۆکانە بەدوور نازانین کە لە بارەی ئەو فەرمانبەرانەوە کراوە.

دەگوترێت پۆست و ئەرکە باڵاکان لە ئیستەمبوڵ لەشێوەی موزایەدە بوو، بۆ ئەو کەسە بوو کە بەرتیلی گەورەی دەدا[160]. ئەو پیاوەی کە بەرتیلێکی گەورەش دەدا، چاودەبڕێتە ئەوەی پارەکەی خۆی بگێڕێتەوە، لەگەڵ زێدەیەکی گونجاو، ئەمەش لە گیرفانی خەڵکی داماو دەبێت.

ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین لە نێو فەرمانبەرانی ئەوکاتەی دەوڵەت پیاوی چاك و لەخواترس هەبووە، بەڵام ئەمانە ژمارەیان زۆر کەم بووە، تەنانەت لەوانەیە لەنێو هاوڕێیانیان بەنەشاز زانرابن. وەك دەردەکەوێت زۆر ئەستەم بووە فەرمانبەر دەستپاك بێت، چونکە ناتوانێ بە مووچەی خۆی بژێوی دابین بکات، کە زۆر کەم و نارێك بوو، زۆرجاریش چەند مانگێك دوادەکەوت[161].

موحسێن ئەمین بۆمان دەگێڕێتەوە، لە ساڵی ۱۹۰۱ لە عێراقەوە سەفەری شامی کردووە، بە رومادی تێپەڕیوە، لەوێ مەئموری نفوس رێگەیان پێدەگرێت و رێگەی رۆشتنیان نادات، تەنها دوای پێدانی بەرتیل نەبێت. دواتر ئەو مەئمورە دەچێتە لایان و داوای لێبوردن دەکات و دەڵێ" لێم مەگرن، دەوڵەتی ئێمە مەئمور دەنێرێ و دەڵێ بەرتیل وەربگرە، پارەی خەڵك ببە و چی دەتەوێ ئەنجامی بدە... مووچەی یەك مانگم پێنج مەجیدیە (دراوی عوسمانی) ئایا بەشی توتنەکەم دەکات. ئەگەر تووشی ئێوە نەبم، چی بکەم؟ پێیان گوت: لێت ناگرین"[162].

هەر موحسین ئەمین باس لەوە دەکات لە کاتی گەڕانی بەبەغدا، بانکی شاهانەی بەریتانی بینیوە. لەبەر دەرگاکەی تابلۆی بانکی بینیوە، دوو پیاوی هیندیش

[160] منكرات مدحت باشا- ترجمة يوسف حنانة- ص ٢٣٤ (نقلا عن: ابراهيم الوائلي- الشعر السياسى العراقى في القرن التاسع عشر) ص ٢٤ -٢٥

[161] ساطع الحصري (المصدر السابق) ص ١٠٣

[162] محسن الامين (أعيان الشيعة) ج ٤٠ ص ٧٠-٧١

لەبەر دەرگا بووە. کاتێکی دیکە بە بەردەم بانکەکە تێپەڕیوە تابلۆکەی نەبینیوە. وەك دەردەکەوێت ئەوان بەرۆژ تابلۆیان داناوە، بەشەو هەڵیانگرتووە، نەوەك دز بانکەکە ببرێت. موحسین ئەمین دەڵێ" بەلامەوە سەیر بوو ئەمە لە شارێك رووبدات، والی و موشیری لێ بێت و پایتەختی ولاتیش بێت"[١٦٣].

مەدحەت پاشا:

بۆئەوەی درك بەو بەدرەفتارییە بکەین، کە حکومەتی عوسمانی لە عێراق بەدەستیەوە دەینالاند، دەبێت سەیری سەرگوزەشتەی مەدحەت پاشا بکەین، کە دەوڵەت وەك والی عێراق لەساڵی ١٨٦٩ دەیمەزراند و نزیکەی دوو ساڵ لەم پۆستەدا مایەوە.

ئەم واڵییە دەستپاك بوو، موکڕ بوو لەسەر کارکردن، حەزی بەچاکسازی بوو. سەرەڕای ئەمانەش پڕبوو لە رۆشنبیری ئەوروپی. هەوڵیشی دا هەندێك داهێنانی شارستانی لە عێراق ئەنجام بدات. لەوانە یەکەم قوتابخانەی نوێی دامەزراندن، لەگەڵ قوتابخانەی پیشەسازی، کارگەی رستن وچنین، باخچەی گشتی، نەخۆشخانەی بیانیان، چاپخانە و رۆژنامەیەکی فەرمی دامەرزاند. هاوکاربوو لەدانانی شاری ناسریە و رومادی، هەوڵیدا شاری کەربەلا فراوان بکات، سیستەمی بۆ شارەوانی بەغدا دانا. نۆژەنکردنەوەی قشڵەی تەواوکرد، هێشتا بەفەرمانگەکانی دەوڵەتەوە ئاودانە. کۆمپانییەکی ئەهلی (ترام)ی لە نێوان بەغدا و کازمییە دامەزران، هەروەها هەوڵی چاکسازی دا لە زەوییە کشتوکاڵییەکان ومافی بەکارهێنانیان. چەندین کاری دیکەی ئەنجام دا، لێرەدا دەرفەتی باسکردنیان نییە.

مەدحەت پاشا وەك ئەوانەی پێش خۆی نەبوو، زۆر بایەخی بە نۆژەنکردنەوەی مزگەوت و فراوانکردنی ئەوقاف نەدا. ئەو لەبری ئەوە بایەخی بە ئاودانی وڵات دەدا، کارەکانیشی بەسەرەتای شارستانیەتی نوێ دادەنرێت لە عێراقدا، خەڵك بەو کارانەوە سەرسام بوون، هەندێکیش دژی وەستانەوە، لەوانە لە فوراتی ناوەڕاستدا نزیکەی سەرجەم هۆزەکان بڕیاری یاخیبوونیان دا، بە شێوەیەك

---

[١٦٣] المصدر السابق ، ص ٤٧

مەدحەت پاشا نەیتوانی ملکەچیان بکات، دوای کۆششێکی زۆر نەبێت. لە بەغداش گەڕەکی (باب شێخ) و گەڕەکی (قەنبەر عەلی) و چەندین گەڕەکی دیکە لێی یاخیبوون. ئەمەش لە دژی سەربازیکردنی ئیجباری بوو کە مەدحەت پاشا فەرزی کردبوو. ئەو خەڵکە چەکیان هەڵگرت و هەرا وهۆسەیان دەکرد وەك ئامادەکارییەك بۆ جەنگ، تەنانەت لە ناو رێگاکان هاتوچۆیان دەکرد وهەندێك کاری تالآنکاریشیان ئەنجام دا. ئەو خەڵکە خۆیان بۆ هێرشکردنە سەر گەڕەکەکانی مەسیحی و جولەکەکان ئامادەکردبوو.. بەلآم مەدحەت پاشا هەر زوو بەسەر ئاژاوەکە زاڵ بوو[١٦٤]. لە راستیدا ئەو وەك چۆن چاکساز بوو، بەهەمان شێوە پیاوێکی سیاسی ژیر بوو.

سەیر ئەوە بوو، پیاوانی دەوڵەت لە ئیستەنبول، ئەو کارە چاکسازییانەیان لەبەرچاو نەگرت کە ئەو پیاوە لە عێراقدا ئەنجامی دابوو. وەك ئەوەی زۆر و کەم بایەخی بەلای ئەوانەوە نەبێت. بەڵکو ئەوان سەیری ئەو بڕە پارانەیان دەکرد کە لە عێراقەوە بۆیان رەوان دەکرا، لەوانەشە هەر هیچی بۆ رەوانە نەکردبن، داهاتەکەی هەر لەعێراق خەرج کردۆتەوە. ئەمەش کارێك بوو جێی رەزامەندی ئەوان نەبوو، بۆیە یەکسەر فرمانی گواستنەوەیان دا.

عەباس عەزاوی مێژوونووس لەوبارەیەوە دەڵێ" پیاوانی دەوڵەت لە ئیستەنبوڵ بینیان ئەو پرۆژانەی مەدحەت پاشا دەوڵەت لەو داهاتە زۆرە بێبەش دەکات، کە ساڵانە لە عێراقەوە بۆیان دەچوو. دەوڵەتی عوسمانی لەمەدا وەك ئەو کەسانە بوو کە ئەوقاف بۆ مەرامی خۆیان بەکاردەهێنن، ئەوان دەیانەوێ لە نزیکترین کاتدا کرێ وەربگرن، بایەخ بەداروخان و لەناوچوون نادات..."[١٦٥].

لە پرۆژەکانی ئاودان کردنەوە، مەدحەت پاشا پشتی بە بەخششی خەڵکەوە دەبەست، ئەمەش هیچ بارقورسی بۆ خەزێنەی دەوڵەت نەبوو. کێشەکە لەڕوانگەی دەوڵەتەوە لەوە دابوو ئەو بڕە پارەیەی نەناردبوو کە دەوڵەت هەموو ساڵێك لە عێراقی وەردەگرت، ئەمەش گەورەترین نەنگییەکانی والی بوو لەو سەردەمدا.

---

[١٦٤] عباس العزاوي (المصدر السابق) ج ٧، ص ٢٠١-٢١٢

[١٦٥] المصدر السابق ج ٧ ، ص٢٧٠

ئەوەی جێگای سەرنجە کاتێك مەدحەت پاشا هاتە عێراق، وتارێکی درێژی بۆ ...ك خوێندەوە، تێیدا باسی لە شکۆمەندی سوڵتان و دەوڵـەتی عوسمـانی کـرد. وەسفی دەوڵەتی عوسمانی کرد گوایە خۆشگوزەرانی ودادپەروەری کامەرانی و ..ەحمەتی بۆ هەموو خەڵك دەوێ بێ جیـاوازیی... دواتـر وتـی" ئـەو کاوڵکارییـەی هەیـە، بـێ چـالاکی، هـەموو لـە کـەموکوڕی خەڵکەوەیـە. ئـەوان ئـەو ڕێگـەیان نەگرتۆتەبەر کە نەتەوەکان پێیدا ڕۆیشتوون. بەڵکو هەرکەسە خـەریکی کاروبـاری خۆیەتی. بۆیە ئوممـەت نەگەیشـتۆتە ئاسـتی نەتەوەکانـەوە. دەربـازبوونیش لـەو تەنگەژەیە نییە، تەنها ئەوە نەبێت بەدوای سوڵتانی مەزن بـڕۆین. هـەموو خـاوەن پۆستەکانیش دەبێت گوێڕایەڵی ویستی ئەو بن، سوڵتان پارێزگاری لەمافی تەواوی خەڵك کـردووە، چـاودێری ئاسـوودەییان دەکـات، دادپـەوەرەی لـەنێویان بەرقـەرار دەکات. والییەکانیشی بۆ ئەو مەبەستە نـاردووە، زیـاد لەگوێڕایـەڵ بـوون بۆیـان و جێبەجێکردنی فەرمانەکانیان داوا ناکات، بۆ ئـەوەی بتـوانن کۆشـش بکـەن و بـە ئامانجەکە ..."[166].

وا خەیاڵ دەکەم، مەدحەت پاشا درکی بە هەڵەی بۆچوونەکەی کـردووە، کاتێـك دەوڵەتی فرمانی گواستنەوەی دا لە عێراق، لەوانەشە روونـتر لەهەڵەکـەی گەیشـت بێت، کە دواجار سوڵتان دووری خستەوە و فرمـانی ژەهرخـواردنی دا، کـە دواجـار لەمەنفا کوژرا[167].

پوختەی قسەکانمان ئەوەیە، مەدحەت پاشا چـاکترین والی عوسمانییـەکان بـوو کە لە عێراق جڵەوی دەسەلاتیان بەدەستەوە گرتبـوو. زۆرێـك لەوالییـەکانی دوای ئـەو ویسـتیان لەهەنـدێك شـت لاسـایی بکەنـەوە، بـەلام لـەقولایی ناخییانـەوە دەیانزانی لەلایەك دەوڵەت چاکسازی ناوێت، لەلایەکی دیکـەش خـەڵکی عێـراق لـە چاکسـازی ناگـەن. لەوانەشـە هەنـدێك لـە والییـەکان خۆیـان چاکسـازییان نـاوێ و لەچاکسازی نەدەگەیشتن.

---

[166] المصدر السابق، ج٧ ، ص ١٦٢- ٢٢٨

[167] صديق الدملوجي (مدحت باشا) ص ٢٢١-٢٢٨

کاتێك دکتۆر جۆن فانیس لەساڵی ١٩٠٣ هاتە عێراق، زانی کۆمەڵگای عێراقی پێویستی زۆری بە قوتابخانەی نوێ هەیە، خوێندن بەزمانی عەرەبی بێت نەوەك زمانی تورکی، کە لەقوتابخانەکانی ئەو سەردەمدا باوبووە. کاتێکیش ئەو بابەتە لەگەڵ والی دەکاتەوە، والی بەگاڵتەوە وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ" بۆ تۆ کاتی خۆت لەفێرکردنی گوێدرێژ بەفیرۆ دەدەیت"[١٦٨].

دوای راگەیاندنی (مەشروتیە):

مەبەست لە (مەشروتیە) ئەو بزووتنەوەیە بوو، لە تورکیا وئێران دەرکەوت. داوای دەستوور وسیستەمی نوێنەرایەتی دەکرد لە حوکمڕانیدا. ئەوانەی لە ئەستەنبول بانگەشەیان بۆ ئەو بزووتنەوەیە دەکرد، لەساڵی ١٩٠٨ و ١٩٠٩ سەرکەوتن و سوڵتان عەبدولحەمیدیان کەنارگیر کرد. هەوڵیشیان دا لە وڵاتانی ژێر دەسەلأتی عوسمانی هەڵبژاردن ئەنجام بدەن، دروشمی بزووتنەوەکەش بریتی بوو لە (ئازادی و دادپەروەریی و یەکسانی).

نکۆڵی لەوە ناکەین لە ئەنجامی بزووتنەوەی مەشروتیە، حکومەتی عێراق هەندێك رووخساری چاکسازی بەخۆوە بینی. چەندین رۆژنامە لە بەغدا دەردەچوو، ئەو رۆژنامانە رەخنەیان لە فەرمانبەران دەگرت وداوای ئەنجامدانی چاکسازییان دەکرد لە دەزگای کارێگری عێراقدا. بەشێوەیەکی تایبەت ئەمەمان لە رۆژنامەی (الرقیب) تێبینی کردووە. ئەم رۆژنامەیە رەخنەی توندی لەم و لەو دەگرت، دواتر ستایشی والی دەکرد بۆ هاندانی لەلادانی فەرمانبەرانی گەندەڵ. بەهەرحاڵ ئەو رۆژنامەیە نەیدەتوانی بەراشکاوی بڵێ لەوانەیە والی خۆی سەری گەندەڵییەکان بێت.

کێشەی زۆربەی عێراقییەکان، بەتایبەتی عەوامی خەڵك ئەوەبوو، وا لە مەشروتیە دەگەیشتن گوایە ئازادی رەهایە مرۆڤ دەتوانێ بەئارەزووی خۆی هەرشتێك بکات. دەگوترێت درزێك چووە سەرماڵێك و خاوەن ماڵەکەی کوشت. دواتر لەدادگا بریاری لە سێدارەدانی بۆ دەرچوو. بەو مانایە وتبووی" ئەی ئەو ئازادییە لەکوێیە کە بانگەشەی بۆ دەکەن؟! دزەکە وا تێگەیشتووە ئازادی رێگە

[١٦٨] جون فانیس (أقدم أصدقائی العرب) ـ ترجمة جلیل عمسو ـ ٣٢٩

بە مرۆڤ دەدات بەویستی خۆی داگیرکاری بکات و بکوژێ و دزی بکات. زۆرێکیش لە پیاوانی ئایینی مەشروتیەیان بە حەرام و کوفر زانی. وەك دەردەکەوێت ئەوان دەیانویست لەسەر باروذۆخی ئەو حکومەتە بەدرەفتار و کاولکاری گشتی بمێننەوە. لێرەشدا دروستی فەرمودەکەی پێغەمبەری مەزن دەردەکەوێت کە دەفەرموێ" ئێوە چۆنن وەها حوکمڕانی دەکرێن".

نازم پاشا:

ئەم پیاوە لەساڵی ١٩١٠ وەك والی عێراق دامەزرا. واتە لەسەردەمی مەشروتییە بوو. بە (مەدحەتی دووەم) ناودەبرا، ئەمەش لەبەر چالاکی و هەوڵەکانی بۆ چاکسازی. نزیکەی ساڵێك لە عێراق مایەوە، کارە باشەکانی لەو چەند خاڵەی خوارەوە کورت دەکەینەوە.

١- یەکەم شەقامی لە بەغدا کردەوە. وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد ئەویش شەقامی رووبار (شارع النهر) بوو.

٢- کۆکردنەوەی سەگی بەرەڵا. والی فرمانی دەرکرد هەموو ئەو سەگانە بە پەت ببەسترێتەوە لە شوێنێکی تایبەت دابنرێت کە لەنزیك گۆڕستانی جولەکەکان بوو. دەگوترێت لەسەردەمی نازم پاشا کاتێك سەگ گوێبیستی وشەی (حبل: پەت) دەبوو، رایدەکرد. بۆیە منداڵە بەدوای سەگ دەکەوتن و هاواریان دەکرد (حەبل، حەبل) ئەویش بەترسەوە رایدەکرد.

٣- پاککردنەوەی کوچە وکۆڵانەکانی بەغدا. والی فرمانی ئامادەکردنی زبڵدانی کرد، بۆ کۆکردنەوەی پیسی. رێگەشی نەدەدا ماڵەکان زبڵ بخەنە کۆڵانەکانەوە. بەڵکو دەبێت لەکاتی بیستنی زەنگی تایبەت بە عەرەبانچییەکانی بدەن.

٤- سەربازەکان پێشتر بەرێکوپێکی مووچەیان وەرنەدەگرت، بۆیە بەر لەهاتنی جەژن هێرشیان دەکردە سەر بازاڕەکان و تالآنیان دەکرد. ئەمە بەزاراوەی بەغدادییەکان بە (فەرهود) ناودەبرا. کاتێك نازم پاشا هات دیاردەی فەرهودی قەدەغەکرد و فرمانی دا مووچە دواکەوتووەکانی سەربازەکان بدرێ.

٥- والی بەنداوێكی درێژی لەلایەنی ڕۆژهەڵاتی بەغداوە دروستكرد، بۆ ئەوەی بەغدا لە لافاو بپارێزێت. ئەو بەنداوە تا ئێستاش ماوە بە بەنداوی نازم پاشا دەناسرێت. چەندین جار بەغدای لە نقوم بوون ڕزگاركردووە.

٦- والی ڕێزێكی مەزنی بۆ مانگی ڕەمەزان دانابوو، پۆلیس لە كۆڵان و بازارەكان دەخولانەوە، هەركەسێك خواردنی بخواردایە دەستگیر دەكرا. دەستگیركراوەكەش دە دار جەڵدەی لێ دەدرا و دواتریش مانگێك زیندانی دەكرا[١٦٩].

٧- ئەو چاڵ و خەندەقانەی پڕ كردەوە كە لەچەند لایەكەوە لە دەوری بەغداوە هەڵكەندرا بوو، ئەو چاڵانە لەمێژ بوو بەدوای شورای بەغداوە هەڵكەندرابوو، بۆ پاراستنی شارەكە لە هێرشكردن. دواجاریش ببوە شوێنی پیسی و بۆگەن، تاوانكاری.

٨- ژووری بازرگانی بەغدای دامەزراند، فرمانی دا كۆمپانییاكان ناویان تۆمار بكەن و مۆڵەت لە ژووری بازرگانی وەربگرن. یەكەم سەرۆكی ژووری بازرگانی مەركوریان بوو كە بەڕێوەبەری بانكی عوسمانی بوو، سەرۆكی دووەمیش شائول حەسقیل بوو.

٩- والی بە شێوەیەكی ڕێژەیی توانای ئاسایش بەرقەرار بكات، داوای لەپیاوانی ئایینی و فەقیهەكان كرد فەتوای حەرامكردن داگیركاری نێوان هۆزەكان بدەن. ئەمەش داوتر باسی دەكەین.

لەوانەیە ئەو كارانەی نازم پاشا لە بەغدا ئەنجامی داوە، لە تێڕوانینی هەندێك كەسەوە هیچ بێت. ئەگەرهاتوو بە تێڕوانینی شارستانیەتی پێشكەوتوو سەیر بكەین ئەوا لە زۆر وڵاتان هەیە. ئێمە بۆیە باسمان كردووە بۆ ئەوەی خوێنەر بزانێ ئەوكاتە شارستانیەت لەعێراق بەر لەجەنگی یەكەمی جیهان لە چ بارودۆخێكی سەیر بووە. نازم پاشاش لە عێراق بە كۆششەكانی بۆ چاكسازی ناسراوە. ئەمەش لە ئەنجامی ئەو كارانەی كە بە هیچ دەزانرێت. خۆزگە دەمانزانی حاڵی والییەكانی دیكە چی بووە كە بەچاكسازی نەناسراون، یانیش بە گەندەڵی بەناوبانگ بوو.

---

[١٦٩] عبدالكريم العلاف (المصدر السابق) ص ١٧٧-١٨٠

نوكتەی كۆتـایی:

كاتێك نـازم پاشـا لـە بەغـدا گوێزرایـەوە، دەوڵـەت جـەمال پاشـای وەك والی لـە شوێنی ئەو دانا. ئەم والییە نوێیە تارادەیەكی زۆر بە والییەكەی پێشـووی دەچـوو لەڕووی ڕۆشنبیری نوێ و كۆششی بۆ چاكسازی. كەچی خەڵك ڕقی لەو والییە بـوو چونكە تێكەڵی كەسانی ئەورووپی دەبوو لە بەغدا، لە ئاهـەنگ و سـەمایان بەشـدار دەبـوو. ئـەو لـە كۆشـكێكی سـەر رووبـاری دیجلـە نیشـتەجێ بـوو لـە نزیـك بـاب شەرگییەوە. ئەمەش ئەو كۆشكە بوو كە تا سەردەمێكی نزیك وەزارەتی كاروباری كۆمەڵایەتی لێ بوو. دراوسێی جەمال پاشا بەڕێوەبەری بـانكی عوسمـانی بـوو كـە پیاوێكی ئینگلیـز بـوو. هەنـدێك جـار جـەمال پاشـا لەگـەڵ هاوسـەری ئـەو پیـاوە سـەمای دەكـرد. ئەمـەش وایكردبـوو والی جێگـای ڕق و ناحـەزكردنی خـەڵك بێـت. یەكێك لە نووسەرەكانی ئەو سەردەمە لەسەری نووسیوە و دەڵێ" بە ئابڕووچوون بـەناوبانگ بـوو، سـەمای دانسـی لەگـەڵ مـەدامی بەڕێوەبـەری بـانقی عوسمـانی كـردووە..."[170]. دیـارە خـەڵك دەیوسـت ئـەم والییـەش وەك پیـاوانی پێشـووی عوسمانی بێت: ریشی درێژ بكات و نزای شـاراوە بكـات، نوێـژ لـە مزگـەوت بكـات. هەڵسوكەوت لەگەڵ پیاوانی ئایینی بكات. گرنگیش نییە دوای ئەمانە چی لەوان و وڵاتەكەیان دەكات.

ئەمە حاڵی خەڵك بوو لەسەردەمی عوسمانییەكان، بە سەردار و ژێردەستەوە. تـا ئەو كاتژمێرەش ئاسەواری ئەو بارودۆخە كۆمەڵایەتییە لـە دەروونـی زۆرێـك خـەڵك بەشاراوەیی ماوەتەوە.

---

[170] (المصدر السابق)

بەشی شەشەم

ململانێی رۆشنبیری لە عێراقدا

وەك لەبەشی پێشوو بینیمان، ع راق لە سەردەمی عوسمانیدا بەدەست داڕوخانێکی توندی شارستانیەتەوە دەینالآند. سەرەڕای ئەمەش بەڕووی بیابان کراوەتەوە، بەشێوەیەك هۆزەکانی (بەدو) ناوە ناوە دزەیان دەکردە عێراق وتێیدا جێگیر دەبوون. لەئەنجامی ئەمەشدا عێراق بووە بۆتەیەکی کۆمەلآیەتی گەورە تێیدا ئەو هۆزانەی لە بیابانەوە هاتبوون لەگەڵ دانیشتوانی عێراق کە پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان بوون، کاریان لەیەکتر دەکرد.

هۆزەکان دەهاتە عێراق، لەگەڵ خۆیان بەهای بیباننشینیان هەلگرتبوو. لەگەڵ ئەو دانیشتوانە کاریان لەیەکتر دەکرد کە بەهای تایبەتی خۆیان هەبوو. بۆیە دەبێت هۆزە نوێیەکان کاریگەر بن بە دانیشتوانە کۆنەکان و لەبەرامبەریش دەبێت دانیشتوانەکان کاریگەر بن بەهۆزەکانەوە. ئەو ئالوگۆڕییەی کارلێکردن کۆمەلگای عێراقی کردۆتە خاوەن خەسلەتێکی تایبەت، ئەو دیاردەیەش بەرهەم هێناوە کە لەکۆمەلناسی بە ململانێی رۆشنبیری دەناسرێت (Clash of Cultures).

زانای کۆمەلناسی نورنوالد ئامارەی بۆ دەرکەوتنی ئەو جۆرە ململانێیەی رۆشنبیری کردووە، لە هەموو ئەو ناوچانەی جیهان کە تێیدا بەدوەکان بەر جووتیاران دەکەون[171]. بە بڕوای من ئەو ململانێیە لەعێراق زۆر روونە، چەندین رووخساری هەیە. بەشێوەیەك ئێمە ناتوانین لە سروشتی کۆمەلگای عێراق بگەین، ئەگەر لەو ململانێیە قوڵ نەبینەوە.

ئەوەی شایەنی ئامارە بۆ کردنە، ئەو ململانێیەی رۆشنبیری لە سەرتاسەری عێراق لەسەر یەك رێچکە نییە، بەلکو لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە دەگۆڕێت، بەپێ

---

[171] Encyclopedia of Social Sciences, Vol . VII art Nomads

بـارودۆخ و شـێوازی بـژێوی ناوچـەکە. دەتـوانین لـەو لایەنـەوە عێـراق بـۆ چـەند ناوچەیەك دابەش بکەین، کە ئەمەی خوارەوە پوختەکەیەتی:

١- ناوچە شاخاوییەکان: ئەمە دەکەوێتە گۆشـەی بـاکووری ڕۆژهـەڵاتی عێـراق، زۆرینەی کورد تێیدا دەژیت. لەگەڵ کەمینەیەکی تورکمان لە شار و گوندەکان کـە بەنزیکەیی لەسەر یەك هێڵی ڕاسـتن. هـەر ئـەو هێڵـەش ناوچـەکە لـە شـوێنەکانی دیکەی عێراق جیـا دەکاتـەوە. هـەر لـەو ناوچـانەش کەمینـەی ئـایینی هەیـە وەك ئیزدی و تایفەکانی مەسیحی.

ئـەم ناوچـەیە ناچـێتە چوارچـێوەی توێژینەوەکـەی ئێمـەوە، بـەڵکو شـایەنی توێژینەوەیەکی تایبەتە. جارێکیش هەوڵی توێژینەوەم داوە بـەڵام کـەمێك نـەبێت، ئـەگینا سـەرکەوتوو نـەبووم. ئەمـەش لەبـەر نـە شـارەزاییم بـوو لـەو زمانانـەی لەناوچـەکە بـاون. بەهـەرحاڵ ئێمـە پێمانوایـە ئـەو هۆزانـەی لەبیابانـەوە هـاتوون نەیانتوانیوە لەو ناوچانە شۆڕ ببنەوە. کاریگەریەکی ئەوتۆیان بەسەر ئەو ناوچەیە نەبووە. ئەو ناوچەیە زیاتر کەوتۆتـە ژێـر کاریگـەری هـۆزە کۆچـەرییەکانی ناوچـە شاخاوییەکانەوە، نەوەك هۆزەکانی بیابان. بۆیە باوەڕم وایە لە زۆر لایەنـەوە ئـەو ململانێیە ڕۆشنبیریەی لەو ناوچەیە هەیە جیاوازی لەگەڵ ناوچەکانی دیکەی عێراق هەیە.

٢-ناوچەی دیالی: ئەم ناوچەیەش دەکەوێتە باشـووری ناوچـەی شـاخاوییەوە، لـە ڕۆژهەڵاتی بەغداوە. سەرەڕای بچووکییەکەی، ئەم ناوچەیە گرنگیەکی کۆمەڵایەتی و ئابووری گەورەی هەیە. زۆرینەی ئەو ناوچەیە بێستانە. لەزۆر ڕووەوە لە غۆتەی شام و دەلتای میسر دەچێت. ئـەوەی لەمەشـدا هاوکـاری کـردووە ڕووبـارە. ئـەو ڕووبارەی ناوچەکە ناوی خۆی لەو وەرگرتووە، لە ناوچەی شاخاوییەوە دێت، واتە ئاستەکەی بەرزە، دواتر بـەرە بـەرە ئاسـتەکەی نـزم دەبێتـەوە، بۆیـە سـوودێکی دووسەرەی بـۆ ناوچـەکە هەیـە. کاتێـك لـە کەناڵـە بەرزاکانـەوە دەردەچێت ئـەوا بەدەم ڕۆیشتنەوە بێستانەکان ئاو دەدات، لەلایەکی دیکەوە کاتێك ئاوەکـەی زیـاد دەبێت ئەوا (دەراو)ی بۆ دروست دەکرێت ئاوەکەی دەڕژێتە ناو بێستانەکانەوە.

ئەو دانیشتوانەی لەو ناوچەیە کاری کشتوکاڵی دەکەن، ژمارەیان زۆرە، لەگەڵ هۆزەکانی دەوروبەریان جیاوازی زۆریان هەیە. ئەوان نزیکترن لەشارستانیەت نەوەك هۆزەکان. بۆ نموونە ئەوان سڵ لەچاندنی سەوزە ناکەنەوە. بەڵکو لەدێرزەمانەوە لەچاندنی راهاتوون. ئەمەش ئاماژەیەکی گرنگی کۆمەڵایەتی هەیە، چونکە چاندنی سەوزە لەلای هۆزەکانی (بەدو) بە پیشەیەکی نزم دەزانرێت. لەلای ئەو کەسانەی هێشتا لە بەدوەکانیش نزیك هەر وایە. جیاوازییەکی دیکەی کۆمەلآیەتی هەیە لەو دەرفەتەدا قورسە بچینە نێو وردەکاریەکانەوە.

٣- ناوچەی جەزیرە: ئەو ناوچەیە دەکەوێتە نێوان دیجلە وفوراتەوە، لەباکوری بەغدا. نیمچە بیابانە. لەرووی جوگرافییەوە بە درێژبوونەوەی بیابانی شام دادەنرێت تەنها فورات جیایان دەکاتەوە. بڕوای ئەوە هەیە زۆربەی هۆزەکانی بەدو، کاتێك لە بیابانەوە دێن یەکەمجار دێنە ئەو ناوچەیە. دواتر بەرە بەرە بەرەوباشوور دەکشێن. هیچ بەربەستێکی سروشتی لە بەردەم هاتنی ئەو هۆزانە نییە تەنها فورات نەبێت. ئەو رووبارەش لە هەندێك شوێنی نزمی خۆی دا هەندێك خاڵی پەڕینەوەی ئاسانی هەیە[١٧٢].

دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی بڵێین، ئەو هۆزانەی لە ناوچەی جەزیرە نیشتەجێن، زیاتر لە هۆزەکانی باشوور پەیوەستن بە بەهاکانی بیاباننشینەوە. ئەو پەیوەندی بە بیابانەوە هەیە، بەڵگەی ئەمەش شێوەزاریانیە کە زۆر لە شێوەزاری بەدوەکان نزیکە. سەرەڕای ئەمەش لەسەر مەزهەبی سونین، کە مەزهەبی زۆرینەیە لەبیابانی عەرەبدا. کەچی هۆزەکانی باشوور زۆربەیان شیعە مەزهەبن. لەراستییدا ئەمەش یەکێکە لە بەڵگەکان لەسەر کۆنی جێگیربوونی شیعەگەرایی لەعێراقدا. ئەو مەزهەبە هەر لە سەدەی یەکەمی ئیسلامەوە لە عێراق دەرکەوتووە. لە بیابانەکانی دەوروبەر نەیتوانیوە بلآوبێتەوە، ئەمەش لەبەر چەند هۆکارێك کە لەبەشی داهاتوودا دێینەوە سەری.

---

[١٧٢] التقرير الرسمي المرفوع الى عصبة الامم عن أحوال الادارة العراقية في سنة ١٩٢٦- تعريب عطا نعوم- ص٥٥

٤- ناوچـەی بیابـان: ئەمـەش ناوچـەیەکی پـان وفراوانـە، دەکەوێتـە رۆژئـاوا وباشووری رۆژاوای عێراق. ئەو ناوچەیە لەکۆندا بەبەشێك لەعێراق نەدەزانرا، وەك دەرکەوێت لەسەردەمی عوسمانییەکانەوە، بە بەشێك لـە عێـراق زانـراوە، ئەمـەش ئەو کاتە بووە کە سنووری نێوان عێراق و سوریا و نەجد، بـۆ چەند مەبەسـتێکی کارگێڕی دانراوە.

ئەم ناوچەیە هێشتا خاوەن خەسڵەتێکی گشتی بەدوە. ململانێی رۆشـنبیری تێـدا نییە، کەمێك نەبێت. ئێستا چەند هۆزێکی بەدوی تێدا نیشـتەجێیە، بەناوبانگترین عنـزە و زەفـیرە. عێـراق زۆر بەدەسـت هێرشـەکانی ئـەو هێزانـە نالاّندوویـەتی، هێرشەکانیشـیان نەوەسـتاوە، تـەنها بـەم درەنگانـە نـەبێت، ئەمـەش دوای ئـەوە حکومەت توانای راوەدووییان بێت یان دەستەمۆیان بکات.

٥- ناوچـە نیشـتەنییەکان (**المنطقة الرسوبية**): ئەمـەش دەکەوێتـە ناوەڕاسـتی عێراق و باشوورییەوە. لەبەرئەوەش بەمە نـاوی دەبـەین، چـونکە لیتەیـەکی زۆری رووبارەکـانی تێـدا نیشـتووە. لەراسـتیدا ئـەم ناوچـەیە زۆرتـرین گرنگـی لـەرووی کۆمەلاّیەتی ومێژووییەوە هەیـە. ئـەوەی شـایەنی باسـە، جوگرافیناسـەکانی کـۆن کاتێـك باسـی عێراقیـان کردبێـت، بایـەخیان بـەو ناوچـەیە داوە، هەنـدێکجاریش هەندێك ناوچەی دیکەیە دەگەڵ ئەو ناوچەیە داوە. ئەوان وا راهاتبوون کە ناوچەی جەزیرە لەعێراق جیابکەنەوە بەولاّتێکی سەربەخۆی دابنێن[١٧٣].

بە بڕوای من ناوچە نیشتەنییەکان ئەو خەسڵەتە کۆمەلاّیەتییەی بـەعێراق داوە کـە لـە دێرزەمانـەوە پێیـوە ناسـراوە، بۆیـە مـن ئـەو ناوچـەیە بـە بۆتـەی سـەرەکی کۆمەلاّیەتی عێراق دەزانم، تێیدا کەسێتی تاکی عێراقی بەشێوەیەکی گشتی تێیـدا پێگەیشتووە.

دەبێت ئەوەش لەبیرنەکەین هەر ئەو ناوچەیە زێدی ئەو شارستانیەتەیە کـە شـان بەشـانی شارسـتانیەتی میسـر بـەکۆنترین شارسـتانیەتەکانی دونیـا دادەنـرێن. لەتەورات ناوی بە (شنعار) هاتووە. کاتێکیش عـەرەب لـە فـەتحی ئیسـلامی هـاتن

[١٧٣] ثابت اسماعيل الراوي (العراق في العصر الاموي) ص ١٩-٢١

بەناوی (السواد) ناویان برد، ئەمەش لەبەر چڕی کشتوکاڵ و زۆری دانیشتوان. لەسەردەمەکانی کۆنتر بە (عەمباری داهاتی جیهان) ناسراوە[١٧٤].

یەکێك لە خەسڵەتە جوگرافییەکانی ئەم ناوچەیە ئەوەیە، لەسەردەمە مێژووییە جیاوازەکاندا ڕێڕەوی ڕووبارەکانی تێدا گۆڕاوە[١٧٥]. ئەو ناوچەیە لەهەموو ناوچەکانی دیکەی عێراق زیاتر ڕێڕەوی ڕووبارەکانی تێدا دەگۆڕێت. ئەمەش لەلایەك بۆتە هۆی تێکچوونی شارەکان، لەلایەکی دیکەشەوە بۆتە هۆی دروستبوونی هۆرەکان (الأهوار). ئەگەر ڕێڕەوەکە بۆ ناوچەیەکی دیکە بگۆڕێت، ئەوا شاری سەر ڕێڕەوە کۆنەکە لەناودەچێت و لە ڕێڕەوە نوێیەکەش هۆرەکان دروست دەبن.

سەرەڕای ئەمەش ئەم ناوچەیە سوێری تێدا کەڵەکە دەبێت، ئاستی زەوییەکانی لە ئاستی ڕووبارەکەوە نزمتر دەبێت، بەتایبەتی لەوەرزی لافاودا. بۆیە کاتێك لەنێو ئەو خاکە هاتوچۆ دەکەین دەبینین پانتاییەکی زۆر فراوانی بەکەڵکی کشتوکاڵ نایەت و بریتین لە خاکی سوێری. ئەمەش لەلایەن شارەزایانەوە بە گەورەترین کێشەی کشتوکاڵی ناوچەکە دادەنرێت[١٧٦].

هەموو ئەمانەی سەرەوە مانای ئەوەیە، ناوچە نیشتەنییەکان پێویستی بەبایەخدانێکی بەردەوام و زۆر هەیە، بۆ چاکردنی ڕووبارەکان و ڕێکخستنی ئاودێری و بەپیتکردنی زەوییەکان، بۆ ئەوەی شارستانییەت تێیدا گەشە بکات. ئەگەریش کەمتەرخەمی لەمەدا کرا، ئەوا بیابانشینی شوێنی شارستانیەت دەگرێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەینێ کە ململانێی ڕۆشنبیری لەو ناوچەیە لەهەموو ناوچەکانی دیکەی عێراق زیاتر ڕوونە.

٦- ناوچەی بەسرا: ئەم ناوچەیە لەلای باشوورەوە ئەوپەڕی ناوچەکانی عێراقە. دەکەوێتە هەردوو لایەنی بەنداوی عەرەبەوە کە تێیدا هەردوو ڕووباری دیجلە وفورات بەیەکتر دەگەینێ. ئەم ناوچەیە بە مەزنترین بێستانی دارخورمار

---

[١٧٤] متي عقراوي (العراق الحديث) تعريب المؤلف و مجيد خدوري -ص٣
[١٧٥] طه الهاشمي (جغرافية العراق) ص ٤٧-٥٣
[١٧٦] متي عقراوي (المصدر السابق) ص ١١٢-١١٣

دادەنرێت لەجیهاندا[177]. لەمەشدا هەڵکشان و داکشانی کەنداوی عەرەب هاوکاری بووە. هەڵکشانەکەی بێستانەکانی دارخوارمای بۆ ئاوداوە. داکشانەکەشی وەك دەراوێك بووە زۆر و کەم سوێرییەکەی پاککردۆتەوە.

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەو ناوچەیە زیاتر لەدانیشتوانی دیکەی عێراق هەستی هۆزگەراییان لاوازە و کەمتر پابەندن بە بەهاکانی بیابانڼشینی. توێژەری بەناوبانگی ئەنسرۆپۆلۆژیا هنری فیلد ئەو ناوچەیە بە (ناوچەیەکی نا هۆزگەری) ناودەبات[178]. وەك دەردەکەوێت سروشتی بێستانەکانی زیاتر کاریگەری بەسەر خەڵکەکەوە هەبووە، لەوەی لەناوچەی دیالەمان بینی.

نموونەی چەند هۆزێکی نوێ:

ئێستا لەعێراق سێ هۆز هەیە کە درەنگ لە بیابانەوە بۆی هاتوون. هاتنیشیان یەك بەدوای یەکەوە بووە. ئەو هۆزانەش تەمیم و شەمەر و عەنزەیە. کاتێك سەیری مێژووی ئەو هۆزانە دەکەین، لەرووی کاریگەربوونیان بەژینگەی کە بۆی هاتوون. بۆمان روون دەبێتەوە، چۆن هۆزەکانی دیکەی پێشتر هاتوون بەو ژینگەیەوە کاریگەر بوون.

کۆنترین هۆز لەوانە کە زووتر هاتبێتە عێراق هۆزی تەمیمە. ئەمەش بەر لەناوەڕاستی سەدەی هەژدەم بووە، پێشتر ئەوان لە بیابانەکانی نزیك عێراق بەدوای لەوەڕگا دەگەڕان، دواتر هاتنە باکوری عێراق لەناوچەی (عقرقوف) نیشتەجێ بوون، ئەمەش هەر لەساڵی ١١٥٠ کۆچییەوە[179]. دوای ماوەیەکی زۆر لەو مێژووە، واتە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەم، هۆزی شەمەڕ هاتن لەناوچەی جەزیرە لەباکووری (عقرقوفەوە) نیشتەجێ بوون[180].

وەك دەزانرێت هۆزی شەمەر کە لە بیابانی شامەوە جێگیر بوو، لە رۆژئاوای فوراتەوە، لەفوراتی پەڕییەوە بۆ ناوچەی جەزیرە، کاتێك هۆزی عەنزە لەبەری نەجدەوە فشاری بۆ دەهێنا. عەنزە کە شەمەڕ لە بیابانی شامەوە وەدەردەنێ

---

[177] طه الهاشمي (المصدر السابق) ص ٥٥

[178] Henry Field (The anthropology of Iraq)part I, NO 2 P253

[179] JAMALI (New Iraq)p 121

[180] دائرة الاستخبارات البريطانية (تقير سري عن العشائر و السياسة) ترجمة عبدالجليل الطاهر – ص ١٥٣

بەدوای دێت بۆ ناوچەی جەزیرە، چەندین جەنگی لەنێوان ئەو دوو هۆزە بەرپا دەبێت کە تا ئێستاش نموونەی لەیادەوەری ماوەتەوە[181].

لە کۆتاییدا شەمەڕ توانی لەجەنگەکان سەرکەوێت، لەرێگای فوراتەوە عەنزەی وەدەرنا، بەمشێوەیە فورات بەربەستی نێوانیان بوو، عەنزە لە بیابانی شام نیشتەجێ بوو، جەزیرەشی بۆ شەمەڕی نەیاری جێهێشت. ئەوەی تێبینی دەکرێت عەنزە پارێزگاری لەزۆرێك لە بەها بەدوەکانی خۆی کرد. لەزۆر حاڵەتەکەدا هێشتا بەدوای لەوەڕگای بیابان دەگەڕێت، حکومەتی عێراق تا درەنگ سەرانەی بەو هۆزە دەدا، بۆ پارێزگاریکردن لە کاروان و ئەو ئۆتۆمبیلانەی بە ناوچەی ژێر دەستی ئەو هۆزە تێدەپەڕین[182].

کەچی شەمەڕ بارودۆخەکەی زۆر لە عەنزە جیاوازە. حکومەتی عوسمانی لەسەردەمی مەدحەت پاشاوە ویستویەتی دەستەمۆی بکات و هانی بدات بۆ ئەوەی پیشەی کشتوکاڵ بکات. شێخ فەرحان شێخی شەمەڕ بۆ ئەستنبول چوو لەوێی خوێند، دواتر کە گەڕایەوە حکومەت هەندێك زەوی کشتوکاڵی پێدا. مووچەیەکی بەبری ٢٠ هەزار قورش پێدا کە لە بەروبوومی کشتوکاڵی وەری دەگرت. لقەکانی هۆزەکەی لەدەوری کۆبوونەوە کاری کشتوکاڵیان دەکرد و وازیان لەشەڕ وتالأن هێنا.کەچی دواتر حکومەت ئەو مووچەی بەزۆر زانی ، مووچەکەی بڕی. بەمەش هۆزەکە گەڕایەوە سەر خوەکەی پێشووی[183].

دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانەوە شەمەڕ، جارێکی دیکە گەڕایەوە سەر کشتوکاڵ. ئێستا تێبینی ئەوە دەکەین هەندێك لەسەرۆك هۆزەکانی خاوەن زەوی کشتوکاڵین وحەزیان لەژیانی سەقامیگری و خۆشگوزەرانییە. تەنانەت نەوەیەکی نوێ لەنێویاندا پێگەیشتووە دەچنە قوتابخانەی نوێ، لەشارەکان دەژین. لە جلوبەرگ و ئۆتۆمبیل و خواردن کەشخە و خۆشگوزەرانن.

---

[181] هاشم السعدی (جغرافیة العراق الحدیثة) ص ٩٨-٩٩

[182] متی عقراوی (المصدر السابق) ص ٢٥٥

[183] عباس العزاوي (تاریخ العراق بین احتلالین) ج ٧ ن ص ٢٣٦

کاتێـك دەگەڕێتـەوە سـەر تـەمیم دەبیـنین، هـەنگاوێکی دوورتـر ڕۆیشـتوون. سـەرۆکەکانی ئـەو هـۆزە لـە ئاسـتێکی بـەرزی کەشـخەیی و خۆشـگوزەرانی دان، تەنانەت هەندێکیان سەرەڕای کشتوکاڵ، کاری بازرگانی دەکـەن. منداڵەکانیشـیان لەکۆشکی گەورە دەژین و جلی فەرەنجی (ئەورووپی) دەپۆشن و هاموشـۆی یانـە و مەلهاکان دەکەن.

هاوڕێیـەکی ئاگـادار باسـی ئـەوەی بـۆ کـردم، لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتەم تەمیمیەکان نەیاندەزانی کشتوکاڵ چییە، بـۆ بـژێوی خۆیـان پشـتیان بەمـەڕداری دەبەسـت. هەنـدێك لەسـەرۆکەکانیان ژمارەیـەکی دیاریکراویـان حوشـتر بـۆ شـانازیکردن هـەبوو. کەچـی شـەمەر پشـتیان بەحوشـترەوانی دەبەسـت، بۆیـە سوکایەتی بەتەمیم دەکرد و بە (شاویە) نـاوی دەبـردن و لـە پێگـەی کۆمەڵایـەتی ئەوانی کەم دەکردەوە.

تەمیم کاری کشتوکاڵی نەدەکرد، تـا ماوەیـەك بـەر لەجـەنگی یەکـەمی جیهـان، دواتر بە کشتوکاڵی دانەوێڵە دەستی پێکرد و لـەدوای ئەمـەش دەسـتیکردووە بـە کشتوکاڵی سەوزە، وا مەزندە دەکەم تەمیم و دواتریش عـەنزە لـەدوای تەمیمـەوە هەمان ڕێگەیان گرتبێت.

وا خـەیاڵ دەکـەم، ئـەو هۆزانـەی بـەر لەتـەمیمیش هـاتوون بـەو قۆناغانـەی گەشـەکردن تێپـەڕیون کـە تـەمیم پێیـدا تێپـەڕیوە. سـەرەتا لـە بـەدو بـووە حوشترەوان بووە، دواتر بۆماوەیەکی درێژ یان کورت (شـاویە) بـووە واتـە مـەڕدار بـووە. دواتـر دەسـتیکردووە بەچـاندنی دانەوێڵـە، لـەدوای ئەمـەش کشـتوکاڵی سـەوزەی کـرددووە، لـەدوایین جـاریش دا گامێشـەوان و هەنـدێك پیشـەی دیکـەی شارسـتانی کـردووە. ئەمـە زنجـیرەی چـەند ئەڵقەیەکـە، بـەدوای یـەکترەوە دێـن. هەرچەندیش ئەو هۆزە هەنگاوی دوورتری لەو زنجیرەیـە نابێـت، ئـەوا بەبەرچـاوی ئەو هۆزەی دوای ئەو دێتە عێراق پێگەی کۆمەڵایەتی دابەزیوە.

هۆزەکانی بەدو لەبیابان، ڕقیان لەهەموو ڕووخسـارەکانی شارسـتانیەتە، بۆیـە لـە یەکێك لەپەندەکانیان هاتووە:" ئەگـەر بـەدو شارسـتان بێـت بـەدرەفتار دەبێـت" هۆزی بەدو، بەپێی توانا دەیەوێ لە کشتوکاڵ خۆی بـەدوور بگرێـت. لەوانەشـە وا

بزانێت کە کشتوکاڵەکە سەری داوەکەیە، ئەگەر تووشبوو ئەوا تووشی تەوژمەکە دەبێت و تادوایی لەگەڵ دەبێت.

جا تێبینی دەکرێت تەمیم قۆناغی بیابانشینیەوە بۆ قۆناغی شارستانی، بەماوەیەکی کورت بڕیوە. هۆکارەکەش ئەوەیە تەمیم کاتێکی درەنگ هاتە عێراق. ئەمەش ئەو سەردەمە بوو تازە سەرەتاکانی شارستانیەتی نوێ لەعێراق بەرەبەرە بەدی دەکرا. کەچی ئەو هۆزانەی پێش تەمیم هاتبوونە عێراق حکومەتێك لاواز و شارستانیەتێکی نزمیان بینیبوو. بۆیە زۆر بەسستی بەرەو شارستانی دەڕۆیشتن.

بەرمیلی تورشیات:

پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد، ناوچەی جەزیرە، وەك دەروازەیەکی عێراقە بۆ ئەو هۆزانەی لە بیابانەوە دێن، بۆیە هۆزەکانی ئەم ناوچانە زیاتر پابەند بە بەها بەدوەکانی خۆیانەوە، کەمتر لە هۆزەکانی ناوچەی نیشتەنیەکان تێکەڵ دانیشتوانە کۆنەکان دەبن. لە باکوری جەزیرەوە ئەو هۆزانە دەژین کە تازە لە بایابنەوە هاتوون، هێشتا پارێزگاری لە شوانکارەیی و کۆچکردن دەکەن. ئەوان لە خێوەتی دروستکراو لەتووکی حوشتر دەژین، هەروەك بەدوەکانی بیابان. هەر چەندیش بەرەو باشوور شۆڕبینەوە، ئەو دەبینین هۆزەکان شوانکاریی و ڕەشماڵنشینی جێدەهێڵن و دانەوێڵە دەچینن و لە خانوچکەی لەقوڕ دروستکراو دەژین.

کاتێك دەگەینە لێواری هۆرەکانەوە، دەبین خانوچکەی لە قامیش دروستکراو شوێنی خانوچکەی قوڕ دەگرێتەوە. لەوێش لەگەڵ چاندنی گەنم و جۆ، برنج دەچێنرێت. وەك دەزانرێت برنج بەهایەکی ئابووری بەرزی هەیە، هۆزەکانیش بۆ فرۆشتن لەبازاڕەکان دەیچێنن. ئەمەش وا دەکات ئابووری نەختینەیی لەنێو هۆزەکان بلاوبێتەوە، کە دواجار لە بەهای بیابانشینی دووری دەخاتەوە.

کاتێکیش دەگەینە ئەوپەڕی باشوور، کە بەسرای خاوەن بێستانەکانی خورمایە. ئەوا دەبینین پابەندبوون بەهۆز و بەهاکانی بیابانشینی دەگاتە ئەوپەڕی لاوازی، چونکە ناوچەی هۆزگەرایی نییە وەك هنری فیلد ئاماژەی بۆ کردووە. لێرەدا دەکرێت عێراق بە دەفری ترشاندن(بەرمیلی تورشیات ناوی دەبەین) بشوبهێنین،

لەسەری باکوورەوە ئەو هۆزە تەڕ وتازانەی تێدایە کە تازە لەبیابانەوە هاتوون. هەرچەندیش بەرەو قوڵایی بڕۆین ئەوا دەبین هۆزە تازەکان تێکەڵ بە هۆزە کۆنەکان دەبن، وەك یەکتر دەبن لەرووی دوورکەوتنەوە لە بەهاکانی بیبانشینەوە.

رەچەڵەکی هۆزەکانی باشوور:

کاتێك بەنێو هۆزەکانی ناوچە نیشتەنییەکان دەگەڕێین، دەبینین زۆربەیان رەچەڵەکی خۆیان بۆ رەگوریشتەی بەدوی کۆن دەگێڕنەوە. هەر هۆزێکیش دەیەوێ رەچەڵەکی خۆی بداتەپاڵ کەسایەتی و هۆزێکی ناسراو. بۆ نموونە خەزعەلییەکان خۆیان دەگێڕنەوە سەر سولیمانی خوزاعی، خەفاجی بۆ ئەبوعوبەیدە بن جەراح، ئال ئیبراهیم بۆ ئیبراهیمی بن مالکی ئەشتەر، ئال فتلە بۆ ئەنەسی کوڕی مالیك، بنوحەکیم بۆ عەممار کوڕی یاسر، ئال شبل بۆ شەمەر، غزالات بۆ عەنزە، زوبەید بۆ حمیر، ئەلبو محمەد بۆ عزە[184].

مایەی شانازی هۆز دەبێت، شێخەکەی بۆ خەڵك باس لەرەچەڵە عەرەبییەکەی هۆزەکەی بکات. جارێك لەگەڵ کۆمەڵێك قوتابی چووینە لای شێخێك لەنزیك قەزای (عفك) ئەو باسی ناوی باب و باپیرانی کرد، زیاتر لە دە دانەی ژمارد، زۆر بەوردی ئەزبەری کردبوو. باسی لەوە کرد کەی هۆزەکەیان هاتۆتە عێراق و دواتریش باسی سەروەرییەکانی هۆزەکەی کرد. وەك دەردەکەوێت ئەمە نەریتی زۆرینەی شێخی عەشیرەتەکانی عێراقە، بەتایبەتی لە ناوچە نیشتەنییەکان.

لەوانەیە یەکێك لێرەدا بپرسێت: تا چەند دەتوانین متمانەی بەراستی رەچەڵەکی هۆزەکان بکەین؟ ئەگەرهاتوو دروست بێت، ئەی کەواتە پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان لەکوێن؟

ئێمە دەزانین دانیشتوانی عێراق، لەکاتی فەتحکردنی دا لەلایەن ئیسلامەوە، چەند ملیۆنێك بووە. هەندێك لەمێژوونووسان زێدەڕۆیی لەو ژمارەیە دەکەن ودەڵێن نزیکەی سی ملیۆن بووە. ئەو دانیشتووانەش پاشماوەی سومەری، ئەکەدی، عاموری، کلدانی، کاشی و فارس و نەتەوەکانی دیکە بووە، ئەوانە بە نەبەتییەکان

[184] عبدالجبار فارس (عامان في العراق الاوسط) ص ٧٧-٨٧

ناودەبران (النبط) ئایا ئەوانە بۆ کوێ چوون؟ ئەی رەچەڵەکی کۆنیان چی بەسەرهات؟

من وا خەیاڵ دەکەم، ئەوانە لەو هۆزە عەرەبیانە تواونەتەوە کە لەبیابانەوە هاتوون. لەرێگای هاوپەیمانی ووەلائەوە چوونەتە ریزی ئەو هۆزانەوە. دواتریش بەتێپەڕبوونی رۆژگار رەچەڵەکی کۆنیان لەیاد دەکەن، بەپێی هەر هۆزێك رەچەڵەکی عەرەبی وەردەگرن. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو رەچەڵەکە عەرەبیانەی کە شێخەکان باسی دەکەن، لەسنوورێکی دیاریکراو دروستە. سەبارەت بەشێخ وچەند کەسێکی دەوروبەری دروستە، بەڵام سەبارەت بەتەواوی هۆزەکە ئەوا لەوانەیە زۆرێك لەوان سەر بەرەچەڵەکی دیکە بن.

روونترین نموونە کە دەکرێت لەوبارەیەوە ئاماژە بۆ بکەین، هۆزی ئەلبو محەمەد، ئەو هۆزە لەدەوروبەری عمارە نیشتەجێن. ئەو هۆزە ئەمڕۆ بریتیە لە یەکێتیەکی گەورە لەچەندین پشت وعەشیرەتی دیکە پێکهاتووە. هەموویان رەچەڵەکی خۆیان دەبنەوە سەر پیاوێك ناوی محەمەد بن حەسەنە، ئەو پیاوە لە هۆزی عزە بووە کە لە باکوری بەغدا لە لای رۆژهەڵاتی دیجلەوە بووە. لە بەر ناکۆکییەك هۆزەکەی جێدەهێڵێ وبەرەو عمارە دەچێت، لەوێ خوشکی یەکێك لە شێخەکانی فریجات دەهێنێ، ئەو پیاوە زۆرزان و پاڵەوان بووە، لە ئەنجام دەبێتە تۆی هۆزێکی گەورە وبەهێز کە ئەمڕۆ بەهۆزی ئەلبو محەمەد دەناسرێت. ئاسان نییە ئێستا وێنای ئەوە بکەین هەموو پیاوانی ئەلبو محەمەد لە رەچەڵەکی ئەو محەمەدەن کە باسمان کرد، بۆچوونی دروست ئەوەیە زۆرێك لەوان پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان بن، لەرێگای هاوپەیمانی و وەلائەوە چووبنە ریزەکانی ئەلبومحەمەدەوە. بۆئەوەی پارێزگاری لەخۆیان بکەن.

بەسەرهاتێکی خۆش لەو بارەیەوە هەیە، نووسەری ناسراو ئیبراهیم ساڵح شوکر ماوەیەك لەساڵی ١٩٣٤ ، قایمقامی قەزای (قەلعەی ساڵح) بووە، کە سەر بەشاری عمارەیە. ئەو نووسەرە گومانی لەعەرەبێتی هۆزی ئەلبو محەمەد دەکرد، پێیوابوو

لەرەچەڵەك هیندی یان تورکمانی بن، بەڵگەشی ئەوەبوو سیمای کەسانی ئەو هۆزە لەسیمای عەرەبەکان ناچێ[185].

دانیشتووانی هۆڕەکان:

وتمان ناوچەی نیشتەنیی لەعێراق، هۆڕەکانی تێدا زۆرە، ئەمەش دەبێت هۆی گۆڕینی ڕێڕەوەی رووبارەکان. جوگرافیناسی عەرەب بە (بەتائیح) ناوی دەبەن ئەمەش لەزمانی کۆندا بەمانای وشەی هۆڕ دێت کە ئێستا لەشێوەزاری عێراقییەکان بەکاردێت.

وەك دەردەکەوێت هۆڕەکان ئەو ناوچانەن کە زۆرینەی پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان پەنایان بۆ بردووە. تیسیگەر دەڵێ" هۆڕەکان هەر لەسەردەمە کۆنەکانی مێژووەوە پەناگەی نەتەوە ژێرکەوتووەکان بووە. ئەنجامدانی کردە سەربازی لەو ناوچانە سەختە. ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی جیهانیش ئەمەی سەلماند کاتێك بەریتانیا ویستی مەعیدییەکان(معدان) دەستگیر بکات، کە هیلاکیان بۆ بەریتانیا دروست دەکرد[186]... ئەمڕۆ هەندێك لقی گەورە و بچووکی هۆزی ئەلبو محەمەد لە هۆڕەکان دەژین وەك شدە و ئەلبونەسروڵلا، هەروەها هۆزەکانی بەنی ئەسەد و بەنی خەیقان و زۆرینەی عەشیرەتی فەرتوسیش لە هۆڕەکان نیشتەجێ هەموو ئەمانە مەعدانن و هەر یەکێکیش خۆی دەگێڕێتەوە سەر ڕەچەڵەکێکی عەرەبی وەك هۆزەکەی بانگەشەی بۆ دەکات. هەرچەندە لەراستیدا لەوانیە سەر بەرەچەڵێکی دیکە بن، لەبەر ئەوەی هۆزە گەورەکانی عەرەب لەهەر شوێنێکدا هۆزە لاوازەکان هەڵدەمژن لەپێناو پاراستنیان. بۆیە حیکمەت لەوەدانییە کە ئەو قسانەی مەعدان قبوڵ بکەین کە لەبارەی ڕەچەڵەکی خۆیانەوە دەیکەن. عەشیرەتی (الشغبانیە) و هەندێك لە تاکەکانی فریجات ئیعتراف بەوە دەکەن کە ڕەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر سابئییەکان"[187].

---

[185] المصدر السابق ، ص ٢١-٦٢

[186] مەعیدی بە کەسێکی دانیشتوانی هۆڕەکان دەگوترێت کۆی وشەکە دەبێتە(معدان) لەزمانی عەرەبیدا. لەچەندین سەرچاوەی گرنگی مێژوویی باسی دانیشتووانی هۆڕەکان کراوە. بە گامێشەوانی بەناوبانگن. وەرگێر

[187] ولفرد ثیسیغر (المعدان او سكان الاهوار) – ترجمة باقر الدجيلي –ص ١٥-١٦

تیسیگەر باس لە رووداوێكی هاوشێوەی ئەمە دەكات كە لەعومان روویداوە. لەوێ كۆمەڵێك لە بلوشەكان هەیە، دواتر چوونەتەپاڵ هۆزی وەهیبەی عەرەبی. دوای تێپەڕبوونی رۆژگار ئەوان بانگەشەی ئەوە دەكەن كە رەچەڵەكیان هەمان رەچەڵەكی هۆزی وەهیبە. چوونەوە سەر رەچەڵەكێكی بەناوبانگی عەرەب، لەرۆژهەلاتی ناوەڕاست گرنگی خۆی هەیە وەك رەچەڵەكی نۆرماندییە لە بەریتانیا[188].

هەندێك لەتوێژەرانی ئەنسرووپۆلۆژی لەوانە هینری فیلد و سیتن لوید پاڵپشتی بۆچوونەكەی تیسگەر دەكەن. بۆ نموونە سیتن لوید تێبینی هەندێك لێكچوون دەكەن لەنێوان دانیشتووانی هۆرەكان و نەتەوە كۆنەكان، لەرووی پێوانەی سەر و كەلوپەلە كشتوكاڵییەكان. ئەو لەبارەی دانیشتوانی هۆرەكانەوە دەڵێ" ژیان و بارودۆخیان تا رادەیەكی زۆر لە ژیانی هۆزەكانی كۆن دەچێت. دیوەخانە بازنەیی و جوانەكانی شێخەكانیان كە بە كەنیسەكان دەچێت، هەمووی لەقامیش و قوڕ دروست كراوە، تارادەیەكی زۆر بە پەرستگاكانی سۆمەڕ دەچێت لە هەزارەی چوارەمی پێش زایینەوە"[189].

كردەی تۆماركردن (الكتبة):

مەبەست لە (الكتبة– نووسین) كە ئێستا لە گوندەكانی عێراق بەكاردێت، نزیكە لە مانای هاوپەیمانی و وەلا كە لەزمانی عەرەبی كۆن هەیە. دكتۆر شاكر مستەفا سەلیم توێژینەوەی بابەتی كیتبەی لە هۆرەكانی چبایش (الجبایش) كردووە. لەو هۆرانەدا دەسەلاتی بەنی ئەسەد زاڵە. ئەو هۆزە بەهێزە هەر لەسەردەمێكی دوورەوە بۆتە كرۆكی یەكگرتنێكی هۆزگەری گرنگ، بۆیەش هۆزە لاوازەكان لە رێگەی كیبتەوە رەچەڵەكیان وەردەگرت. دكتۆر شاكر دەڵێ" وشەی كیتبە لە زمانی عەرەبی لە وشەی (الكتابە – نووسین) وەرگیراوە. وەك زاراوەیەك بۆ ئەوە بەكاردێت، خێزانێك یان بنەماڵەیەك رەچەڵەك لە هۆزێك وەربگرێت، ئەم كردارەش بە نووسین تۆمار دەكرێت. ئەم شێوازی تەبەنی كردنەش هەندێك

---

[188] المصدر السابق ، ص ١٦

[189] شاكر مصطفى سليم (الجبايش) ج١، ص ٢٦

ئیمتیاز بە خێزان یان بنەماڵەکە دەدات، لەبەرامبەریش هەندێك ئەرکی دەخاتە ئەستۆ. بەمەش هۆزە تەبەنی کراوەکە لەگەڵ هۆزە سەرەکییەکە یەکسان دەبێت. کۆمەڵێك هۆکاریش لەدوای ئەو دیاردەوە هەیە کە تا رابردوویەکی نزیك بەشێوەیەکی فراوان ئەنجام دەدرات. بەشێوەیەك هەموو لقەکانی ئێستا بەلقەکانی بەنی ئەسەدیشەوە، لە بنەڕەتدا بۆ هۆزی دیکە دەگەڕێتەوە".

" کاتێك جەنگەکانی هۆز لە رابردوودا درێژخایەن بووە، ئەوا لایەنە لاوازەکانی عەشایەری پەنایان بردۆتە بەر بەنی ئەسەدی بەهێز، بۆ ئەوەی لەژێر چاودێری ئەوان بژین و لەرێگای تەبەنییەوە لەگەڵ ئەوان تێکەڵدەبوون. لەگەڵئەوەی ئەو تێکەڵبوونە لەسەردەمێکی دوورەوە روویداوە، لەبەرئەوەی بەرەچەڵەکبوون بۆ بنەڕەتێکی غەریب کاریگەری بۆ پێگەی کۆمەڵایەتی بنەماڵە یان پشەکە دەبێت، ئەوا ئاسان نییە جیاوازی بکەین لەوەی کامە بنەماڵە بنەڕەتە یان کەمەیان هاتۆتە ناو هۆزەکەوە. لەگەڵئەوەشدا بینیمان زۆر پشت و سك لەناو هۆزەکان غەریبن"[190]

پرۆسەی تۆمارکردنی رەچەڵەك تەنها لە ناوچەی چبایش نییە، بەڵکو لەسەرتاسەری گوندەکانی عێراق بڵاوە. لەراستیشدا ئەمە پرۆسەیەکی سادە نییە، وەك لە رووخسارە دەرەکییەکەی دیارە، بەڵکو کاریگەرییەکی کۆمەڵایەتی گەورە هەیە. تەنانەت بڕوای ئەوەم هەیە، یەکێکە لە هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی بەهای بیابانشینی لەنێو دانیشتوانی عێراقدا.

ئەو هۆزە لاوازە کە دەیەوێ لە رێگای کیتبەوە بچێتە ریزی هۆزێکی بەهێزەوە، خۆی بەناچاری لەوە دەدۆزێتەوە هەندێك بەهای ئەو هۆزە قبوڵ بکات، ئەو هۆزەی دەیەوێ رەچەڵەکی هۆزێکی دیکە وەربگرێت ئەوا دەبێت لە بەها کۆمەڵایەتییەکانی لاسایی بکاتەوە، بۆ ئەوەی بچێتە ریزی ئەوانەوە لەسەر ئەوان هەژمار بکرێت. لەوانەیە لەوەدا سەرکەوتوو بێت یان ژێرکەوتووبێ، بەڵام بەهەر شێوەیەك هەوڵ دەدات لاسایی بکاتەوە.

---

[190] المصدر السابق ج ١ ١٣٧- ١٣٨

یەکێتی هۆزەکان:

ناوچەی نیشتەنیی لەسەردەمی عوسمانییەکاندا بەدەرکەوتنی کۆمەڵێك یەکێتی بەهێزی هۆزەکان بەناوبانگ بوو. ئەو یەکێتیانە وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە شێوەی حکومەتی بچووك دەردەکەوتن. ئەو یەکێتیانە زەوییەکانیان دابەش دەکرد، تخوبیان دەکێشا. سەرانە وباجیان وەردەگرت. تەنانەت زۆربەی کارەکانی حکومەتیان دەکرد وەك ئەوەی دامەزراوەی سەربەخۆی حکومەت بن[191]. هەر ئەو یەکێتیانەش ململانێیان لەنێوان خۆیان دەکرد و لەگەڵ یەکتر دەجەنگان، هەر یەکێکیش لەوان دەیویست لەسەر حسێبی دراوسێیەکەی فراوان بێت. حکومەتی عوسمانیش بایەخی بەو کێشانە نەدەدا مادامێکی باجی خۆیان دەدەن. لەوانەشە هەر حکومەت هەندێك جار هانی ململانێ و کوشتاری نێوانیانی دابێت. ئەمەش بەپێی وتەیەی دەڵێ" پەرت بکە و زاڵ بە". سەرۆکی بالآی یەکێتیەکەی هۆز بەپێدانی برێك پارەی ساڵانە خاکەکەی ژێر دەسەلآتی زامن دەکرد، دوای ئەمەش سەرپشك بوو لەوەی چی لەهۆزەکانی ژێر دەستی خۆی دەکات. زۆرجاریش بەزیادکردنی سەرانە ستەمی لێ دەکردن. پاسەوانە تایبەتەکانیشی فرمانەکانیان جبەجێ دەکرد.

هەندێك جار لەسەر ئەو برە پارەیەی ساڵانە، ناکۆکی دەکەوتە نێوان حکومەت وسەرۆك. تەنانەت شەڕیان لەنێوان بەرپادەبوو. کاتێك حکومەت هەستی بەوە دەکرد لەبەرامبەر سەرۆك لاوازە، ئەوا بەهەرحاڵ بەکەم رازی دەبوو[192]، کەچی ئەگەر حکومەت دەیزانی بەهێزترە ئەوا لێی دەدات و شەڕی لەگەڵ دەکرد، تەنانەت سەرۆکایەتیشی بۆ شێخێکی دیکە دەگواستەوە.

بەناوبانگترین یەکێتیش کە لەسەدەی هەژدەم لەناوچەکە زاڵبوو، ئەوا یەکێتی خەزعەلییەکان و مونتەفەق بوو لە دیوی فوراتەوە، بەنولام و زوبەید بوو لە بەرەی دیجلەوە. لە سەدەی نۆزدەهەمیش یەکێتی ئەلبو محەمەد لەدەوروبەری عمارە

---

[191] عبدالرزاق الحسني (العراق قديما و حديثا) ص ١٥٤
[192] عباس العزاوي (المصدر السابق) ج٧ ص ٢٤٩

دەرکەوت، دەسەلأتێکی گەورەی پەیداکرد، بەشێوەیەك توانای تۆپهاوێژی هەبێت و لە جەنگەکانی بەکاریان بهێنێ"[193].

ئەوەی هاوکاری دروستبوون وزاڵبوونی ئەو یەکێتیانەی لە ناوچەکە کرد، زۆری هۆرەکان بوو. کاتێك حکومەت بۆ تەمێکردنیان دەهات ئەوا ئەوان بەرەو هۆرەکان پاشکشەیان دەکرد، لەوێش ناسەقامگیریان دروست دەکرد و رێگریان دەکرد. عەباس عەزاوی مێژوونووس لەو بارەیەوە دەڵێ" کاتێك والی عومەر پاشای سەردار لەساڵی ١٨٥٧ هاتە عێراق پێیوابوو دەتوانێ بەسوپاکەی بەسەر ئەو ناوچەیە زاڵ بێت، کەچی دواجار دەرکەوت هەڵەبوو. گەورەترین رێگریش لەوەدا بوونی هۆرەکان بوو کە کۆسپ بوون لەبەردەم سوپا"[194].

ئاستەکانی شەرەف:

شایەنی ئاماژە پێدانە هۆزەکانی بەدو ئەوانەی لەسەر شوانکارەیی و کۆچکردن دەژیان، ژمارەیان لەناوچەکانی نیشتەنی زۆر بوو، بەلآم لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە ژمارەیان کەم دەبۆیەوە. تەنانەت ئێستا بوونیان لەو ناوچەیە دەگمەنە. ئەوان ژیانی بیاباننشینیان جێهێشت و کشتوکاڵیان کرد بە پیشەی خۆیان، لەگەڵئەوەشدا هێشتا پابەند بە زۆرێك لەبەها کۆنەکانی بیاباننشینەوە. ئەوان بەفیز و خۆ بەزلزانینەوە سەیری هۆزەکانی دیکە دەکەن. بۆ ئەوەی خۆیان لە هۆزەکانی دیکە جیاواز بکەنەوە، ئەوا خۆیان لەکاری گامێشەوانی و کشتوکاڵکردنی سەوزە و راوەماسی بەدوور دەگرن. ئەو پیشانە بە تێڕوانینی ئەوان زۆر نەنگییەکە، چونکە وا لە خاوەنەکانیان دەکات وەك دێوەرە بن کەلوپەلەکانیان لە گوندان بگێڕن.[195]

لە شێخی یەکێك لە هۆزە رەسەنەکانی فوراتی ناوەڕاستم پرسی: بۆچی رقتان لە بەقاڵە؟ لە وەڵام وتی: بەپاڵ لەسەر تەرازوو دەژی ئەمەش عەیبە. دەردەکەوێ شێخ مەبەستی بوو بڵێ: بەقاڵ لەبری چەك، تەرازوو هەڵدەگرێت. ئەمەش پێچەوانەی پیاوەتی و پاڵەوانێتیە.

---

[193] Jamali (new iraq) p 128

[194] عباس العزاوي (المصدر السابق) ج ٧، ص ١٢٤

[195] شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج٢ ص ٥٦٢-٥٦٥

کەسێك ئەگەر لە هۆزە رەسەنەکان بێت، ئەو لە کەناری رووبارەوە دەوەستێت و (فالەکە)[196]ی بەدەستەوە دەگرێت، بۆئەوەی ماسییەك یان چەند ماسییەك راو بکات، نایەوێ ماسی بە تۆڕ راوبکات، چونکە تۆڕ ماسییەکی زۆر دەگرێت، ئەو کاتە ناچار دەبێت ماسییەکان لە بازاڕ بفرۆشێتەوە، کەچی فالە تەنها ژمارەیەکی کەمی ماسی پێ راو دەکرێت، تەنها بەشی خۆراکی خۆی و خێزانەکەی دەکات. ئەوەی شایەنی باسە فالە لە گوندە عێراقییەکان وەك چەکێك بووە. وەك حەربەییەکە سێ دەمی تیژی هەیە، زۆرجار لەکوشتارەکان بەکارهاتووە، بەلأم تۆڕەکان هی بەقاڵە بێهێزەکانە.

لە گوندەکاندا چوار توێژی بێزراو هەیە. لەهەموویان بێزراوتر (بەرگدروەکانن) دوای ئەوان، ئەو جووتیارانەن کە سەوزە دەچینن، لەزمانی عێراقییەکان بە (حساوییەکان) ناودەبرێن، دواتر ماسیگرەکان دێن کە(بەربەرەکان) ناودەبرێن و دواجاریش مەعدان دێن، ئەمانەش ئەو کەسانەن گامێشەوانن.

رقبوونەوە لەوانەی رستن و چنین دەکەن:

ئەوەی جێگای سەرنجە جیاوازییەکی زۆر لە پێگەی کۆمەلأیەتی ئەو کەسانە هەیە، کە حەسیری قامیش دەچنن، لەگەڵ ئەو کەسانەی رستن و چنین دەکەن یان کاری دیکەی دوورمان دەکەن. حەسیرچنەکان پێگەیان لەو کەسانە کەمتر نییە کە دانەوێڵە دەچێنن، کەچی ئەوانەی رستن وچنین دەکەن هیچ کەسێك لە قێزەوەن بوون پێیان ناگات. ئەوانەی خۆیان بە رۆڵەی هۆزە رەسەنەکان دەزانن کچ بەوان نادەن وکچیشیان لێ ناخوازن. تەنانەت ئەگەر شەڕوکوشتار دروست بوو، پێویست ناکات بەرگدروو وئەو جۆرە پیاوانە بەشدار بن، ئەوان لەگەڵ ژنان دادەنیشن و لەجەنگدا داوای هیچ هاوکارییەکیان لێ ناکرێت، هەرچەند هاوکارییەکەیان کەمیش بێت.

دکتۆر شاکر سلیم لەبارەی رقبوونەوە لەبەرگدرووەکان پرسیار لەشارەزاییەکی نەریتە عەشایرییەکان دەکات، ئەویش وەلأمی دەداتەوە و دەڵێ: بەرگدرووەکان

[196] فالە ئامێرێکی وەك (شنە)ی کوردەوارییە، چەند سەرێکی هەیە، پێشتر لە باشووری عێراق بۆ راوە ماسی بەکارهاتووە. شەریشی پێکراوە.- وەرگێر

لەرووی رەچەڵەکەوە عەیبدارن، درۆ زۆر دەکەن، ئەوان ئەستۆپاك نین، ئەوان خشڵەکانی حوسێنیان دزی. شاهێدحاڵیان لەسەر مەریم کرد کاتێك منداڵی بوو. زۆر کاری بێزراویان کردووە، لەمێژوودا تۆمارکراوە"[197].

وەك دەردەکەوێت ئەو بیانوانە دروستکراون، هۆزەکان بۆ رقی خۆیان لە بەرگدرووەکان دەیکەنە پاساو. لەراستیدا رقبوونەوە لەبەرگدروو و ئەوکەسانەی چنین دەکەن، نەریتێکی کۆنی بەدوەکانە، بەدو لە دێر زەمانەوە ئەگەر جنێوی دەدا دەیگوت (بەرگدرووی کوڕی بەرگدروو). سەرچاوەی ئەو رقبوونەوەیە ئەوەیە پیاوی بەرگدروو کارێك دەکات کە لە بنەڕەتەوە هی ژنانە، جگە لەمەش لەبری ئەوەی بە شمشێر و بازوو بژیت، بەدەستی خۆی دەژی. ئەوان پەندێکیان هەیە دەڵێ" بەرگدروو لەژیانی خۆی مشکێکی نەکوشتووە".

سەبارەت بەجیاکردنەوەی حەسیرچن، و ئەوکەسانەی رستن و چنین دەکەن، ئەوا بە بڕوای من بۆئەوە دەگەڕێتەوە حەسیرچن، وەك ئەو کەسەیە کە دانەوێڵە دەچێنی، هێشتا پەیوەستە بە بەهاکانی بیابانشینەوە. ئەو لەگەڵ ژنان دادانیشێ و تەرازوو بەکارناهێنێ. ئەو حەسیرێکی زۆر بەرهەم دەهێنێ، دواتر کۆی دەکاتەوە بەیەکجار بە بازرگانی دەفرۆشێ. ئەو بە دانە لە بازاڕەکانی نافرۆشێ، مامەڵەی کڕین و فرۆشتن لەسەر حەسیر ناکات، بۆیە وەك ئەو کەسەیە کە لە وەرزی دروێنەدا دانەوێڵەکەی دەفرۆشێ.

هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست:

پێشتر عێراقمان لەرووی تێکەڵبوونی رەچەڵەکی هۆزەکان بە (بەرمیلی تورشیات) چوواند. ناوچەی نیشتەنییمان بە بنی بەرمیلەکەوە وەسف کرد. لێرەوە دەبێت هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست لەوە جیابکەینەوە. ئەو هۆزانە جیاوازییەکی زۆریان هەیە لەگەڵ هۆزەکانی کەناری دیجلەوە لەرووی رۆژهەلات و هۆزەکانی هۆرەکانەوە، لەرووی بێگەردی رەچەڵەك و توندی پابەندبوونیان بە بەهاکانی بەدوەوە.

---

[197] المصدر السابق ج٢ ص ٤٦٣

فوراتی ناوەڕاست دەکەوێتە لێواری بیابانەوە، بۆیە دەکرێت لەدوای ناوچەی جەزیرەوە بە دەروازەی دووەم دابنرێت، بۆ ئەو هۆزانەی لە بیابانەوە بۆ عێراق دێن. لەراستیدا زۆرێك لە هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست ماوەیەکی زۆر نییە هاتونەتە عێراق. ئەوان بەر لە هۆزەکانی جەزیرە هاتونەتە عێراق، بەڵام دوای هۆزەکانی دیجلە و هۆزی هۆرەکانەوە هاتوون.

شێخ فەریق مەزهەر فیرعەون ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە و هۆزەکانی عێراقی بۆ دوو جۆر پۆلین کردووە: جۆری یەکەمیان لە هۆزەکانی فورات و هۆزەکانی جەزیرە پێکهاتووە. بە تێڕوانینی ئەو ئەو هۆزانە هێشتا رەسەنایەتی عەرەبیان پاراستووە. کەچی جۆری دووەم هۆزەکانی دیجلەن، ئەو هۆزانە زۆرێك لە نەریت و خەسڵەتە باش و کۆنەکانی خۆیان لەدەست داوە، لەئەنجامی پەیوەندیان بەحکومەت و هامۆشکردنی شار و تێکەڵبوونیان بە خەڵکەوە[198].

وەك دەردەکەوێت دکتۆر شاکر سەلیم پاڵپشتی ئەو پۆلینکردنە دەکات و دەڵێ: زۆرێك لەو هۆزانەی لە دوورگەی عەرەبییەوە بەرەو عێراق هاتوون، هۆرەکانیان کردۆتە پەناگەی خۆیان، بەخێوکردنی گامێشیان کردۆتە سەرچاوەی بژێوی خۆیان. لەئەنجامی ئەمەشدا بۆ سەدان ساڵ دەچێت، پەیوەندیان لەگەڵ ژیانی بیابان پچڕاوە. سەرەڕای ئەمەش دەکرێت بەروونی تێبینی سیفەتەکانی بیابانشینی سروشتی و شارستانی بکرێت لە دانیشتوانی هۆرەکانی ناوچەی فوراتدا. ئەمەش لە ئەنجامی پەیوەندی بە دوورگەی عەرەبییەوە لە رێگای کۆچکردن و زەواجەوە. ئەگەر بە شێوەیەکی ناڕۆشنیش بێت ئەمە وایکردووە دانیشتوانی هۆرەکان بۆ دوو جۆر دابەش ببن، جۆری یەکەم دانیشتوانی رۆژهەڵاتن کە لە هۆرەکانی دیجلەن، جۆری دووەمیش لە رۆژئاوان، لەهۆرەکانی فوراتن[199].

هنری فیلد بۆ هەمان بۆچوون دەچێت. ئەو بڕوای وایە هۆزەکانی نیشتەجێی باشووری کوت لە بیابانشینی دابڕاون، یەکێك لەوان بەدو نییە، تەنها هۆزی بەنی

[198] فریق مزهر الفرعون (الحقائق الناصعة) ج ، ص ٢٢
[199] شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج١ ص ٢٠

لام نەبێت کە نیمچە بەدوە. ئەگینا ئەوانی دیکە مەیلیان بەلای فەرامۆشکردنی پەیوەندییەکانی هۆز هەیە، سەرقاڵی کشتوکاڵ و بەخێوکرتنی گامێش و کاری دیکەن[200].

دەبێت ئاماژە بەوە بدەین هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست، بەچاوی رقبوونەوە سەیری هۆزەکانی رۆژهەلاتی دیجلەوە دەکەن، بە (شروگییەکان) ناودەبرێن، ئەمەش لەزمانی عەرەبی لە وشەی(الشروق) یان (الشرق) هاتووە. بەمدواییە شروگییەکان گرنگییەکی کۆمەلآیەتی گەورەیان هەیە، چونکە زۆرینەی ئەو کەسانە پێك دەهێنن کە لە لادێ روودەکەن شارەکان. وەك دەردەکەوێت، لاوازبوونی پەیوەندییەکانی هۆزگەرایی لە لای هۆزەکانی دیجلەوە هۆکارێکی یاریدەدەر بووە لە کۆچکردن.

هۆزەکانی فورات هەردەم شانازی بەوە دەکەن کە زیاتر لە هۆزەکانی دیجلە هیمەتیان هەیە وهەستی شۆڕشیان بەهێزترە. کاتێك شۆڕش لەساڵی ١٩٢٠ لە فوراتی ناوەڕاست پەرەی دەسەند، هۆزەکانی دیجلە هێمن و لایەنگری حکومەتن. لە سالآنی ١٩٣٥– ١٩٣٦ یش هەمان هەڵوێستیان هەبوو. ئەوکات گوێبیستی یەکێك لە شێخەکانی دیجلە بووم، بە سەرسوڕمانەوە دەیپرسی: ئەو خەڵکە لەو شۆڕشە یەك لەدوای یەکانە چییان دەستدەکەوێت؟ مەبەستی هۆزەکانی فورات بوو، نەشیدەزانی هۆکارێکیان بەهێزی کولتوری بیاباننشینە لەلای ئەوان.

هەر هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست هاوشێوەی شروگییەکان، رقیان لە مەعدانیش دەبێتەوە. ئەوان خۆیان لە ژنخوازی مەعیدییەکان بەدوور دەگرن و رقیان لە ئاکاری ئەوان دەبێتەوە. مامۆستا جەعفەر خەلیلی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، باسی هەندێك جیاوازی نێوان مەعیدیەکان وئاکاری هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست کردووە. ئەو بۆچوونێکی سەیری شێخ عەبادی حوسێن ئال فتلەمان، لەبارەی مەعدانەوە بۆ دەگوازێتەوە کە وتویەتی: وشیار بە لەوە رازی بن مەعیدی پەنج بخاتە ناو کونی دیوار ماڵەکانتانەوە، چونکە ئەو پەنجەی لەکونی دیوارەکە داناوە، بەدەستەکەی دیکە ئاماژە بۆ جەماعەتەکەی دەکات وهاوار دەکات، زوو

---

[200] Henry field (op.cit) p. 260

وەرن فریا بکەون بۆ ئەوەی لەو کونە دەرگایەك دروست بکەین و تێیدا بچینە ناو خانووەکەوە[201].

لەوانەیە هۆزەکانی فوراتی ناوەڕاست لە رقبوونەوەیان لەمەعدان هەندێك لەسەرهەق بن، چونکە مەعدان ناتوانن وەك پێویست پارێزگاری لە بەهاکانی بیابانشین بکەن، لەوبارەیەوە تیسیگەر دەڵێ: نەریتەکانیان لە نەریتە یەکلاکەرەوەکانی بەدو جیاوازە، ئەوان لە میواندۆستی وەك ئەوان بن، ئەوان بێ ئۆقرەترن، نەریتی تۆڵەکردنەوە وەك ئەوەیە لەناویان نەبێت. ناوبانگێکی فراوانیان لە دزیکردن هەیە[202].

دانیشتوانی شارەکان:

سەرجەم قسەکانمان لەو بەشەدا، لەبارەی هۆزە جیاجیاکانی عێراقەوە بوو، کە چۆن رەچەڵەکیان تێکەڵ بە پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان بووە. ئێستا پێویستە قسە لەسەر دانیشتوانی شارەکان بکەین. بەر لەهەموو شتێك دەبێت بزانین زۆربەی شارەکانی ناوچەی نیشتەنییەکان، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم دانراون لەوانە: قەلعەی ساڵح، عمارە، مەجری گەورە، عەلی غەرەبی، کومەیت، شیخ سعد، کوت، نعمانیە، صویرە، عەزیزیە، شەترە، رفاعی، قەلعەی سوکەر، حمزە، شامیە، ئەبو صخیر، هیندیە، مەحمودیە. تەنها سێ شار لە سەدەی هەژدەم دانراون، ئەوانیش دیوانیە و سوق شیوخ و زوبێرە. تەنها یەك شار لەسەرەتای سەدە نۆزدەم دروست بووە ئەویش (حەی) یە. لەسەدەی بیستەمیش شاری هاشمیە و فەیسەڵیە دروستبووە.

ئەو دیاردە کۆمەڵایەتیە لەناوچەی نیشتەنییەکان جێگای سەرنجدانە. وەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد، لە گرنگترین هۆکارەکانی ئەو دیاردەیە، گۆڕینی رێرەوی رووبارەکانە لەناوچەکەدا. شارەکان هەردەم دەکەونە کەناری رووبارەکانەوە،

---

[201] أ ، س، ح (ال فتلة کما عرفتهم) ص ١١٣ " مامۆستا جەعفەر خەلیلی پێیوتم ئەو کتێبە لەنووسینی خۆیەتی. لەراستیدا ئەو کتێبە زۆر زانیاری کۆمەڵایەتی سوودبەخش لەخۆیەوە دەگرێت" — عەلی وەردی

[202] ولفرد تیسیغر (المصدر السابق) ص ١٤

کاتێك ڕێڕەوی رووبارەکە دەگۆڕێت، ئەوا شارەکەش بەرەو لەناوچوون دەچێت. ئەم دیاردە کۆمەڵایەتییە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر سروشتی ئەو شارانە هەبووە کە تازە دروستکراون. دانیشتوانی ئەو شارانە زۆرەیان لەهۆزەکانی دەوروبەرن، بە زاراوەی هۆزگەرایی بە (لەملوم) ، ئەوان لە هۆزی جیاجیاوە دێنە شار، لەگەڵئەوەشدا کەسانی دیکە بۆ کاسبی و بازرگانی دینە شارەکەوە. لەگەڵئەوەشدا هەموو ئەو دانیشتوانە ناچارن پابەند بن بە بەها و نەریتی هۆزەکانی دەوربەرەوە. زۆرجار شەڕ لەنێوانیان دروست دەبێت، تۆڵەکردنەوە و رقبوونەوە پەرە دەستێنێ، لەبەشی داهاتوودا باسی دەکەین.

کەچی کاتێك دێینە ناوچەی جەزیرە، یان ناوچەی دیالەوە، ئەوا دەبینین بەپێی تێپەربوونی ڕۆژگاریش رووبارەکان ڕێڕەویان جێگیرن. ئەمەش وایکردووە شارەکان لەکۆنەوە لەشوێنی خۆیان بمێنێتەوە، گۆڕانکاری لەناو وشوێنەکەی نەکراوە، ناویان لەکتێبی جوگرافیناسە کۆنەکان هەر بەمشێوەی ئێستا هاتووە. باوەڕی ئەوەش هەیە زۆربەی دانیشتوانی ئەمجۆرە شارانە پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان بن. ئەوان تووشی بەعەرەبکردن بوونەتەوە لەئەنجامی بەرکەوتنیان لەگەڵ هۆزەکانی دەوربەریان. ئەوان دواجار جیاوازییەکیان لەگەڵ ئەو هۆزانە نییە، تەنها هەندێك جیاوازی سادە نەبێت لە زمان و ڕەنگی پێست و قژ و چاویان نەبێت.

بۆتەی کۆمەلایەتی:

لەهەندێ شاری عێراقدا، کەسانی بیانی دەژین، کە لە وڵاتانی ئیسلامی، وەك ئێران وئەفغانستان و ئازەربیجان و هیندەوە هاتوون. ئەو بیانیانە لە شارە شیعییەکان زیاترن، بەتایبەتی لە کەربەلا و کازمییە، زۆربەشیان ئێرانین. ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەو بیانییە، لەسەرەتای جێگیربوونی لەیەکێك لەشارەکانی عێراق هەست بەغەریبی دەکات، هەست بە بەهاکانی دەوروبەری ناکات، بەلام بەتێپەربوونی ڕۆژگار لەناو بۆتەکە کۆمەلایەتییەکە دەتوێتەوە. ئەگەر خۆشی توانای تێکەڵبوونی نەبێت، ئەوا منداڵ و نەوەکانی دەبێت بە شێوەیەك لە

شێوەکان تێکەڵ بن، بۆیە دواجار دەبینین لەبیرکردنەوە و دابونەریتیان جیاوازیان لەگەڵ کەسانی ئەو گەڕەکە نییە کە تێیدا دەژین.

ئیبن خەلدون دەڵێ: مرۆڤ کوڕی نەریت و شتە باوەکانە، نەوەك کوڕی سروشت و میزاجی خۆی بێت. کە لەبارودۆخێك رادێت، ئەوا دەبێت ئاکار و بەهرە و نەریتی، شوێنی سروشتەکەی دەگرێتەوە. ئەمەش لە زۆر ئادەمیزادەکان بەدی دەکرێت، خوا بەویستی خۆی شتەکان خەڵق دەکات[٢٠٣].

ئەم وتەیەی کە ئیبن خەلدون، نزیکەی شەشسەد ساڵ بەر لەئێستا ئاماژەی بۆ کردووە، زۆر لەوتەی کۆمەڵناسانی ئێستا دەچێت. مرۆڤ بەرهەمی بارودۆخی کۆمەلأیەتیە، زیاتر لەوەی بەرهەمی رەچەڵەك و بۆماوەیی سروشتی خۆی بێت. ئەگەر مرۆڤێك لە ژینگەیەك نەشونما بکات، ئەوا فشاری کۆمەلأیەتی یان ناچاربوونی کۆمەلأیەتی(قسر اجتماعی) بەپێی گوتەی دورکایم[٢٠٤] کاریگەری بەسەرەوە دەبێت، دواجار کاریگەری خۆی لەسەر بیرکردنەوە و نەریتەکانی دادەنێت، جا هەست بکات یان نا. مرۆڤیش هەرچەندە هەوڵبدات ئەوا ناتوانێ لەوفشارە کۆمەلأیەتیە نەجاتی بێت.

تێبینی ئەوە لەو ئێرانیانە دەکەین کە بۆ شارە پیرۆزەکان دێن، ئەوان بۆ پیرۆزیی یان بۆ وەرگرتنی زانستەکانی ئاین دێن، ئەوان لە سەرەتاوە لە گیانی هۆزگەرایی و بەها زاڵبووەکانی گەڕەك و دەوروبەریان ناگەن، نایانەوێ لەو شەڕانە بەشدار بن، کە ناوە ناوە روودەدات. کەچی منداڵەکانیان کە لەو ژینگە نوێیە گەورە دەبن، پێیوە کاریگەر دەبن. ئەوان لەگەڵ منداڵی هاوشانی خۆیان لەگەڕەك یاری دەکەن. ئەوا فێری دەمارگیری و بەهاکانی گەرەك دەبن و بەناخی دەروونیان شۆڕ دەبێتەوە. کاتێکیش گەورە دەبن ئەوا کۆمەڵگای هانیان دەدات لەملکەچبوون بۆ بەهاکان بەردەوام بن و رێزیان لێ بگرن. تاکەکە دەبینی کەسانی دەوربەری دەمارگیرن و شەڕدەکەن، شانازی بەخۆیان دەکەن و جنێو دەدەن، هەر کەسە بەپێی بەهاکانی خۆی. ئەگەر ئەویش لاساییان نەکاتەوە ئەوا بەترسنۆك و

---

[٢٠٣] ابن خلدون (المقدمة) ص ١٢٥

[٢٠٤] Harry Barnes (History of Sociology) p 506

لووسکەی دەزانن. لەوانەشە بەلاوازی بزانن و سوکایەتی پێ بکەن، بۆیە ناچارە وەك ئەوان بێت لەبیرکردنەوە و رەفتاردا بۆ ئەوەی پێگەیەکی بەرێزی لەلای ئەوان هەبێت.

مرۆڤ تەنها بەعەقڵی خۆی بیرناکاتەوە، بەڵکو بەعەقڵی کۆمەڵگاکەشی بیر دەکاتەوە. ئەو بەپێی کۆمەڵگاکەی سەیری شتەکان دەکات و جوان و ناحەز لەیەکتر جیادەکاتەوە. بیرکردنەوەی بەپێ ئەو قاڵب و هێلکاریانە دەبێت کە کۆمەڵگای بۆی داناوە. جا کاتێك یەکێك دێت بۆ بیرکردنەوەیەکی دیکە رێنمایی بکات، ئەوا دەزانێ دەیەوێ رێگای هەڵەی نیشان دەدات و گومرای دەکات.

نکۆڵی لەوە ناکەین کەسانێك هەبوون، لە بەها وچوارچێوەی بیرکردنەوەی کۆمەڵگاکەیان دەرچوون. ئەمەش بابەتێکە لە کۆمەڵگا کراوەکان روودەدات کە ململانێی بیرکردنەوەی تێدابێت و هەموو ئاراستەکانی پێ بگات. کەچی لەکۆمەڵگای داخراو کە لە گۆشەگیرییەکی رێژەیی دەچێت، ئەوا رۆشنبیریەکی کۆمەڵایەتی یەکگرتوو زاڵ دەبێت، بۆیە لەلای مرۆڤی ئەو کۆمەڵگایەش ئاستەم دەبێت بەپێچەوانەی ئەوەی لێی راهاتووە بیربکاتەوە و رێگا بگرێت.

بەشێوەیەکی کردەیی لەعێراقدا، ئەمە لەسەردەمی عوسمانییەکان روویدا، ئەوکات عێراق تا رادەیەکی زۆر داخراو و گۆشەگیر بوو. هەر بیانیەك دەهاتە عێراق لە بۆتەکەی دەتوایەوە. هاوشێوەی توانەوەی پاشماوەی نەتەوە کۆنەکان و دانیشتوانی شارەکان. بۆتە پێویستی بە ئاگرێکی بەگڕ هەیە، بەبروای من ئەو ئاگرە لەسەردەمی عوسمانییەکان لەعێراق هەبوو، مەبەستیشم ئاگری جەنگ و شەڕی هەمیشەیی بوو، ئەمەش بەوردی لەبەشی داهاتوودا تاوتوێ دەکەین

بەشی حەوتەم

جەنگی هەمیشەیی لە عێراق

لەبەشی رابردوودا گوتمان یەکێك لە دیارترین سیماکانی رۆشنبیری بیابانشینی بریتیە لە (جەنگی هەمیشەیی). جەنگ لەژیانی بیاباندا رەسەن و بنەڕەتە، ئاشتی دیاردەیەکی راگوزەر و لاوەکییە. کاتێك توێژینەوەی لەبارەی کۆمەڵگای عێراق دەکەین لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، دەبینین ئەو دیاردەیە بوونی هەیە بەشێوەیەك لە بنەما کۆمەڵایەتیەکەی جیاوازییەکی لەوەی بیابان نییە. زۆر دەگمەنە ماوەیەك لە عێراق تێپەڕێت بێئەوەی بەشێوەیەك لە شێوەکان جەنگی تێنەکەوێت. ئێستا یەك بەدوای یەك بەپێی گرنگی و فراوانییەکەی، باس لەشێوە جیاوازەکانی ئەو جەنگانە دەکەین.

١- جەنگی نێوان هۆزەکان
٢- جەنگی هۆزەکان و حکومەت
٣- شەڕی نێوان گەڕەکەکان لە یەك شاردا
٤- شەڕی نێوان هۆزەکان و شارەکان
٥- شەڕی شارەکان لەگەڵ یەکتر
٦- شەڕی شارەکان و حکومەت

بۆئەوەی خوێنەر وێنەیەکی روونی لەبارەی سروشتی کۆمەڵگای عێراقەوە هەبێت، وا باشترە برێك بەوردی باسی ئەو شێوانەی جەنگ بکەین.

جەنگی نێوان هۆزەکان:

ئەمە گشتیترین شێوەی جەنگ بوو لەسەردەمی عوسمانییەکاندا، لەرووی کۆمەڵایەتیشەوە لەهەموویان گرنگتر بوو. کەچی هۆکارەکانی جۆراوجۆر بوون، گرنگترینیان: ململانێ لەسەر زەوی وزار و ئاودێریی، ململانێی بەهۆی قینەی کۆن و تۆڵەکردنەوە، ململانێ بەهۆی هاوپەیمانی وپەنابردن و فریاکەوتن و ئەو جۆرە

بەهایانە. لەوانەیە دەمەقەڵی لەسەر شتێکی زۆر هیچ لەنێوان دووکەس روویدابێت، ئەوا دواتر فراوان بووە تا هەردوو هۆزەکە تێیدا بەشداربوون و لە ئەنجامیشدا هەردوولا جەنگیان راگەیاندووە. لەشێوەی جەنگی بەسوس.

کاتێك نازم پاشا لەساڵی ١٩١٠ بوو بە والی بەغدا، بینی گەورەترین کێشەی کە کۆمەڵگای عێراقی بەدەستییەوە دەناڵێنێ، ئەوا جەنگی نێوان هۆزەکان، وەك ئەو بە(الغزو) ناوی برد، بۆیە پەنای بردە بەر رێگایەك پێیوابوو، دەتوانێ رێگر بێت لەو دیاردەیە، ئەویش پەنابردنەبەر بەدەستهێنانی فەتوای پیاوانی ئایینی شیعە وسوننە بوو، کە لە فەتواکە هاتووە: غەزوکردن یەکێکە لە نەریتەکانی جاهیلیەت ئیسلام حەرامی کردووە...، هۆزەکانیش دەبێت وازی لەو دیاردەیە بهێنن وەك گوێرایەڵی بۆ فرمانی خودا وپێغەمبەرەکەی. هەر لەبەردەرکردنی ئەو فەتوایەش شێخی هۆزەکان لەبەغدا کۆکرانەوە و فەتواکەیان بۆ خوێندرایەوە. والی هەڕەشەی کرد کە نابێت سەرپێچی ئەو فتوایە بکەن، دیاریشی پێ بەخشین، ئەمەش رۆژێکی مێژوویی بوو لە بەغدا.

نازم پاشا بەو ئەنجامە دڵخۆش بوو، موژەدی بە خەڵکەکە دا. وا خەیاڵی بۆ خەڵك کرد کە عێراق کەوتۆتە قۆناغێکی نوێیەوە. ئەوەی شایەنی باسە نازم پاشا تەنها ماوەیەکی کورت لە عێراقدا مایەوە، لەساڵێك زێتر نەبوو. ئەو ماوەیە خاڵی بوو لە جەنگی نێوان هۆزەکان، بەڵام دواتر نازم پاشا لەعێراق گوێزاریەوە، لەدوای ئەو جەمال پاشا هات، هەوڵی دا لە رێگای والی نازم پاشا بڕوات، بۆیە بەیاننامەیەکی درێژی دەرکرد، هۆزەکانی لە جەنگ ئاگادار کردووە. ئەو فەتوایەشی بەبیرهێنانەوە کە پێشتر دەرچووبوو[٢٠٥].

ئەو بەیاننامەیە هیچ سوودێکی نەبوو، هۆزەکان گەڕانەوە سەر شێوازی پێشوویان، بۆیە جەنگ لەنێوانیان بەرپابوو. هەندێك خەڵك بڕوایان وایە هۆزەکان لە ترسی نازم پاشا وازیان لە جەنگ هێنابوو، بەڵام کاتێك رۆیشت ئەوا رێزیان لەدوای ئەونەگرت گەڕانەوە سەر نەریتی کۆنیان، ئەم بۆچوونەش خاڵی نییە، لە سادەیی و کورتبینی.

---

[٢٠٥] عباس العزاوي (تاريخ العراق بين احتلالين) ج ٨، ص ٢٦١-٢١٨

هۆزەکان لە دێرزەمانەوە لە جەنگ و غەزاکردن ڕاهاتوون، ئەوە دوای ئەوە لەسەری ڕۆیشتوون، ماقوڵ نییە لە ترسی نازم پاشا و غەیرە نازم واز لە جەنگ بهێنن. ساڵێکیش وازهێنان لەجەنگ بەڵگەی شتێك نییە، ئەمە ماوەیەکی کورتە وەك ئاگربەستێکی کاتییە، زۆرجار پێشتر ئەمە لەعێراق ڕوویداوە. جا هۆکاری یان بیٚ هۆ بێت. تەنانەت لە بیابانیش ئەو ئاگربەستانە ڕوویداوە . من بڕوام وایە هۆزەکان هەر لەسەردەمی نازم پاشا دەگەڕانەوە سەر جەنگ وکوشتار، ئەگەر ئەو ماوەیەکی زۆرتر لەعێراق بەردەوام بووایە.

هۆزەکانی عێراق وازیان لە جەنگ نەهێنا، تەنها بەم درەنگانە نەبێت. ئەمەش کاتێك بوو کە حکومەتی عێراقی بەسوپا و چەکە نوێیەکانی توانی بەسەر ناوچە لادێییەکان زاڵ بێت. لەگەڵئەوەشدا هۆزەکان هێشتا وازیان لەو دیاردەیە نەهێناوە، زۆرجار دەبینین هەندێك ڕووداوی کوشتار لە نێوانیان ڕوو دەدات، بەڵام بەهەرحاڵ دەبینین ئەو دیاردەیە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەرەو لاوازبوون دەچێت.

چەند نموونەیەکی نویٚ:

لەوانەیە سوودبەخش بێت، ئاماژە بۆ چەند جەنگێکی هۆزەکان بکەین، کە لە سەردەمێکی نزیك ئەنجامدراون. لەوانە:

١- لەساڵی ١٩٣٢ جەنگ لەنێوان عەفالیجە و عەممارییەکان لە دەوروبەری دیوانییە بەرپابوو، پۆلیس پەلەی کرد بۆ ئەوەی جەنگەکە فراوان نەبێت و خوێن نەڕژێت. کە عەفالیجە حەوت کەسیان کوژرا و عەمارییەکانیش چوار کەس. پۆلیسێکیش کوژرا و سێیانیش بریندار بوو، دەستبەسەر ٢٦ تفەنگ داگیرا[٢٠٦].

٢- لەساڵی ١٩٣٧ ململانیٚ لەسەر زەوی لەناحیەکانی عمارە، لەنێوان ئەزیرج و بەزون دروست بوو. کۆمەڵێك لەپیاوانی بەزون، ژمارەیان بەپێنج سەد پیاوی چەکدار مەزندەدەکرا، هێرشیان کردە سەر ئەزیرج و نزیکەی نۆ کەسیان لەوان کوشت. و حەوت کەسیشیان بریندارکرد، ئەوانی دیکەش رایان کرد. کاتێك ئەزیرج بەمەیان زانی خۆیان بۆ تۆڵەکردنەوە ئامادەکرد، ڕۆژی دواتر سوپایەکی گەورەی ئەزیرج کە نزیکەی ١٢ هەزار کەسی چەکدارکراو بەتفەنگ. هێرشیان کردە

[٢٠٦] عبدالرزاق الحسني (تاريخ الوزارات العراقية) ج٣، ص ١٦٨

سەر بەزون، نزیکەی ١٨٠ کەس لەهەردوولا کوژرا و ٤٠ کەسیش بریندار بوو. سوپای ئەزیرج توانیان ماڵی بەزونییەکان بوستێنن و هەندێك کەلوپەلی نێومال و شتی دیکەشیان لە دوکانی عەتارەکان تالانکرد.

دواجار بەهۆی ئەنجومەنێکی عەشایەری ململانێیەکە یەکلاکرایەوە. ئەنجومەنەکە توانی زەوییەکان بەپێی نەریتی عەشایری بەسەر هەردوولا دابەش بکات. خوێنی کوژراو و بریندارەکان بەخوێن حسێب کرا. ئەمەش لە زمانی عەشایرەکان پێدەگوترێت (دمدوم) مەبەست لەو زاراوەیە ئەوەیە هەر کوژراوی هۆزێك لەبەرامبەر کوژراوێکی هۆزەکەی دیکە حیساب بکرێت. وەك دەرکەوت هۆزی بەزون بەو چارەیە رازی نەبوو. بۆیە لەساڵی ١٩٤٦ سەر لەنوێ کێشەکە دەرکەوتەوە، خەریك بوو دەبووە کوشتارێکی گەورە، بەلام حکومەت رێکاری گرتەبەر بۆ سەرکەوتکردنی ئاژاوە[٢٠٧].

٣- لەساڵی ١٩٤١ ململانێیەك لەنێوان هۆزی ئەلبومحەمەد و ئەلبو عەلی دروست بوو لەسەر دزینی چەند گامێشێك و کوشتنی چەند گامێشێکی دیکە و سەگەکێك. محەمەد خەلیفە شێخی ئەلبو محەمەد سور بوو لەسەرلێدانی هۆزی ئەلبو عەلی، بۆیە تاکەکانی هۆزەکەی خۆی کۆکردەوە و ئاگادارکردنەوەی دا بەشێخی ئەلبو عەلی. دواتر ئاگادارکردنەوەکەی جێبەجێکرد و هێرشێکی توندی کردە سەرهۆزەکە، چەندین کەسیان کوشت و ماڵەکانیان سوتاند و مەڕومالات و سامانیان تالان کرد، تا گەیشتنە ماڵی شێخی ئەلبوعەلی و ئابلۆقەیان دا، وازیان لە شەڕ نەهێنا، تا پۆلیس گەیشت. ئەنجامی شەڕەکە ٥٦ کوژراو و ٨١ بریندار بوو. ١٥٠ خانووش سوتێنران و ٢٥٠ ماڵیش تالان کرا[٢٠٨].

٤- لەساڵی ١٩٤٥ ململانێیەك لەبەر زەوی لەنێوان هۆزی بەنی ئەسەد و ئال حەسەن لە چبایش روویا، کە دواتر بووە هۆی جەنگێك هەموو مێرمنداڵ و پیرێك بەشداری تێدا کرد. حکومەت هەڵمەتی کرد و توانی ئەو کێشەیە سەرکوت بکات، دۆخەکەی گەڕاندەوە باری خۆی و هەردوولایەنی بەتوندی سزا دا[٢٠٩].

[٢٠٧] محمد باقر الجلالي (موجز تاريخ عشائر العمارة) ص ٥٠-٥١
[٢٠٨] المصدر السابق ص ٥١-٥٢
[٢٠٩] شاكر مصطفى سليم (الجبايش) ج ١ ، ص ١٣٤-١٣٥

٥- لەساڵی ١٩٤٦ لەناوچەی موسڵ شەڕێك لەنێوان شەمەڕو ئەلبو مەتیوت و جەحیش روویدا. کوژراوێکی زۆر لەهەردوولا کەوتەوە. بۆچوونی جیاواز لەبارەی هۆکاری سەرهەڵدانی ئەو شەڕە هەیە.[210]

٦- لەساڵی ١٩٥٢ شەڕێك لەنێوان هۆزی عوبەید وهۆزی عزە لەخالس بەرپابوو، هۆکارەکەشی زەوی بوو. هۆزی عوبەید شەوی جەژنی رەمەزانی کردە هەلێك، چونکە فەرمانگەکانی حکومەت فەرمانبەری تێدا نابێت. ئەو کاتە هێرشی کردە سەر عزە، شەڕی بەدرێژایی شەو بەردەوام بوو. ١٨ کوژراو لەهەردوو لا هەبوو، کوڕی شێخی عوبەید و کوڕی شێخی عزەش لەنێو کوژراوەکان بوون. حکومەت نەیتوانی شەڕەکە دابمرکێنێتەوە، دوای زەحمەتییەکی زۆر نەبێت. دوای ئەو رووداوە چەندین بەریەکەوتن و شەڕلە هەر شوێنێك رووی دەدا کە کەسانی ئەو هۆزەی تێیدا بەیەکتر دەگەیشتن. تەنانەت هەندێك کەس کاری تالآنکارییان لە زەوییەکانی هۆزەکەی دیکە دەکدر بۆ ئەوەی حکومەت ناچار بکەن لەو زەوییانە رێکاری بگرێتەبەر[211].

٧- لەساڵی ١٩٦٤ شەڕێکی خوێناوی لەنێوان دوو لقی هۆزی حەمیدات، لە فوراتی ناوەڕاست روویدا. ٧ کەسی تێدا کوژراو چل کەسیش بریندار بوون. یەکێك لە ئاگاداربووان ئەو رووداوەی بۆ گێڕاومەتەوە.

ئەو رووداوانەمان تەنها بەنموونە هێنایەوە، ئەگەر بمانەوێ بچینە وردەکارییەکانەوە ئەوا لێرەدا دەرفەتمان نابێت و تەنانەت ناتوانین باسی هەموویان بکەین. ئەوەی شایانی ئاماژەپێدانە هۆزەکانی عێراق وەك سەردەمی عوسمانییەکان، هێشتا شانازی بەچەك هەڵگرتن دەکەن. هەر مێرمنداڵێك بەر لە هەموو شتێك خەمی ئەوەی هەیە ببێتە خاوەن تفەنگێکی تایبەت بەخۆی، بۆیە کڕینی تفەنگ لە کڕینی هەر پێداویستیەکی دیکەی خۆی و خێزانەکەی بەپێویستتر دەزانێ، تەنانەت بەنیشانەی پیاوەتی وقارەمانێتی خۆی دادەنێت. هێشتا دەبینین شێخی هۆزەکان شانازی بە ژمارەی چەکدارانی هۆزەکانیان دەکەن، کە

[210] عباس العزاوي (عشائر العراق) ج ٣، ص ٢٧١
[211] عارف رشيد العطار (الاجرام في الخالص)

ئەوان بە (تفاگە) ناوی دەبەن. مەبەستیان لە (تفاگە) هەرکەسێکە کە تفەنگ هەڵبگرێت. جا خەڵك ئەگەر بیەوێ باسی هێزی شێخێك بکەن، ئەوا باسی ژمارەی تفەنگ بەدەستەکانی دەکەن. شێخ کاتێك بیەوێ لەبەر هەر هۆکارێك جەنگ هەڵبگیرسێنێت ئەوا ئالاّ بەرز دەکاتەوە و هۆسە لێدەدات، بۆ ئەوەی تفەنگ بەدەستەکانی لایەنگر و هاوپەیمانی پەلە بکەن و بگەنە فریای. لەوانەیە شەڕ هەڵگیرسێت و کوژراو برینداریش هەبێت کەچی دواتر حکومەت پێی دەزانێ یان دایدەمرکێنێتەوە.

وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، حکومەتی عێراقی ئێستا توانای دامرکاندنەوەی شەڕی نێوان هۆزەکانی هەیە. لەگەڵئەوەشدا هەندێك جار لەتوانای حکومەت دەردەچێت. ئەمەش لەبەر فراوانی هۆزەکان و خراپی رێگاوبان و گەیاندن لەهەندێك لادێدا. بۆیە حکومەت لەو جۆرە حاڵەتانە ناچار دەبێت پەنابەرێتەبەر شارەزایانی نەریتە عەشایەرییەکان، لەوان ئەنجومەنێکی عەشایەری دروست دەکات بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکی و کێشەی نێوان هۆزەکان. ئەو وا بەچاکتر دەزانێ، نەوەك تەنها بەکارهێنانی هێز، ئەمەش بابەتێکە خاڵی نییە لەدانایی ودووربینی، چونکە زۆرجار تەنها بەکارهێنانی هێز لەیەکلاکردنەوەی قینە و تۆڵەکردنەوەی نێوان هۆزەکان سەرکەوتوو نابێت.

بەزمێکی سەیر هەیە لەو بارەیەوە دەیگێڕنەوە، جارێکیان بەر لەسی ساڵ لەمەوبەر، ململانێیەکی توند کەوتە نێوان هۆزی شەمەڕ و هۆزی عوبەید. حکومەت بە مەبەستی ئەنجامدانی سوڵح لەنێوانیان شێخ حەمەد باسلی لەمیسرەوە هێنا. دیارە حکومەت لەو هەوڵەی سەرکەوت. ئەو پیاوە لەشێخی هۆزەکانی صەعیدی میسر بوو، لێرەشەوە لێکچوون هەیە لەنێوان نەریتی عەشایەری هۆزەکانی عێراق و هۆزەکانی صەعید. هەردوو لا نەریتی خۆیان لە بەهاکانی بیابانشینی کۆنەوە وەردەگرن. سەرەڕای ئەمەش شێخ حەمەد خاوەن کەسایەتیەکی بەرێز بوو، بۆچوونەکانی بایەخێکی گەورەی لە لای هۆزەکانی عێراقەوە هەبوو.

جەنگی نێوان هۆزەکان وحکومەت:

لەسەردەمی عوسمانی دەگمەن بوو والییەك بێتە عێراق، لە ماوەی حوکمڕانی خۆی جەنگێك لەگەڵ هۆزێك یان چەند هۆزێك نەکات. لەوانەشە والییەکە بەدرێژایی فرمانڕەوایی خۆی بەجەنگی هۆزەکانەوە سەرقاڵ بوو بێت، هێشتا لە جەنگی یەکێك لەهۆزەکان نەبۆتەوە، تووشی هۆزێکی دیکە بووە. بۆیە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا بینیمان، شاعیرەکان شیعریان لەستایشی ئەو سەرکەوتنانە دەنووسی کە والییەکان لەشەڕکردن لەگەڵ هۆزەکان بەدەستیان دەهێنا[٢١٢].

لەو بارەیەوە بەزمێکی سەیر هەیە، باسی دەکەین، شێخ فەریق فیرعەون، هۆکاری ئەو شەڕە هەمیشەییەی نێوان حکومەت و هۆزەکان بۆ ئەوە دەگێڕێتەوە گوایە هۆزەکان حەزیان لە ئازادی بووە و مەیلیان بەلای بەدەستهێنانی سەربەستی بووە. شێخ فەریق دەڵێ: لەمیانەی ئەو شەڕانەوە عێراقییەکان داوای سەربەخۆیی عێراقیان لەتەواوی سنوورەکەی خۆی، لەدەسەڵاتی عوسمانی دەکرد، بەڵام ئەوان نەیاندەزانی گوزارشت لەوە بکەن چی لەدڵیان و لە مێشکیان هەیە، نەیدەزانی کە گیانیان بۆ ئازادی بەپرۆشە، بۆیە دەتبینی، هەر چەند ساڵ جارێك جووڵانەوەیەکیان لە دژی دەسەڵاتی عوسمانی ئەنجام دەدا. ناڕەزایی خۆیان لەدژی دەردەبری، بەڵام گوزارشتیان نەبوو جگە لە (ئەم حکومەتەمان ناوێ) وشەی (نامانەوێ) چاکترین گوزارشت بوو بۆ هەستی خۆیان لەبەرامبەر ئازادبوون لە کۆتی ئیستعمار و دەسەڵاتی داگیرکەران. زمانحاڵی راستەقینەی ئەوان دەیگوت : حکومەتێکمان لەخۆمان دەوێ، بۆ ئەوەی حوکمڕانی خۆمان بکەین[٢١٣].

وەك دەردەکەوێت شێخ فەریق دەیەوێ ستایشی هۆزەکانی عێراق بکات، کە خۆی یەکێکە لەشێخەکانی. بۆیە مەیلی ئازادی وسەربەخۆییان دەداتەپاڵ. لەراستیشدا هۆزەکانی عێراق بە شێوەیەکی تایبەت و عێراقییەکان بەشێوەیەکی گشتی ئەو مەیلەیان نەبووە و درکیان بەماناکەشی نەکردووە. ئەمە رەوتێکی

---

[٢١٢] ابراهيم الوائلي (الشعر السياسي العراقي في القرن التاسع عشر) ص ٢٢١- ٢٥٨

[٢١٣] فريق مزهر الفرعون (الحقائق الناصعة) ج ١، ص ٢٧

نوێیە زۆر درەنگ گەیشتە عێراق، ئەمیش لە ئەنجامی پەیوەندیکردنی عێراق بەشارستانیەتی نوێ و وەرگرتنی هەندێك چەمك و زاراوە لەو شارستانییەتەوە.

بەرێز فوراتی ئەو بۆچوونەی فەریق فیرعەون پوچەڵ دەکاتەوە کاتێك دەڵێ: راستییەکە ئەوەیە هۆزەکانی عێراق لەگەڵ حکومەتی عوسمانی بەریەك دەکەوت، بەهۆی باجدانەوە، یان بەهۆی ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەمەبەستی سیاسی پاڵپشتی هۆزێکی دەکرد و پشتی لەهۆزێکی دیکە دەکرد، یانیش موڵکایەتی زەوییەکی لەهۆزێك دەسەندەوەو بەهۆزێکی دیکەی دەدا. سەرەڕای ئەمانەش هەندێك جار حکومەت هەڵمەتی سزادانی دەستپێدەکرد لە ئەنجامی رووداني کوشتار و دوژمنایەتی و تالآنەوە. یان رێڕەوی ئاویان هەڵدەکەن، لەگەڵ چەندین هۆکاری دیکە کە هەموو دەیزانین، بەلآم ئەگەر بڵێین هۆکارەکەی شۆرش و جوولآنەوەی سەربەخۆخوازی یان مەبەستی ئازادی هەبووە، وەك مەبەستەکانی شۆرشە گەورەکەی عێراق، یان بانگەشە بووە بۆ یەکگرتن لەپێناو گۆرینی دەسەلآت و بەدەستهێنانی سەربەخۆیی. ئەمە سەرەڕای ئەوەی بەرەهایی کەسێك لەعەشیرەتەکان بیری لێ نەکردۆتەوە. بێگومان ئەمە لە ئاستی هۆزەکان کەم ناکاتەوە، کاتێك تا ئەو رۆژگار بیرۆکی یەکێتی و مانای سەربەخۆیان نەزانیوە. هەروەها لە ئاستی ئێمەش کەم نابێتەوە ئەگەر بڵێین ئەوکات نەمانزانی پێکهاتەی دەوڵەت چییە. یان هێشتا خواردنی بەتام و پۆشاکی تایبەتمان نەناسی بوو[٢١٤].

من مەزندەی ئەوە دەکەم، تەنانەت شۆرشی عێراقیش کە لەساڵی ١٩٢٠، کە فوراتی ئاماژەی بۆ کردووە، لەراستیدا درێژبوونەوەی ئەو جەنگانە بوو، کە هۆزەکان دژی دەسەلآتی عوسمانی ئەنجامیان دەدا. لەوانەیە هۆکارەکانی ئەو رووداوە لەهەندێك لایەنەوە جیاوازی لەگەڵ جەنگەکانی پێشوو نەبێت. سەبارەت بەوەی رەوتی ئازادی وسەربەخۆیی لەگەڵ شۆرشی ١٩٢٠ دەرکەوتووە، ئەمە تەنها رواڵەتێکی دەرەوی بووە، تەنها کەسانێکی کەم لە خوێندەوار وپیاوانی ئایینی وهەندێك لە شێخەکان درکیان بە ماناکەی کردووە. زۆرینەی پیاوانی

[٢١٤] فراتي (على هامش الثورة العراقية الكبرى) ص ٣٩-٤٠

هۆزەکانیش ئەوانەی بەشداریان لە شۆڕشەکە کردبوو، بەهەمان گیانی پێشووتری جەنگەکان دەجەنگان.

هۆزە عێراقییەکان وا سەیری حکومەتیان کردووە، کە میکرۆبێکی سروشتی بێت بۆیان. ئەم تێڕوانینەشیان لە بیابانشینەوە بۆماوەتەوە. ڕۆشنبیری بیابانشینی وەك لەبەشی پێشوو ئامازەمان بۆکرد، سێ پێکهاتەی هەیە، ئەوانیش: دەمارگیری، داگیرکاری، مروەتە. شاراوە نییە، هەر ئەو سێ پێکهاتەیەش دژی حکومەتە. لەتوانای حکومەتیش نییە ئەرکەکانی خۆی لەناو کەسانێك ئەنجام بدات دەمارگیری هۆزیان هەبێت، هێرش بکەنەسەر یەکتر، بەدوای بەهاکانی فریاکەوتن و هاوسێیەتی و خۆدەخیلکردن بن.

لەواقیعدا دوژمنایەتی نێوان هۆز و حکومەت رەگوریشەیەکی قوڵی لەسەردەمی عوسمانییەکان هەبوو. حکومەت رق و کینەی خۆی لەبەرامبەر هۆزەکان دەشاردەوە[215]، هەروەها بەهەمان شێوە هۆزەکانیش رقوکینەی خۆیان لەبەرامبەر حکومەت حەشار دەدا.

دکتۆر جون فانیس باس لەوە دەکات جارێکیان لە هۆزەکان بووە، چۆتە لای یەکێك لە هۆزەکان و گوایە هانای بۆ بردوون و خۆی دەخیل کردوون، بەڵام شێخی هۆزە کاتی سەیری ریشی سوور وچاوە کاڵەکەی دەکات، گومانی لێدەکات و دەڵێ" ئەتۆ تورکی، تورکیش دوژمنی ئێمەن، تۆ هاتووی سیخوڕی لەسەر ئێمە بکەیت، بەڵام ژیانت بەدەست ئێمەیە" دکتۆر فانیس بەشێخەکە دەڵێ من تورك نیم، من پزیشکم چارەسەری خەڵك دەکەن. شێخ دەڵێ" بە راستی تۆ پزیشکی، من تاقیکردنەوەت پێ دەکەم، نەخۆشێك دەهێنم، ئەگەر چارەسەرت کرد، ئەوا میوانێکی بەرێز دەبێت لەلای ئێمە، ئەگەریش وا نەبێت ئەوا (بخبخ)" شێخ دەست لەسەر گەردەنی خۆی دادەنێ، بۆ ئامازەی سەربڕین.

وا رێکەوت دکتۆر فانیس لەچارەسەرکردنی نەخۆشەکە سەردەکەوێ، بەمەش لەکوشتن نەجاتی دەبێت. شەو لەنزیك شێخ دەمێنێتەوە، لەلای گۆمەتی کەلوپەلی

[215] جون فانيس (أقدم أصدقائي العرب)- ترجمة جليل عصو -ص ٣٣٩

تـالأنکراو، کـە شـێخ بەشـانازییان پێوەدەکـات، گوایـە پیاوەکـانی لـە هـۆزە دوورەکانەوە بەتالآن هێناویانە[٢١٦].

ئـەو بەسـەرهاتە بـری ئـەو رقمـان بـۆ دەردەخـات، کـە هۆزەکـان لەبەرامبـەر عوسمانییـەکانیان هـەبووە. ئـەوان ئـارەزووی کوشـتنی فەرمانبـەرانی حکومـەت وسەربازان دەکەن، تەنانەت ئەگەر خۆشیان دەخیلی هۆزەکان بکەن. رووداوێکـی دیکەش لەوبارەیـەوە دەگێڕنـەوە.والی عومـەر سـەردار شێخ مەنسـور سـەعدونی شـێخی مونتەفـەق، دەکاتـە قایمقـامی (سـوق الشـیوخ) نازنـاوی (بـەگ) و پلـەی سـەبازی (میرئـاخور)ی پێـدەدات[٢١٧]. هۆزەکـەی لـەم رووداوە تـوڕە دەبـن و شاعیرێکی هۆزەکە دوو دێرە شیعری گاڵتەجاری لەبارەی ئەو رووداوە نـەخوازراوە دەنووسـێ. ئـەو لـە شـیعرەکەی بـاس لـەوە دەکـات، هۆزەکـەی لـەوە راهـاتووە سەربازی دەوڵەت سەرببڕێت، کەچی شـێخەکەی بێباکانـە دەبێـت بەڕێوەبـەر لـەو دەوڵەتە، قەدەر لەمە زیاتر چ شتی دیکەی ناکۆکی حەشار داوە[٢١٨].

دەتـوانین بڵـێین کوشـتار لـەنێوان هۆزەکـان و حکومـەت نەوەسـتا، تـەنها دوای جوڵانەوەیەکی فراوان نەبێت، کە چەندین هۆز لەدژی حکومـەت لەسـالأنی ١٩٣٥-١٩٣٦ پێی هەڵسان. ئەو هۆزانە دەیانویست شۆڕشـێکی هاوشـێوەی شۆڕشـەکەی بیست ئـەنجام بـدەن. هەنـدێك لـەپیاوانی ئـاینی لەنەجـەف و هەنـدێك لـەپیاوانی سیاسـی لەبەغـدا پاڵپشـتی ئـەو جوڵانـەوەیان دەکـرد[٢١٩]. حکومـەت سـوپایەکی بەهێزی بەسەرکردایەتی پیاوێکی توند وخوێنڕێژ نارد ئەویش بەکر سدقی بوو، ئەو پیاوە توانی زەبری کوشندە لەهۆزەکان بدات.

دواجار هۆزەکان هەستیان بەوەکرد، بارودۆخەکـە گـۆڕاوە و حکومـەت لـە توانـای هەیە بەسـەر هـەر هۆزێـك زاڵ بێـت ئەگـەر لێـی یـاخی بێـت. لەوکاتـەوە دەبیـنین هۆزەکـانی عێـراق بـەرەو نـەرمی نوانـدن و ملکەچـی دەچـن. شـێخەکانیش هـەوڵ

---

[٢١٦] المصدر السابق ، ص ١٤٩-١٥٠

[٢١٧] بـەپێی چـەندین سەرچـاوەی مێـژووی لـە دەوڵـەتی عوسمـانی، ئـەو کەسـەی سەرپەرشـتیی یەکەیـەکی سەربازی ئەسپسواری کردووە، پێی گوتراوە (میرئاخور) ئەمە سەیری ئەو سەرچاوەیە بکە: (الرتب والمناصب والألقاب في العهد العثماني جريده الزمان : ٢٦ اكتوبر ٢٠١٣) - وەرگێڕ

[٢١٨] يعقوب سركيس (مباحث عراقية) ج ١، ص ٧٤-٧٥

[٢١٩] Stephen longrigg (Iraq 1900 to 1950) p 247

دەدەن لەحکومەت نزیك ببنەوە. لەبری ئەوەی جەنگی لەدژ بەرپا بکەن ئەوا هەوڵی بەدەستهێنانی رەزامەندی دەدەن.

مەلیك فەیسەڵ بەر لەمردنی لە ساڵی ١٩٣٣ راپۆرتێکی نهێنی پێدراوە کە تێیدا هاتووە: هۆزەکان بەهێزترن لەحکومەت، ئەوان ١٠٠ هەزار تفەنگیان هەیە، کەچی حکومەت ١٥ هەزار تفەنگی هەیە. مەلیکیش سەرنجی خۆی لەوبارەیەوە نووسیوە و دەڵێ: لەهیچ وڵاتێکی خودا نییە، حاڵی حکومەت و گەل بەمشێوەیە بێت. ئەو کەموکورییەش وام لێدەکات بیربکەمەوە و وردببمەوە. دواش لەپیاوانی دەوڵەت وبەرپرسانی وڵات دەکەن، عەقل بەکاربهێنن و سەرکێشی نەکەن[٢٢٠].

لەواقیعدا ئەو حاڵەتەی مەلیك ئاماژەی بۆکردووە، دوای مردنی زۆر گۆڕاوە. ئێستا سوپای عێراق ژمارەی زۆرە و چەکی بەهێزە. هۆزەکان لەبەرامبەر سوپا لاوازن و هیچ شتێك نین. ئەم بابەتەش ئەنجامی سیاسی و کۆمەڵایەتی گرنگی هەبوو، لەبەشی داهاتوو باسی دەکەین.

پەیوەندی هۆزەکان بەحکومەتەوە:

سەرەڕای ئەوەی هۆزەکان مەیلیان بەلای ملکەچی و گوێڕەیەڵبوونی حکومەت هەیە، کەچی هێشتا پاشماوەی قین و دوژمنایەتیان بۆ حکومەت ماوە. هۆزەکان هێشتا لەوە رانەهاتوون حکومەت بە رەمزی سەربەخۆیی وبەرژەوەندی وڵات بزانن، بەڵکو حکومەت بەرەمزی باج و قامچی و زیندان وستەم و بێگاریی دەزانن. ئەمەش پاشماوەی کولتورێکی کۆنە رەگوریشەی بۆ سەدان ساڵ دەگەڕێتەوە، ئاسان نییە بەیەکجار لە دەروونیان بسڕێتەوە.

ئەوەی شایەنی باسکردن بێت، زۆرێك لەخەڵکی هۆزەکان، تا ئەم ساتە خۆ لەوە بەدوور دەگرن سکاڵا لەلای حکومەت بکەن، لەبارەی ئەو کوشتن وهەتکردن ودەستدرێژییەی کە لەنێوانیان روودەدات. ئەوان ئەم کارە بە پێچەوانەی بەهای پیاوەتی و دەمارگیری خۆیان دەزانن. پیاو لەنێو ئەوان دەیەوێ خۆی تۆڵە لەنەیارەکەی بکاتەوە. بۆیە بەتێروانینی ئەو ئەوانەی بۆ تۆڵەکردنەوە پەنا بۆ

---

[٢٢٠] عبدالرزاق الحسني (المصدر السابق) ج ٣ ، ص ٢٨٨

حکومەت دەبەن ئەوا کەسی بێدەسەلات و زەلیلن. پیاوی بەهێز ئەوکەسەیە بەدەستی خۆی تۆڵەبکاتەوە نەوەك بەدەستی کەسانی دیکە.

کاتێك رووداوی کوشتن لەناو هۆزێك دەبێت، پۆلیس بۆ لێکۆڵینەوە دێت، بەلام کەسێك نادۆزێتەوە لەهۆزەکەدا هاوکاری بکات. تاکەکانی هۆزەکە دەزانن کێ بکوژرە، بەلام زانیاری بەپۆلیس نادەن، چونکە مەبەستیانە بەدەستی خۆیان بیکوژن. ئەگەریش پۆلیس دەستگیری بکات و رادەستی دادگای بکات، ئەوا لەبەردەم دادگا چاوەڕوانی دەکەن، کە دەبینین لە هەموو لایەك بکوژەکە بەپۆلیس دەوردراوە و دواتر دەبرێتە زیندان، ئەوا ماوەی زیندانی کردن ئەوان چاوەڕوانی دەکەن، خۆیان مەلاس دەدەن، تا لە زیندان دەردەچێت و جا هەوڵی کوشتنی دەدەن.

رۆژێکیان جەماعەتێك لادێیم بینی، عەسا وخەنجەریان بەدەستەوە بوو، بەدوای کوڕێك دەگەڕان گوایە لەکچێکی ئەوانی داوە. بەتوڕەیی دەیانپرسی" خۆ کچە بێکەس نییە؟!" مەبەستیان ئەوەبوو بڵێن کچە کەسی هەیە(الأهل) واتە عەشیرەتێکی هەیە تۆڵەی بکات، جا چۆن دەکرێت کوڕێك دەستدرێژی بکاتەسەری. من تەواوی چیرۆکەکەم نەدی، بەلام تەسەور دەکەم جەنگێکی توند لەنێوان هۆزی کچەکە و هۆزی کوڕەکە، لەئەنجامی ئەم رووداوە هەڵگیرسابێت.

جا لەگوندەکان زاراوەی کەس(الأهل) شوێنی حکومەت دەگرێتەوە. ئەگەر کەسێك بکوژرێت کەسێك نەبێت داوای تۆڵەکردنەوە بکات، ئەوا بۆی دڵگران دەبنو دەڵێن" بەستەزمانەی بێکەس بوو" کەچی حکومەتیان بەخەیاڵ نایەت. ئەوەی جێگای سەرنجە تەنانەت پۆلیس وسەربازەکانیش لەگەڵ یەکتر دەمارگیری دەنوێنن و بەدوای تۆڵە دەگەڕێن، چونکە پۆلیس وسەربازەکانیش زۆرینەیان رۆڵەی هۆزەکانن. هەرچەندە مەشقیان بۆ حکومڕانی و پاراستنی ئاسایش پێکراوە، کەشی ناتوانن دەمارگیری خۆیان لەیاد بکەن. تەنانەت دەمارگیری خۆیان پێشدەخەن بۆ ئەوەی لەگەڵ بارودۆخی نوێ بگونجێت. هەندێکجار شەڕ لەنێوان پۆلیس و سەرباز دروست دەبێت، یان لەنێوان سەرباز و کۆمەڵێك خەڵك

دروست دەبێت، جا هەرکەسە دەمارگیری بۆ هۆزەکەی خۆی دەردەبڕێت، لەوانەشە لەئەنجامی ئەمە جەنگی خوێناوی دروست بێت.

لەساڵی ١٩٣٩ لەگەڵ کۆمەڵێك لە هاوڕێیانم سەفەری بابلمان کرد، لەناو شەمەندەفەر یەکێك لەهاوڕێیانم لەگەڵ سەربازێك بەشەڕهات و زلەیەکی لێدا. لەبەدبەختی ئێمە شەمەندەفەرەکە پڕبوو لەسەرباز. هەواڵەکە بەنێویاندا بڵاوبوویەوە، هەموویان کۆبوونەوە بۆ ئەوەی تۆڵەی هاوڕێیان بکەنەوە، بێ جیاوازیکردن. هەر سەربازێك بەدوای قوتابییەك دەگەڕا بۆ ئەوەی لێی بدات. قەدەر دواسات هاوکارمان بوو بۆ ئەوەی خۆمان دەرباز بکەین و بقوچێنین و وەك با رابکەین. سەربازەکان لە هۆزی جیاجیا بوون، بەڵام ئەوکاتە دەمارگیری سەربازی بەسەریان زاڵبوو، هەموویان بوون بە هۆزێك لەبەرامبەری هۆزی دوژمن، کەئێمەی قوتابی بەستەزمان بووین!

لەساڵی ١٩٣٦ لەبەغدا شەڕێکی گەورە لەنێوان سەربازان و خەڵك روویدا، ئەوەی خوارەوە دەقی بەیاننامەی حکومەتە لەبارەی رووداوەکەوە:

(لەرۆژی سێیەمی جەژنی رەمەزان، سوارێك بەناو خەڵکی گۆڕەپانی شێخ مەعروف تێدەپەڕێت. لەکاتی تێپەڕبوونی خەڵکەکە بێزاردەکات ولەنێو خەڵکەکەشدا سەربازێك دەبێت کەسوارەکە بەسەر پێی دەکەوێت، خەڵکەکە و بە سەربازەکەشەوە لەو هەڵسوکەوتە پەست دەبن و بۆیە لە سوارەکە دەدەن. لە ئەنجامدا هەندێك لە خەڵکەکە لە هۆزی سوارەکە دەبن و هەندێکیش لەگەڵ سەربازەکە دەبن، بۆیە شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و پۆلیس دەچێتە ناو رووداوەکەوە. هەندێك لەسەرباز وخەڵکەکە بریندار دەبن، دووان زامەکەیان مەترسیدارە، ئەوانی دیکە سووکە. بەپەلە سەربازی ئینزیبات و بەرپرسان دەگەنە شوێنەکە و ئاسایش دوای ماوەیەکی کورت سەقامگیر دەبێتەوە. لێکۆڵینەوە لەلایەن پۆلیس و سوپا بەردەوامە بۆ بەسزاگەیاندنی ئەوانەی دەستدرێژیان کردووە، بەو شێوەیەی کەشایستەیانە)[٢٢١].

[٢٢١] عبدالرزاق الحسني (المصدر السابق) ج ٤ ، ص ١٨٩

لەسەردەمی خۆی وا بڵاوبوویەوە کە رووداوەکە زۆر لەوە گەورەتر بووە کە بەیاننامە فەرمییەکە باسی کردووە. شەڕەکە زۆرتر لە نێوان سەرباز وپۆلیسەکان دابوو، تەنانەت کوژراویشیان لەنێودا هەبوو. هەر یەکە لە پۆلیس وسەربازەکان ئەو چەکەیان بەکارهێنابوو کە هی حکومەت بوو، بۆ پاراستنی ئاسایش وەریانگرتبوو، کەچی ئەوان ئاسایشیان تێکدا لەبری پاراستنی.

شەڕی نێوان گەڕەکەکان:

لەسەردەمی عوسمانییەکان زۆرجار لەنێوان گەڕەکەکانی شارێکدا شەڕدروست بەرپادەبوو. دانیشتوانی هەر گەڕەکێك هەستیان دەمارگیرییەکی تایبەت دەکرد گوایە جیاوازن لەگەڵ گەڕەکەکانی دیکە. دەتوانرێت بگوترێت، ئەو دەمارگیرییەی لەگەڕەکەکانی شاردا هەیە، لەزۆر لایەنەوە هاوشێوەی ئەو دەمارگیرییەیە کە لە گوندەکان هەیە. بۆیە چەمکی (کوڕی گەڕەکەمەم) لەشاردا، نزیکە لە (کوڕی هۆزەکەم) لەلادێدا. لەهەر گەڕەکێکیش شێخ و پاڵەوان و بەسەرهاتی خۆی هەیە وەك ئەوەی لەهۆزی گوندێك هەیە.

هەرشارێکی عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان، خاڵی نەبوو لەشەڕەگەڕەك. ئەو شەڕەش لاوازی و بەهێزییەکەی بەپێی بارودۆخی شارەکە بوو. بۆ نموونە لەبەغدا شەڕەگەڕەك لاوازتر بوو، ئەمەش لەلایەك لەبەر دەسەڵاتی حکومەت بوو، لەلایەکی دیکەوە بوونی زۆرێك لە بێگانە وبازرگان بوو. کەچی نەجەف لەوبارەیەوە بەپێچەوانەی بەغدابوو، ململانێی گەڕەك گەیشتە ئەوپەڕی توندی. ئەمەش لەبەر ئەو هۆکارانەی خوارەوە:

یەکەم: نەجەف لەبەغدا وئەو شارانەی دیکە دوورە کە دەسەڵاتی حکومەتی تێدا گردبۆتەوە. دەتوانین ناوی(دوورەدەستی) لەم شارە بنێین، کە ئیبن خەلدون زاراوەی (قاصیة)ی بۆ بەکاردەهێنێت. ئیبن خەلدون دەڵێ" ئەگەر دەسەڵاتی دەوڵەت دابەزێ، ئەوا سێبەرەکەی لەشوێنە دوورەدەستەکان کەم دەبێتەوە بۆیە خەڵکی شارەکان دەبێت لەسەر بنەمای دەمارگیری خۆیان رێك بخەنەوە"[222].

ئەمەش بە کردە لەسەردەمی عوسمانییەکان لە نەجەف روویدا.

---

[222] ابن خلدون (المقدمة) ص ٣٧٧

دووەم: نەجەف دەکەوێتە لێواری بیابان. یان دەکرێت بڵێین دەکەوێتە خودی بیابانەوە بۆیە دەبێت سەرچاوەی کۆمەك کردنی هەندێك لەو هۆزانەی بەدو کە لە بیابانەکانی نزیك نەجەف هاتوچۆ دەکەن. زۆرجاریش گرژی و ململانێ لەنێوان هۆزەکان و خەڵکی شارەکە بەرپادەبوو[223]. ئەمەش وا لە خەڵکی دەکات هەست بەپێویستبوونی دەمارگیرییەکی بەهێز بکەن بۆ ئەوەی هاوکاریان بەکات لەرووبەرووبوونەوەی هۆزەکانی بەدو. ئەم پێویستیە زیادبوو لە کۆتایی سەدەی هەژدەمدا، چونکە ئەوکاتە هۆزە وەهابییەکان هێرشیان دەکردە سەر شارە عێراقییەکانی لێواری بیابان. خەڵکی نەجەفیش داکۆکیان لە شارەکەی خۆیان دەکرد و لەمەش زۆر سەرکەوتوو بوون[224].

سێیەم: نزیکی نەجەف لە ناوچەی فوراتی ناوەڕاست، ئەم ناوچەیەش وەك لەبەشی پێشوو باسمان کرد، دوای ناوچەی جەزیرە بەدەروازەی دووەم دادەنرێت، بۆ هاتنی هۆزەکانی بیابان. هۆزەکانی ئەم ناوچەیەش لەدێر زەمانەوە بەوە ناسراوە کە زۆرترین یاخیبوونیان لەحکومەت هەیە و هاندەرن بۆ شۆڕش لەدژی حکومەتدا. یەکێك لەبەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی نازناوی (دڵە بەگورەکەی عێراق)[225] ناوی دەبات. بۆیە دەبێت خەڵکی نەجەف کاریگەر بن، بە گیانی هۆزگەری زاڵبوو بەسەر ئەو ناوچەیە.

چوارەم: نەجەف شارێکی زۆر پیرۆزە. لەلایەك مەزاری ئیمامی ئەعزەم: عەلی کوڕی ئەبوتاڵبی تێدایە. لەلایەکی دیکەشەوە مەڵبەندی شیعەگەریيە لەهەموو جیهانەوە، بەشێوەیەك هەموو قوتابی وگەشتیاران لەهەموو لایەکی جیهانەوە رووی تێدەکەن. زۆرجاریش مەرجەعی باڵای شیعە تێیدا دەژی. لەبەر ئەم هۆکارانە دەوڵەتی عوسمانی تێڕوانینێکی تایبەتی بۆ نەجەف هەبوو. فرمانی دامەزراندنی قایمقام راستەوخۆ لە ئەستەنبوڵەوە دەهات. حکومەتی بەغداش لەبەرامبەر خەڵکی نەجەف هەست بە بێ توانایی خۆی دەکرد، دەستی لەکارەکانی نەجەف وەرنەدەدا تەنها لەچوارچێوەیەکی زۆر تەسك نەبێت. هەندێك

[223] مجيد الموسوي (الحاج عطية ابو كلل) ص ٥٤-٦٦
[224] محمد سعيد محبوبة (ماضي النجف و حاضرها) ج ١، ص ٣٢٦- ٣٣١
[225] وداى العطية (تاريخ الديوانية) ص ٩٩

جار خەڵکی نەجەف لەحکومەتی بەغدا یاخی دەبوون، حکومەتیش نەیدەتوانی سزایەکی توندیان بدات، لەترسی ئەوەی رای گشتی لەدژی هەڵسێتەوە. حکومەت تەنها گوێڕایەڵبوونی رەمزی ئەوانی قبوڵ بوو، جگە لەمەش سەرپشکی کردبوون بۆ ئەوەی بەپێی نەریتی خۆجێی خۆیان کاروباری خۆیان بەڕێوەببەن، وەك ئەوەی لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهان روویدا[٢٢٦].

چەند نموونەیەکی واقیعی:

نەجەف لەسەردەمی عوسمانیدا بەسەر دوو دەمارگیری دژ بەیەکتر دابەشببوو، ئەوانیش زەقرت وشمرت بوو. لەبارەی سەرچاوەی ئەو دوو زاراوەیە پرسیارێکی زۆرم لەخەڵکی نەجەف کردووە، لە لێکدانەوەیدا ناکۆك بوون. هەرچۆنێك بێت ململانێی نێوان ئەو زەقرت وشەمرت لەو کاتەوە دەستی پێکرد کە نەجەف لەکۆتایی سەدەمی هەژدەم بوو بەمەڵبەندی شیعەگەرایی جیهان جەنگی توندیش لەنێوان ئەو دوو دەمارگیریە بەردەوام هەبووە، تەنها ماوەیەکی نزیك نەبێت.

مامۆستا سەعید محەمەد مەحبوبە دەگێڕێتەوە، لەساڵی ١٣٢٣ی کۆچی، یەکێك لەو جەنگانەی بەچاوی خۆی بینیوە. پاڵەوانی جەنگەکە پیاوێك بووە بەناوی عەزیز باقر شام، لەپیاوانی شەمرت بووە. دوای ئەوەی چەند پیاوێکی بەناوبانگ بە ئازایی وفریادڕەشی لە زەقرت دەکوژێت، خۆی و دووکوڕی دەکوژرێن. بەمەش زەقرت سەردەکەوێ و ئاژاوەکە دادەمرکێتەوە. مامۆستا مەحبوبە ناوماڵ و مافوری گرانبەهای بینیوە، کە زەقرت لەدوژمنانیان تالآن کردووە[٢٢٧].

موحسین ئەمین جەنگێکی دیکەمان لەو شێوەیە بۆ دەگێڕێتەوە. هۆکارەکەی ئەوەبووە شەمرت ویستویانە بەشەو لەوادی سەلام مردوویەك بنێژن، زەقرتیش رێگریان لێدەکەن... رۆژی دواتر شەمرت هێرش دەکەنە سەر بازاڕ و خەڵك بە پەلە دوکانەکانیان دادەخەن، هەر دوولا سەنگەر لەیەکتر دەگرن، کلیداریش دەرگای مەزارگەی پیرۆز دادەخات، بۆ ئەوەی یەکێك لە لایەنەکان نەچنە سەر منارەکان و لەوێوە تەقە بکەن. منارەکان بەرزترین شوێنی شارن هەر لایەنێك

[٢٢٦] عبدالله القیاض (الثورة العراقیة الکبری) ض ١٦
[٢٢٧] محمد سعید محبوبة (المصدر السابق) ج١، ص٣٣٩

بگاتە ئەویَ ئەوا لایەنی زاڵبوو دەبێت. کەچی حکومەت کاری ئەوە بوو دەرگای سەرای دابخات و سەربازەکان بچنە قشڵەوە و دەرگاکانیان دابخەن. هەروەها موحسین ئەمین دەڵیّ: (هەندێك شەو وا خەوتووین گوللە بەسەرمان تێپەڕیوە. وەرزی هاوین بوو، سەرەتا لەسەربان بووین دواتر کە گوێمان لەویزەی گوللەکان دەبوو، هاتینە حەوشی ماڵەوە، دواتر هەر لەبەر دەنگی گوللەکان چووینە هەیوان....)[228].

ئەمە نموونەیەکە بۆ زاڵبوونی دەمارگیری ناوخۆیی لە نەجەف، لەوانەیە لە زۆربەی شارەکانی عێراق، هاوشێوەی بدۆزینەوە، ئەگەر بەشێوەیەکی کەمتریش بێت. بۆ نموونە لە کەربەلا لەدێر زەمانەوە ململانیّ لەنێوان گەڕەکەکانی هەیە. ئەو ململانێیە روونتر بوو کاتێك عوسمانییەکان لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهان لە کەربەلا کشانەوە. ئەو کات خەڵکی کەربەلا بوون بەدوو تایفەی دژی یەکتر. یەکێکیان ئال کمونە و ئەویتریان ئال عەواد بوو. سەرەتا وەردەشەڕ بوو لەیەکێك لەبازاڕەکان لەنێوان ئال عەواد و حومەیرییەکان، کە ئەمانەی دووەم هاوپەیمانی ئال کمونە بوون. شێخ فەخری کمونە ئاگادارکردنەوەیەکی توندی بۆ ئال عەواد رەوانەکرد، داوای لە ئال عەواد کرد ئێوارە هەمان رۆژ لەکەربەلا بچنە دەرەوە، ئەگینا خانوویان دەروخێنیّ و لەشارەکە بەناچاری دەریان دەکات. ئال عەواد هانایان بۆ هاوپەیمانان برد لەهۆزەکانی لادیّ. ترس لەشار بڵاوبۆوە. هەردوو لا لە سەر ماڵ وبازارەکان سەنگەریان لەیەکتر گرت، هاتوچۆ قەدەغەکرا، پاڵەوانی گەڕەکەکان لەسەر رێگاکان وەستابوون، خەریك بوو کارەساتەکە رووی دەدا !

پیاوانی ئایینی هەوڵیان دا هەردوو لایەن لەیەکتر نزیك بکەنەوە و سوڵحیان لەنێوان ئەنجام بدەن. لەمەدا بەشێوەیەکی کاتی سەرکەوتن. کاتێك ئینگلیز بە بابەتەکەی زانی، ئەوکات بەغدایان داگیرکردبوو، بۆیە یەکێك لە ئەفسەرەکانی

---

[228] محسن الامين (أعيان الشيعة) ج ٤٠ ، ص ٥٨-٥٩

خۆی نارد بۆئەوەی بەسەر کەربەلا زاڵ بێت[229]. ئەوکاتیش خەڵکی هەناسەی ئاسوودەیی هەڵمژی.

نموونەیەکی دیکەی ئەو ململانێییە لە سەماوە دەدۆزینەوە.عەزیز قەساب ئەو رووداوە دەگێڕێتەوە، ئەو لەلایەن حکومەتی عوسمانی، لەساڵی ۱۹۰۹ وەك قائیمقامی سەماوە، دانرابوو. قەساب باس لەوە دەکات کاتێك گەیشتۆتە سەماوە بینیویەتی بازاڕی گەورە داخراوە، خەڵك لەترس دەژیت. وردەکاری بەسەرهاتەکە ئەوەیە سەماوە لەسێ گەڕەگ پێك دێت، ئەوانیش :

١-گەڕەکی قشڵە: ئەم گەڕەکە دەکەوێتە کەناری چەپی رووباری فوراتەوە. لەبەرئەوەی قشڵە تێدایە بەوناوە ناونراوە. سەرباز وئەفسەر و هەندێك لەمەدەنی و بازرگان لەو گەڕەکە نیشتەجێن، فەرمانگەکانی حکومەتیش لەو گەڕەکەیە، قایمقام بەسەری زاڵە.

٢- گەڕەکی رۆژئاوا: دەکەوێتە بەرەی راستی رووباری فوراتەوە، لەباکووری بازاڕی گەورەوە، سەرکار ربات سەلمان دەسەڵاتی بەسەر هەبووە، لەبەر زۆری کەسوکار و کاربەدەستانی لەو گەڕەکە.

٣- ئەوەش هەر دەکەوێتە بەری راستی رووبارەکەوە، لە باشووری بازاڕی گەورەوە سەید تەفاڕ دەسەلاتی بەسەر ئەو گەڕەکە هەیە. لەجێگای ئەو عەبدوڵلا شاهیر و سەباڕ حوسێن جێبەجێکار بوون، ئەم دوو پاڵەوانی بوێربوون کە لە (رموەشاندن) شارەزابوون.

قەساب دەڵێ ململانێ لەنێوان گەڕەکی رۆژهەلات و گەڕەکی رۆژئاوا بەردەوامبوو، زۆرجار کوشتارەکان لەسەر هیچترین هۆکاربوو. قەساب هۆکارەکانی بەرپابوونی ئەو شەڕانە بۆ ئەمانەی خوارەوە دەگێڕێتەوە:

١-لاوازی کارگێڕی

٢- سوودوەرگرتنی جێبەجێکارەکان لە خوێنی کوژراوەکانیان، چونکە نیوەی خوێنەکە بۆ سەرۆکەکەیان دەگەڕایەوە.

---

[229] عبدالرزاق الوهاب (کربلاء في التاریخ) ج ٣ ، ص ١٥-١٨

٣- بەدڕەفتاری فەرمانبەران و سوودبینیان لە ناکۆکیان، ملکەچبوونیان بۆ جێبەجێکارەکان.

لەراستیدا لێرەدا دەرفەت نابێت بۆ ئەوەی نموونە جیاجیاکانی دەمارگیر گەڕەکەکان لەشارەکانی عێراق بهێنینەوە. جارێك ویستم لەو نموونانە وردبیمەوە، ئەمەش بە بەکارهێنانی سەرچاوەی جۆراوجۆر و راپۆرتی قوتابیان، ژمارەیەکی زۆر نموونەم کۆبۆوە. لەوانیە لە کتێبی داهاتووم دەرفەتی ئەوەم بۆ برەخسێ بەو وردی باس لەو نموونانە بکەم.

بەهەرحاڵ دەتوانین وێنەی توندی ئەو دەمارگیرییەی گەڕەك بکەین لەشارەکانی عێراقدا، ئەگەرهاتوو توێژینەوە لەبارەی دەمارگیریەکانی بەغدا بکەین. ئەو شارە تا ئێستاش لەهەموو شارەکانی دیکە عێراق شارستانیترە. شەڕەگەڕەکی تێدا لەهەموو شارەکانی دیکە کەمتر بووە. وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد. کەچی جارجارە شەڕەگەڕەکی توندی تێدا بەرپابووە.

هەر لەو بارەیەوە بەسەرهاتێکی خۆش هەیە، رۆژهەڵاتناسی فەرەنسی لویس ماسنیۆن لەساڵی ١٩١٢ لەبەغدا بووە. ئەو شەڕێکی توند لەنێوان گەڕەکی باب شێخ و گەڕەکی حەیدەرخانە دەبینێ. هۆکاری شەڕەکە دەرچوونی کەژاوەکان دەبێت لەگەڕەکەکانەوە.ئەو کاتە هەواڵی هێرشکردنی ئیتاڵیا بۆ سەر تەرابلوس و هەڵگیرسانی جەنگ لەنێوان ئیتالیا و دەوڵەتی عوسمان دەگاتە بەغدا و خەڵك بۆ پشتگیری دەوڵەتی عوسمانی و کۆکردنەوەی کۆمەك دێتەدەرەوە، لە باب موعەزەم کەژاوەی باب شێخ بەکەژاوەی حەیدەرخانە دەگات و بەریەکەوتن و شەڕ لەنێوانیان دروست دەبێت، سەرکەوتنیش بۆ گەڕەکی باب شێخ دەبێت[٢٣٠].

عەلی بەرزگان باس لەوە دەکات، لەگەنجێتی بەچاوی خۆی شەڕی توندی لەنێوان گەڕەکەکانی حەیدرخانە و مەیدان و عەممار و ئەلبوشبل بینیوە. گەنج و مێرمنداڵ بەشداریان لەشەڕەکان کردووە و ژنانیش شەرکەرانیان هانداوە. شەرکەران دارعەسا و بەردی گەورەیان بەکارهێناوە. شەڕەکانیش لەبەر هۆکاری زۆر هیچ و

[٢٣٠] لویس ماسنیون (لهجة بغداد العربية) ترجمة اکرم فاضل ص ٥

پووچ ئەنجام دراون. هەرهەمووشیان بە بەر چاو و گوێچکەی حکومەت روویدەدا کەچی ئەو رێگری لێ نەدەکرد.[231]

دکتۆر مستەفا جەواد باس لەوە دەکات لەشەرێکی بەغدا ئامادە بووە لەساڵی ١٩٢٠ لەنێوان گەڕەکی بەنی سەعید و گەڕەکی کورد و باب شێخ روویداوە، پۆلیس هاتۆتە نێوانیان و پەروازەی پێکردوون، کۆمەڵێك گەنجیش دەستگیر دەکات و بەتۆمەتی جیاواز سزایان دەدات[232].

شەڕ لەنێوان شارەکان و هۆزەکان:

گەڕەکەکانی نەیار لەیەك شاردا، کینە و دەمارگیری تایبەتیان لەبیر دەکەن، ئەگەر مەترسییەکی گشتی لەسەر شارەکەیان بێت. ئەوکاتە هەموویان لەدژی دوژمنە هاوبەشەکەیان یەك دەگرن، ئەمەش بەپێی ئەو پەندەی بەدو کە دەڵێ((من و براکەم لەبەرامبەر ئامۆزا، من و ئامۆزام لەبەرامبەر بێگانە)).

ئەو مەترسیە گشتیە کە هەڕەشە لەشار دەکات لەسێ ئاراستەوە دێت: لە هۆزێکی نزیکەوە دێت، لەشارێکی دیکەوە دێت جا دوورە یان نزیك، هەندێك جاریش لەلایەن حکومەتەوە دێت. جا کاتێك مەترسی لەهەر لایەکی ئەم سێ ئاراستەیەوە بێت، ئەوا تەواوی خەڵکی شارەکە لەژێر سەرکردایەتی پیاوێکی گەورە کۆدەبنەوە، هەروەها هانا بۆ هاوپەیمانانیان دەبەن لەهۆز و شارەکانی دیکە، جا رێگای بەرگری یان هێرشکردن دەگرنەبەر وەك ئەوەی نەوەی یەك گەڕەك یان یەك هۆز بن.

ئەوەی شایەنی ئاماژەیە، هۆزەکان وا سەیری شارەکانیان دەکرد، وەك ئەوەی هۆزێك بن، شاریش بەهەمان تێروانین سەیری خۆی دەکرد.هەندێك جاریش لەنێوان هۆز وشارەکان هاوپەیمانی و رێکەوتنی عەشایەری ئەنجام دەدرا، وەك ئەوەی هۆزەکان لەگەڵ یەکتر ئەنجامی دەدەن. شەڕیش لەنێوان هۆز و شار روویدەدا، تۆڵەکردنەوە و کینەشیان لەنێوان هەبووە. وەك ئەوەی لەنێوان دوو هۆز هەبێت.

---

[231] علي ال بازركان (الوقائع الحقيقية في الثورة العراقية) ص ٥٧
[232] مصطفى جواد (مقدمة كتاب الفتوة لابن المعمار البغدادي) ص ٩٩

نیپۆری گەشتیار رووداوێك دەگێڕێتەوە، لەساڵی ١٧٦٥ لە ناوچەیەکی فوراتی ناوەڕاست روویداوە. رووداوەکەش ئەوەیە کەشتیەك بەڕووبار تێپەریوە، پڕبووە لە کەلوپەل و خەڵك. دواتر لەرووبارەکەوە گیردەبێت، هەندێك لەبەدوەکان دەیانەوێ کەلوپەلەکان دابەزێنن، کەچی لەوکاتەدا کەشتیەکە بەلایەك دەکەوێ و هەندێك لەبەدوەکان دەمرن. نیپۆر سەرسام دەبێ کاتێك دەزانێ بەدوەکان داوای خوێنی کوژراوەکان لە شاری سەماوە وقرنە دەکەن، بیانویان ئەوەبووە زۆربەی سەرنشینەکانی کەشتیەکە خەڵکی ئەو دوو شارەبوون [٢٣٣]. بۆیە دەبوو خەڵکی ئەم دوو شارە خوێنی کوژراوەکان بەهۆزەکان بدەن، ئەگەر ئەمەیان نەکردبوایە ئەوا لەئەنجامدا دوژمنکاری وکوشتار لەنێوان شارەکان و هۆزەکە دروست دەبوو.

ئەگەر مێژووی هەر شارێکی عێراق بخوێنینەوە، ئەوا دەبینین خاڵی نییە لەو شەڕانەی لەنێوان شارەکەو هۆزەکانی نزیکیان روویداوە. لەوانە نموونەی ئەوەی لەنێوان شاری نەجەف و هۆزی بەنی حەسەن روویدا، لەنێوان شاری بەلەد و هۆزی شەمەڕ روویدا، لەنێوان شاری کوبەیسە و هۆزی عەنزە، لەنێوان شاری دیوانیەوە هۆزی خەزاعل روویداوە...

حاجی ودای عەتیە باسی شەڕێکمان بۆ دەگێڕێتەوە، لەنێوان شاری دیوانیە و هۆزی خەزاعل لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهان روویداوە. هۆکارەکەش ئەوەبوو خەڵکی دیوانییە دەستیان بەسەر ئەو چەك وکەلوپەلە جەنگیانە داگرتووە کە عوسمانییەکان دوای پاشکشەیان لەشارەکە جێیانهێشتووە. ئەوان لەنێوان خۆیان دابەشی دەکەن، کەچی دواتر هۆزی خەزاعل دێن داوی بەشێك لەو کەلوپەلانە دەکەن. ئەوانیش نکۆڵیان لێ دەکەن و فەرامۆشیان دەکەن. لەئەنجامدا هۆزەکە دوژمنایەتیەك هەڵدەگرن. رۆژێك دێت هەندێك لەخەڵکی دیوانییە دەچنە نەجەف، تەرمی مردوویەك هەڵدەگرن بۆ ئەوەی لەنەجەف بینێژن، ئەوان چەکدار دەبن و ژمارەیان هەشتا پیاو دەبێت، هۆزەکە رێگەیان پێ دەگرێت. لەئەنجام دا سێ کەس لەپیاوانی دیوانییە دەکوژرێن [٢٣٤].

---

[٢٣٣] کاوستن نیبور (مشاهدات نیبور) ترجمة سعاد العمري ص٧٠ - ٧١

[٢٣٤] وداي العطية (المصدر السابق) ص ١٤١- ١٤٢

نکۆڵی لەوە ناکەین جەنگی نێوان هۆزەکان وشارەکان ئێستا نەماوە. ئەمەش دوای ئەوە بووە حکومەت توانای سەقامگیرکردنی ئاسایش و بەرپەرچدانەوەی هێرشبەرانی هەیە. لەگەڵئەوەشدا جەنگێك لەنێوان شاری حەی و هۆزی مەیاح لەساڵی ١٩٥٤ بەرپابوو. وەك ئەوەی رووداوێکی ریزپەربوو، دەنگدانەوەیەکی گەورەی لەسەرتاسەری عێراق هەبوو. هۆکارەکە ئەوەبوو ئال یاسین کە شێخەکانی مەیاحن، زەویوزاریان لەدەوروبەری شاری حەی هەیە. ئەوان خەندەقیان بۆ تەسککردنەوە لێدابوو، بۆ ئەوەی شارەکە لەسنووری کۆنەکەی فراوانتر نەبێت. فەرمانبەرانی کارگێریش بوێریان نەبوو بۆ فراوانکردنی شارەکە و شکاندنی ئابلۆقەکە. سەعید قەزاز کە وەزیری پێشووی ناوخۆ بوو، لەبەردەم دادگای باڵای سەربازی تایبەت، رایگەیاند لەمشتومڕێکی بەردەوام دابووە لەگەڵ شێخ عەبدوڵلا ئال یاسین بۆ تەرخانکردنی زەوییەکی گۆڕستان بۆ خەڵکی شاری حەی...[٢٣٥]

رۆژێك دەمەقاڵێ لەنێوان جەماعەتێکی ئال یاسین و یەکێك لە فرۆشیارەکانی خەڵکی حەی دروست دەبێت. بەریەکەوتن لەنێوان هەردوولا روودەدات. دوای پێنج رۆژ نزیکەی سەد کەس لە هۆزی مەیاح بەیانیەك هێرش دەکەنەسەر سەراج و زێرنگرەکانی بازاڕی حەی، هەندێك لە خەڵکی حەی هانای بۆ براکانیان دەبەن، شەڕێکی گەورە لە نێوانیان دروست دەبێت دوو کەس لەهۆزەکە وپانزە کەس لە خەڵکی حەی بریندار دەبن و یەکێکیان دواتر دەمرێت.

محەمەد حەبیب شێخی ربیعە بەپەلە دەکەوێتە ناوبژیوانیان، دواجار دەتوانێ سوڵحێك لەنێوانیان ئەنجام بدات، بەڵام ئەم سوڵحە بەرواڵەت بوو، خێرا بووە کارەساتێك لەساڵی ١٩٥٦ ئەمەش ئەو کاتەبوو کە خۆپیشاندانی خەڵکی حەی لەدژی هێرشە سێ قۆلییەکەی سەر میسر ئەنجام درا[٢٣٦].

[٢٣٥] عبدالرزاق الحسني (المصدر السابق) ج ١٠، ص ١٠٨
[٢٣٦] المصدر السابق ج ٩ ص ٨٦-٨٧

شەڕی نێوان شارەکان و حکومەت:

لەواقیعدا شەڕی نێوان شارەکان وحکومەت لەسەردەمی عوسمانییەکاندا بەدەگمەن روویداوە. ئەمەش بەپێچەوانەی جەنگی بەردەوامی نێوان هۆزەکان وحکومەتە. وەك دەردەکەوێت خەڵکی شار هەست بەبێ توانایی خۆیان دەکەن لە بەرامبەر سوپا و تۆپخانەی حکومەت، بۆیە دەترسن لەوەی خانوو وبازاڕەکانیان بە تۆپی حکومەت بروخێت و لەلایەنی سەربازەکانیشەوە تالان بکرێن. کەچی هۆزەکان بایەخێکی گەورەیان بەمە نەداوە، ئەوان نە خانووی جێگیریان هەیە و نە بازاڕی ئاوادانیان هەیە تا لێی بترسن. دەشتوانن لە هێز و تۆپی حکومەت رابکەن و بەرەو هۆڕەکان بچن یان بەرەو قولایی بیابان بچن.

جەنگ لەنێوان شارەکان و حکومەت لەسەردەمی عوسمانییەکان روویندداوە ژمارەیەکی زۆر کەم نەبێت. بەناوبانگترین جەنگ ئەوە بوو لەسەردەمی نەجیب پاشای والی لەساڵی ١٨٤٢ لە کەربەلا روویداوە. پوختەکەی ئەوەیە کەسێك بەناوی ئیراهیم زەعفەرانی کۆمەڵەیەکی لەخەڵکی شارەکە پێکهێناوە بەناوی یەرمازییەکان[٢٣٧] . ئەو کۆمەڵەیە بەهێز دەبێت و بەتێپەڕبوونی رۆژگار ژمارەی کەسەکانی زیاد دەبێت، بەشێوەیەك هەرکەسێك لە سەرتاسەری عێراق لە حکومەت یاساغ دەبوو، پەنای بۆ ئەو کۆمەڵەیە دەبرد. ئەو جەماعەتە لەسەردەمی داود پاشا دەستیان بەسەر شارەکە داگرت. کاتێك عەلی رەزا پاشا بووە والی سوپایەکی ناردە سەر کەربەلا وئابلۆقەی دا. پیاوانی ئایینی وپیاوماقولان هاتنە ناو بابەتەکەوە حەفتا هەزار قرانیان دا، والیش رازی بوو وازی لە کەربەلا هێنا، بەلام کاتێك نەجیب پاشا بوو بەوالی ، لەسەر تەمێکردنی کەربەلا و گێڕانەوەی بۆ ژێردەسەلاتی حکومەت موکڕ بوو. هۆشیاری ملکەچی ودانانی چەك دا و مانگێك مۆڵەتی دا، کەچی کەربەلا کاردانەوەی بۆ هۆشیاریەکەی ئەو نەبوو، بۆیە سوپایەکی بەهێزی بەتۆپخانەوە ناردە سەرشارەکە و ٢٣ رۆژ ئابلۆقەی دا. خەڵکی شارەکە خۆیان بە شورا قایمەکەی شار پاراست بوو. کەچی

---

[٢٣٧] یەرماز لەزمانی تورکی بەکەسێك دەگوترێت کە کەڵکی هیچی نەبێت، مەبەستیش شەڕانگیزەکانی چینەکانی کۆمەڵگایە- عەلی وەردی سەیری ئەمە بکە : رحلة فريزر ترجمة جعفر الخياط ص ١٧٨

تۆپەکان کەلێنیان لەو شورایە دروست کرد لەلای باب خانەوە. هەندێك لە خەڵکەکە پەنایان بردە بەر هۆزەکانی دەوروبەر، وەك هۆزی ئال فتلە و ئال یەسار و ئال زوغبە. شەڕەکە توندتر دەبوو ژمارەی کوژراوەکان گەیشتە هەزار کەس[٢٣٨] .
دواجار سوپای عوسمانی سەرکەوت چووە حەزرەتی عەباسەوە و ئەوکەسانەشی کوشت کە هانایان بۆ ئەو شوێنە برد بوو، بۆ ماوەی چوار سەعات هەموی تالآن کرا و دواتریش بانگەوازیان بۆ ئاشتەوایی کرد..[٢٣٩]

لەسەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهاندا، سێ شار لە حکومەتی عوسمانی یاخی بوون، ئەوانیش کەربەلا و نەجەف و حیلە بوو. حکومەت سوپایەکی بەسەرکردایەتی عاکف بەك بۆ حلە نارد، بۆ ئەوەی بۆ ئەوانی دیکە بیکات بە پەندێك. ئەویش شارەکەی داگیرکرد و حەفتا پیاوی لەسێدارەدا. یەکێك لەگەڕەکانی رووخاند و هەندێك لەژنەکانی رفاند. ئەمە رووداوێکی قێزەوەن بوو بە رووداوی عاکف ناسراوە. عاکف ویستی بەرەو کەربەلا بچێت، بۆئەوەی وانەی حیلە دووبارە بکاتەوە. لەدوای ئەویش بەرەو نەجەف بچێت. بەلآم ئەمەی نەکرد..[٢٤٠] . مەزندە دەکرێت حکومەتی عوسمانی لەهەڵچوونی رای گشتی ترسابێت، لەسەروبەندی جەنگدا، ئەمە کاتێك ئەگەر هاوشێوەی حیلە تۆڵە لەنەجەف و کەربەلا بکاتەوە. بەهەرحاڵ نەجەف ماوەی دووساڵ سەربەخۆ مایەوە لەلایەن سەرۆکی گەڕەکەکانەوە بەڕێوەدەبرا، لەوانەیە کەربەلاش وەك ئەو بووبێت. ئەوانەی لەسەربازی فیراریان دەکرد روویان لەنەجەف دەکرد لەوێ سەلامەتی و پارێزگاریان دەدۆزییەوە، یەکێك لەو فیرارانەش باوکی نووسەری ئەو دێرانەبوو.

هەلی ئەوەم بۆ رەخسا لەگەڵ خێزانەکەم بەدوای باوکم بچین، ئەوکات منداڵێکی بچووك بووم، ئێستاش لەیادم ماوە ئەو کات نەجەف لە چ بارودۆخێکی کۆمەلآیەتی سەیر دابوو. هەر گەڕەکێك لەچوار گەڕەکەکە سەرۆکی تایبەتی خۆی هەبوو، بەپێی نەریتی عەشایری گەڕەکەکەی بەڕێوەدەبرد. کەسانی چەکداری

---
[٢٣٨] سلمان هادي الطعمة (تراث كربلاء) ض ٢٧٢
[٢٣٩] عباس العزاوي (المصدر السابق) ج ٧ ، ص ٦٦
[٢٤٠] مجيد الموسوي (الحاج عطية ابو كلل) ص ١٠٣

لەگەڵ بوو فرمانەکانیان جێبەجێ دەکرد. زۆرجار شەڕوپێکداداان لە نێوان زەقرٍوت و شـەمرٍوت رووی دەدا، دوکانـەکان دادەخـران و خـەڵك بـەرەو مـاڵ رایانـدەکرد و تەقەی تفەنگ لەهەموو لایەکەوە دەبیسترا.

شەڕی نێوان شارەکان:

شەڕی نێوان شارەکان لەسەردەمی عوسمانییەکان کەم رووی نەدەدا. کاتێك دوو شـار دراوسـێی یـەکتر دەبـوون و نێوانیـان دوور نـەبوو، ئـەوا دژایـەتی لـەنێوانیان لەسەرچەند بابەتێك دروست دەبوو. هەندێك جاریش دژایەتیەکە دەگەیشتە ئاستی کوشـتاری یـان درێـژەی دەکێشـا. وەك ئـەوەی لـەنێوان شارۆچـکەی راوە و عانـە روویدا. یان ئـەوەی لـەنێوان بەلـەد و دوجیـل هـەبوو. هەنـدێك جـارییش دژایـەتی لەنێوان دوو شاری دوور لەیـەکتر روویـداوە، ئەمـەش لـە کـاتی بۆنـە و رێورەسمـە گشتییەکان بووە کە دوو شار تێیدا بەشداری کـردووە، وەك ئـەوەی لـە (چـلە) لـە نێوان کازمیە و نەجەف روویدا.

نوکتەیەك لەعێراق دەگێڕنەوە، ئەو نوکتەیـە ئامـاژەیـە بـۆ تونـدی نێـوان خـەڵکی شارۆچکەکانی عانە و راوە. پوختەکەی ئەوەیە پیاوێك لـە خـەڵکی عانـە کتێبێکـی کـۆن بـەزمانی عـەرەبی دەخوێنێتـەوە، هـەر زوو لێـرە و لـەوەی ئەمـەی بەرچـاو دەکەوێت " قال الراوي" وادەزانێ لەگەڵ خەڵکی راوەی دایە، زۆر تـوڕە دەبێـت و قەڵـەم بەدەسـتەوە دەگرێـت هـەموو(راوی) یـەکان دەسـڕێتەوە لەشـوێنی ئـەوان (العاني) دەنوسێ بۆیە کتێبەکە پڕ دەبێت لە رستەی (قال العاني).

زۆر نوکتە و چیرۆکی دیکە هەیە لەبارەی بابەتی دوژمنایـەتی شـارەکانی عێـراق. لەوانەیە لێـرەدا بەسـوود بێـت تـەنها بـەکورتی باسـی دوژمنایـەتی نێـوان خـەڵکی کازمیە و خەڵکی نەجەف بکەین. ئەو چیرۆکە ماوەیـەکی لەمێـژە ناوبـانگی هەیـە، بەم چیرۆکە دەتوانین تەسـەوری سروشـتی بـارودۆخی کۆمەڵایـەتی عێـراق بکـەین لەسەردەمی عوسمانییەکاندا.

دوژمنایەتی نێوان کازمییە و نەجەف:

ئـەم دوژمنایەتیـە لەسـاڵانی یەکـەمی سـەدەی بیسـتەم دەسـتی پێکـرد. هۆکارەکەش ئـەوە بـوو پیـاوێکی کازمییـە کـاری گواسـتنەوەی تـەرمی مردووانـی

دەکرد لە کازمییەوە بۆ نەجەف. ئەو پیاوە بوێر وئازا بووە تفەنگی هەڵگرتووە بۆ ئەوەی بتوانێ لەرێگای نەجەف پارێزگاری لە تەرمەکان بکات. رۆژێك تووشی جەماعەتێکی خەڵکی نەجەف دەبێت، پێکدادان لەنێوانیان روودەدا، پیاوەکەی کازمیە دەتوانێ دوو کەس لەوان بکوژێ، دواتریش بە سەلامەتی بۆ کازمییە دەگەڕێتەوە. دواتر خەڵکی نەجەف ئامادەکاری بۆ تۆڵەکردنەوە دەکەن، پیاوێکی کازمییەیان دەستدەکەوێت دەیکوژن، هەواڵەکە دەگاتەوە کازمییە وسەرۆکی گەڕەکەکان کۆبوونەوە دەکەن بۆ ئەوەی مشتومڕی بابەتەکە بکەن داوا چارەسەر یان تۆڵەکردنەوە بکەن. بەپێی نەریتە عەشایرییە باوەکان.

سەرۆکەکان بەوە گەیشتن لە کازمیە هاوشێوەی نەجەف و زۆربەی شارەکانی دیکە هاوپەیمانیەتی عەشایەر دروست بکەن. وەك دەردەکەوێت کازمیە پێشتر هاوپەیمانی لەو جۆرەی نەبووە، ئەمەش لەبەر نزیکی لەبەغدا و بوونی بارەگای والی و پۆلیس و دەسەڵاتی حکومی. دوای مشتومڕێکی توند لەبارەی ئەوەی کێ دەبێتە شێخی هاوپەیمانێتی سەرۆکی شارەوانی کە جەعفەر عەتیفە بوو دەیویست ببێتە سەرۆك، کەچی سەرۆکەکان بەتوندی بەرپەرچیان دایەوە، بەبڕوای ئەوان جەعفەر دەوڵەمەند وسامانی زۆرە، بەڵام لە هۆزێك و بنەماڵەیەك نییە، تا پاڵپشتی بکات. ئەویش لەمە تووڕە دەبێت و بەنهێنی دەچێتە لای والی، پێی رادەگەیەنێ کازمییە بەنیازی یاخیبووونە لە حکومەت، والی دوای ئەوە بەرتیلێکی گەورەی لێ وەردەگرێت باوەڕی پێدەکات، بەمەش والی فرمانی دوورخستنەوەی سەرۆکەکانی کازمەییە دەدات، بۆ ئەنادۆڵ.

هەرچۆنێك بێت ئەو دوژمنایەتییە مایەوە و تۆڵەکردنەوە لەنێوانیان بەردەوام بوو. لەساڵی ١٩٢٩ شەڕێکی سەخت لەنێوان خەڵکی کازمییەو نەجەف لە چلە روویدا لە شاری کەربەلا. پیاوێکی نەجەفی کوژرا بەناوی دەعبول. خەڵکی کازمییە هێرشیان کردە سەر خێوەتی نەجەفییەکان وگوریسی خێوەتەکانیان پچڕاند وقاوەکانیان رژاند، دواتریش روویان لەمەزارگەی عەباس کرد و هوتافی سەرکەوتیان دەکێشا.

من لە کەربەلا بووم کاتێك رووداوەکە روویدا، بینیم رۆژی دواتر خەڵکی کازمییە لە کەژاوەیەکی گشتی دەرکەوتن و هەموو گەڕەکەکان بەیەکەوە بوون، ئەمەش

پێشتر روویندەدابوو، چونکە هەر گەڕەکە وکەشاوەی خۆی هەبوو. لەو رۆژەدا سنگی خۆیان نەدەکوتا وەك لەنەریتەکە هەیە، بەڵکو دەستیان رادەوەشاند وەك ئەوەی ئاماژە بۆ زاڵبوون و رووبەڕووبوونەوە بکەن. هوتافی سەرکەوتنیان دەکێشا و ستایشی خەڵکی کازمییەیان دەکرد[٢٤١]. وەك ئەوە شوبهاندم هۆزێك بن، بەسەر هۆزێکی دیکە زاڵبووبن، بۆیە گۆرانی سەرکەوتن دەڵێن.

لەساڵی ١٩٤٥ هەندێك لەپیاوماقوڵانی کازمییە ویستیان کۆتایی بەدوژمنایەتیە بهێنن کە لەنێوان کازمییە و نەجەف هەیە. شەوێکیان لەماڵی یەکێکیان کۆدەبنەوە، باسی چۆنیەتی ئەنجامدانی سوڵحەکە دەکەن، ناکۆکی لەسەر ئەم بابەتە دروست دەبێت: ئایا دەبێت خەڵکی کازمییە بچێتە نەجەف، یان خەڵکی نەجەف بێتە لەلای کازمییەکان؟ هەموویان لەسەر ئەوە کۆك بوون یەکێك لە شارەزایانی نەریتە عەشایەرییەکان بهێنن بۆ ئەوەی کێشەکە یەکلابکاتەوە.

شێخ حەسەن سوهەیلیان لەخەو بە ئاگاهێنا و بۆ شوێنی کۆبوونەوەکەیان هێنا. شێخ حەسەن شێخی بەنی تەمیم بوو. بڕوای شێخ ئەوە بوو کە ئەو لایەنەی قاوەی رشتووە، بچێتەوە لای نەیارەکەی و داوای سوڵحی لێ بکات. سەرۆکەکانی کازمییە بەمە رازی نەبوو، بەڵکو وتیان دەبێت سوڵحەکە لە کەربەلا بێت، بۆ ئەوەی خەڵکی کازمییە و نەجەف هەردوو لا بۆ ئەوەی بچن. بەهەرحاڵ کۆبوونەوەکە سەرکەوتوو نەبوو، بێهوودە کۆتایی هات، بابەتی تۆڵەکردنەوەی دەعبولیش هەتا ئێستا وەك خۆی ماوەتەوە– زۆر بەداخەوە!

ئەوەی بچێتە ناو وردەکاری ئەو مەسەلەیەوە، دەزانێ کاریگەری بەهای بیابانشینی لەسەر کۆمەڵگای عێراق چەندە. ئەگەریش لەناوەڕاستی سەدەی بیستەم بەهاکانی بەدو بەمشێوەیە کاریگەری هەبووبێ. ئایا دەبێت سەدەی رابردوو یان پێشتر چۆن بووبێت؟ ئەگەر بارودۆخەکە لەنێو خەڵکی شارەکان بەمشێوەیە بووبێت، ئایا لەنێو خەڵکی هۆزەکان چۆن بووە؟

---

[٢٤١] دکتۆر عەلی وەردی ئاماژەی بەیەکێك لە هوتافەکان کردووە، کە ئەمەیانە (حي روايا الكواظم حي اهاليهـا) – وەرگێڕ

بەشی هەشتەم

پێکهاتەی کەسێتی لە لادێدا

کەسێتی بەمانا زانستییەکەی بریتیە بە پێکهاتەیەکی دەروونی لەچەند سیفەتێکی جیاوازەوە پێکدێت. ئەو پێکهاتەیە مەیلی بەلای گونجاو تەبابوون هەیە لەگەڵ ئەو رۆشنبیرییە کۆمەڵایەتیەی لەکۆمەڵگاکە باوە. هەر مرۆڤێك کەسێتی تایبەتی خۆی هەیە و بەو کەسێتیە لەخەڵکی دیکە جیادەکرێتەوە. خەڵکیش لەکەسێتی جیاواز دەبن، بەپێی جیاوازی توانای کاردانەوەیە لەگەڵ رۆشنبیرییە کۆمەڵایەتییەکە. جا هەندێك سەردەکەون و هەندێکیش سەرناکەون. لەراستیشدا زۆرینەی خەڵك لەیەك کات سەرکەوتوو وسەرنەکەوتووە. جیاوازییشیان لە رێژەی ئەو سەرکەوتن و سەرنەکەوتنە دایە کە لەپێکهاتەی کەسێتیان هەیە.

ئەو هۆکارە کۆمەڵایەتی و دەروونیانەی هەر لەمنداڵییەوە کاریگەریان لەسەر مرۆڤەکەوە هەیە، وا دەکەن کەسێتیەکەی بەمشێوەیە بێت کە لە گەورەیی بۆمان دەردەکەوت، بۆیە کاتێك مرۆڤێك بەچەند سیفەتێکی خراپەوە دەبینین، ناکرێت گلەیی لەخۆی بکەین، بەڵکو ئەمە ئەنجامی بارودۆخ و هۆکارە دەروونی و کۆمەڵایەتییەکانە. ئەگەر ئێمەش لە بارودۆخی ئەو بووایین ئەوا ئەگەری زۆری هەبوو ئێمەش ئەو سیفەتانەمان هەبووایە.

بیرمەندانی کۆن پێیانوابوو، مرۆڤ بەپێی پێگەیشتنی عەقڵ ودروستی بیرکردنەوەی سیفەتەکانی باش و خراپ دەبێت. بەڵام دواجار ئەم بۆچوونە لەژێر رۆشنایی توێژینەوە نوێیەکانی زانست هەڵەکەی دەرکەوت. تەنانەت خودی بیرکردنەوەش ملکەچی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و دەروونی دەبێت. جا جۆری بیرکردنەوە، بەگوزارشتێکی دیکە بریتیە لە سیفەتێکی کەسێتی. هەروەك خودی

کەسێتیش بەرهەمی بارودۆخی دەوروبەریەتی. پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوەکرد کاتێك مرۆڤ بیردەکاتەوە، بیرکردنەوەی بەو جۆرە دەبێت کە کۆمەڵگاکەی ئامازەی بۆ دەکات. ئەگەریش بینیمان لە بیرکردنەوەکانی لەکۆمەڵگاکەی لادەدات، ئەوا بۆ کاریگەری هەندێك هۆکار دەگەڕێتەوە لەکۆمەڵگایەکی دیکە هاتووە، جا سەفەر بێت یان خوێندنەوە وبیستن وهۆکاری دیکە بێت، بەلام ئەو مرۆڤەی کە لە چوارچێوە تەسکەکەی کۆمەڵگای خۆیەتی، ئەوا زێتر لەخۆی کەسی دیکە ناناسیّ، بە دەگمەن نەبێت ئەو کەسە لە بیرکردنەوە لەکۆمەڵگاکەی خۆی لانادات[242].

بۆچوونێك و رەخنەیەك:

عەباسی عەزاوی مێژوونووس، تێبینی ئەوەی کردووە زۆرێك لە هۆزەکانی بەدو ئەوانەی لە بیابانەوە هاتوونەتە عێراق، هەندێك لەسیفەتە پەسەندەکانیان لەدەست داوە، وەك راستگۆیی و راشکاوی و پاراستنی راسپاردەیی، وەك دەزانرێت لەبەرامبەر ئەمە پابەندن بەنەریتەکانی کۆنی بیاباننشین وەك داگیرکاری و دەمارگیری و تۆڵەکردنەوە. جا عەزاوی بڕوای وایە دەکرێت رێنمایی بەو هۆزانە بدرێت و ئاراستە بکرێن، لەرێگای خوێندن وپێگوتنەوە، تا واز لە سیفەتە ناپەسەندەکانیان بهێنن و پارێزگاری لە سیفەتە پەسەندەکانیان بکەن[243].

لەراستیدا ئەو بۆچوونەی عەزاوی لەرووی تیۆرییەوە جوانە، بەلام لەرووی کردارییەوە، جێبەجێکردنی سەختە، یان رەنگە مەحالّ بێت. خوێندن و پێگوتن زهنی مرۆڤ پڕدەکات لەبیرۆکەی بەرز، بەلام ناتوانیّ کاریگەری کردەیی لەسەر کەسێتی مرۆڤەوە هەبێت. کەسێتی بەرهەمی بارودۆخی واقیعیانەیە، وەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد، ئەگەرهاتوو مێشکی مرۆڤێکمان پڕکرد لەبیرۆکەی بەرز، کەچی هەولّی گۆڕینی بارودۆخی واقیعی کەسەکەمان نەدا، ئەمەش دەبێتە هۆی دەرکەوتنی هەندێك سیمای دووفاقی لەکەسێتی ئەودا. جا کەسەکە لەو

---

[242] ئەمە بابەتێکی گرنگ بوو لەبابەتەکانی کۆمەڵناسی نوێ، لە مەنهەجی پۆلی چواری بەشی کۆمەڵناسی زانکۆی بەغدا دەخوێندرا، زیاتر لەدە ساڵ لەسەر یەك ئەو وانەیەم دەگوتەوە، کەچی دواجار لابرا – زۆر بەداخەوە – عەلی وەردی

[243] عباس العزاوي (عشائر العراق) ج ٣، ص ١٩-٢٣

بارودۆخەدابە گوفتار ئەو قسە بریقەدارانە دەکات کە فێرمان کردووە، لەژیانی کرداریشدا بەپێی بارودۆخی خۆی پێچەوانەی ئەو قسانە کاردەکات[244]. بۆیە ئەو کەسە راستی کردووە کە گوتویەتی " بارودۆخی مرۆڤێك بگۆڕە، ئاکارەکەی دەگۆڕێت".

بارودۆخی لادێی عێراق:

ئامانجی باڵای هەر تاکێکی هۆزەکانی عێراق ئەوەیە سەراپای بەهاکانی بیابانشینی پەیڕەو بکات. هەموو ئەو بەهایانەش لە لادێدا پەیوەندیان بەشانازیکردن و داشۆرینەوە هەیە. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەو بەهایانە مەیلێکی بەهێز بەو تاکانە دەدەن، بۆ نزیك بوونەوە لە سیفەتەکانی شانازیکردن و دوورکەوتنەوە لەسیفەتەکانی داشۆرین. بەڵام کێشەکە ئەوەیە بارودۆخی لادێ لەعێراق بەشێوەیەکە تاك زۆر یان کەم ناچار دەبێت لەبەهاکانی بیابانشین لابدات.

بەشێوەیەکی رێژەیی ئەو بارودۆخەی لە لادێی عێراق هەیە، لە بیابان بوونی نییە. ئەگەر بزانین ئەو بەهایانەی بەدو کە لە بیابان پەیدابووە ولەگەڵ ژیانی ئەویّ گونجاوە، ئەو درك بەکێشەی ئەو بەهایانە دەکەین کاتێك بۆ لادێی عێراق دەگوازرێنەوە.

دەکرێت بارودۆخی لادێ بەمشێوەیەی خوارەوە پوخت بکەینەوە:

١- بوونی دەسەڵاتی حکومەت. هەر چەندە ئەو دەسەڵاتە لەسەردەمی عوسمانییەکان لاواز بووە، بەڵام بەهەرحاڵێك بێت بوونی هەبووە و کاریگەرییەکی تەواوی لەسەر کۆمەڵگای لادێی هەبووە.

٢- بوونی ئەو بازاڕانەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی تێدا دەفرۆشرێت. لادێیەکان لەو بازاڕانە پێداویستی خۆیان دەکڕی، ئەوانەی سوو (ریبا)یان دەدا، کاریگەری زۆریان لەسەر ئەو بازاڕانە هەبوو.

---

[244] لەبەشی داهاتوودا بابەتی دووفاقی کەسێتی عێراقی بەکورتی باس دەکەین، بەڵام لەکتێبی داهاتوودا بە وردی باسی دەکەین بەناونیشانی (دووفاقی کەسێتی لەعێراق لەسەردەمی کۆن و نوێدا). عەلی وەردی

٣- دەرکـەوتنی سـەرەتاکانی دەربەگایـەتی لـە لادێ، بەشـێوەیەك هەنـدێك لەسەرۆك هۆزەکان و سەرۆکی یـەکێتیانی هـۆز ستەمیان لەلایـەنگرانیان دەکرد و مەیلیان بۆ خۆشگوزەرانی هەبوو.

٤- دەرکـەوتنی پاڵنـەری قـازانج و خۆشەویسـتی سـامان لـەلای هەنـدێك لەلادێییەکان، بەتایبەتی ئەوانە پەیوەندیان بەبازاڕ وشـارەکانەوە هـەبوو، ئـەوان دواتـر دەبـوون بـە بـەقاڵ یـان (سـوو)بەخش، یـانیش لەهەنـدێك وەرز دەبـوون بەکرێکار.

٥- بڵاوبوونـەوەی هەنـدێك نەخۆشـی لـە لادێ، لەوانـە مـەلاریا و بیجـل و مێـزی خوێناوی و سکچوونی خوێناوی و سیل و نەخۆشی کرمە جیاجیاکان.

٦- چەوسـانەوەی ژنـانی لادێ، ناردنیـان بـۆ بازاڕەکـان بـۆ کـڕین وفرۆشـتن، دواجاریش ئەو ژنانە کاریگەردەبوون بە رەفتاری شارستانەکانەوە، هەنـدێکجاریش بەرەو بەدڕەوشتی دەڕۆیشتن.

میوانداری لەلادێ"

شێخی لادێی هەوڵ دەدات لە هەموو بەها وناکارەکانی لەشێخی بەدو بچێت. ئەو دەیەوێ ئازا و بەخشندە بێت و دراوسێ و لێقەوماو پەنابـەر و لاواز بپارێزێـت، لە دیوەخانەکەی دادەنیشێ بۆ ئەوەی کێشـەی هۆزەکـەی چارەسـەر بکـات. ئـەو لەجەنگدا سەرکردایەتی هۆزەکـەی دەکـات و لـە دانوسـتاندنەکانیش نوێنەرایـەتی دەکات، بەڵام شێخی لادێ تا چەند دەتوانێ لاسایی شێخی بەدو بکاتەوە؟

یەکـەم رووخسـاری لەیەکچـوونی نێـوان شـێخی لادێ و شـێخی بـەدو لەبـەهای میوانداری دایە. لەگەڵئەوەشـدا دیوەخـانی شـێخی لادێ رەشمـاڵێکی گـەورە نییـە وەك ئەوەی لە بیابان هەیە، بەڵکو وەك ئەوەی ستین لوید وەسفی کردووە، زیـاتر لـە هەیکەلـە کۆنـەکانی سـۆمەر دەچـێت. دیوەخانەکـە بـەقامیش و قـوڕ دروسـت دەکرێت، ژمارەی چەمانەوەی سەری دیوەخانەکـە بـەپێی پێگـەی شـێخ و نـەریتی بنەماڵەکـەی دەبێـت. ناکرێـت شـێخی لادێ کرێکـاری پیشـەگەر بـۆ دروسـتکردنی دیوەخانەکەی بگرێت، بەڵکو داوا لەرۆڵـەکانی هۆزەکـەی دەکـات هاریکـاری یـەکتر بکەن لەدروستکردنی، شێخیش تەنها لەسەریەتی خواردنیان پێ بدات.

سەرەڕای ئەمەش دیوەخانی لادێ لەڕووی نەریت و بەها کۆمەڵایەتییەکانەوە هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ دیوەخانی بەدو نییە. لەدیوەخانی لادێیش بەپێی نەریتەکان قاوە پێشکەش دەکرێت، خواردن بەهەموو میوانێك دەدرێت، هەر کێیەك بێت. هەرچەندە میوانەکە پێگەی کۆمەڵایەتی بەرزتر بێت ئەوا ژمارەی کوشتییەکان بۆ ئەو زیاتر دەبێت. کاتێك خەڵکی گوندەکە گوێیان لە دەنگی ئاونی قاوەچی دەبێت، ئەوا دەزانن میوانێك هاتۆتە لای شێخەکەیان. جا بۆ بەخێرهێنانی دەچنە دیوەخان و چاوڕێش دەکەن وەك ڕێزلێنانێك لەمیوانەکە بەشداری خوانەکەی بکەن.

خەڵکی گوند هیوای ئەوە دەخوازن میوانەکەیان پایەی بەرزبێت بۆ ئەوەی خواردنەکە زۆرتر بێت. لەوکاتەشدا ئەوان گۆشت و برنج و چەندین جۆری دیکەی خواردنی چەوریان بەردەکەوێت، کە دەگمەن نەبێت ئەگینا لەماڵەکەی خۆیان نایخۆن. شێخی لادێ هەرچەندە خواردنەکەی لە دیوەخان زۆرتر وچەورتر بێت، ئەوا ناوبانگی بەرزتر دەبێت وهەواڵی دیوەخانەکەی بەربڵاوتر دەبێت. بۆ نموونە دەگوترێت مەشتەتی خەلیفە، کە شێخی ئەلبو محەمەد بووە، سی ساڵ دوای مردنی خاکی دیوەخانەکەی گژ وگیای لێ نەڕواوە لەبەر زۆری ئەو ڕوون و چەورییەی لەپێشکەشکردنی خواردن بۆ میوانان ڕژاوە[٢٤٥]. بنەماڵەیەك لە ئال فتلە هەیە بەناوی (ئالبو هدلە) ناسراون چونکە وشەی (یهدل) بەواتای دەڕژێت و شۆڕدەبێتەوە. ئەمەش لەبەرئەوەی خواردن لەسەر قاپەکان ڕژاوە لەدیوەخانەکەیاندا[٢٤٦].

نزیکەی بیست ساڵێك لەمەوبەر، چەند پیاوماقوڵێکی ئێران سەردانی یەکێك لەهۆزەکانی فوراتی ناوەڕاستیان کرد، لەلای شێخەکەی میوان بوون. شێخی برێکی زۆر خورادنی پێشکەشکردن بەشی سەدان کەسی دەکرد. ئێرانییەکان سەریان لەمە سوڕمابوو، نەیادەزانی هۆکارەکە چییە. لەراستیدا شێخ ئەو خواردنە زۆرەی وەك ڕێزێك پێشکەشکردوون ، بەپێی نەریتی لادێی عێراقی

---

[٢٤٥] محمد باقر الجلالي (موجز تاريخ عشائر العمارة) ص ١٥

[٢٤٦] أ ، س، ح (آل فتلة كما عرفتهم) ص ٥٥

بەئەرکی خۆی هەڵساوە. ئەو خواردنە بەخەسار ناچێت، خەڵکی لادێکە لێی دەخۆن و سکە بەتاڵەکانیان لەو خواردنە پڕدەکەن. کەواتە میوانداری لە لادێ وەك بیابانشینی رۆڵێکی گرنگی کۆمەڵایەتی هەیە. شێخ بەو میوانداریە ناوبانگ پەیدا دەکات و پیاوەکانیشی خواردنی بەتام دەخۆن.

ئەحمەد فەهمی دەڵێ: زۆرینەی خەڵکی لادێی لەعێراق لەحاڵەتی نەداری و بێبەشی دەژین. تامی گۆشت ناکەن تەنها ئەوکاتە نەبێت شێخی میوانێکی بەرێزی دێت. ئەوکاتەش هەموو دەوری میوانەکە دەدەن، بێئەوەی کەس بانگیان بکات. کاتێکیش بۆ خواردن بانگ دەکرێن، ئەوا بەرەو خواردنەکە ناچن، تەنها دوای ئەوەی چەند جارێك دەگوترێت " دەی، دەی، هەڵسە فلان". ئەوان وانیشان نایانەوێ، سەنگینی دەنوێنن، ئەمەش دیاردەیەکە جێگای سەرنجە[٢٤٧].

ئەوان بە مەبەستی خواردن هاتوونەتە دیوەخان، بەڵام نەریتی بەدوییان هانیان دەدات ئەو مەبەستەی خۆیان بشارنەوە. ئەوان وای دەردەخەن، بۆ بەخێرهاتنی میوان هاتوون، کەچی سکیان ئارەزووی خواردن دەکات، لەپێناوی خواردندا قۆڕەی سکیانە.

لەم لایەنەوە پیاوی لادێ لە ململانێیەکی دەروونی دەبێت، بەدەست چەندین جۆری دیکەشەوە دەناڵێنێ، کە دواتر باسی دەکەین. ئەو لەبیابانشینی لەسەر نەفس بەرزی و لوتبەرزی راهاتووە، کەشی بارودۆخی خراپی بژێوییەکەی لە هەندێك حاڵەت وادەکات چاوبرسی و ملکەچ بێت.

خۆدەخیلکردن لە لادێدا:

شێخی لادێی دەیەوێ بەپاراستنی دراوسێ وکەسی دەخیل و داڵدەدراو بەناوبانگ بێت، وەك چۆن دەیەویست بە بەخشندەیی و میواندۆستی ناوبانگی هەبێت. زۆرێك بەسەرهات لەبارەی (خۆدەخیلکردن)[٢٤٨] دەگێڕدرێتەوە لەلادێدا هەروەك ئەوەیە کە لەبیابانشینیدا هەیە.

---

[٢٤٧] أحمد فهمي (تقرير حول العراق) ص ٢٤

[٢٤٨] بۆ وشەی (الدخالە) ئێمە وشەی (خۆ دەخیلکردن) مان بەکارهێناوە، ئەم وشە هەرچەندە لە عەرەبیەکە وەرگیراوە، بەڵام بەکارهێنانی لەناو کورد‌واری و تەنانەت بەکارهێنانی لەچەند تێکستێکی بەناوبانگی شیعری کوردیدا وایکرد ئێمەش لێرەدا بەکاری بهێنین – وەرگێر

دەگێڕنەوە پیاوی هۆزێکی لادێی، خۆی دەخیلی شێخی هۆزێکی دیکە دەکات، وا رێکدەکەوێت کوڕی شێخ بکوژی کوڕی ئەو پیاوەیە کەخۆی دەخیلی شێخ کردووە. پیاوەکە ئازار دەچێژێ و دەیەوێ ئەو هۆزە جێبهێڵێت کە کوڕەکەی کوشتووە. بەڵام کاتێك شێخ بەمەدەزانێ زۆر تووڕە دەبێت وهەست بەو نەنگییە دەکات کە لە ئەنجامی رۆیشتنی کابرا تووشی دەبێت، بۆیە بەپەلە کوڕەکەی دەکوژێ. داواش لەپیاوەکە دەکات لە دەخیلبوون بمێنێتەوە مادامەکی تۆڵەی کوڕەکەی کردۆتەوە[٢٤٩]. شێخ کوڕەکەی لەدەستدا، بەڵام لەنێو هۆزەکاندا شانازی پێبرا. ئەگەر ئەو ملکەچی سۆزی باوکایەتی دەبوو وپارێزگاری لەژیانی کوڕەکەی دەکرد ئەوا ناوبانگی دەزڕا وبێزراو دەبوو.

لێرەدا دەوەستین بۆ ئەوەی بپرسین: ئایا شێخی لادێ لە هەموو حاڵەتەکان وەك شێخی بەدو دەتوانێ داڵدەی ئەو کەسانە بدات کە خۆی دەخیل دەکەن؟ لەراستیدا شێخی لادێ لەمەدا بەپێی توانا هەوڵ دەدات وەك شێخی بەدو بێت، بەڵام هەندێك جار کەم توانا دەبێت بەهۆی بوونی حکومەتەوە. ئەگەرهاتوو کەسێك لە حکومەت رابکات و خۆی دەخیلی یەکێك لە شێخەکان بکات، ئەوا حکومەت هەڕەشە لەشێخ دەکات و داوای رادەستکردنەوەی پیاوەکە دەکات. شێخ لەو کاتەدا چی دەکات؟ دەکەوێتە نێوان دوو ئاگرەوە. ئەگەر پیاوەکە رادەستی حکومەت بکاتەوە ئەوا تووشی شەرمەزاری دەبێت، ئەگەریش موکڕبێت لەسەر حەشاردانی پیاوەکە ئەوا حکومەت تووڕە دەبێت. شێخەکانیش لە هەڵبژاردنی ئەو دوو هەڵوێستە جیاوازیان هەیە. هەندێك شەرمەزاربوون لە تووڕەیی حکومەت بەگرنگتر دەزانن، هەندێکی دیکەش بەپێچەوانەوە.

حاجی ودای عەتیە دەگێڕێتەوە. حکومەت بەسەر یاخیبوونەکەی موتلەگ کرێدی شێخی خەزاعل زاڵ دەبێت و لەهەر شوێنێك راویدەنێ. بۆیە موتلەگ خۆی دەخیلی نوسەیف بن دەرویشی شێخی رەبیعە دەکات. کەچی شێخ نوسەیف پشتی تێدەکات و رادەستی حکومەتی دەکات. پاساوی ئەوەش دەهێنێتەوە گوایە حکومەت ناچاری کردووە. کەچی خەڵك ئەو پاساوە قبوڵناکەن. بەمەش

---

[٢٤٩] أحمد فهمي (المصدر السابق) ص ٢٦-٢٧

خۆی و هۆزەکەی رووڕەش وشەرمەزار دەبن. دواجار هۆزی خەزاعل توانی تۆڵە لە رەبیعە دەکەنەوە و هێرشـی دەکەنـە سـەر و پیـاوانی دەکوژن و تـالآنی دەکـەن. دوژمنایەتیەکە بە ناوبژیوانی هەندێك لەسەرۆکەکانی زوبەید کۆتایی هـات، رەبیعـە خوێنی خەزاعلی دا[٢٥٠]..

بەسەرهاتێکی دیکە هەیە تەواو پێچەوانەی بەسەرهاتەکەی سەرەوەیە. لەساڵی ١٩٢٧ عەبد عباس مەزهەر لە هۆزی ئال فتله براکەی خۆی کوشت، خۆی دەخیلـی یەکێك لە شێخەکانی بەنی روکـاب کـرد، شـێخ ئـەو پیـاوەی لـە پـۆلیس پاراسـت، تەنانەت ناچار بوو ئەو پیاوە لەگەڵ خێزان و ژنەکان حەشار بدات[٢٥١].

دەرکەوتنی ستەمکاری لەنێو شێخەکاندا:

کاتێـك بـەراوردی نێـوان شـێخایەتی بـەدو، شـێخایەتی لادێییـەکان دەکـەین، تێبینــی دەرکــەوتنی هەنــدێك جیــاوازی لــەنێوانیان دەکــەین، بەتایبــەتی دوای تونـدبوونی دەسـەڵاتی حکومـەت لـە لادێکـانی عێـراق، لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نۆزدەمەوە. یەکێك لەو جیاوازیانە ئەوەیە شێخی لادێی زۆر یـا کـەم مـەیلی بـەلای ستەم وزۆردارییـەوە هەیـە. ئەمـەش بەپێچـەوانەی شـێخی بـەدوە. شـێخی بـەدو ناتوانێ ستەمکار و چەوسێنەری رۆلەکانی هۆزەکـەی بێـت، یـان لەمامەڵـەکردنیان دڵرەق بێت. ئەگەر وا بکـات ئـەوا ئەنـدامانی هۆزەکـەی پاشکشـەی لـێ دەکـەن و لەدەوری براکەی یان ئامۆزەکەی کۆدەبنـەوە، لەشـوێنی ئـەو دەیکـەن بـە شـێخ. بۆیە شێخی بەدو وەك ئیبن خەلدون وەسفی دەکات، پێشرەوی دەکات و ستەمکار نییە. ئەو ماقوڵی و سەرۆکایەتی خۆی لەوە وەردەگرێـت هۆزەکـەی بەدەورییـەوە بن، رێزی بگرن. ئەو هێزی نییـە، پاسـەوانی تایبـەتی نییـە، تـا بـەهۆی ئەوانـەوە فرمانی خۆی بەسەر هۆزەکە بسەپێنێ.

کەچی لە لادێی عێراق، حاڵەتەکە لەلای هەندێك شێخ گۆڕاوە، بەتایبەتی لەلای ئەوانەی سەرۆکایەتی هۆزەکان و یـەکێتی هـۆزە گـەورەکان دەکـەن. ئـەو جـۆرە شێخانە بەڵێنیان بەحکومەت داوە پابەندی وەرگرتنی باج بن، لە هۆز و عەشیرەت

[٢٥٠] وداي العطية (تاريخ الديوانية) ص ٤٩ـ٥٠
[٢٥١] عبدالجبار فارس (عامان في الفرات الاوسط) ص ١٠٢ـ١٠٣

و بنەماڵەكان. لەبەر ئەمەش ژمارەیەك پاسەوانی تایبەتی بۆ دروست دەبێت، ژمارەیەكی زۆر كۆیلەی دەبێت، بۆ ئەوەی هاوكاری بكان لە كۆكردنەوەی باج و وەرگرتنی سزا لەو كەسوكاری هۆزەكان.

تەنانەت هەندێك لەشێخە گەورەكان زیندان و ئامێری ئەشكەنجە وسزادانیان هەیە. ئەوان تاوەر بۆ ئامانجی جەنگ دروست دەكەن و بە (مەفاتیل) ناوی دەبەن. فەیسەڵ خەلیفە كە شێخی ئەلبو محەمەد بوو توانای شارەزایان بهێنێ بۆ ئەوەی تۆهاوێژی بۆ دروست بكەن. شێخی محەمە عورەبی ژمارەی پاسەوانە چەكدارەكانی دەگەیشتە ٥٥٠ پیاو، بە (حوشیە) ناودەبران. ئەو پیاوانە هیچ كارێكیان نەبوو تەنها جێبەجێكردنی فرمانەكانی شێخ و كۆكردنەوەی سامان نەبێت[٢٥٢].

هەندێك لەشێخەكان دوودڵ نەبوون لەوەی سزای توندی ئەوكەسانە بدەن، سەرپێچی فرمانەكانیان دەكەن و كەمتەرخەم دەبن لەپێدانی سەرانە. بە نموونە وادی شەفلەح زوبەید هەبوو، حكومەتی عوسمانی لەساڵی ١٨٣٣ وەك سەرۆكی گشتی هۆزەكانی فوراتی ناوەڕاست دەیمەزراندبوو. مەلا جاسمی هیندی وەك نووسەر لەلای دامەزرابوو. شێخ وادی بەخشندەیی حاتەمی تەی هەبوو. بۆیە سەرنجی هۆزەكانی راكیشابوو. بەڵام زۆر دڵڕەق بوو لەكۆكردنەوەی سەرانە. تەنانەت ستەمی ئەو گەیشتە ئەو حاڵەتی لەناوچەكەی دڕكی خەڕنووكی كۆكردبووە، ئەو شێخانەی دەهێنا كە سەرانە و باجیان دواخستبوو، جا فرمانی دەكرد وەك كەر وبارگیر ببەسترێنەوە ئینجا خەڕنوكەكانی پێ گێرە دەكردن. ئەمەش وەك ئەشكەنجدانێك و سوكایەتی پێكردن[٢٥٣].

وەك دەردەكەوێت شێخە گەورەكان بەپاڵپشتی حكومەتەوە، بەو ئاستەی ستەمكاری گەیشتبوون. حكومەتی عوسمانی لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەوە، لەزۆركاتدا توانای دانان و لادانی شێخەكان هەبوو. هەندێك جار شێخ پێویستی بە فەرمانی سوڵتانی هەبوو، بۆئەوەی ببێت بە شێخ. حكومەتیش باكی بەوە نەبوو

---

[٢٥٢] محمد باقر الجلالي (المصدر السابق) ص ١٥٤
[٢٥٣] وداي العطية (المصدر السابق) ٤٠ ـ ٤٢

کێ لە ناوچەکەی ژێر دەسەڵاتی خۆی بکات بە شێخ، تەنها ئەوەبوو کەمێك یان زۆر باج و سەرانەکانی بۆ کۆبکاتەوە، رێز و گوێڕایەڵیشی بۆ فەرمانبەرانی دەوڵەت هەبێت.

لە رۆژنامەی رەقیبی رێکەوتی ٢٥ی شوباتی ١٩٠٩ هاتووە: حکومەت بەشێك لە زەوییەکانی هۆزی جوحەیشی بە شێخی ئەلبوسولتان داوە. ئەو کارەش جوحەیشی هانداوە ئامادەکاریی بکەن بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئەلبو سولتان، حکومەت بایەخ بەمە نادات و قایمقامی ناوچەکە وتویەتی (**باسهم بينهم**) واتە ئەوەی لە نێوانیان بێت خراپترە. لە ئەنجامی ئەمەش شەڕ لەنێوان دوو هۆزەکە روویداوە هەزار یان زیاتر کوژراو و بریندار هەیە[٢٥٤].

دەتوانین بڵێین شێخی لادێ لە بارودۆخێکی وەها هەندێك لە سیمای دووفاقی کەسێتی هەبووە، بەهاکانی بیابانشین لەلایەکەوە هانی دەدەن بەرەو شەهامەت و مروەت بڕوات، لە لایەکیش دەسەڵاتی حکومەت بەرەو ستەم و زۆرداری دەبات. وەك دەردەکەوێت شێخەکانیش جیاوازیان لە پلەی ئەم دووفاقییە هەبووە، هەندێك زیاتر مەیلی بەلای مروەتەوە هەبووە، هەندێکیش مەیلی بۆ ستەمکاری زیاتر بووە.

ئاکاری شێخەکان:

هەرچۆنێك بێت بەشێوەیەکی گشتی شێخی لادێ مەیلی بەلای رابواردن وکوشکێشی کردن بوو بۆ حکومەت. بەرە بەرە ئاکاری سەربەرزیی و راشکاوی کە لەلای پێشینانی هەبوو، فەرامۆشی دەکردن، لەبەرامبەردا ماستاوچێتی لەنێوان شێخەکان بڵاودەبۆیەوە. تەنانەت قسەی هێمادار، ماناشاروە، لەنێویان بڵاودەبۆیەوە کە لە لای ئەوان بە(حەسچە) دەناسرا. لەو بارەیەوە جەعفەر خەلیلی دەڵێ: ئەو جۆرە قسەکردنە وەك نەریتێك تایبەتە بەشێخەکان، هەندێکیان هونەرکاریی تێدا دەکەن، خوازە و پەندی تێکەڵ دەکەن، بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ ئامانجەکانیان دەپێکن. تەنانەت ئەگەر بیانەوێ وەسفی یەکێك بە قسەزان و زیرەك و نوکتەچی وەسف بکەن دەڵێن" کەسێکی حەسچاوییە". ئەوان

---

[٢٥٤] عبدالله الفياض (الثورة العراقية الكبرى) ص ٢٤

مانای راستەقینە لە قسەی حەسچە دەدۆزینەوە، ئەگەر کەسێکیش لەو جۆرە قسەیە نەگات، ئەوا بە دەبەنگی وەسف دەکەن[٢٥٥].

زۆرێك لەشێخەکان تێکەڵی ژیانی رابوردن و لەزەت بوون، جا رەوا یان نەرەوا بێت. خانووی مەزن لەتەك دیوەخانە قامیشیەکەیان دروست دەکرد، لەوانە هەندێکیان خانووی گەورەیان لە شارەکان هەبوو. هەندێکیان کچی جوانیان بۆ خۆیان دەستنیشان دەکرد، جا خۆیان و کەسوکاریان رازی بن یان نا. لەوانەش هەندێك لە ئەنجامی کۆکردنەوەی پارەیەکی زۆر لە رێگای سەرانەوە بەرەو ئەو رێگایەی بردن.

بۆ نموونە دەگوترێت شێخ مبدر فیرعون لە ئال فتلە، خەریکی رابوردن بووە پارەیەکی زۆریشی لەو پێناوە سەرف کردووە، عەلی بازرگان لەو بارەیەوە دەڵێ هەموو شەوێك ٥٠ لیرەی زێری لە سەماکەر و لەشفرۆشەکان خەرج کردووە[٢٥٦].

لەوە دەچێ ئەو زانیاریە زێدەرۆیی تێدا کرابێت، لەگەڵئەوەشدا خاڵی نییە لەهەقیقەت. من لە بارەی هەندێك شێخم بیستووە کە زۆر پەرۆشی سەماکەری قەرەج بوون، تەنانەت شەوێکیان لەکاتی سەماکردن کە رووناکی دەکوژێتەوە، ئەو پارەی کاغەز دەسوتێنێ بۆ ئەوەی رووناکی هەبێت.

نکۆڵی لەوە ناکەم ئەو بابەتە لە نێو شێخەکانی سەردەمی عوسمانی کەم روویداوە، بەڵام سەرەرای کەمییەکەی ئاماژەی دەرکەوتنی گۆرانکارییە لە سروشتی شێخەکانی لادێ. ئەو گۆرانکارییەش زیاتر بوو دوای دانانی ئەو یاسایەی ١٩٣٢ کە بەیاسای (التسویە) ناسراوە. حکومەتی عێراق لەو کاتەوە دەستیکرد بە پێوانەکردن و دیارکردنی زەوییەکان و بەناوی شێخەکانیشی تۆماردەکرد. لەمەوە شێخە مەیلی جێهێشتنی لادێی، دانیشتنی پایتەخی هەبوو، بۆیە دەستیان کرد بە تێکەڵبوون لەگەڵ ئەفەندییەکان، بەرەبەرە لە ژیانی خۆشگوزەرانی لاسایی ئەوانیان دەکردەوە. ئەمەش بابەتێکە لە کتێبی داهاتوو بەوردی دەچینەوە سەری.

---

[٢٥٥] أ.س. ح. (المصدر السابق) ص ١١٠

[٢٥٦] علي آل بزركان (الوقائع الحقيقية في الثورة العراقية) ص ٣٤

ئاکاری جووتیاری عێراق:

کاتێك ئاکاری شێخەکانی لادێ دەگۆڕێت، ئەوا دەبێت ئەوانەی بەدوای کەوتوون کاریگەربن پێی و لاسایی بکەنەوە. لەوانەیە زێدەڕۆیی نەکەن ئەگەر بڵێم ڕۆڵەی هۆزەکان زۆرتر لە شێخەکان ئاکاریان گۆڕا و ئاکاری پێشوویان هەڵوەشایەوە. جووتیاریش کەوتبووە ژێر فشارێکی توند کە وایلێکردن ئاکاری کۆنی بیابانشینی فەرامۆش بکات. ئەو فشارەش لەچەندین لایەنەوە هات بەمشێوەیەی خوارەوە پوختی دەکەینەوە:

١- فشاری فەرمانبەران و ئەو کەسانەی سەرانەیان کۆدەکردەوە: یەکێك لە گرنگترین ئەو بابەتانەی جووتیاری عێراقی لە ژیانی لێی دەترسا، ئەوە بوو فەرمانبەران و ئەو کەسانە بێت سەرژمێری ماڵاتەکەی بکەن و مەزندەی بەروبوومە کشتوکاڵییەکەی بکەن بۆ ئەوەی سەرانەی لەسەر دابنێنن. بۆیە جووتیارەکە هەوڵ دەدا لە دەستیان رابکات یان درۆیان لەگەڵ بکات بۆ ئەوەی هێندەی بتوانێ باجەکە نەدات. ئەو سوێندی بەپیرۆزترین شت دەخوارد بۆ ئەوەی لەو بارەیەوە باوەڕشی پێ بکەن، وا راهاتبوو لەبەرامبەریان زەلیل و ملکەچ بێت و گێچەڵ و سووکایەتیان قبوڵ بکات، نارەزایی دەرنەبڕێت یان بیانو نەگرێت.

جووتیاری عێراقی لەبەرامبەر هاوشانی خۆی لەهۆزەکەیدا نەفس بەرز و لوتبەرزە، بەڵام هەرکە فەرمانبەرێك حکومەتی لێ دەرکەوێت ئەوا کەسێتییەکی دیکە وەردەگرێت، چونکە ناتوانێ لەگەڵ حکومەت لوتبەرز بێت چونکە تووشی توندترین بەلا دەبێت.

کێشەی ئەم جووتیارە ئەوەیە تەنها لەفەرمانبەرانی حکومەت ناترسێ، بەڵکو لەپیاوانی شێخە گەورەکانیش دەترسێت هەموو ئەوانە لە توانای خۆی، زێتر داوای لێ دەکەن، کەواتە دەبێت سیفەتی درۆ و ماستاوچیەتی و سوێندی بەدرۆی هەبێت، یانیش خۆی هەژار دەربخات، بۆ ئەوەی خۆی لە هەندێك کارەسات لابدات. کارەساتیش لەساڵی ١٩٣٥ وە بەسەر ئەو جووتیارانەوە زیاتر بوو کاتێك حکومەت سەربازی ئیجباری فەرز کرد، بەمەش کەوتنە نێوان فشارێکی

سێگۆشـەیی، هەرلایـەك لەوانـە پـاڵی دەنـا بـۆ هەڵوەشـاندنەوەی ئاکارەکـانی پێشووی.

٢- فشارێکی دیکە هەیە لە ئەنجامی هەژارییـەکی کوشـندە دەکەوێتـە سـەر جووتیارەوە. جووتیاری خۆی زەوییەکی موڵکی نییە. بـەڵکو لـە پارچـە زەوییـەك کار دەکات کە شێخ بۆی تەرخان دەکات، جـا بـەروبومی کشـتوکاڵی دەبێـت سـێ بەش: بەشێك بۆ شێخ دەچێ، بەشـی دووەم بـۆ حکومـەت، بەشـی سـێیەم تـەنها ئەوەیان بەشی جووتیارەکەیە[٢٥٧]. ئەمەش بەشێکی زۆر کەمە، بەشی بژێوی خـۆی و خێزانەکەی ناکات، بۆیە ناچار دەبێت لـە بەشـەکانی حکومـەت و شـێخ بـدزێت، زۆرجاریش ئەمەی دەکرد.

ئەمجۆرە دزییە وەك نەریتێکی لێ هاتبوو لە ئاکاری جووتیارەوە ریشـەی داکووتـا بوو، نەیدەتوانی خۆی لێ بپارێزێت. ئەمە بۆ ئەو پێویست بوو، بۆئـەوەی خـۆی و خێزانەکەی لەژیان بمێننەوە. ئێمە بە خەیانەتی دەزانـین کەچـی ئـەو بەپێویسـتی بژێوی دەزانێ.

بەسـەرهاتێکی خـۆش هەیـە لەوبارەیـەوە، دەگێڕینـەوە کـە سـەیدێکی عەمامـە بەسەر لە نـەوەی پێغەمبـەر پارچـە زەوییـەکی هـەبوو، داوای لـە جووتیـاران کـرد کاری لەگەڵ بکەن. جووتیارەکانیش وەك نەریتەکەی خۆیان، چۆن لە شێخ دزیـان دەکرد، ئەوهاش دزی وخیانەت لـە سـەید دەکـەن. سـەید بـە خیانەتەکـەی ئـەوان دەزانـێ و نـزا دەکـات خـودا سـزاییەکی تونـدیان بـدات. وا رێکـەوت رۆژی دواتـر گەورەی ئەو جووتیارانە مرد، بۆیە هەموو جووتیارەکان لە زەوی سەید رادەکـەن، چـونکە خـودا بـە پەلـە دوعاکـانی قبـوڵ دەکـات. ئـەو هەواڵـە لـە نێـو هۆزەکـان بڵاودەبێتەوە، دواتر کەسێك ناوێرێ لە زەوییەکەی سـەید کـار بکـات، بۆیـە سـەید ناچار دەبێت واز لەکشتوکاڵ بهێنێ و کارێکی دیکە بکات. ئـەو درك بـەوە دەکـات دەتوانێ لە نێو هۆزەکان ببێتە پیاوێکی پیرۆز، خەڵك داوای نزای لێ بکەن و نەزری بۆ بکەن، بەڵام ناتوانێ خاوەنی زەوی بێت و لەگەڵیان کشتوکاڵ بکات.

---

[٢٥٧] أحمد فهمي (المصدر السابق) ص ١١٠-١١١

دەبێت ئەوەمان بەبیربێت ئەو جۆرە خیانەتی جووتیاری عێراقی لێی راهاتووە، بوونی لە بیابانشینی دەگمەنە، بەدو دەیەوێ رووبەروو لە رێگای هێز و زاڵبوون و ئازاییەتی تالآن بکات، ئەو قبوڵ ناکات لە رێگای خیانەت و فێڵبازییەوە دزی بکات، چونکە ئەمە لە تێڕوانینی ئەو سیفەتی بێدەسەلآت وزەلیلەکانە.

٣- فشاری سێیەمیش هەیە، جووتیاری عێراقی دەکەوێتە ژێر بارییەوە، ئەویش فشاری ریباچی و دوکانداره‌کانی گوند و شارە نزیکەکانە. لەو شار وگوندانە کەسانێك هەن بەچەوساندنەوەی جووتیاران دەژین و سامان کۆ دەکەنەوە. ئەوان پارە و کەلوپەلی پێویست بەر لە وەرزی دروێنە دەدەن بە جووتیارەکان، سوویەکی زۆر دەخەنە سەر پارەکە، ئەمەش بە بەڵگە تۆمار دەکەن. جووتیارەکە باکی بەوە نییە چەند لەدەفتەر و سەندەکە دەنووسرێت، مادەمەکی ئەو پێویستیە خێراکەی دابین دەکات.

جووتیار ئەو سیفەتەی لە پێشنە بەدوییەکەی وەرگرتووە، تەنها بیر لە ئەمڕۆی دەکات وحسێبی بەیانی ناکات، وەك ئەو پەندەی دەڵێ " ئەمڕۆ ئەوەی دەستت خەرج بکە، ئەوەی بەیانیت بۆ دێت" . بۆیە جووتیار هیواخوازە، لەوەرزی دروێنەدا هەموو قەرزەکانی بداتەوە، لەوەش دڵنیایە لە حاڵەتێکدا بێت، خودا و وەلییەکانی لەمەدا هاوکاری دەکەن.

لەپەندە باوەکانی لادێی عێراقی هاتووە " قەرز زیادەیە" لەبەر ئەمەش دەبینی لە زۆر حاڵەتدا قەرز لەسەر جووتیارەکە کەڵەکە دەبێت، جا کاتی دانەوەی قەرز دێت، ئەوا ناتوانێ بیداتەوە. ئەوکاتەش ناچار دەبێت دووبارە قەرزەکەی تۆمار بکاتەوە لەگەڵ زیادکردنی سووەکەی، ئەو قەرز لەکەسێکی دیکە وەردەگرێت بۆ ئەوەی قەرزە کۆنەکەی دباتەوە ئەمەش لەگوندەکان بەوتەی " کڵاو لەسەر کڵاو لەسەردەنێ" گوزراشتی لێ دەکرێت[٢٥٨] .

جووتیار لە سەرەتادا پەنا نابەتەبەر فرۆشتنی کەلوپەلەکانی بۆ دانەوەی قەرزە کەڵەکەبووەکەی، بەڵام کاتێك خاوەن قەرز بێزاری دەکات، یان بەهۆکاری جۆراوجۆری بەدوای دەکەوێت، ئەوا جووتیارەکە بەشێك لە مانگاکانی،

---

[٢٥٨] شاكر مصطفى سليم (الجبايش) ج ٢ ، ٤٤٢

بەلەمەکەی، تفەنگەکەی، یان هەرشتێکی دیکە دەفرۆشێ و هەندێك یان هەموو قەرزەکانی دەداتەوە[259].

عەبدولجەبار فارس دەگێڕێتەوە، بەچاوەکانی خۆی بینیویەتی، جووتیارێك لە گوندی (بەدیر) سێ مریشکی قەرزکردوە بۆ ئەوەی خواردنی میوانێك ئامادە بکات. جار لەدوای جار قەرزەکەی زیاد دەبێت تا دواجار ناچار دەبێت گایەکەی بۆ دانەوەی قەرزی سێ مریشکەکە بفرۆشێت[260]. لەراستیدا ئەوە کەسانەی سوویان بە جووتیار دەدا، بەهەمان شێوە زۆرجار شێخ و سەرکارەکانیشیان دەچەوسانەوە. جەعفەر خەلیلی دەڵێ بەچاوی خۆی سکالایەکی بینیوە، یەکێك لە بازرگانەکان لەسەر کارێکی کردووە بۆ وەرگرتنەوەی قەرز. قەرزە راستەقینەکە پێنج لیرەی زێر بووە بەلام سەرکار سووی بە بازرگانەکە داوە تاگەیشتۆتە چل وپێنج لیرە لەماوەی ١٠ ساڵ، کەچی قەرزەکە هەروەك خۆی ماوەتەوە[261].

جارێکیان سەرکارێك پێلاوێك بەقەرز دەکرێت، کە نرخەکەی یەك دینار بووە، بەلام دوای ماوەیەك ناچار دەبێت بۆ دانەوەی قەرزەکە (تەغارێك برنج) بدات، کە نرخەکەی پانزە دیناربووە[262].

جەعفەر خەلیلی دەڵێ بازرگانەکان بەمشێوەیە شێخی عەشیرەتەکان دەچەوسێننەوە و خۆشیان سامانێکی بێشومار پێك دەهێنن. شێخەکان نە حسێبی خۆیان رادەگرن و نە خەرجییەکانی خۆیان رێك دەخەن، ئەو قازانجەی کە بازرگان لەشێخی دەکات لە هەندێك جاردا نیوەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکەیە ئەگەر زیاتر نەبێت" پیاوێکم دەناسی،پێشتر لە مهناویە دێوەرە بوو(بەقاڵی گەرۆك) بەلام ئێستا بۆتە بازرگان و خاوەن موڵك وسامانێك گاڵتەی پێناکرێت. ئەمەش بەهۆی ئەو جۆرە مامەڵە بازرگانیانەوە"[263].

رەنگە پێویست بەوە نەکات بڵێین ئەوە دیاردە کومەلایەتیە پیاوی لادێی ناچار دەکات رێگای دواخستن و درێژکردنەوە و فێڵ و درۆ بگرێتەبەر. لەوانەشە

[259] المصدر السابق، ج ، ٤٤٦
[260] عبدالجبار فارس (المصدر السابق) ص ٦١
[261] أ، س، ح (المصدر السابق) ص ٦٥
[262] عبدالجبار فارس (المصدر السابق) ص٦١
[263] أ. س. ح (المصدر السابق) ص ٦٥

ناچاربێت نکوڵی لە قەرزەکە بکات یان لەدەستی رابکات. قسەم لەگەڵ هەندێك لەو بازرگانانە کردووە کە مامەڵە لەگەڵ بەدو و لادێییەکان دەکەن. ئەوان هەموویان لەسەر ئەوە کۆکن، پیاوی بەدو زۆر دەستپاکترە، بۆیە بە (هەقانی) وەسفی دەکەن. ئەو ئەگەر قەرز بکات و بگەڕێتەوە بیابان، ئەوا دەبێت لە نزیکترین دەرفەت دەگەڕێتەوە بۆ دانەوەی قەرزەکەی، کەچی پیاوی لادێی لە زۆر حاڵەت لەمەدا پێچەوانەی بەدوە.

پاڵنەری قازانج:

دکتور مەتی عەقراوی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە ئەو گیانی بەدەستهێنان و تەماعکارییەی بەپاڵنەری قازانج لەلایەن رۆژئاوییەکان هەیە. ئێستا لەلای ئەو هۆزانەی لە عێراق بەرەو شارنشینی دەڕۆن رۆڵێکی دیاردەگێڕن.

لێرەدا دەمەوێ کەمێك بوەستم، بۆ ئەوەی سەرنجی خوێنەر بۆ سروشتی ئەو ململانێیە دەروونیە رابکێشم، کە پیاوی لادێی لەعێراق لە ئەنجامی دوو پاڵنەری پێچەوانەوە، بەدەستیەوە دەناڵێنێ. ئەو دوو پاڵنەرەش یەکەمیان پاڵنەری قازانج و پارە بەدەستهێنانە، لەلایەکی دیکە پاڵنەری دووەم دێت کە پاراستنی نەریتەکانی بیابانشین و پێگەی کۆمەڵایەتییە. پیاوی بەدو زۆر کەم ئەو ململانێیەی هەیە، چونکە ئەو بەپاڵەوانێتی و هێزی شمشێرەکەی سامان و پێگەی کۆمەڵایەتی لە یەك کاتدا بە دەست دەهێنێ. ئەو داگیرکاری ئەو لە ژیانی بیابان لەسەری راهاتووە دوو بابەت لەخۆیەوە دەگرێت: نواندنی پاڵەوانێتی و بەدەستهێنانی غەنیمە.

ئەو هۆزانەی بەدو، لەسەردەمی عوسمانییەکاندا هاتنە عێراق، لەسەر داگیرکاری بەردەوام بوون، بەڵام دواتر بەرە بەرە لە ئەنجامی زیادبوونی دەسەڵاتی حکومەت و گەشەکردنی شارستانیەت، وازیان لەو کارەیان دەهێنا. زۆرێکیش لە خەڵکی لادێکان بەتایبەتی دوای جەنگی جیهانی یەکەم، مەیلیان بەلای پیشەی شارستانی هەبوو، وەك دوکانداری، کرێکاری، ریبا وبازرگانی. ئەوانەش بەتێڕوانینی هۆزەکانیان پێگەی کۆمەڵایەتیان لەدەست دەدا.

یەکێك لەو کێشـانەی کۆمـەڵگای لادێـی بەدەسـتیەوە دەنـاڵێنێ ئەوەیـە پێگـەی کۆمەلأیـەتیش پێوسـتی بەسـامانە. بـۆ نموونـە دیوەخـان، یەکێکـە لـە گـرنگترین ڕووەکانی پێگەی کۆمەلأیەتی لە لادێکان، دەبێت هـەردەم خـۆراك و رایـەخێ تێـدا بێت بۆ هەر میوانێك. هەرچەندە میوانیش زیاد بێت ئەوا پێگەی خاوەن دیوەخـان لەلای هۆزەکەی زیاتر دەبێت، بەلأم لەکوێ ئەو پارەیە دەهێنێ، تـا لەمیوانـەکانی خەرج بکات؟ هەندێك جار بەروبومی کشتوکاڵی بەشـی ئـەوە ناکـات، جـا خـاوەنی دیوەخان یان دەبێت دیوەخانەکـەی فـەرامۆش بکـات، یـان رێگایـەکی ناشـیاو بـۆ بەدەستهێنانی پارە بگرێتەبەر، هەردوو بابەتیش لە کۆمـەڵگای لادێـی قبـوڵکردنی قورسە.

ئێسـتا لـە لادێکـانی عێـراق دوو ڕەوتـی پێچـەوانەی یـەکترمان هەیـە: یـەکێکیان بریتیـە لـە پیـاوانی خانـەدان و خـاوەن ڕەچـەڵەك، ئەوانـە تووشـی کەمدەرامـەتی هاتوون بۆیە دیوەخانەکانیان فەرامۆش کردووە و دایانخسـتووە، بەمـەش پێگـەی کۆمەلأیەتیان لەدەستداوە. ڕەوتەکەی دیکە، ئەو کەسانەن کە ڕەچەڵەکی نزمیـان هەیە یان پیشەی بێزراو دەکەن، بەلأم سامانیان کۆکردۆتەوە، دیوەخـانی تایبـەت بەخۆیان هەیە، لەئەنجامدا کەم یان زۆر پێگەی کۆمەلأیەتیان هەیە.

ئەمە لەسەردەمی عوسمانییـەکان دەگمـەن ڕوویـدەدا، پەنـدێکی پێشـنیان هەیـە لەلادێکان باس دەکرێـت بـۆ زەمکردنـی پیـاوێکی نـزم کـە هـەوڵ بـدات لـە رێگـای سـامانەوە خانـەدان دەربکـەوێت. ئـەوان دەڵـێن " وەك دێوەرەکـەی زوبێـدە". سەرچاوەی ئەو پەندە ئەوەیە بەقاڵێکی گـەڕۆك لـەلای هـۆز زوبێـد دەمێنێتـەوە و دەوڵەمەنـد دەبێـت، دواتـر واز لەکارەکـەی دەهێنـێ و دیوەخانێـك دەکاتـەوە. خەڵکی هۆزەکەش بۆ پەنایان بۆدەبرد و سکالأکانیان لەلای ئـەو یـەکلادەکردەوە. توڕەدەبـوو بەلێـدان کەسـێکی دەترسـان ئەگـەر سەرپێچی فرمانەکـەی دەکـرد، هـەلوەس عـەلوان شـێخی هۆزەکـە کاتێـك بەمـە دەزانـێ ئـەوا لـەنێو هۆزەکـەی دەریدەکات[٢٦٤].

---

[٢٦٤] عبدالجبار فارس (المصدر السابق) ص ٦٩ ـ ٧٠

وەك دەردەكەوێت ئێستا نموونەی ئەو بەقاڵە لە لادێكانی عێراق زۆرە، بێئەوەی دەربكرێن یان پەندیان لێ دروست بكرێت. دكتۆر شاكر مستەفا سەلیم باس لەوە دەكات كە زۆرێك خەڵك لە چبایش هەبووە سەروەت وسامانی خۆیان بۆ بەرزكردنەوەی پێگەی كۆمەڵایەتی خۆیان بەكارهێناوە. ئەو نموونەیەكی دیار دەهێنێتەوە، ئەویش عەبودە سەلمانە. ئەو پیاوە لەسەرەتادا فەراشێك دەبێت لەفەرمانگەیەكی حكومەت لەچبایش، دواتر یەكێك لە بەڕێوەبەری ناحیەكان وەك پێناوێك بۆ بەرتیل وەرگرت بەكاریدەهێنێ. لەجەنگی دووەمی جیهان دەبێت بایەعی شەكەر، بەمەش دەبێتە پیاوێكی دەوڵەمەند و ناسراو. دیوەخانێك دەكاتەوە پیاوماقوڵانی بەنی ئەسەد لەلای ئەو كۆدەبنەوە و قاوەی ئەو دەخۆنەوە. تەنانەت ئەو پیاوە هاوكاری نەدارانی عەشیرەتەكەی دەكات و دواجاریش ناوبانگێكی چاكی بەدەست هێناوە[٢٦٥].

ئەو پیاوە توانیویەتی بەسامانەكەی پێگەیەكی كۆمەڵایەتی بەرز بەدەست بهێنێ، لەبەر ئەوەی هەوڵی داوە لەگەڵ نەریتەكانی هۆزگەرایی بڕوات، ئەو هاوكاری نەداران دەكات، خواردن بەخەڵك دەدات. لێرەوە پرسیارێك ڕووبەڕوومان دەبێتەوە، ئایا ئەمە لەتوانای هەموو ئەوكەسانە هەیە كە دەوڵەمەندن و پێشتر خاوەن پێگەی نزم بوون؟

وەك دەردەكەوێت كاتێك پاڵنەری قازانج بەسەر پیاوی لادێی زاڵ دەبێت، وادەكات لە زۆربەی حاڵەتەكان نەریتەكانی هۆز فەرامۆش بكات، قرچۆك بێت، هەڵپەی كۆكردنەوەی سامان بكات، تەنانەت تاكێتی خۆی بەسەری زاڵ دەبێت، وا دەكات ریبا بدات، ساختە بكات، خۆپەرستێكی دڵڕەق بێت. شاكر مستەفا سەلیم چەند نموونەی واقیعی دەهێنێتەوە لەبارەی پیاوانی خانەدان لە چبایش، ئەوانەی بەدوكانداری وكاری بازرگانی خەریكن، دیوەخان و نەریتی هۆزیان فەرامۆشكردووە، بەشێوەیەك لە كارەكانیان لەگەڵ ڕووت ورەجاڵ و كۆیلەكان لەسەر پارەیەكی كەم دەمەقاڵێ دەكەن، ئەمەش پاڵپشتی ئەو بۆچوونەی خەڵك

[٢٦٥] شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج ٢، ٤٦٠

دەكات كە پێیانوایە كەسابەت لەگەڵ ژیانی هۆزگەرایی ناگونجێت، ئەوان دوو دژی یەكترن بەیەكەوە كۆناكرێنەوە[٢٦٦].

داریل فۆرد نموونەی ئەمەی لە نێجیریا تێبینی كردووە، دەڵێ: ئەو كاریگەریەی لە ئەنجامی شێوازی شارستانیەتی نوێ پەیدا دەبێت، لەزۆرحاڵەتدا دەبێتە هۆی دەركەوتی تاكێتی (النزعە الفردیە). ئەمەش یەكانگیری كۆمەڵگای كۆن هەڵدەوەشێنێتەوە و بەریەكەوتن لەنێوان بەرژەوەندی تاكەكان دروست دەكات[٢٦٧].

پێگەی ژنی لادێی:

ژن بەپێی بەهای بیاباننشینی پێگەی لە پیاو نزمترە، ئەو ناتوانێ وەك پیاو داگیركاری وكوشتار ئەنجام بدات، بۆیە ئەو خۆی تەرخان دەكات بۆ كۆمەڵێك كار كە پیاو خۆی لە قەرەیان نادات، وەك بەڕێوەبردنی ماڵ وهەڵدانی خێوەت، دروومان و چەندین كاری دیكە. هەرچەندە پیاوی بەدو بەمروەت وسوارچاكی ناسراوە، بەڵام بەخراپ مامەڵە لەگەڵ ئافرەت ناكات، زۆرجار رێزی دەگرێت، لێی نادات، لە زەواج كەمتەرخەم نابێت، بەڵكو رەزامەندی بەدەست دەهێنێ. دەست بەسەر مارەیی ژنەكەی ناگرێت. ئافرەتی بەدو ئازادە لە داواكردنی تەلاق ئەگەرهاتوو پیاوەكەی جێی رەزامەندی ئەو نەبوو. عەبدولجەبار راوی دەڵێ (تەلاقی بەدو دوو گرێیە، یەكیان بەدەستی پیاوە و ئەویتریان بەدەست ژنە)[٢٦٨].

ژنی بەدو كاتێك لەگەڵ هۆزەكەی بەرەو عێراق هاتن، ئەوا پارێزگاری لە پێگە وتایبەتمەندییەكانی خۆی دەكرد، مادامەكی هۆزەكەی هەر لە قۆناغی كۆچكردن و بەدو ماوەتەوە. هەركە هۆز دەستی كرد بە پیشەی كشتوكاڵی ئەوا پێگەی ژنان گۆڕا، پێگەی كۆمەڵایەتیشی زۆر دابەزی و هەموو ئەو ئیمتیازانەشی لەدەست دا كە پێشتر هەیبوو. هەرچەندیش هۆزەكە بەرەو شارنیشنی دەرۆیشت و پیشەی گامێشەوانی و كشتوكاڵی سەوزە و بەقاڵی دەكرد، ئەوا پێگەی ژن زیاتر دادەبەزی.

---

[٢٦٦] المصدر السابق ج٢ ، ص ٤٧٠-٤٧١
[٢٦٧] المصدر السابق ، ج ٢، ص ٤٦٩
[٢٦٨] عبدالجبار الراوي (البادية) ص ٢٦٨

بەهەرحاڵ دەتوانین بڵێین ژن لە زۆرینەی لادێکانی عێراقدا ، بەتایبەتیش لە هۆرەکان وەك ئاژەڵ وکۆیلەی لێهاتووە. لەرووی ئابوورییەوە دەچەوسێتەوە، بەناوی زەواجەوە کرین وفرۆشتنی پێدەکرێت. سەبیحە شێخ داود دەڵێ: ئەو تێروانینە ئابوورییەی کە پیاو لە لادێ بۆ ژنی هەیە، وایکردووە زۆرجار زیاتر لەتوانای خۆی ماندوو بێت. ئەو بەردەوام کار دەکات لە بارودۆخێکی سەختەدا کە زۆرجار پیاوان بەرگەی ناگرن. پیاو سەخترین کاروبار دەداتە ئافرەتان، بەشێوەیەك هەردەم لەچەمانەوەیە، بژاری کێڵگە دەکات، زەوی تەخت دەکات و بەرهەم کۆدەکاتەوە. گوێم لە پیاوێك بوو، گومانم لەقسەکانی نییە، ئەو پیاوە زۆرینەی ژیانی لە لادێکانی عێراق بەسەربردووە، ئەو پیاوە دەیگوت جارێك ژنێکی جووتیاری بینیوە، لەگەڵ کەرێکدا گاسنی راکێشاوە و لەزەوییەکی رەقدا کە کەرەکە بەتەنیا نەیتوانیوە رایبکێشێ، کەچی پیاوەکەی دەسکی گاسنەکەی گرتووە و لێی خوڕیوە"[٢٦٩] .

پیاو بەوەندە واز ناهێنێ، بەڵکو بەشێوەیەکی دیکە ئافرەت دەچەوسێنێتەوە، کاتێك رەوانەی بازاڕەکانی دەکات و بەرهەمە شیری و کشتوکاڵییەکانی لەوێ بەژنەکەی دەفرۆشێت، خۆشی تا درەنگی رۆژ چاوەڕێ گەڕانەوەی دەکات بۆ ئەوەی پارە یان ئەو شتانە بهێنێتەوە کە رایسپاردووە. لەوانەشە لێی بدات ئەگەر پێشبینی شتێکی لێکردبێت وئەو ئەنجامی نەدابێت.

ئەمە بەشێوەیەکی تایبەت، زۆر بەروونی لەلای مەعدانەوە بەدیدەکرێت، ئەوان لە دەوروبەری هەندێك شار دەژین، زۆربەی رۆژەکانیان لە قاوەخانە بەسەردەبەن، یان لە نوێژی جەماعەت ئامادە دەبێت و گوێی لە واعیزەکان دەگرێت، کەچی ژنەکانیان زەحمەت دەکێشن لە سپێدەوە کاردەکەن و داهاتێکی باشی بۆ کۆدەکەنەوە. سامانی پیاو لەلای مەعدان بەژماری ژن و گامێشەکانی پێوانە دەکرێت، گامێش ماست و قەیماغی دەبێت، ژنەکەش لە بازاڕ دەیفرۆشێ.

[٢٦٩] صبيحة شيخ داود (أول الطريق) ص ٢٢٥

دەتوانین هەمان ئەو قسانەی سەرەوە لە بارەی لادێیەکانیش بکەین، ئەوانەی کشتوکاڵی سەوزە دەکەن، پیاو نایەوێ خۆی لە بازارەکان سەوزە بفرۆشێ، چونکە حەز ناکات ببێتە بەقاڵ، بۆیە لەجیاتی خۆی ژنەکەی رەوانە دەکات.

بارودۆخی هاوسەرگیری:

بۆ ئەوەی بزانین بری چەوسانەوەی ژن لە لادێکانی عێراق چەندە، دەبێت تاوتوێی ئەو بارودۆخە بکەین کە هاوسەرگیری تێدا دەکرێت. ئەوە تەنها لەرواڵەتدا زەواجە، بەڵام لەراستیدا خاڵی نییە لەمانای فرۆشتن وشت گۆڕینەوە، یان شتێکی هاوشێوەی ئەوانە. لەخوارەوە بەکورتی باس لەبارودۆخی هاوسەرگیری دەکەین لە لادێکانی عێراقدا:

یەکەم: مافی یەکەم زەواجی ژنی لادێی بۆ ئامۆزاکەیەتی، ئەو بێ مارەیی یان بەمارەیەکی رەمزی دەیخوازێ، ئەگەر کەسێکی بێگانە بیەوێ زەواجی لەگەڵ بکات ئەوە دەبێت ئامۆزەکەی بە برێك پارە رازی بکات، وەك ئەوەی قەرەبووی زیانەکەی بکاتەوە.

دووەم: باوکی هەژار پێی باشترە کچەکەی بدرێتە کەسێکی بێگانە، بۆ ئەوەی سوود لە پارەکە وەربگرێت. وەك نەریتێك باوکەکە دەست بەسەر دوو لەسێی یان تەواوی مارەییەکە دەگرێت. تەنانەت مامەڵەش لە سەر زیادی مارەیی دەکات، دواتر کچی خۆی بەو کەسە دەدات کە پارەیەکی زۆرتری پێدەدات. وا هەستیش دەکات بەشوودانی کچەکەی زیانێکی ماددی دەکات، چونکە پێشتر بۆ باوکی کاری کردووە، لەمەشەدا باوکی بەمارەییەکە دەیەوێ قەرەبووی بەشێك یان تەواوی زیانەکەی بکاتەوە. وەك دەگوترێت هەندێك لە باوکان لە ئەنجامی بەشوودانی کچەکانیان دەوڵەمەند بوون.

سێیەم: زۆرجاریش زەواج لەسەر بنەمای شت گۆڕینەوەیەکی راشکاوانە دەبێت، ئەمەش لەلای ئەوان بە ژن بەژنی (بە عەرەبیەکەی گصە بگصە) دەناسرێت. دوو پیاو رێك دەکەون خوشکی یەکتر مارە بکەن بێ مارەیی. هەندێك بەسەرهات هەیە لەبارەی ئەو پیاوانە دەگێڕدرێتەوە کە کچی جوانیان هەیە، بۆیە کچەکەی خۆی بەشوودا دەدات لەبەرامبەر کچێکی بچووك بۆ خۆی.

چوارەم: ژنی لادێی هەندێك جار وەك بەشێك لە قەرەبووكردنەوە دەبێت لە سوڵحە كۆمەڵایتیەكان، یان بۆ چاكردنی كێشەی ناموس. دوو هۆزی دژ بەیەكتر رێك دەكەون، بۆ سوڵحكردن بە پێشكەشكردنی چەند ژنێك یان چەند ئاژەڵێك، برێك پارە، ئەمەش بۆ قەرەبووكردنەوەی بەشێك لە زیانە گیانی و مادییەكانی هۆزێكیان. مەعروف رەسافی دەگێڕێتەوە لەشارۆچكەی عەلی غەربی لەساڵی ١٩٢٨ كێشەیەكی عەشایەری بینیوە، پوختەكەی ئەوەیە پیاوێك دەستدرێژی كردۆتە سەر ژنێك و دواتر لەخۆی مارەكردووە، بۆیە داوای لێكراوە خوشكەكەی خۆی وەك مارەیی بدات[٢٧٠].

پێنج: ئەو باوكەی كچی زۆری هەیە و كوڕی نییە هاوكاری بكات، بەدوای كوڕێكی هەژار دەگەڕێت بۆ ئەوەی زەواج لەگەڵ یەكێك لە كچەكانی بكات، بێ مارەیی، بەو مەرجەی كوڕەكە لەگەڵ ماڵی باوكی كچەكە بژیت. ئەمە لەلادێكانی عێراق بە (قعیدی) ناودەبرێت. ئەگەر ئەو گەنجە ویستی لەگەڵ هاوسەرەكەی لەماڵی باوكی جیا بێتەوە، ئەوا دەبێت ئەو مارەییە بدات كەپێشتر لەسەری رێكەوتوون، ئەگەریش ژنەكەی تەلاق دا، ئەوا هیچ شتێك نادات[٢٧١].

شەشەم: هەندێك جار وا روودەدات، باوكێك یەكێك لە كچەكانی هەر لە منداڵییەوە دەكات نەزر بۆ یەكێك لەسەیدەكان لەرەچەڵەكی پێغەمبەر، یان بۆ مەزارگەیەك لە مەزارگە پیرۆزەكان، كاتێك كچەكە گەورە دەبێت، ئەوا باوكەكە كچەكەی پێشكەشی سەیدەكە دەكات، یان پێشكەشی مجێوری مەزارگەكە دەكات، ئەو كەسەش دەتوانێ لەو مافەی خۆی خۆش بێت لە بەرامبەر برێك پارە وەربگرێت كە لە سەری رێكدەكەون.

حەوتەم: هەندێك جاریش ژن دەكرێتە دیاری و پێشكەشدەكرێت، وەك ئاژەڵێك یان وەك هەر شتێكی دیكە، كە بەهای ئابووری هەبێت. دكتۆر جون فانیس باس لەوە دەكات جارێكیان چۆتە لای هۆزێكی مەعدان، بۆ چارەسەركردنی نەخۆشەكانیان، شێخی هۆزەكە خۆشی دەوێ وداوای لێدەكات لەلای هۆزەكە

٢٧٠ معروف الرصافي (أراء الرصافي) ص ١٣
٢٧١ شاكر جواد سليم (المصدر السابق) ج ١. ص ١٠٨- ١٠٩

بمێنێتەوە بۆ ئەوەی چارەسەری نەخۆشەکانیان بکات، شێخ دەڵێ" بۆ ئەوەی وات لێبکەم لەلای ئێمە بمێنیتەوە ئەوا کچەبراکەی خۆمت بۆ دەکەم بە بووك، چونکە هاتنی دکتۆرێکی شارەزای وەك تۆ بۆ ئەو ناوچەیە زۆر دەگمەنە"[272].

هەشتەم: ئەگەر پیاوێك ژنێکی خواست و مارەییەکەی دا، دواتر بۆی دەرکەوت کەموکوڕییەکی جەستەیی یان دەروونی هەیە، ئەوا دەتوانێ بیگرێتەوە بۆ لای کەسوکاری و داوای مارەییەکە بکاتەوە. ئەگەریش ئافرەتەکە کێشەی رەوشتی هەبوو، گومان لەرەفتاری کرا، ئەوا پیاوەکە دەتوانێ بیکوژێت، لەمەشدا کەسوکاری ژنەکە هاوکاری دەکەن لە پاککردنەوەی شەرەف یان ئەوەی بە (غسل العار) دەناسرێت.

نۆییەم: ئەگەر ژنێکی لادێی شووی کرد و ماوەیەکی زۆر مێردەکەی دیار نەبوو، ئەوا بەخێوەکەرەکەی هەوڵ دەدات بەشووی بداتەوە ئەمەش وەك تەماعکاری بۆ مارەییەکەی. سەبیحە شێخ داود باس لەوە دەکات لەماوەی کارکردنی لە دادگا، رۆژێك کچێکی لادێی بینیوە تەمەنی لەچواردە ساڵ تێپەڕی نەکردووە، لەبەردەم دادگا وەستاوە بەتۆمەتی ئەوەی بێ تەڵاقدان سێ جار شووی کردووە، چونکە دایکی جار لەدوای جار بۆ مارەیی بەشووی داوە[273].

مەعروف رەسافی دەگێڕێتەوە، لەساڵی ١٩٣٢ لە عمارە ژنێکی لادێی بنیوە لەگەڵ برا ومێردەکەی هاتۆتە لای موتەسەرِف، مێردەکەی سکاڵای ئەوەی هەبووە، کاتێك لە بەسرا بووە، تا گەڕاوەتەوە برای ژنەکە، هاوسەرەکەی بەشوو داوەتەوە بۆ وەرگرتنی مارەیی[274].

چەند مانگێك لەمەوبەر رووداوێك لە دەوروبەری کەربەلا روویدا، جێگا سەرنجە، پیاوێکی لادێی خوشکێکی جوانی هەبووە، لەرێگای بەشوودانەوە بە کاری هێناوە، چەند جارێك بەشووی داوە، بۆ چەندین پیاو، بێ ئەوەی تەڵاق بدرێت، هەر جارێکیش مارەیی وەرگرتووە... دواتر ئاشکرا دەبێت ودەستگیر دەکرێت و دادگایی دەکرێت، ئەو بابەتە لە تەلەفزیۆنەکانی بەغدا پەخش کرا.

---

[272] جون فانيس (أقدم أصدقائي العرب) ص ١٥٠
[273] صبيحة الشيخ داود(المصدر السابق) ص ٢٣٢
[274] معروف الرصافي (المصدر السابق) ص ١٤

پاککردنەوەی شەرەف:

لە لادێکانی عێراق نەریتێکی زۆر باو هەیە، ئەویش کوشتنی ئافرەتە کاتێك گومان لە رەفتاری دەکرێت. ئەمەش بە (غسل العار) ناودەبرێت. ئەو دیاردەیە لە زۆربەی وڵاتانی عەرەبی هەیە، بەڵام من بڕوای ئەوەم هەیە، لە لادێکانی عێراق زۆرتر بڵاوە و لە هەموو ناوچەکانی دیکەی عەرەبی توندرە، هۆکارەکەش بە بڕوای من بۆ دیاردەی(نەگونجانی کۆمەڵایەتی) دەگەڕێتەوە.

(نەگونجانی کۆمەڵایەتی) زاراوەیەکە کاتێك پەنای بۆ دەبەم، کە دەمەوێ ئەو دژبەیەکتر و بەرکەوتنانە روون بکەمەوە کە لە لادێکانی عێراق لە نێوان بەهای بیابانیشی و بارودۆخی نوێی هۆزەکان روودەدات. ئەمەش بابەتێکە لە بەشی رابردوو باسمان کرد، بەڵام زیاتر لە بابەتی پاککردنەوەی شەرەف تێبینی دەکرێت.

وا لە بەدوەکان زانراوە، لە دێرزەمانەوە لەوە راهاتووە ژن بکوژن کاتێك گومان لە رەفتاری دەکەن، لەو بارەیەوە دکتۆر فازڵ جەمالی دەڵێ: ئەگەر کچێك شووی نەکردبێت و دووگیان بێت، ئەوا کەسانی نزیکی دەیبەنە دووری رەشماڵەکان، دەیکوژن ودەینێژن، بێئەوەی کەسێك پرسیار لە هۆکارەکەی بکات. ئەگەر یەکێك لە بەدو قسەوقەلۆك لەبارەی رەفتاری ژنێك بکات، ئەوا داوای بەڵگەی لێ دەکرێت، ئەگەر بەڵگەی هەبوو، ژنەکە دەکوژرێت، ئەگیان بەدوەکە سزادەدرێت چونکە هەوڵی بەدکردنی شەرەفی ژنەکەی داوە[٢٧٥].

لێرەدا پێویستە بگوترێت زۆر دەگمەن ژن لە بیابان لەبەر بەدرەفتاری دەکوژرێت. بارودۆخی ژیان لە بیابان هاوکاری ژن دەبێت بۆئەوەی پارێزگاری لە پاکیزەیی و ئابرووی خۆی بکات. پیاوی بەدو لەزۆربەی کات داوێن پاکە، دەگمەن نەبێت هەوڵ نادات فریوی ژن بدات و تەحروشی پێ بکات. لەلایەکی دیکەوە ژن لەگەڵ کورانی هۆزەکەی دەژیت و زۆر کەم تێکەڵی کەسانی دیکە دەبێت، ئەگەر بارودۆخ ناچاری کرد بەرەو شوێنێکی دیکە بڕوات، ئەوا بۆ هەر کوێ بچێ کەسێکی لەگەڵ دەبێت پارێزگاری لێ بکات.

---

[٢٧٥] Jamali (new Iraq)p, 37

دکتۆر پوڵس هاریسن دەڵێ: لەگەڵ قافلەیەك بووم لە مێرگی هەفهوفەوە بەرەو کەناری کەنداوی عەرەب دەڕۆیشت. کاروانەکە لەچەند قۆناغێك بوو، کچێکی بەدو لەسەر حوشترەکەی بوو، لەدووری نیو میل لە قافلەکە دەرۆیشت، کاتێك قافلەکە دەوەستا، ئەویش حوشترەکەی دەوەستاند لەهەمان دووری لەقافلەکە، یەکێك لەپیاوانی قافلەکە نانی ئێوارەیان بۆ دەبرد، بێئەوەی کەسێك هەقی بەسەرەوە بێت، یان بەخراپە مامەڵەی لەگەڵ بکەن[٢٧٦].

ئەمەش مانای ئەوەیە ئافرەت لە بیابان کەم تووشی فریو ولادان دەبێت، لەبەر ئەمەشە دەگمەنە بەدوەکان نەریتی پاککردنەوەی شەرەف لەگەڵ ئافرەتەکانیان بەکاربهێنن. کێشەکە ئەو کاتە دەردەکەوێت کە بەدوەکان بەرەو لادێکانی عێراق دەچن و لەوێشەوە وەك فرۆشیار رەوانەی بازارەکان دەکرێن، ئەوکاتە ژن لە بازار تووشی فریودان دەبێت وریگاکە دەگرێتە بەر. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین هێشتا ژن لە بەرامبەر بارودۆخە نوێیەکە پارێزگاری لەپاکی و ئابرووی خۆی دەکات، بەلام لەهەر حاڵەتێکدا بێت توانی سنوودارتر دەبێت، ئەویش مرۆڤە، خۆ لە ئاسن دروست نەکراوە.

لەراستیدا رێژەی لادان لە نێوان ژنانی لادێ زۆر کەمە، لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکەش دەگۆڕێت، بەلام لە هەموو حاڵەتەکاندا، لادانی ژنانی لادێ زۆر بەرزترە لەژنانی بیابان، دەکرێت بگوترێت ئەو رێژەیە لە ناو هۆزێك بەپێی زیاتر چەوسانەوەی ژنان و ناردنیان بۆ بازار زیاد دەکات.

هۆزەکانی لادێیش لەرووی پابەندبوون بەپاککردنەوەی شەرەف جیاوازیان لەگەڵ یەکتر هەیە، هەندێکیان نەرمی دەنوێنن، هەندێکی دیکەش تارادەیەکی سەیر پابەند دەبن بەو نەریتەوە. هەندێك جار ئەو نەریتە بۆ هەندێك خەڵکی شاریش دەگوزرێتەوە، بەتایبەتی ئەوانەی رەچەڵەکیان لادێییە وپەیوەندی بتەویان بەخەڵکی لادێیەوە هەیە.

بەر لەچەند ساڵێك یەکێك لەرۆژنامەکانی بەغدا باسی پیاوێکی کردبوو لە گوندی سەلمان پاك خوشکەکەی کوشتبوو، لەبەرئەوەی بەر لە گواستنەوە پەیوەندی

[٢٧٦] جون فانيس (المصدر السابق) ص ١١٠

بەمێردەکەی کردبوو. لەیەکێك لەگەڕەکانی کازمیەش ڕووداوێکی پاککردنەوە شەرەف ڕوویدا و خەڵکی گەڕەك لەکوشتنی ژنەکە بەشداربوون ، برا بچووکەکیان هاندابوو بۆ کوشتنی و پارەیان پێدابوو. تەنانەت لەچوونە زیندانیش هاوکاریان دەکرد، تا دواتر ئازاد کرا، خەڵکی گەڕەك وەك پیاوێکی بەشەرەفی ناسراو سەیریان دەکرد.

بەسەرهاتی پاککردنەوەی شەرەف لەعێراق هێندە زۆرە، ناژمێردرێ. یەکێك لە قوتابیەکانم راپۆرتێکی کرد بوو، چیرۆکی وەهای لەخۆوە گرتبوو جێگای سەرسوڕمان بوون. هاوڕێییەکم کە پێشتر پزیشکی داد بووە، لەو بارەیەوە زۆر چیرۆکی سەیری بۆ گێڕاومەتەوە. ئەو زۆرێك لەو لاشەی ژنانی پشکنی بوو کە بە تۆمەتی شەرەفەوە کوژرا بوون، لە پشکنین دەرکەوتبوو زۆرێکیان هێشتا پەردەی کچێنیانیان پاراستبوو، بەلآم کەسوکاریان تەنها بەگومان یان بەقسەوقسەلۆك پەلەیان لەکوشتنی کردبوو.

وەك زانراوە لە هەندێك ناوچەی لادێی عێراق، پیاو یەکسەر ژنەکە دەکوژێ، تەنها لەبەر گومانێك، جا راست یان درۆ، ئەو وەك پیاوی بەدو نییە، حەزی لە لێکۆڵینەوە و بەدواداچوون بێت. لەوانەیە وا بزانێ ئافرەت شایەنی ئەوە نییە، بۆیە دەیکوژێ و بەخوێنەکەی شەرەفی خۆی و هۆزەکەی خاوێن دەکاتەوە. لەوانەشە دوای کوشتنی دەستێکی ببڕێت بۆ ئەوەی بەردەم ماڵی خۆی یان دیوەخانەکەی هەڵیواسێ، ئەمەش وەك بەڵگەی شەریف بوونی ئەوە. ئەگەرهاتوو لەکوشتنی سستی نواند، ئەوا لەلای خەڵك ئابرووی دەچێ، ئەگەر لە دیوەخان دانیشێ قاوەی پێ نادرێت و کەسیش سەلامەکەی لێ وەرناگرێتەوە.

لەوبارەیەوە چیرۆکێك هەیە، من لە چەندین حیکایەتخوانم بیستووە، گوایە پیاوێکی لادێی هەبووە لە چایخانە دانیشتووە، یەکێك لەچایخانەکە پێی دەڵێ" پووشکە بەسەر عەگالەکەتەوەیە". ئەوا پیاوە لادێیەکە بەپەلە دەچێتەوە ماڵەوە یەکێك لە ژنەکانی دەکوژێ، دواتر دەگەڕێتەوە هەمان چایخانە دووبارە پیاوێکی دیکە هەمان قسەی پێدەڵێ، ئەوجارەش دەچێتەوە ماڵەوە ژنێکی دیکەی دەیکوژێ. دواجار دەردەکەوێ بەراستی پووشێك کەوتەتە سەرعەگالەکەی .

دەزانم ئـەو چـیرۆکە خـاڵی نییـە لـە زێـدەڕۆیی، لەوانەشـە لەبنەڕەتـەوە هەڵبەسـترابێت، بـەڵام بـە هـەرحاڵ مانایـەکی کۆمەڵایـەتی هەیـە، ئاماژەیـە بـۆ پەلـەکردنی پیـاوی لادێـی لـە کوشـتنی ژن، تـەنها لـە بـەر وشـەیەکی سـادە یـان ئاماژەیەك بۆ بەدرەفتاری ژن. خەڵکی لادێ نەریتی پاککردنەوەی شـەرەفیان لـە بیابانەوە بۆهاتووە، ئەمەش نەریتێکە بۆ بیابان گونجاوە، بـەڵام بـۆ ژیـانی لادێـی ناگونجێت، ژنانی لادێیش بوونەتە قوربانی ئەم " نەگونجانە کۆمەڵایەتیە".

نەخۆشییەکان لەلادێدا:

گرنگترین جیاوازیە دیارەکـانی نێـوان کۆمـەڵگای بـەدو لـە بیابـان وکۆمـەڵگای لادێی لە عێراقدا، کەمی نەخۆشییە لە یەکەمیان وزۆربوونیەتی لە دووەمیـان، ئـەم جیاوازیـەش گرنگییـەکی زۆری هەیـە لـەرووی دەروونـی وکۆمەڵایەتییـەوە. نەخۆشییەکان لە بیابان زۆر کەمن، ئەمە سـەرەڕای ئـەوەی بـەدوەکان بایـەخ بـە پاکی جەسـتە و پۆشـاك و ماڵـەوەیان نـادەن[٢٧٧]. هۆکارەکـەش ئەوەیـە ئـەوان لـە رەشمـاڵی گـوێزراوە دەژیـن، ماوەیـەکی زۆر لـە شـوێنێك نامێننـەوە. ئـەو لمـەی بەسەری دەرۆن خۆر و با هەمیشە پاکی دەکەنەوە، بۆیـە زەحمەتـە میکـرۆب لـەو دەوروبـەرە گەشـە بکـات، دەگمەنیشـە پـەتا و نەخۆشـی گـوێزراوە لـە نێوانیـان بڵاوبێتەوە.

دەکرێت بگوترێت شووشتن وبایەخدان بەخاوێنی، بەدو هۆگری نەبووە وتەنانەت ماناشی نازانێت. ئاو لە بیابان دەگمەنە، ئـەوان پێویسـتیان بـەئاو نییـە تـەنها بـۆ خواردنـەوەی خۆیـان و ئاژەڵـەکانیان نـەبێت. بـەکارهێنانی ئـاو بـۆ شووشـتن و پاککردنەوە، ئەوا بـەلای ئەوانـەوە سـەیرە و نکـۆڵی لێ دەکـەن. جارێـك پیـاوێکی شارنشینی لە مەجلیسی بەدویـەك بـاس لـەوە دەکـات سـاڵی جارێـك یـان دووجـار خۆی دەشوات، بەدوەکان بەسەرسامییەوە دەڵێن: بۆ تۆ مراوی! .

ئەوان زۆربەی کات پـێ خاوسـن. ئـەوان جلیـان ناشـۆن ودەیپۆشـن تـا دەدڕێ. هەروەها قاپ وقاچاخ و دەستیان دوا نانخواردن ناشۆن، بـەڵکو دەسـتیان بـەریش وپەردەی رەشماڵەکە دەسڕنەوە. دکتۆر جۆن فانیس باس لەوە دەکـات پیـاوێکی

---

[٢٧٧] Hashim Witry (health service in Iraq) p 23-24

شارنیشین سەردانی بەدوێکی کردووە، هەندێك ماستیان لە جامێکی برسیکدار پێداوە، ساڵێك دواتر هەمان پیاو سەردانی بەدوەکە دەکات، ئەوجارە لە جامێکی پیس ماستی پێدەدەن، شارنشینەکە پرسیار لە هۆکارەکەی دەکات، بەدوەکە وەڵامی دەداتەوە" بەڵی، بەداخەوە سەگەکەمان نەماوە، سەگەکە دەفرەکانی بەزمان دەلێستەوە و پاکی دەکردنەوە"[278].

بەدوەکان ئاودەست بەکارناهێنن، بەلای ئەوانەوە قێزەوەنە، ئەوان لەچۆڵەوانی پیسایی دەکەن، لێرەشەوە لەزمانی عەرەبی پێشتر بە ئاوەدەست دەگوترا (الخلاء) واتە چۆڵەوانی. جگە لەمانەش ئەوان بەپێی رێکەوت تف و چڵمیان دەرێشت. دەگوترێت جارێك کۆمەڵێك بەدو پیاوێکی شاریان بینی بەدەسرەکەی چڵمی دەسڕێ ئەوان وا تێگەیشتن ئەو پیاوە چڵمەکەی لە دەسرەکەی هەڵدەگرێت وەك دەرمان بۆ هەندێك نەخۆشی بەکاردەهێنێ.

ئەوان پاشماوەی خۆراکەکانیان بەدەست بۆ دوور فڕێ دەدەن، بایەخ بەوە نادەن وەك خەڵکی شار لە شوێنێکی تایبەت فڕێ بدەن. بەسەرهاتێك هەیە لەو بارەیەوە دەڵێن شێخێکی بەدو سەرانەی لەو حەجیانە وەردەگرت، کە بەناوچەکەی ئەو تێپەڕدەبوون. بەدوەکان جیا دەکردەوە و لێیان خۆش دەبوو. وا رێکدەکەوێت پیاوێکی شار بەو ناوچەیە تێدەپەڕی، بەلام شێوەزاری بەدو بەچاکی دەزانێ، بۆیە بۆئەوەی سەرانە نەدات، وا خۆی دەردەخات بەدوە. شێخ گومانی لێدەکات و دەیەوێ تاقی بکاتەوە، بۆیە خورمای پێشکەش دەکات، کاتێك پیاوەکە خورماکە دەخوات ناوکەکەی لە نزیك خۆی دادەنێت، نەوەك وەك بەدوەکان بۆ دوور فڕێی بدات، شێخ ئەمە دەبینێ، یەکسەر داوای سەرانەکەی دەکات.

مەبەستم لە باسکردنی ئەو نەریتانەی بەدو ئەوەیە، بە ئەنجامێکی کۆمەڵایەتی گرنگ بگەم کە بریتیە لەوەی: بەدوەکان ئەو نەریتانە لەگەڵ خۆیان دەگوازنەوە کاتێك بۆ عێراق دێن و پیشەی کشتوکاڵ دەکەن. ئەو نەریتانە وەك پێشتر باسمان کرد، لە بیاباندا زیانی بۆ بەدو نییە، بەڵکو گونجاوە لەگەڵ ژیانی ئەوێ، بەلام

[278] جون فانيس (المصدر السابق) ص ١١٦

کاتێك دەگوازرێتەوە عێراق ئەوا گونجاو نابێت و بەڵکو زیانێکی گەورەی بۆ سەر تەندروستی دەبێت.

ئەمەش یەکێك لە سیماکانی دیاردەی " نەگونجانی کۆمەڵایەتی" لە عێراقدا. نەریتەکان لە بیابانەوە بۆ عێراق دەگوازرێنەوە، خەڵکیش پابەند دەبێت بەو دابونەریتانەوە، سەرەڕای ئەوەی لەگەڵ ژینگەی نوێ گونجاو نین. بۆ نموونە دوو نەریت لەمانە وەربگرە، پێی خاوس و پیسایی لەسەر زەوی. ئەو دوو نەریتە لەژیانی بیابان زیان بە بەدو ناگەینێ، چونکە ئەو لمەی لەسەری دەڕۆن خاوێنە و وەك ئەوەیە خاڵی بێت لەمیکرۆب. کاتێك پیساییەکە لە دەرەوەی رەشماڵەکەیان جێدەهێڵن دوای ماوەیەکی کورت هیچ زیانێکی تەندروستی نابێت .

زیانی تەندروستی لەلای هۆزەکان ئەو کاتە دروست دەبێت کاتێك لەگوندەکانی عێراق جێگیر دەبن، بۆیە دەبینین ئەو دوو نەریتەی سەرەوە دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی ئەنکلستوما بەشێوەیەکی فراوان، ئەو نەخۆشیە لەرێگای گەراکانی کرمێکەوە دەبێت کە بەکرمی قولابی ناودەبرێت. کاتێك جووتیاری تووشبوو بەو نەخۆشییە لە سەر زەوی پیسایی دەکات، ئەوا گەراکانی ناوپیساییەکەی لەگەڵ خاکەکە تێکەڵ دەبێت، ئەگەریش بەپێی خاوسی دەڕوات ئەوا گەراکان لەرێگای شەقاری پێیەکانەیەوە دەچنە ناوجەستەی، زۆرجار پێی جووتیار شەق شەق بووە. دواتر لەرێگای خوێنەرەکانەوە بەرەو سییەکان ودواتر بۆ قورگ و لەوشێوە بۆ سورێنچك بۆ گەدە شۆڕ دەبێتەوە، دواجاریش لە ریخۆڵەی جووتیارەکە جێگیر دەبێت و تووشی نەخۆشییەکە دەبێت[٢٧٩]. هەر ئەم جووتیارەش دەبێتەوە سەرچاوەیەکی نوێ بۆ نەخۆشییەکە، بەمشێوەیەی پێشوو دووبارە دەبێتەوە.

شایەنی باسە ئەو دوو نەریتەی سەرەوە تەنها لە لادێکانی عێراق نییە، بەڵکو لەشارەکانیش هەیە، بەلاّم لەسنوورێکی تەسکتر. دکتۆر (دو) کە بەرێوەبەری تەندروستی خانەقین بوو لەساڵی ١٩٢٠ دەڵێ: لە شارەکە کۆمەڵێك ئاودەستمان دروست کرد، بەلاّم سەرەڕای دروستکردنیان خەڵکە هەر لەسەر نەریتە

---

[٢٧٩] متي العقراوي (المصدر السابق) ص ٢٢٦

کۆنەکەیانن، مەبەستم ئەوەیە شەقامەکان میز دەکەن و پیسایی لە کەناری ڕووبارەکان دەکەن[280].

ئەوەی دەیەوێ بزانێ ئەو نەریتە چەند لەعێراق بڵاوبۆتەوە، با لەمیانەی سەردانی (چلە) دا سەردانی کەربەلا بکات، لەوێ نزیکەی نیو ملیۆن یان زیاتر خەڵکی گوند وشارەکان کۆدەبنەوە، ئەوا بەچاوی خۆت لە کۆڵان وکەناری ڕووبارەکان بەچاوی خۆی شتی سەیر وسەمەرە دەبینێت...

هەندێك لەو ئامارانەی لە ساڵی ١٩٢٦ ئەنجامدراوە، ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن نەخۆشی کرمی قولآبی لەنێوان دانیشتوانی عێراق بە ڕێژەیی ٣٧٪ بڵاوبۆتەوە[281]. مەزندەش دەکرێت ڕێژەی بڵاوبوونەوەکەی لەنێوان لادێکان زۆر لە شارەکان زیاتر بێت. کێشە لەو نەخۆشیە ئەوەیە تووشبووان بەو نەخۆشییە هەست بە نەخۆشییەکە ناکەن و لە کارکردنیش ناوەستن. دکتۆر هاشم وەتری دەڵێ: زۆرینەی جووتیاران لە نیمچە برستیەتی هەمیشەیی دان. خۆراکەکانیان لە ماددەی ڕەق و گەورە پێك دێت، بەلآم لەڕووی خۆراکییەوە بەسوود نین، لە ئەنجامی ئەمەش گەدەیان دەکشێ و تووشی پەشۆکانی هەرسکردن دەبن، ئەگەریش تووی نەخۆشی کرمی قولآبی بن، ئەوا ئەنجامەکەی لەسەر ئەوان ترسناك دەبێت[282].

دەتوانرێت بگوترێت نەخۆشی کرمی قولآبی یەکێکە لەو سێ نەخۆشییەی کە خەڵکی عێراق، بەشێوەیەکی تایبەت لادێیەکان، تووشی کەمخوێنی و لاوازبوونی بەرگری دەکات. دوو نەخۆشییەکەی دیکەش بریتین لە مەلاریا و بەلهارزیا. دەکرێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، ڕێژەی تووشبووان بە بەلهارزیا لە نێوان دانیشتوانی باشووری عێراق دەگاتە ٨٠٪ ، تەنانەت" لە هەندێك ناوچەی شاری دیوانیە خەڵك لە بەلهارزیا ڕاهاتووە ئەگەر یەکێك تووشی ئەو نەخۆشییە نەبێت، ئەوا بە بابەتێکی نائاسایی دەزانرێت"[283].

---

[280] المصدر السابق ، ص ١٨٣
[281] المصدر السابق ، ص ٢٢٦
[282] Hisham witry (op.cit) p 18
[283] متي عقراوي (المصدر السابق) ص ٢٢٤- ٢٢٥

سەبارەت بە نەخۆشی مەلاریا، ئەوا زۆر خراپترە. دکتۆر هاشم وەتری لەساڵی ١٩٤٤ دەڵێ: لە عێراق مەلاریا لە هەموو نەخۆشییەکی دیکە زیاتر بلاوە[٢٨٤]. ئەوەی شایەنی باسکردنە، ئەم نەخۆشیە لە عێراق کەمبۆتەوە دوای ئەوەی گۆماوەکان بەدەرمانی دی دی تی دەرشێنرێت، بەڵام بەر لەوە نەخۆشییەکی باو بوو، بە ئاسایی دادەنرا، بەتایبەتی لەناوچەی کەربەلا و بەسرا. خەڵکی ئەوی بە(گەرمی و ساردی) ناویان دەبرد. دەگمەن بوو کەسێ بدۆزینەوە لەژیانی زیاتر لەجارێکی تووشی ئەو نەخۆشییە نەبووبێت.

پوختەی قسەکان ئەوەیە ئەو سێ نەخۆشییە، ئێستاشی لەگەڵدابێت هۆکاری لاوازی بەرگریی جەستەیی لەلای دانیشتوان بەتایبەتی لەلای خەڵکی لادێکان. هەر ئەو نەخۆشیانەش هۆکارن بۆ نەخۆشیە گوزاراوەکان و پەتاکان، وەك نەخۆشی سیل و تیفۆئید و کولیرا و چەندین نەخۆشی دیکە. جا لێرەدا دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین بلاوبوونەوەی نەخۆشی لە لادێکان رۆڵێکی گرنگی هەیە لە پێکهێنانی کەسێتی، چونکە وایکردووە تێڕوانینی کەسی لادێی تێڕوانینی بۆ ژیان لەگەڵ کەسی بەدو جیاواز بێت، لەوانە کەسی لادێی پێویستی بە پەناگەیەکی دەروونی هەیە، دوای تووشبوونی بەنەخۆشییەکە پەنای بۆ ببات، بۆ ئەمەش روو لە مەزارگەیەکی پیرۆز دەکات بۆ ئەوەی ئازاری کەم بکاتەوە نەزاشی بۆ دەکات تا شیفای بدات. هەروەها کەسی لادێی روو دەکاتە پیاوچاکان و وەلییەکان بۆ ئەوەی شەفاعەتی لەلای خودا بۆ بکەن، ئەمەش بابەتێکە لەبەشی داهاتوو بەوردی دەگەڕێینەوە باسی دەکەین.

کەسی لادێی درك بەوە دەکات، لە زۆربەی حاڵەتەکان تەنها شمشێر سوودی بۆ ئەو نییە، وەك ئەوەی پیاوی بەدو سوودی لێ دەبینی. ئەو کاتێك تووشی نەخۆشی دەبێت ناتوانێت بێڵەکەی هەڵبگرێت، جا چۆن دەتوانێت شمشێر هەڵگرێت، بۆیە کاتێك دونیا لە دەوربەری گۆڕاوە ئەوا تێڕوانینشی بۆ دونیا دەگۆڕێت.

پوختــــە

[٢٨٤] Hashim watry (op.cit) p 16

ئەم بەشە بەوە پوخت دەکەینەوە و دەڵێین: هۆزەکانی بەدو کاتێك دێنە عێراق دەکەونە ژێر بارودۆخێکی قورس کە پێشتر لەژیانی بیابان نەیانبینوە، هەر لەبەرئەمەش لەعێراق بەدەست کۆمەڵێك فشاری دەروونی وکۆمەلآیەتی دەناڵێنێ و تواناشی نابێت کەم تا زۆر دەست بە بەها رەسەنەکانی بیاباننشینی بگرێت ـ.

هۆزەکان بە رۆشنبیری بیاباننشینی و پێکهاتە وخەسڵەتەکانییەوە دێنە عێراق، لە شانازیکردنیش بەو رۆشنبیرییەوە بەردەوام دەبن، رێزێگی گەورەی لێ دەگرن، بەلآم ئەو بارودۆخەی لەعێراق هەیە ناچاریان دەکات لە بەشێکی خەسڵەتەکانی لابدەن. لەوانەشە دروست بێت بڵێین ئەمە دەبێتە هۆی دەرکەوتنی ململانێیەکی دەروونی لەپێکهاتەی کەسێتی لادێیدا. کەسی لادێی لەناخی دەروونییەوە دەیەوێ وەك پێشوو بەدو بێت لە هەموو خەسڵەتەکانیدا، بەلآم دەبینی لەزۆر حاڵەتدا لەمەدا کەم توانایە.

بەشی نۆیەم

رووخسارەکانی دینداری لەعێراقدا

زۆرێك لە فەیلەسوف و زانایان مەیلی ئەوەیان هەیە بڵێن، دەروونی مرۆیی پێویستی بە دینداری هەیە، وەك چۆن جەستە پێویستی بە خۆراك هەیە، بۆیە دینداری وەك ئەوەیە خۆراکێکی دەروونی بێت بۆ مرۆڤ. مرۆڤ هەمیشە لە ژێر هەڕەشەی مەترسی و کێشەکان دایە، ئەو لە مردن دەترسێت، کەوات پێویستی بە باوەڕ و کەشێکی ئایینی هەیە بۆئەوەی لە رووبەڕووبوونەوەی ئەو بابەتە ترسێنەرانە هاوکاری بکات، توانای بەهێز بکات، ئاسوودەیی بخاتە دەروونییەوە.

مرۆڤ لەمەدا جیاوازی لەگەڵ ئاژەڵان هەیە، ئاژەڵ لە چرکەساتی ئێستا دەژیت، نازانێ قەدەر چ کارەساتێکی بۆ حەشارداوە، کەچی مرۆڤ توانای بیرکردنەوە وبەدەستهێنانی دەرئەنجامەکانی هەیە، ئەگەر دەبینی کەسێك تووشی کارەساتێك بووە، ئەوا خەیاڵی ئەوە دەکات زوو یان درەنگ ئەو کارەساتە بەسەر ئەویش دێت. کاتێك مرۆڤ دەبینی کەسانی پێشوو هەموویان مردوون، یان لە سەرمەرگدا، ئەوا درك بەوە دەکات ئەویش دەبێت بمرێت، لەبەر ئەمەش پێویستی بە هۆکارێکە بۆ هیوا وگەشبینی بۆ ئەوەی رووبەڕووی مردن و کارەساتەکان ببێتەوە.

توێژەران لەزۆربەی ناوچەکانی زەوی گەڕاون، توێژینەوەیان لەبارەی زۆربەی گەلانی سەر زەوی کردووە، جا گەلانی سەرەتایی بن یان شارستانی. گەلێکیان نەدۆزیوەتەوە بە شێوەیەك لە شێوەکان دیندار نەبێت. بیروباوەڕ و کەسە ئاینیەکان لە گەلێکەوە بۆ گەلێکی دیکە دەگۆڕێت، بەڵام لەنێو هەمووشیان بوونی هەیە.

هەندێك جار لەنێو هەندێك گەلانی شارستانی دەردەكەوێت، كەسانێك باوەڕیان بە ئایین نییە، یان ڕەخنە لە ئایینەكان دەگرن، هەرچەندە ژمارەی ئەوانە لە سەدەی نوێیەوە زیاتر دەبێت، بەڵام لەگەڵئەوەشدا ژمارەیان لە بەرامبەر زۆرینەی دانیشتوانی جیهان كەمە، تەنانەت دەتوانین بەپێی یاسای گشتی ئەوان بەریزپەڕ دابنێین، ناشزانین چارەنووسیان لە ئاییندا دا چی دەبێت، ئایا ژمارەیان زیاد دەبێت، یان كەم دەكات؟ ئەمەیان خودا دەزانێ!

هەرچۆنێك بێت ئەو كەسانە سەرەڕای خۆدەرخستنیان بەوەی باوەڕیان بە ئایین نییە، كەچی لەناخی دەروونیان خاڵی نین لە دینداری، جا زۆر یان كەم. كاتێك تووشی كارەستێك دەبێت یان لەمەرگ نزیك دەبنەوە، ئەوا سەیری ئاسمان دەكەن و شتێك لە خۆزگە و باوەڕ بە نەجاتبوونی لێ چاوەڕوان دەكەن. پێشینان دركیان بەمە كردووە، ئەوان كاتێك لەناو كەشتییەك دەبن و خەریكە نقوم دەبن ئەوا یەكێك لە دەهرییەكانیان لەگەڵ دەبێت، بینیان ئەویش وەك ئەوان دەستی بۆ خاڵی گەردوون بەرز كردۆتەوە، بەگەرموگوڕی داوای نەجاتبوونی لێ دەكات.

دەبێت لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بكەین، ناكرێت ڕووخسارەكانی دینداری لە هەموو هەموو گەلان وەك یەك بێت، بەڵكو بەپێی جیاوازی رۆشنبیری و سروشتی ئەو كێشە و مەترسیانەی ڕووبەڕوویان دەبێتەوە، دەگۆڕێت. كاتێك ئایینێك لەنێو نەتەوەیەك دەردەكەوێت، دەبینین ناتوانن بۆ ماوەیەكی زۆر پارێزگار لە ڕێنماییە سەرەتاییەكانی بكەن، ئەوان ناچارن گۆڕانكاری تێدا بكەن و یان بەپێی بارودۆخی نوێ بیگونجێنن.

ئایینی ئیسلام بەنموونە وەربگرە، سەرەتا نزیك بوو لە زگماكی و سادەیی، لەڕووی باوەڕ و ڕێورەسمەكانەوە ئەو ئاڵۆزییەی تێدا نەبووە كە ئێستا لە زۆربەی ولاَتانی ئیسلامی بەدی دەكرێت. هەر یەكێك لە موسڵمانان لەو ولاَتانە بەشێكی لە ڕێنماییە سەرەتاییەكانی ئیسلام وەرگرتووە، ئاڵۆزیان كردووە و زێدەڕۆییان تێدا ئەنجام داوە، لەبەرامبەریشدا لایەنی دیكەیان فەرامۆش دەكەن، ئەمەش بە تێڕوانینی كۆمەڵایەتی بابەتێكی سروشتییە ناكرێت خۆمانی لێ بەدوور بگرین.

ئێمه زوڵم دهکهین کاتێك رهخنهیان لێ دهگرین لهبهر ئهوهی بهدوای باوهڕ و کهشه ئایینه هاوشێوهکانن، کهچی خودا له قورئان دهفهرموێ((ولوشاء ربك لجعل الناس امة واحدة و لايزالون مختلفين))[285]. دهبێت ئاماژه بۆ ئهوه بکهین مانای وشه (أمة) له زمانی قورئاندا جیاوازی ههیه لهو مانایهی که ئێستا ناسراوه. مهبهست لهو وشهیه لهقورئاندا بۆ کۆمهڵه کهسێکه که ئایینێکی دیاریکراویان ههبووبێت، کهواته مانای ئهو ئایهتهی قورئانه ئهوهیه خهڵك لهئایینهکانیان جیاوازن، هێشتا بهجیاوازیش ماونهتهوه.

ئیبن خهلدون بۆچوونێکی لهوبارهیهوه لهسهر ئهو جیاوازییه ههیه، کاتێك باسی ناکۆکی توندی نێوان سهحابه دهکات لهدوای وهفاتی پێغهمبهرهوه، ئیبن خهلدون دهڵێ" ... باوهڕم وایه جیاوازییهکانیان بۆ داهاتووی ئوممهت رهحمهته، چونکه ههرکهسێك یهکێکیان ههڵدهبژێرێ و یهکێکیان دهکات ئیمام و رێنیشاندهری خۆی..."[286]. ئیبن خهلدون بهمه ئاماژه بۆ ئهو فهرموودهیهی پێغهمبهر دهکات که وتویهتی" اختلاف أمتي رحمة" واته (جیاوازی نێوان ئوممهتهکهم رهحمهته). جا ئوممهتی ئیسلامیش دوای پێغهمبهرهکهی بووه چهندین رێباز وتایفه، وهك ههموو ئوممهتهکانی دیکه. ئهمهش سوننهتی خودایه لهسهر ههموو بهندهکانییهوه، بۆ ئهوانیش سوود و رهحمهته.

لهنێوان بیاباننشینی و لادێدا :

لهبهشێکی رابردوودا ئاماژهمان بۆ ئهوهکرد دینداری له بیابان لهگهڵ رۆشنبیری کۆمهڵایهتی ئهوێ گونجابوو. کاتێك رۆشنبیری بیاباننشینی خهسڵهتێکی بریتی دهبێت له خۆزاڵکردن و جهنگی ههمیشهیی، ئهوا دینداری له بیابان کاریگهر دهبێت بهو خهسڵهتهوه، کاتێکیش هۆزهکانی بهدو بهرهو لادێکانی عێراق دێن ئهوا دهبینین بهره بهره دینداریيهکهیان دهگۆڕێت بهپێی ئهو بارودۆخهی کهپێشتر هۆزهکان نهیانبینیوه.

---

[285] سورة هود، الاية : ١١٨

[286] ابن خلدون (المقدمة) ص ٢١٨.

تێبینی ئەوە دەکرێت باوەڕ وکەشە ئاینیەکانی ئێستا لە بیابان هەیە، هێشتا لە لایەنە زگماکییەکەی خۆی نزیکە. هێشتا دینداری لەوەی لە باوەڕهێنان بەخودا و پێغەمبەر و ئەنجامدانی فەرزەکانی نوێژ و ڕۆژوو و حەج تێپەڕی نەکردووە، کەچی لەرووی ئاکاری کردەیی ئەوان هێشتا بە پێشنانیان دەچن لەسەرەتای ئیسلامدا، بەدوەکان جیاوازیان لەگەڵ ئەوان نییە، هێشتا دەمارگیری و داگیرکاری و تۆڵەکردنەوە و ڕەوشتی دیکەی هاوشێوەی ئەو ڕەوشتانەیان هەیە، پێشیانوایە بەو کارانەیان سەرپێچی فرمانی خودا و پێغەمبەر ناکەن.

هەندێك لەتوێژەران تێبینی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیان کردووە، لەسەردەمی عوسمانییەکاندا. ئەو دیاردەیە سەرنجی راکێشاون بێنەوەی بتوانین هۆکارەکەی چییە، ئەویش بریتیە لەوەی زۆرێك لە هۆزەکانی بەدو دوای هاتنیان بۆ عێراق بۆ ماوەیەکی زۆر یان کەم، چوونەتە سەر مەزهەبی شیعە. یەکێك لەوانەی ئاماژەی بۆ ئەو دیاردەیە کردووە، ئیبراهیم فەسح حەیدەرییە، لەکتێبەکەی دا کە ناونیشانی (عنوان المجد)ە، لەساڵی ١٢٨٦ نووسراوە کە دەکاتە نزیکەی سەد ساڵ لەمەوبەر. ئەو لە کتێبەکەی دا ناوی هەندێك لە هۆزەکانی هێناوە، ئەوانە بوونەتە شیعە و ئەو بە گوتەی خۆی بە(ڕەوافز) ناویان دەبات. بەشێوەی نزیکەیی مێژووی شیعەبوونی ئەو هۆزانەی دیارکردووە، بۆ نموونە دەڵێ هۆزی تەمیم نزیکەی شەست ساڵ دەبێت بۆتە شیعە، خەزاعل نزیکەی سەدوپەنجا ساڵ، زوبێد نزیکەی شەست ساڵ، کەعب نزیکەی سەد ساڵ، روبەیعەش نزیکەی حەفتا ساڵێك دەبێت بووتە شیعە.

دواتر ناوی چەندین هۆزی دیکەش دەهێنێ بێئەوەی مێژووی شیعەگەریان دیاربکات، وەك هۆزی ئەلبومحەمەد و بەنی عمیر، خەزرەج ، شەمەر تۆقە، دفافعە، بەنی لام، ئال ئەقرەع، ئال بەدیر، جبور، جلیحە[٢٨٧].

هەندێك لە توێژەران پێیانوایە ئەو گواستنەوە فراوانەی بەرەو شیعەگەری لە ئەنجامی کاریگەری پروپاگەندە بەهێزەکەی ناوەندەکانی شیعە بووە لەعێراق وەك حیلە و کەربەلا ونەجەف. ئەو بۆچوونە سەنگی خۆی هەیە، وەك دەزانرێت

---

[٢٨٧] ابراهيم فصيح الحيدري (عنوان المجد) ص ١١٠ -١١٤

ناوەندەکانی شیعە لەرابردوودا بە ئێستاشەوە، ژمارەیەکی زۆر قوتابخانەی ئایینی لەخۆیەوە دەکرێت، ئەو قوتابخانانەش لەسەر ئاستێکی فراوان فەقیە و خەتیبان پێدەگەینن، دواتر رەوانەی لای هۆزەکانی لادێیان دەکەن، ئەو خەڵکانەش دەبێت بەشێك کاریگەریان لەسەر ئەو هۆزانەوە هەبوو بێت، بەڵام دەمانەوێ لێرەدا بپرسین : ئەگەر ئەو فەقیە و خەتیبانە لە بیابان دەچوونە لای هۆزەکانی بەدو، ئایا لەتواناياں هەبوو هەمان کاریگەریان هەبێت کە لەسەر هۆزەکانی لادێیان هەبووە ؟

هەر پروپاگەندەیەك، جا هەر جۆرێك بێت، ناتوانێت کاریگەری بەسەر میللەتێکەوە هەبێت، ئەگەر بارودۆخە کۆمەڵایەتیەکە بۆی گونجاو نەبێت. پروپاگەندە وەك رووەکە پێویستی بە خاکێکی گونجاو هەیە بۆ گەشەکردنی، ئەگەرهاتوو لەخاکێکی نەگونجاو دابنرێت، ئەوا ناتوانێت بروێت و گەشە بکات.

بەبروای من ئەو بارودۆخە دەروونی و کۆمەڵایەتیەی لە عێراق دەوری هۆزەکانی داوە، وایکردووە هۆزەکان لەسەر ئاستێکی فراوان کاریگەر بن، بە پرۆپاگەندەی شیعەگەرایی، بۆیە ئەگەر بارودۆخی نوێیان هاوشێوەی بارودۆخە کۆنەکە بووایە، ئەوا هۆزەکان هەرچەندین پرۆپاگەندەیان بەسەر زاڵ بکرایە، ئەوا هێشتا پابەند دەبوون بە عەقیدە و رێوەرەسمە کۆنەکان.

لێرەدا بۆچوونێکی سەیر دەگوازینەوە، هی شێخ عوسمان بن سندی بەسرییە، ئەمەش لەکتێبەکەی هاتووە بەناوی (مطالع السعود بطيب أخبار الوالي داود) بەسرپی ئەو کتێبەی لەساڵی ١٢٤٢ی کۆچی نووسیوە، لە بارەی هۆزە بەناوبانگەکەی زوبێد لەعێراقدا دەڵێ"... شێخەکانی ئەو هۆزە لە ئەهلی سوننە بوون، دواتر بوونە رەوافیز (شیعە)، ئەمەش بە هۆکاری ئەوەی شیعە بانگخواز و خەتیبی خۆیان هەیە، ئەوان بەناو هۆزەکانی بەدو دەگەرێت و ئامۆژگاریان دەکەن و بەدنیازی خۆیان هەڵدەرژن، بەدوەکان خەڵکی عەوام و گێلن، هیچ شتێك لەبارەی ئاین و عەقیدە نازانن، هەر لەبەرئەوەش هەندێکیان گومرابوون و هاتنەسەر رێبازی قسەگوتن بەسەحابەکان، ئەگەر خودا دەوڵەتی پایەبەرز لەو بابەتە ترسناکە ئاگادار بکاتەوە، کە رووبەرووی دەوڵەت دەبێتەوە، ئەوا دەزانێ تەنها زیانەکەی

بۆ ئاین نییە، بەڵکو زیانی بۆ مەلیك و سیاسەتیش هەیە. هەر کاتێك دەوڵەت لەسەر مەزهەبێکەوە بێت و هەندێکیش خەڵك لەو مەزهەبە دەربچن، ئەوا ئەو خەڵکانە کۆسپ وئاژاوەی ئەوتۆ بەرپا دەکەن کە دەوڵەت ناتوانێ سەرکوتیان بکاتەوە... پێویست بوو دەوڵەت سیخوری لە بیابان هەبێت لەلای بەدوەکان بۆ ئەوەی رێگری لە بەدنیازی رەوافیز بکات، یانیش دەبوایە زانیایانی ئەهلی سوننە رەوانەی لای ئەو خەڵکە عەوامە بکات، بۆ ئەوەی فێریان بکات، کە چۆن دەست بە مەزهەبی سوننە و جەماعەتەوە بگرن، بۆئەوەی کاتێك بۆ مەزهەبێکی دیکە گوێزرانەوە، ئەوا بەشێوەیەکی هێواش بێت، نەوەك بەو خێراییەی کە لەلای ئەو عەوامە مێشك بەتاڵانە بینیمان.."[288].

شێخی بەسری پێیوایە تەنها پروپاگەندە دەتوانێت خەڵك لەسەر مەزهەبێك جێگر بکات، یانیش بیانخاتە سەر مەزهەبێکی دیکەوە، لەراستیدا زۆرێك لە بیرمەندانی سەدەکانی کۆن نموونەی ئەو بۆچوونەیان هەبوو، تەنانەت هەندێك تا ئەمڕۆ ئەو بۆچوونەیان ماوە و پێیانوایە بەهۆی ئامۆژگاری و قسەوە، مرۆڤ دەکەوێتە ژێر هەر کاریگەرییەکەوە، لە باوەڕ و ئاکاریدا. ئەوان ئاگاداری هەقیقەتی مرۆڤ نین، کە چۆن زیاتر بە بارودۆخە واقیعیەکەی کاریگەر دەبێت نەوەك بەو بیرۆکە ئایدیالانەی کە ئامۆژگاری بۆ دەکرێت، ئامۆژگاریش سوودی نابێت تەنها ئەو کاتە نەبێت لەگەڵ بارودۆخی واقیعی گونجاو کۆك بێت.

شیعەگەری لە عێراقدا:

بۆئەوەی لەو بارودۆخە بگەین کە وای لە هۆزەکانی عێراق کردووە، مەیلیان بەلای شیعەوە هەبێت، دەبێت شتێك لە بارەی مێژووی شیعەگەری لەعێراق تاوتوێ بکەین. لەراستیشدا ئەو بابەتە درێژ وئاڵۆزە، هەوڵدەدەین بە وردی لەکتێبی داهاتوو توێژینەوەی لەسەر بکەین. لێرەدا دەتوانین تەنها ئەوەندە بڵێین عێراق زێدی لەدایکبوونی شیعەیە هەر لەسەرەتاوە و دواتر لەولاتانی دیکە بلاوبۆتەوە.

[288] ابن سند البصري (مطالع السعود) - اختصار أمين الحلواني - ص ١٦٩-١٧٠

هەندێك لەتوێژەران لەسەدەی رابردوودا پێیانوابوو، شیعەگەری سەرچاوەیەکی فارسی هەیە، دواجار هەڵەی ئەو بۆچوونە دەرکەوت[٢٨٩]، چونکە زۆرینەی فارس لە ئەهلی سوننە وجەماعەت بوون، لەسەر ئەو مەزهەبەش مانەوە تا سەدەی دەیەمی کۆچی، لەنێو ئەوانیش زۆرێك لەزانایانی سوننە پێگەیشتووە[٢٩٠]، جا ئەوان نەبوونە شیعە تەنها بەزۆر نەبێت لەسەردەمی دەوڵەتی سەفەویدا، وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد.

شیعەگەری لەنێو ئەو هۆزانەی عەرەب دەرکەوت، کە لە کوفە نیشتەجێ بوون. دواتر بەرە بەرە لەنێو خەڵکی سەواد بلاّوبۆیەوە، واتە لەنێو ئەو مەوالیانەی لەناوچە نیشتەنییەکانی عێراق نیشتەجێ بوون. شیعەگەری لە عێراق لەسەرەتادا هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ مەزهەبەکانی دیکەی ئیسلامی نەبوو، تەنها لە ئاراستە سیاسیەکەی نەبێت، واتە مەزهەبێکی شۆڕشگێری بوو پاڵپشتی عەلەوییەکانی دەکرد لەشۆڕشەکەیان لەدژی ئەمەوییەکان.

کاتێك دەوڵەتی عەباسی دەرکەوت و بەسەر دەوڵەتی ئەمەوییەکان زاڵ بوو، ئەمە بە سەرکەوتنی شیعەگەری لە قەڵەم درا، چونکە عەباسیەکان لەسەردەمی ئەمەوییەکان لە شیعەکان بوون، لەگەڵ ئامۆزاکانیان لەشۆڕشی دژە ئەمەوییەکان بەشدار بوون. ئیبن خەلدون دەوڵەتی عەباسی بە دەوڵەتێکی شیعە دادەنێت[٢٩١]، بەلاّم شیعەگەری ئەو دەوڵەتە زۆر بەردەوام نەبوو، کاتێك ململانێیەکی توند لەنێوان عەباسیەکان و عەلەوییەکان دروست بوو ئەوا شیعەکان لەعێراق بوون بەدوو بەشەوە، یەکێکیان لایەنگیری عەباسییەکان کرد و ئەوانە " ئەهلی سوننە و جەماعەت" ناودەبرێن، بەلاّم بەشی دووەم ئەوان لایەنگیری عەلەوییەکانیان کرد، ئەوان هەر بەناوی (شیعە) وە پابەند بوون.

شێخ عبدولعەزیزی دەهلەوی دەڵێ" ئەهلی سوننە لەشیعە دڵسۆزەکان بوون، بەلاّم بۆ خۆلادان لە تێکەڵبوون نازناوی شیعەیان جێهێشت. ئەمەش وەك

---

[٢٨٩] أدم متز (الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري) – ترجمة محمد عبدالهادي أبو ريدة، ج١، ص ٩٦

[٢٩٠] ابن خلدون (المقدمة) ص ٥٤٣-٥٤٥

[٢٩١] ابن خلدون (كتاب العبر و ديوان المبتدأ والخبر) ج ٣، ص ٣٦٩

رقبوونەوە لەوەی لەناودا لەگەڵ شیعە سەبئییەکان هاوبەش بن، تەنانەت لە هەندێك کتێب لەوانە (تاریخ الواقدي و الاستیعاب) هاتووە فلان شیعەیە، ئەمەش نموونەیەکە دژی ئەوانی دیکە نییە، چونکە رێبەرانی ئەهلی سوننە وجەماعەت، شیعە بوون، مەبەستیش لەمە شیعەی سەرەتا بوو کە ئەهلی سوننەش بەشێك بوون لەوان.." [292].

بەهەرحاڵ، هەرچۆنێك بێت ئەو دابەشبوونەی لەنێوان شیعە و ئەهلی سوننە روویدا ئەوا کاریگەری گەورەی لەسەر سروشتی کۆمەڵگای عێراقی هەبوو، تەنانەت دەتوانرێت بگوترێت ولاتێکی ئیسلامی نییە هاوشێوەی عێراق بێت لە دروستبوونی ململانێ لەنێوان ئەو دوو تایفەدا. ئەو دوو تایفەیە کە لە سەرەتادا یەك بوون، دواجار بوون بە دووانەی جیاواز لەزۆر رووی عەقیدە و رێورەسمەکانەوە. ئەو جیاوازیانەش نەوە دوای نەوە زیادی دەکرد و کەڵەکە دەبوو، ئەمەش بابەتێکی سروشتیە، شایەنی سەرسام بوون نییە، ململانێی مرۆڤ بە تێپەربوونی رۆژگار توندرەوی و زێدەرۆیی لەلای بەشداربووانی دەردەکەوێت، هەر لایەنێك تێیدا لەلایەن خۆیەوە توندرەو دەبێت و زیاتر زێدەرۆیی لەو بیرۆکەیە دەکات کە کۆمەڵەکەی دیکەی نەیاریەتی، دواتریش هەرچەندە ململانێی و مشتومڕی نێوانیان درێژتر بێتەوە ئەوا توندرەوی لەنێوانیان دروست دەبێت.

ئەمەش دیاردەیەکی کۆمەلایەتی گشتییە تەنها لەبابەتی ململانێی تایفی قەتیس ناکرێت، بەڵکو هەموو جۆرەکانی دیکەی ململانێ مرۆیی لەخۆیەوە دەگرێت. ئەو توندرەوییەی ئێستا لە ململانێی نێوان حزبەکان و دوڵەتان و گەلان دەیبینین، لە زۆر رووەوە جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ ململانێی نێوان شیعە و سوننەوە نییە.

هەندێك لەبیرمەندان لەبەرئەوە ئاین رەتدەکەنەوە، چونکە بەبۆچوونی ئەوان دوژمنایەتی و رکابەری دەخاتە نێوان خەڵکەوە، کەچی ئەوان بیریان چووە کە ململانێی بابەتێکی سروشتی مرۆڤە، ئەگەریش بە پاڵنەری دەمارگیری ئایینی ململانێی نەکەن، ئەوا بە پاڵنەرێکی دیکە ململانێیەکە ئەنجام دەدەن. دەکرێت بگوترێت مرۆڤ ململانێی مانەوەی لە ئاژەڵی باپیرەیەوە بۆ بەمیرات ماوەتەوە!

[292] عبدالعزیز الدهلوي (مختصر التحفة الاثني عشرية) تلخيص محمود شكري الالوسي ص ٧

ئایین و کۆمەڵگا:

لێرەدا مەبەستمان نییە یەکێك لە شیعەگەری یان سوننەگەری بە چاکتر بزانین و بەڵگەی دروستی بۆ راستی یەکێکیان بهێنینەوە، کە کامەیان لە روحی ئیسلام نزیکە. ئەمە لە پسپۆری پیاوانی ئایین و زانیانی کەلامە، ئەوانە بێهودە ئیستاشی لەگەڵدا بێت مشتومڕ لەسەر ئەو بابەتە دەکەن. ئەوەی ئێمە لەوبارەیەوە مەبەستمانە ئەوەیە تاوتوێی ئەو دوو مەزهەبە بکەین لەرووی پەیوەندیان بە کۆمەڵگاوە، ئەمەیش بابەتێکی گرنگی بابەتەکانی کۆمەڵناسی نوێیە، کە بە کۆمەڵناسی ئایینی ناودەبرێت.

خەریکە باوەڕی ئەوەم هەبێت یەکێك لە هۆکارەکانی زیادبوونی کەلێن و جیاوازی نێوان شیعە و سوننە، ئەو سەرچاوە بژێویەیە کە پیاوانی ئایینی هەردوو مەزهەبە لەسەری دەژین. پیاوی ئایینی سوننی بۆ بژێوی خۆی پشت بە حکومەت دەبەستێ، کەچی هاوکارە شیعیەکەی پشت بە عەوامی خەڵك دەبەستێ. ئەمەش وا دەکات هەر یەکەیان بە تێڕوانینێك سەیری ژیان بکات، لەتێڕوانینی ئەویتر جیاواز بێت.

ئەهلی سوننە مەیلیان بەلای گوێڕایەڵی حکومەت هەیە، رێز لە فرمانەکانی دەگرن، ئەوان بڕوایان وایە سوڵتان سێبەری خودایە لەسەر زەوی، گوێڕەیەڵی سوڵتانیش گوێڕەیەڵبوونە بۆ فرمانەکانی خودا، لەمەشدا پشت بەو ئایەتە دەبەستن کە دەفەرموێ((اطیعوا الله و أطیعوا الرسول و أولی الامر منکم)) جا ئەو (أولی الامر)ە، ئەوان دەبێت گوێڕایەڵی بن، ئەگەر بەدکار و زۆرداریش بێت[٢٩٣].

کەچی شیعەکان بە رەخنە و رقەوە لەحکومەت دەڕوانن، ئەوان دوورەپەرێزی لە حکومەت دەکەن، حەز ناکەن لێی نزیك ببنەوە، یان حەز ناکەن پاداشت و مووچەی لێ وەربگرن. کولتوری شۆڕشگێریان وایان لێ دەکات گریمانەی ئەوە بکەن سوڵتان دەبێت وەك عەلی کوڕی ئەبی تالب بێت لە دادپەروەری و زوهدا، کاتێکیش زانیان سوڵتان توانای ئەوەی نییە، ئەوا سەرزەنشتی دەکەن و فەرامۆشی دەکەن.

---

[٢٩٣] أبو یوسف (کتاب الخراج) ص١٠-١١

دەتوانین بڵێین شیعە لە پەتی حکومەت نەجاتیان بوو، کەوتنە پەتی عەوامەوە. پیاوانی ئایینی لەناو شیعە لەسەر زەکات و (پێنجیەکی)، یان لەسەر یەك لەسێ ماڵی مردووان دەژین، ئەمەشی لایەنی باش و خراپی خۆی هەیە وەك هەموو بابەتەکانی دیکەی ژیانی مرۆڤایەتی[٢٩٤].

لایەنی چاکە:

لەوانەیە زێدەڕۆیی نەکەم، ئەگەر بڵێم فەقێیەکانی شیعە لەهەموو کەسێك زیاتر کۆشش بۆ بەدەسهێنانی زانستە ئایینی و زمانەوانییەکان دەکەن و کێبرکێی لەسەر دەکەن. ئەوان لەسەر مووچەی تایبەت ناژین لەحکومەتەوە بۆیان بێت، بەڵکو لەسەر ئەو داهاتە دەژین کە لەلایەن خەڵکەوە بۆیان دێت، سروشتی خەڵکیش وایە ئاگاداری سامانی خۆیانن و پارە بەفەقێیەك نادەن، باوەڕیان بەزانست و تەقواکەی نەبێت. لەبەرئەمەشە هەر فەقێیەکی شیعی دڵنیایە لەوەی چارەنووسی بژێوی و کۆمەڵایەتی بەندە بە بڕی قوڵبوونەوەی لەزانست و زوهدی لەدونیادا.

ئەوەی سەردانی نەجەف بکات، ئەمە بەروونی دەبینێت. ئەو شارە ئێستا بۆتە مەڵبەندی شیعەگەری لەهەموو وڵاتانی ئیسلامی، بەشێوەیەك هەموو فەقێ وقوتابیان وڵاتی شیعەگەری، لەوێ کۆدەبنەوە. من چەندین جار سەردانی نەجەف کردووە، تەنانەت بەختی ئەوەم هەبووە دیداری مەرجەعی باڵا موحسین حەکیم بکەم. من ئیعتراف بەوە دەکەم کەسانێکم نەدیوە وەك خەڵکەکەی ئەوەی سەرقاڵ بێت بەزانست و کێبرکێ لەسەر بکات.

لەراستیدا زۆرێك لەوان بەدەست بێبەشبوون و سەختی ژیان دەناڵێنن، چونکە ئەو داهاتەی بۆیان دێت بەشی ژیانێکی خۆشگوزەران ناکات، بەلأم لەگەڵ ئەوەشدا ئەوان بەشێوەیەکی سەرقاڵی خوێندنن، مایەی سەرسامبوونە. هەر یەکێك لەوان هیوای ئەوە دەخوازێ بە زانست و زوهدەکەی ڕەزامەندی خەڵك وەربگرێت، ئەمەش ئەو ئامانجەیە بەدرێژایی ژیانی هەوڵی بۆ دەدات. کاتێکیش دوای کۆششێکی زۆر بەو ئامانجەی دەگات و دەبێتە موجتەهیدێکی بەناوبانگ ئەوا

---

[٢٩٤] علي الوردي (وعاظ السلاطين) ص ٣٩٤

نـاتوانیٚ شـوێنەکەی خـۆی بـۆ خۆشـگوزەرانی و خۆمـەزنکردن بـەکاربهێنێت. کاتێکیش هەندێك ئامازەی خۆشگوزەرانی بە جلوبەرگ و ماڵەکەی دیاربوو، ئـەوا قسەوقسەلۆکی لەبارەوە دروست دەبێت، بەرە بەرە پێگە بەرزەکەی لەدەست دەدات.

رۆژنامەنووسێکی میسری سەردانی چەند موجتەهیدێکی گەورە دەکات لەنەجەف، لە رۆژنامە لەسەریان دەنووسیٚ و سەرسامی خۆی بە ژیانی زوهد و سادەییەکەی ئەوان دەردەبڕێت، سەرەڕای ئەوان دەسەلاٌتیان بەسەر دەیان ملیۆن خەڵك هەیە، لەهەر کوێیەك بێت سامانیان بۆ دێت. ئەو رۆژنامەنووسە نازانیٚ دەسەلاٌتی ئەوان بەسەرخەڵکەوە لەزوهدەکەیان وەرگیراوە، ئەگەر ئەوان خۆشگوزەران بن ئەوا ئەو دەسەلاٌتەیان لەدەست دەدەن.

لایەنی خراپ:

ئەوەی ژیانی باسکردن بێت، فەقێیەکانی شیعە میراتگری موعتەزیلەن لەئاراستەی فەلسەفەکاری وئازادای بیرکردنەوە[295]. لەبەر ئەمەش لە پێشختنی فیقهی خۆیان گەیشتوونەتە پلەیەکی بەرزی وردەکاری و فرەیی، ئەوەی لەمەشدا هاوکاری کردوون ئەوان بابی ئیجتهادیان لە فیقهدا دانەخستووە. ئەوەی بارنەی خوێندن لەلای ئەوان ببینیٚ، سەرسام دەبێت لەو مشتومڕە قولاٌنەی کە لەبواری فیقهدا ئەنجامی دەدەن.

لەهەمان کاتدا ئەودیاردەیە خالٌی نییە لەلایەنی خراپی. وەك دەزانرێت پیاوانی ئایینی شیعە فەلسەفەکاری ناکەن، تەنها لە ئەلقەکانی خوێندن و مشتومڕە تایبەتەکانیان نەبێت، ئەوان لەو جۆرە دانیشتنانە دەگەنە ئەوپەڕی ئازادی بیرکردنەوە و فراوانی ئیجتهادکردن، بەلاٌم ناتوانن ئەمە بۆ عەوامی خەڵك ئاشکرا بکەن، لەترسی ئەوەی لەدژیان هەڵ بچن و لێیان پاشگەز ببنەوە. خەڵکی عەوام بەشێوەیەکی گشتی لەکاروباری ئایینی خۆیان مەیلیان بۆ ئەفسانە هەیە، زۆرجاریش عەقیدە و رێورەسمی نویٚ دادەهێنن، بەپێی بارودۆخی و پێویستیە کۆمەلاٌیەتی و دەروونیەکانیان. تێبینی ئەوە دەکرێت پیاوانی ئایینی لەناو شیعە

---

[295] ادم متز (المصدر السابق) ج ١، ص ٩٧

زۆرکات درك بەمە دەکن، بەڵام ناتوانن لەبەرامبەریدا شتێك بکەن. ئەوان زۆر لەخەڵکی عەوام دەترسن، حەزن ناکەن لەشتێك بەرەنگاریان ببنەوە زۆر کەم نەبێت.

هیبەدین شەهرستانی لە گۆڤاری (العلم) ئامـاژەی بۆ ئەو دیاردەیە کردووە، گۆڤارەکە بەر لەجەنگی یەکەمی جیهان دەردەچوو، شەهرستانی وتارێکی تێدا نووسیوە بەناوی (زانایانمان و دەرخستنی هەقیقەت) لە وتارەکەی هاتووە".. لەو سەردەمانی دواییدا دەسەڵاتی رای گشتی بەسەر رای زانایان دەرکەوتووە... وایلێهاتووە زانا و فەقیە قسە لەسەر مەترسییەکانی خۆی دەکات لەنێو قوتابیان، بە پێچەوانەی ئەوەی عەوام بەچاکی دەزانێ. لەکتێبە لۆژیکیەکانی خۆی ئەو شتانە هەڵدەبژێرێ، ئەوە نییە لەوتارە زانستیەکانی فەتوای لەبارەوە دەدات، لە فەتواکانیشی بۆ خەڵك چەندین هونەری سیاسەت و کوشکێشی بەکاردەهێنێ لەترسی هەڵچوونی خەڵك. تەنانەت فەقێیەك بۆی گێڕاینەوە کە یەکێك لەخەڵکی عەوام لێی پرسیوە: گوایە جولەکەیەك بۆ حوسێن گریاوە، فرمێسکەکەی کەوتۆتە سەر کراسەکەی ئەو، ئایا کراسەکە پیس بووە یان نا؟ فەقێیەکەش بەترسەوە وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ: وەڵامی ئەو بابەتە لەلا فاتیمەی زەهرایە. یەکێکی دیکە لە فەقێیەکی پرسیوە بۆ لەلای کێ بۆ حوسێن سەری خۆ شەق بکات. ئەوا بەهەمان شێوەی پێشوو وەڵامی دەداتەوە. ئەو دیادەیە هەڕەشە لەئایین دەکات و سیماکەی لەناو دەبات و بنەماکانی دەتوێنێتەوە، چونکە نەزانەکانی میللەتان لەکەمی زانست و کەمی ئامادەییان، لاوازی خەسڵەتەکانیان مەیلیان بەلای خورافات و داهێنانی شتی نەخوازراو هەیە، ئەگەرهاتوو زانایان لێی بێدەنگ بوون و وەڵامیان نەدەنەوە، یان لەخواستەکانیان هاوکاریان کردن، ئەوا زیادکراوەکان بەسەر بنەماکانی ئایینەوە زاڵ دەبێت، بیدعە بەسەر هەقیقەتەوە زاڵ دەبێت، کاتێك شەریعەتی بتپەرستی و هەمەجی بەسەر ئایینەوە زاڵ بێت ئەوا نەتەوەکانیش هەڵدەتەکێن..."[٢٦٦].

[٢٦٦] مجلة العلم ، السنة الثانية ، ص ٢٦٦- ٢٦٧

لەنێوان شیعەگەری و سوفیگەریدا :

کاتێك دەبینین عەوامی خەڵك ئارەزوو دەکەن بیدعە لەعەقیدە و ڕێورەسمە ئایینیەکان بکەن، ناکرێت لەمەدا گلەیی لەوان بکەین، وەك لەسەرەتای ئەم بەشەدا ئاماژەمان بۆ کرد، ئەوان ناچارن ڕووبەرووی ئەو مەترسی و کێشانە ببنەوە کە لەژیانیاندا بەدەستیانەوە دەناڵێنن.

عەوامی خەڵك لەهەموو تایفە و ئایینەکان لەمەدا هاوشێوەن، ئەوان لە شێوەی ئەو عەقیدە و ڕێورەسمە جیاوازیان هەیە کە دایانهێناوە، ئەگینا لەڕووی پاڵنەرەکەوە جیاوازیان نییە. ئەمەش بەڕوونی لەنێوان هەر یەکە لەشیعە و سوننە دەبینین، ئێمە کاتێك لە ناوچە سوننیە جیاجیاکان دەگەڕێین، بەجیاکردنەوەی خودی بیابان، ئەوا جۆرە عەقیدە و ڕێوەرەسمێکی ئایینی دەبینین، لەڕووی بنەمای کۆمەڵایەتەکەی هیچ جیاوازی لەگەڵ ئەوە نییە کە لە شیعەکانی عێراقمان بینیوە. دەتوانین بڵێین سوفیگەری لەو وڵاتانە ئەو عەقیدە و ڕێورەسمانەی پێشکەشی خەڵك کردووە کە ئەوان پێویستان پێیەتی، بەشێوەیەك دڵنیایی وگەشبینیان پێ دەدات، لەبەرامبەر کێشەکانی ژیان و مەترسیەکانی.

لەراستیدا لەم لایەنەوە لێکچوونێکی زۆر لەنێوان شیعەگەری وسوفیگەری هەیە، بۆیە بۆ هەر وڵاتێکی سوننی یان شیعی بچین، ئەوا مەزارگەی پیرۆز دەبین، خەڵك سەردانیان دەکەن و نزا و نەزریان بۆ دەکەن. هەروەها خەڵکی پیرۆزیش دەبینین خەڵك داوای بەرەکەتیان لێدەکەن، داوای پاڵپشتیان لێدەکەن لە ناخۆشی و شیفای نەخۆشیەکان. سەیدەکانی شیعە بەو ئەرکە دەروونییە هەڵدەسن، لەلای ئەهلی سوننە شێخەکانی سۆفیگەری ئەو ئەرکە دەبینن....

یەکێك لەو بابەتانەی لەمیسر سەرنجی ڕاکێشام ئەوەبوو زیارەتی (سەید بەدوی) لە تەنتا، جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ زیارەتکردن حوسێن نەبوو لەکەربەلا، هەروەها بینیم سوفییەکان بەبۆنەی لەدایکبوونی زەینەب و حوسێن ئاهەنگ دەگێڕن، ئەلقەی زیکر ساز دەکەن و بە کەژاوە وئالاوە دەردەکەون، هاوشێوەی ئەوەی شیعەکان لەیادی مردنی ئیمامەکانیان دەیکەن.

ئیبن خەلدون لە کتێبی موقەدیمە (المقدمة)[٢٩٧] ئاماژەی بۆ ئەو لێکچوونە کردووە کە لەنێوان باوەڕی سوفیگەری و باوەڕی شیعەگەری هەیە، ئەو دەڵێ" وەك دەرکەوت سوفیەکانیش باسی (قوتب) دەکەن، ئەمەش مانای سەرۆکی عارفەکانە، بڕوایان وایە کەسێك لەپێگەی مەعریفەدا هاوشانی نییە، تا خوا گیانی دەکێشێ، دواتر یەکێکی دیکە لە ئەهلی عیرفان دەبێتە میراتگری.... ئەمە هەمان ئەو شتەیە کە رافیزەکان لە میراتگری ئیمامەکان باسی دەکەن، سەیر بکە چۆن ئەو کەسانە بۆچوونی رافیزەکانیان بردووە، باوەڕیان پێیەتی. دواتر باسیان لە رێکخستنی شوێنگرەوەی ئەو قوتبە کردووە، وەك چۆن شیعەکان باسی نەقیبەکانیان کردووە. تەنانەت ئەوان کاتێك دەیەوێ بچنە ناو سوفیگەریەوە بۆئەوەی بیکەنە رێباز و باوەڕێك بۆخۆیان ئەوەی لەلای عەلی (خوا لێی رازی بێ) دەوەستن، ئەمەش هەمان مانای هەیە... کەچی عەلی لەنێوان سەحابەکاندا نە رێباز و نە مەزهەبی تایبەتی خۆی هەبوو.... دواتر لە مەعریفەت بەخودا کردیان بەقوتب، چونکە سەرۆکی عاریفەکانە، دواتریش جیایان کردۆتەوە وەك لێکچوواندن بە ئیمام لەروخساردا، دەبێت لە ناوخنیشدا هاوشێوە بێت...بیر لە قسەی ئەو سوفیانە بکەوە لەبارەی (فاتمی: بەواتەی مەهدی چاوەڕوانکراو) گوتویانە، کتێبەکانیان پڕکردووە لەو باسەوە... ئەمەش لە قسەی شیعە و رافیزەکان و رێبازەکەیان وەرگیراوە. خوا رێنیشاندەری هەقە."[٢٩٨].

دکتۆر کامل شەبیبی، یەکێکە لە مامۆستایانی بەشی فەلسەفە لەزانکۆی بەغدا، ئەو توێژینەوەیەکی تێروتەسەلی لەوبارەیەوە هەیە. لەتوێژینەوەکەی دەریخستووە تا چەند پەیوەندی و هاوشێوەیی لەنێوان بیروباوەڕەکانی شیعەگەری و سوفیگەری هەیە[٢٩٩].

---

[٢٩٧] ئەو تێکسانەی هاوشێوەی تێکستی ئیبن خەلدونن، وەرگێڕانیان بۆ زمانی کوردی کارێکی زەحمەتە ئەگەر بمانەوێ وەرگێڕانێکی زۆر وردیان بۆ بکەین، چونکە بەزمان و روانبێژیەکی کۆن نووسراوە، بۆیە ئێمە تەنها ویستومانە بەپێی توانا ماناکە بگوازینەوە. وەرگێڕ

[٢٩٨] ابن حلدون (المقدمة) تحقيق علي عبدالواحد وافي – ج ٣، ص ١٠٧٤-١٠٧٥

[٢٩٩] بگەڕێوە سەر کتێبەکەی بەناوی(الصلة بين التصوف و التشيع) بەم نزیکانەش کتێبێکی دیکە لەو بارەیەوە لەسەر هەمان بابەت دەردەچێت. عەلی وەردی

هەندێك لە پیاوانی ئایینی لەناو سوننە هەوڵ دەدەن رەخنە لە سۆفیگەری بگرن و نکۆڵی لە باوەڕ و کشەکانی بکەن، گوایە ئەمە بیدعەیە لە ئیسلام دا نییە، بەڵام هەوڵەکەیان پوچەڵ دەبێت. ئەوەی بەرەخنەگرتن لە سوفیگەری ناوبانگی هەبوو ئین تەیمیە بوو، ئەو پیاوە دژایەتی سوفیگەری و شیعەگەری بەیەکەوە دەکرد، بانگەوازی بۆ موسڵمان دەکرد بۆئەوەی بگەڕێتەوە سەر رێنمایە سەرەتاکانی ئیسلام، بەڵام بۆچوونەکانی برەوی نەبوو، تەنها لە بیابان نەبێت، ئەویش بەچەند سەدە داوای مردنی بوو، کاتێك محەمەد عەبدولوەهاب دەرکەوت لەناوەڕاستی سەدەی هەشدەم، بانگەوازی بۆ هەمان بۆچونەکانی ئیبن تەیمیە دەکرد. لەناوچەکانی دیکەی وڵاتانی دیکەش ئیسلامیش خەڵك وەك خۆیان مانەوە، لەسەر رێبازی سوفیگەری یان شیعەگەری، ئەمەش بەپێی بارودۆخی خۆیان. ئەوان لە ژیانیان بەدەستی چەندین جۆر نەخۆشی و ستەم و نیگەرانی دەناڵێنن، کەواتە پێویستیان بەشتێك هەیە هاوکاریان بێت، لە رووبەرووبوونەوە و بەرگەگرتن.

دابەشبوونی تایفی لەعێراقدا:

یەکێك لەو دیاردە کۆمەلایەتیانەی لەعێراق جێگای سەرنجە ئەوەیە: دابەشبوونی تایفی لە ناوچە جیاجیاکان، بەگوێرەی پەیوەندی هەر ناوچەیەکە بە بیاباننشینەوە. لە ناوچەی جەزیرە بەتایبەتی بەشی باکووری هەموو هۆز و شارەکان لەسەر مەزهەبی ئەهلی سوننەن، زۆر لەنزیکن لە عەقیدە و کەشە ئاینیەکانیان هاوشێوەی بەدوی بیابان بن، کەچی ناوچەی بچووك دەبینین، وەك ریزپەرێك کەمینەی ئایینی تێدا دەژێتن لەوان شەبەك لەنزیکی موسڵ و نەسیریە لە نزیك عانە.

کاتێك کەمێك بەرەو باشوور دەڕۆین، دەبینین خەڵکەکە پارێزگاری لەسوننەبوونی خۆیان دەکەن، کەچی سوفیگەری لەنێویان پەرەدەستێنێ، بەلام هەرکە دەگەینە ناوەڕاستی عێراق، تێبینی ئەوە دەکەین سوننەگەری لەنێو هۆز وشارەکان ون دەبێت شیعە جێگەی دەگرێتەوە. لەوێ دەبینین شیعەگەری لەلای هەندێك هۆز هەیە و لای هەندێکی دیکە نییە، تەنانەت لەوانەیە هەندێك هۆز لەیەك

شیعە و سوننە هەیە، واتە هەندێك لە لقەکانی هۆزەکە لەسەر مەزهەبی سوننەیە و بەشێکی دیکەش لەسەر مەزهەبی شیعەن، ئەمەش لە شارەکانیش بەدی دەکرێت، بەشێوەیەك دوو شاری دراوسێی یەکتر هەر یەکەیان لەسەر مەزهەبێکن، یان دوو گەڕەکی یەك شار، یەکیان سوننە و ئەویتریان شیعەیە.

ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەت لە ناوچەی دیالە دەردەکەوێت، لەوێ تێکەڵبوونی تایفی دەگاتە ئەوپەڕی، رەنگە بتوانین بڵێین پێکەوەژیانی ئاشتیانە لەنێوان دوو تایفەکە زۆرە، دەگمەن نییە ببینین گەڕەکێکی سوننی بەشداری گەڕەکێکی شیعی بکات لە کەژاوە و دانیشتن لە حوسەینیەکان، تەنانەت بەشداری پیرۆزکردنی هەندێك لە مەزارگە و ئیمامەکانی یەکتریش دەکەن.

کاتێك لەناوەراستی عێراق بەرەو باشووری دەڕۆین، کە دەگەینە ناوچە نیشتەنییەکان، ئەوا شیعە لە هەموو لایەکەوە بەسەر ناوچەکە زاڵە، زۆر بە دەگمەن دەبینی لەو ناوچەیە هۆزێك یان شارێك یان گەڕەکێك سوننی بێت، ئەو ناوچەیە ئەوەیانە کە شیعە لەسەرەتادا لێی گەشەی کردووە، پروپاگەندەی شیعەگەراییش زۆر بەتوندی جەخت لەسەر ئەم ناوچەیە دەکاتەوە.

لەوپەڕی باشووری ناوچە نیشتەنییەکان و لەناوچەی بەسرا، هەندێك شوێنی بچووکی سوننە دەبنین، وەك شاری زوبێر و ئەبوخەسیب، چەند گەڕێکی سوق شیوخ و هەندێك ناوچەی دیکە. ئەوانە درەنگ لە بیابانەوە هاتوون، هێشتاش پەیوەندیان بە هۆزەکانی بیابانەوە ماوە، خەڵکانێکی کەمیش لە ئەهلی سوننە لە هەندێك ناوچەی نیشتەنییەکان دەژین وەك ناسریە. ئەوەی تێبینیش دەکرێت ئەوان بەرە بەرە کەوتونەتە ژێر کاریگەری شیعەگەرایی، بۆیە بەشداری لە هەندێك رێورەسمی شیعەکان دەکەن و لە دانیشتنەکانیان بەشدار دەبن، تەنانەت هەندێکیان لە بۆنەکان کەژاوەی تایبەتیان دەبێت ئەمەش مانای ئەوەیە بەرە بەرە بەرەو شیعەگەرایی دەچن.

ئامرازەکانی پروپاگەندەی شیعەگەرایی:

شیعەکان ڕێورەسمی ئایینی تایبەت بەخۆیان هەیە، ئەم ڕێورەسمانەش لە رابردوودا وەك مەزنترین هۆکار وئامرازی پروپاگەندەبوون بۆ کاریگەری لەسەر دەروون، لەخوارەوە ناوی گرنگترینیان دەهێنین:

١- سەردانی مەزارگە پیرۆزەکان: شیعە پارەیەکی زۆری لەبنیادنانی مەزارگەی ئیمامەکان خەرجکردووە، منارەی مەزارگەگان درێژ دەکاتەوە، گەومەزەکانیان زێرپۆش دەکات و ناوەوەی مەزارگەکانیش جوان نەخش دەکات، بەشێوەیەك هاوشێوەیان لەجیهان نییە، هەموو ئەمانەش کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ڕاکێشانی خەڵك هەیە بۆ شیعەگەری. کاتێك یەکێك سەردانی ئەو مەزارگانە دەکات ئەوا بە کەشە روحانیەکەی سەرسام دەبێت، هەرچەندیش زیاتر بۆ ئەو شوێنانە بکات، ئەوا کاریگەری شیعەگەری بەسەر ناخیدا زیاتر دەبێت.

٢- کەژاوە و کاروانی حوسەینی: شیعەکان لەوە راهاتوون لەدە رۆژی یەکەمی مانگی موحەڕەم بە کەژاوە وکاروانی گەورە دەربکەون بۆ یادکردنەوەی کوشتنی حوسێن. ئەو کاروانانە بە شەقامەکان دەڕون و ئالاّ و تەپڵ و زوڕنایان هەیە، چەندین قەسیدەی خەمناکی میللی تێدە دەخوێنێتەوە، خەڵکەکە لەسەنگی خۆیان دەدەن، بە زنجیر لەپشتی خۆیان دەدەن، لە رۆژی دەیەمیش مەڕاسیمی (تەتبیر) ئەنجام دەدەن، خەڵکەکە لەو مەڕاسیمە کفن دەپۆشن و خوێن لەسەریان دێتەخوارەوە، دواتریش نواندنی رووداوی کوشتنی حوسێن لە کەربەلا ئەنجام دەدرێت... هەڵچوونی سۆز دەگاتە ئەوپەڕی.

٣- پرسەکان: هەر پیاوماقوڵ و دەوڵەمەندێکی شیعە ئارەزوو دەکات پرسەیەکی دە رۆژی دابنێت، بۆ خوێندنەوەی بابەتی کوشتنی حوسێن، بەتایبەتیش لە مانگی موحەڕەم و سەفەری هەر هەموو ساڵێك ئەمە دەکرێت. ئەوەی ئەو پرسانە ببینی و گوێ لە شیعرە خەماوییەکان بێت کە لەلایەن خەتیبەکانی شیعەوە دەخوێنرێتەوە و تێیدا وەسفی کوشتنی حوسێن و کوڕان و برا و کەسوکاری دەکرێت، ئەوا مەیلی بۆ گریان دەبێت. خەتیبەکانی شیعە لەو بوارەدا هونەرکارییەکی سەیریان کردووە، بەشێوەیەك دەتوانین لەهەر

مەجلیسێکدا گریان و فیغان دروست بکەن. ئەو خەتیبانەش بەگوێرەی عەقڵ و زمانی خەڵك قەسە دەکەن، زۆرجاریش شیعی میللی بە دەنگێکی خەمبار و ئاوازدار دەخوێننەوە، کاریگەرییەکی زۆر دەخەنە سەر دەروون.

ئەو هۆکارانەی سەرەوە ئێستا لەلایەن خوێندەوارەکانی شیعە بۆتە کارێکی عەیب، زۆرێك لەپیاوانی شیعە پێی رازی نین و هەندێکیش نکوڵیان لێکردووە و بەحەرامی دەزانن. لەراستیدا ئەو هۆکارانە ئەمڕۆ لەبری ئەو خەڵك بۆ لای شیعەگەری رابکێشن، ئەوان لێی دوور دەخەنەوە، بەڵام دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین ئەو هۆکارانە لە سەدەکانی رابردوودا لەگەڵ عەقڵی خەڵك گونجاو بوو و دەیانتوانی کاریگەریان بەسەر خەڵکەوە هەبێت، تەنانەت لەگرنگترین هۆکارەکانی پروپاگەندە بوون، بەشێوەیەك پاڵنەر بوون بۆ بەشداریی عاتیفیانەی خەڵك و فرمسێك رشتن، دەرفەتێکیش بوو بۆ دەردە دڵی خەڵك کە بەدەست کپکردن و ئازاراوە دەیانناڵاند.

لیدی درۆر دەگێڕێتەوە، ژنێکی مەسیحی نواندنی بەسەرهاتی حوسێنی لەمزگەوتی گەورەی کازمیە بینیوە لە رۆژی عاشورادا، سەیری خەڵکەکەی کردووە کە خەم بەسەریان زاڵە، بەم رووداوانە زۆر کاریگەر دەبێت، ئەوا فرمێسکی بەگوڕ دێتە خوارەوە. لەو کاتەدا ژنێکی شیعە دەیبینێ و هاوار دەکات و دەڵێ" سوپاس بۆ خودا، هیدایەتی وەرگرت و بوو بە شیعە"[٣٠٠].

دکتۆر جوزیف درك بەرادەی کاریگەری ئەو ئامرازەی شیعەگەری کردووە لە هیند، لەوێ بینیویەتی شیعەگەری لەسەردەمێکی دوورەوە بڵاو بۆتەوە. شیعەکان لە هیند هاوشێوەی براکانیان لە عێراق پرسە و ماتەمینی دادەنێن و بە کەژاوە و ئاڵاوە لەشەقامەکان دەردەکەون. جوزیف دەڵێ ئەوان گەورەیی ئەو ستەمە دەردەخەن کە ئیمامەکانیان کراوە، بەمەش کاریگەریەکی گەورە لەدەروونی خەڵك دروست دەکەن، چونکە مرۆڤ بە سروشتی خۆی مەیلی بەلای

---

[٣٠٠] لیدي درور (في بلاد الرافدین) ترجمة فؤاد جمیل. ص٩٢

مەزلوم هەیە تەنانەت ئەگەر لەسەر ناهەقیش بێت، لەبەرامبەر رقیان لە زاڵم دەبێتەوە ئەگەر لەسەر هەق بێت[٣٠١].

ژنییە هەستیارەکان:

کاتێك هۆزەکانی بەدو دێنە عێراق دەکەونە ژێر کاریگەر پروپاگەندەی شیعەگەرایی، وەك پێشتر بینیمان ئەو پروپاگەندەیە ئامرازی زۆر سەرکەوتووی هەیە، ژنییە هەستیارەکان لە دڵی رۆلەکانی ئەو هۆزانە دەژەنێ و زۆر بەهێزەوە بەرەو شیعەگەراییان کێش دەکات.

دوو بابەت هەیە پروپاگەندەی شیعە زۆر جەختی لەسەر دەکاتەوە، یەکەمیان باسکردنی خەسڵەتە باشەکانی ئەهلی بەیتە، دووەمیش باسکردنی ئەو زوڵمەیە کە لە ئەهلی بەیتکراوە. دەکرێت بگوترێت دوو کەس هەن لە ئەهلی بەیت ئەو خەسڵەتانەیان تێدا دەرکەوتووە و ئەو زوڵمانەیان بەرکەوتووە. ئەوانیش عەلی کوڕی ئەبوتالب و حوسێنی کوڕیەتی، بۆیە زۆرترین وتار و شیعرەکانی شیعە لەبارەی ئەو دوو ئیمامەیە. ئەوان زۆر لەسەر ئەو سیفەتانە دەڕۆن کە عەلی هەیبووە، وەك پاڵەوانێتی، رەوانبێژی، دادپەروەری و زوهد، دواتریش باسی ئەو کارەستانە دەکەن، کە رووبەرووی ئیمام بۆتەوە، دواجاریش بەدەستی تاوانبارێکەوە کوژراوە. لەسەر حوسێنیش بەهەمان شێوە، ئەوەی شایەنی باسە کوشتنی حوسێن بابەتێکی گرنگە لە پروپاگەندەی شیعەگەری، بۆیە خەتب و شاعیرانی شیعە تا ئەو پەڕی بەکاریان هێناوە و ئەنجامی زۆریشیان بەدەستهێناوە.

لەراستیدا ئەو شێوازەی پروپاگەندە کردن لەگەڵ هۆزەکانی لادێ دەگونجێ، لەگەڵ بارودۆخی دەروونی و کۆمەڵایەتیان گونجاوە، لەلایەك چیرۆکی نایابیان لەبارەی پیاوەتی و ئازایەتی و مروەتەوە دەگێڕێتەوە، لەیەکی دیکەشەوە، مەیلی رۆشنبیری بیابانشینان لەلا دەوروژێنێ کە لەناخی دڵیان هەیە، تەنانەت جۆرە چیرۆکێکیان پێ دەدات پڕیەتی لە خەم و پەژارە، ئەمەش دەرفەتێکە بۆ نەفەسێکی دەروونی ئەوان کە ژیانیان پڕیتی لە نەخۆشی و ستەم و تەنگانەیی.

---

[٣٠١] مجلة العلم ، السنة الثانية ، ص ٢٥٠ ـ ٢٦٠

ئەگـەرهاتوو ئـەو پروپاگەندانـەی شـیعە لـە نێـو هۆزەکـانی بـەدوی بیابـان بەکاربێت، ئەوا ئەو کاریگەرییەی نـەدەبوو کـە لەسـەر هۆزەکـانی لادێـی هـەبووە، بەدو حـەز دەکـەن گـوێی لـە سەرگوزەشـتەی چاکەکاری بگـرن، بـەلآم نایەنـەوێ گوێیان لە ستەم و خەم بێت. ئەوان لە بیابان بەرگەی هیچ ستەمێك نـاگرن، بۆیـە بێباکانە رووبەرووی کوشتن و مـردن دەبنـەوە، زۆر کـەم لەسـەر کـوژراو و مـردوو دەگرین، گریان بە تێڕوانینی ئەوان سیفەتی ژنانە، بەلآم سـیفەتی پیـاوان سـەبر و ئامادەباشی بۆ شەڕەشمێر و تۆڵەکردنەوەیە.

بـرادەرێکم گێڕایـەوە، شـێخێکی بـەدو، لـەبارەی بـاوەڕی شـیعە پرسـیاری لەشێخێکی بەنی تەمیم کردووە، ئەویش لەوەلآمدا وتویەتی: باوەڕی شیعە بریتیـە لە خۆشەویستی عەلی کوڕی ئەبو تالب و بەچاکتر زانینـی لەهـەموو خـەڵك لـەدوای پێغەمبەرەوە، شێخی بەدو هەڵدەچێت و دەڵێ" هەموومان شیعەین، ئەوە عەلییە باوکی حوسێن، سوارچاکی(مەیمونە)[302]، کەس هەیە وەك ئەو بێت!".

ئەو وەلآمە وێنەیەکی روومان لەبارەی باوەڕی ئایینی لای بـەدوەکان پێـدەدات، لەراستیدا ئەوان عەلیان زۆر خۆشدەوێ، سەرسامن بـە پاڵـەوانێتی و رەوانبێـژی و مروەتەکەی عەلی، بۆیە لە تێڕوانینـی ئـەوان عـەلی نموونـەی سوارچـاکی عەرەبـە، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانن ببن بەو شیعەیەی کە لە عێراق هەیە، ئەوان تەنها لە کاتی سەرسامی و خۆشەویسـتی لـەلای عـەلی دەوەسـتن، کاتێـك بگاتـە حاڵـەتی گریـان لەسـەر عـەلی و کوڕەکـانی و پاڕانـەوە لەسـەر گۆڕەکانیـان، ئەمانـە بابەتێکـە بەدوەکان قبوڵی ناکـەن و تێـی ناگـەن. ئـەوان بڕوایـان وایـە شـانازییە بـۆ پیـاوی قارەمان بە کوژراوی بمرێت، نەنگییە پیاو لەسەر جێگاکەی بمرێت.

شوێنەکانی سوێندخواردن:

لە بەشێکی رابردوودا باسی ئەوەمان کرد تاکی بەدو راستگۆیی و راشـکاویی و ئەمانـەت و وەفـای بەسـەر زاڵـە، لەبـەر ئەوانـە لـە قسـە و بەڵێنـەکانی پـەنا بـۆ سوێندخواردن نابات، بەکەمی نەبێت. گەورەترین سوێندی بەدو ئەوکاتـە دێـت کـە

---

[302] وشەی (میمون) مان وەك خۆی داناوەتەوە، لەبەر ئەوەی ناوی ئەسپەکەی عەلی کوڕی ئەبو تالب بووە- وەرگێڕ

چیلکەدارێك لەزەوی هەڵدەگرێتەوە ودەڵێ: (وحق هذا العود و الرب المعبود)[303] (واتە بە راستی ئەو چلکەیە و بەخودای پەرستراو). بۆ نموونە لەوانەیە بەکوشتن تۆمەتبار بکرێت، ئەگەر داوای سوێندیان لێکرد ئەوا ئامادەیە دان بەتاوانەکەی بنێت، بەلام بەدرۆ سوێند ناخوات[304].

بەلام کاتێك بەدو بەرەو عێراق دێن ئەوا بەرە بەرە ئەو خەسڵەتەیان لەدەست دەدەن، ئەوان دەکەونە ژێر فشاری باج و پیاوانی حکومەت و ریباکاران، ناچاردەبن نەریتی درۆ و ئیمانداری درۆ بەکاربێنن بۆ ئەوەی ئەو فشارەی سەریان کەم بکەنەوە. لەواقیعدا ئیمانداری بەدرۆ بەشێوەیەکی ترسناك لە لادێکان بلاوبۆتەوە، بەتایبەتی ئەوانەی کرین وفرۆشتن لەگەڵ خەڵکی شار دەکەن، تۆ هەرکە لە باشی کالا و نرخەکەی دەپرسی، ئەو بەوپەڕی ئیمانداریيەوە سوێند دەخوات و زۆربەی جاریش قسەکانی درۆیە. ئەو دیاردەیە بەشێوەیەکی تایبەت لەلای ژنانی لادێ بەدی دەکرێت، ئەوان بەرهەمی کیلگە و شیرمەنی دەهێنێنە بازارەکانەوە، ئەو کاتە گوێبیست دەبیت بەشێوەیەکی سەیر کەشەکە پڕ دەکەن لە ئیمانداری و سوێندخواردن.

ئەم بارودۆخە کۆمەلایەتیە وا دەکات پێویست بە جۆرێك لە سوێندخواردن بێت خەڵك لێی دڵنیا بێت و درۆی تێدا نەکات. کاتێك خەڵکەکە لە ئیمانی بەدرۆ راهاتووە بەناوی خودا و پێغەمبەر و ئیمامە پیرۆزەکان، دەبێت سوێندێکی تایبەت لەنێوانیان دەربکەوێت خەڵکەکە لەبەکارهێنانی بترسن.

کاتێك لەلادێکان دەگەڕێین هەندێك مەزارگە دەبینین خەڵك بۆ سوێند بەکاریان دەهێنێ، پێشیانوایە درۆ لەسوێندی ئەو شوێنانە نەخۆشی و کارەساتیان تووش دەکاتەوە، ئەمەش ئەو مەزارگانەیە کە لە خوارەوە بەپێی گرنگە کۆمەلایەتییەکەی هاتووە:

١- مەزارگەی عەباسی کوڕی عەلی لە کەربەلا

٢- مەزارگەی سەید محەمەد لەنزیك بەلەد

[303] عبدالجبار الراوي (البادية) ص ٢٣٤
[304] عباس العزاوي (عشائر العراق) ج١، ٤٠٦

٣- مەزارگەی عەبدوڵڵای کوڕی عەلی لە باشووری قەلعەی ساڵح
٤- مەزارگەی عەلی شەرقی لە نزیك کومیت
٥- مەزارگەی عەلی یەسربی کوڕی موسای کازم لە نزیك بەدرە

چەندین مەزارگەی دیکەش هەیە گرنگیان لەمانەی سەرەوە کەمترە، هەمووشیان خەڵکی دەوروبەریان هانایان بۆ دەبەن و لە مەسەلەی بازرگانی و هاوپەیمانێتی هۆز و شتی دیکە پەنایان بۆ دەبەن، وا باوە گوایە هەر مەزارگەیەك نیشانەی خۆی یە، دەتوانێ ئەو کەسە نەخۆش بکات، کە سوێندی بەدرۆ خواردووە. وەك دەردەکەوێت درۆزنەکە بە کاریگەر دەروونی لەکاتی سوێندخواردنەکە نەخۆش دەکەوێت.

لەیەکێك لەپەندەکانی خەڵك عێراق هاتووە" الامام الذي لا يشور يضربه الناس بالخرق" " ئەو ئیمامەی نیشانەی نەبێت ئەوا خەڵك بەبەردەوام خراپ بەکاری دەهێنن". ئەمەش مانای ئەوەیە خاوەنی مەزارگەکە ئەگەر نیشانەی نەبوو خەڵکی تووش نەکرد ئەوا تەنها سوکایەتی پێدەکرێت، بە بێ ترس سوێندی پێ دەخۆن، بەلأم ئەگەر نیشانەی هەبوو ئەوا درۆی لەگەڵ ناکەن، هەر چەندە نیشانەکەشی ترسناکتر بێت ئەوا زیاتر رێزی دەگرن.

عەباسی کوڕی عەلی:

مەزارگەی عەباسی کوڕی عەلی، مەزنترین شوێنە بۆ سوێندخواردن لەناوچە نیشتەنییەکانی عێراقدا. خەڵکی عەوام لەو ناوچەیە عەباس بە سەرگەرم وەسف دەکەن، مەبەستیان ئەوەیە خاوەن سەلیقەیەکی توندە و زۆر تورەیە نیشانەکەی خۆی دوا ناخات. خەڵك بوێری دەکات بەناوی پێغەمبەر و ئیمامە گەورەکان سوێندی درۆ بخوات، بەلأم ناوێرن لەبەرامبەر عەباس درۆ بکەن، لە بارەی هۆکارەکەوە پرسیارم لە هەندێکیان کرد، دەیانگوت" پێغەمبەر و ئیمامەکان مەعسومن و ئازاری کەسێك نادات، خەتایان بەرامبەر بکات، کەچی عەباس وانییە سەرگەرمە".

لیدی درور دەڵێ" ... ئەگەر شیعە بەدرۆ بەناوی حوسێن سوێند بخوات، ئەوا سزای بۆ نابێت، ئیمامە نەرمونیانەکە لێی خۆش دەبێت، بەلأم عەباس تورەیە و

کەسێکی سەربازی توندە، باوەڕی بەفشار وگوشار هەیە، بۆیە کەسێك جورئەت ناکات بەدرۆ بەناوی ئەو سوێند بخوات. ئایا نەتبینیوە لەساپیتەی مزگەوتەکەی عەباس سەری پیاوێك هەڵوسراوە؟! دەگوترێت ئەمە بەدرۆ بەناوی عەباس سوێندی خواردووە، بۆیە سەرەکە هیچی دیکەی لە دەست نەبوو تەنها لە جەستە جیا بێتەوە و بە ساپیتەکە بلکێت. بۆیە مرۆ هەر کاتێك بەدرۆ بەناوی عەباسەوە سوێند بخوات وەك ئەو پیاوەی لێ دێت"[٣٠٥].

لەراستیدا کاریگەری عەباس تەنها لە بواری سوێندخواردن قەتیس ناکرێت، بەڵکو بۆ زۆر بواری دیکە دەڕوات. تێبینی دەکرێت هۆزەکانی ناوچەی نیشتەنییەکان گەڵ باوەڕ و نەریتیان لە بارەی عەباسەوە هەیە، وەك فاتیحەی عەباس، پلانی عەباس، ئاڵای عەباس ، شمشێری عەباس، دارعەسای عەباس، نانی عەباس، چەندین نەریتی دیکە. ئەوان ئەگەر بیانوی یەکێك بەکەمی دینداری وەسف بکەن، ئەوا دەڵێن" عەباسی لەبیرچووە". شاکر مستەفا سەلیم باس لەوە دەکات سالم خەیون شێخی بەنی ئەسەد ، دوای پێنج ساڵ دوور خرانەوە لە هیند دەگەڕێتەوە، هەندێك لە ئەندامانی هۆزەکەی تێبینی دەکەن هەڵسوکەوتی فەرەنجی هەیە و وازی لە دیندارییە توندەکەی هێناوە، بۆیە دەڵێن: ئەو سەید و عەباسەکانی بیرچووە، ریشی تاشیوە، عەرەق دەخواتەوە، قسە لەبارەی سیاسەتەوە دەکات، سەگ رادەگرێت[٣٠٦].

بۆیە ئەم دیاردە کۆمەڵایەتیە، جێگای سەرنجە: جا هۆکارەکەی چییە؟ بۆچی عەباس لەنێو هۆزە لادێیەکان ئەو پێگە بەرزەی هەیە؟ من بڕوام وایە هۆزەکان لەبەر ئەوە زۆر پەرۆشی عەباسن، چونکە نموونەی سوارچاکێکی بەدویان تێدا دۆزیوەتەوە. وەك دەرکەوێت ئەوان ناتوانن بە روونی گوزارشت لە ناخی دەروونی خۆیان بکەن، بەشێوەیەك بینیمان عەباس بەسەرگەرمی وەسف دەکەن، گوایە تورەیە ونیشانەکەی پەلەیە، لەراستیدا ئەوان وا سەیری عەباس دەکەن کەسێتی سوارچاکێکی ئازایە، کە زۆر رێزی هەیە بەپێی بەهای بەدوی کۆنیان.

---

[٣٠٥] لیدی درور (المصدر السابق) ص ٨٤

[٣٠٦] شاکر مصطفی سیم (الجبایش) ج١ ص ٢٠٥

کاتێك بەسەرهاتی عەباس لە کتێبەکەی مێژوو دەخوێنینەوە، ئەوا دەتوانین ئەو هۆکارانە بدۆزینەوە کە هۆکارن بۆ سەرسامبوونی هۆزەکان بە عەباس، ئەمەش چەند خاڵێکە لەسەر گوزەشتەی عەباس:

یەکەم: مێژوونووسان باس لەوە دەکەن ئیمام عەلی، قاسیدی ناردۆتە لای عەقیلی برای بۆ ئەوەی پرسی پێ بکات بۆ دەست نیشان کردنی هاوسەرێك کە رۆڵەیەکی سوارچاکی بۆ بێنێتە دونیاوە. وەك دەزانرێت عەقیل رەچەڵەکناسی عەرەب بوو شارەزابوو تێیدا، بۆیە ئامۆژگاری براکەی دەکات تا فاتیمەی کچی حەزام کلاب خوازبینی بکات، دەشڵێ" لەنێو عەرەب کەسێك نییە لەباوانی ئەو ئازاتر وسوارچاکتر بێت". ئیمامیش خوازبێنی ئەو ژنە دەکات و عەباس لەدایك دەبێت.

دووەم: عەباس لەهەرەتی لاویدا خاوەن سیفەتی جەستەیی مەن بووە بەپێی پێوەرەکانی بیابانشینی، ئەبوقەرەج ئەسفەهانی لەوەسفی عەباس دەڵێ" سوارچاکێکی قۆز بوو، جەستەی بەهێز بوو، کەسواری ئەسپەکەی دەبوو، رێکوپێك، وەك ئەوەبوو قاچەکانی بگاتە زەوی".

سێیەم: عەباس لەجەنگی کەربەلا، بەرگری لەحوسێنی برای دەکات، پاڵەوانێتیەکی بێوینە دەنوێنێ. لەراستیدا ئەو هەڵگری ئالاّ و پاڵەوانی جەنگەکە بووە. نازناوی " ئاودەری تێنوەکانی کەربەلا"ی لێنراوە، چونکە توانی ئابلۆقەی سەر سەربازگەکەی حوسێن بشکێنێ و بگاتە قەراغ رووبار، دێمکەکەی پڕ دەکات لە ئاو، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئاو بدات ژن و منداڵەکانی حوسێن.

چوارەم: دایکی عەباس وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە هۆزی کلاب بوو. وا رێکەوت لە سەربازگەی دوژمن پیاوانێك دەبن، لەهەمان هۆز دەبن، سەرکردە و خاوەن دەسەلاّتیش دەبن لەسەربازگەکەدا، لەوان شەمەر زی جوشن، عەبدوڵلاّی کوڕی حەزام کە خاڵی عەباس و براکانی دەبێت، ئەمەیان هەوڵ دەدات عەباس لە مردن رزگار بکات، لەمەشدا شەمەڕیش پاڵپشتی دەکات. بەلاّم هەوڵەکانیان بەرباد دەبێت، کاتێك عەباس پێداگری دەکات لەوەی خۆی و براکانی لەگەڵ حوسێن بمرن، بەمەش نموونەیەکی نایابی شەهامەت و سەرراستی دەنوێنێ.

پێنجەم: حوسێن عەباسی زۆر خۆشویستوە، داواشی لێ دەکات بەهاواری خاڵەکانی بچێت و خۆی نەجات بدات. حوسێن دڵنیابوو خۆی دەکوژرێت، سوودی نییە عەباسیش لەگەڵ ئەو بکوژرێت، کەچی عەباس رەتی دەکاتەوە پشت لەبراکەی بکات و دەڵێ: وازت لێ ناهێنن و دوای تۆش ناژین[٣٠٧].

ئەو خەسڵەتانەی سوارچاکی کە لە سەرگوزەشتەی عەباس دەرکەوتووە، دەبێت کاریگەری بەسەر دەروونی هۆزەکانی لادێ هەبێت. خەتیبەکانی پرس و ماتەمینەکان لەوە راهاتوون لەسەر مینەبەرەکان دووبارەی بکەن، لەوانەشە زیادی بکەن و زێدەڕۆیی تێدا بکەن، دواتریش چەندین قەسیدە لەستایشی عەباس دەخوێننەوە، پێموایە مرۆڤێك نییە بتوانێ گوێ لەو شیعرانە بگرێت، بەشێوەیەك لەشێوەکان کاریگەر نەبێت.

پیاوچاکێکی دیکە:

لەرووی کاریگەری بەسەر هۆزە لادێییەکان، پیاوچاکێکی دیکە دێت، ئەویش سەید محەمەدی کوڕی ئیمام عەلی عادیە. ئەو لە نزیك شاری بەلەد لەناوەڕاستی عێراق نێژراوە. وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد لەناوچەی ناوەڕاستی عێراق هۆزەکانی شیعە و سوننە بەیەکەوە نیشتەجێن. ئەوەی جێگەی سەرنج بێت ئەو هۆزانە سەید محەمەد بە پیرۆز دەزانن و بە نازناوی " سبع الدجيل" ناوی دەبەن، ئەم لەو ناوچەیە هەمان ئەو پێگەیەی هەیە کە عەباس لە ناوچە نیشتەنییەکان هەیەتی.

مەزارگەی سەید محەمەد چەند میلێکی لەشاری بەلد دوورە، خانوو و بێستانی لەدەوروبەر نییە، بۆیە میوانەکان دەتوانن لەو ژورانە بمێننەوە کە لەدەوروبەری حەوشی مەزارگەکە بۆیان ئامادەکراوە، دەشتوانن هەموو پێداویستیەکانی قاپ وقاجاخ ورایەخ و لانکی مندالآن لە مجێورەکان وەربگرن. میوانەکان ئەو کەلوپەلانە بەکاردەهێنن بێئەوەی یەکێك بتوانێ بیدزێ، رۆلەی هۆزەکان لەوە راهاتوون هەر شتێك بدزن کە دەکەوێتە بەردەستیان بەلاّم ناتوانن دزی لەسەید محەمەد بکەن، چونکە ئەوان دەزانن بەو دزییە کارەساتێکیان تووشی دەبێت ،

[٣٠٧] محسن الامين (أعيان الشيعة) ج ٣٧، ص ٧٥-٧٧

بۆیە دەبینین قاپ و قاچاخی مەزارگەکە لەهەموو شوێنێکی دەرەوە و ناوەوەی مەزارگەکە جێماوە، کەس نەیبردووە.

لەراستیدا سەید محەمەد ئەرکێکی گرنگی کۆمەڵایەتی و دەروونی هەیە لەنێو هۆزەکانی دەوروبەری، ئەوان بۆ چارەسەری نەخۆشەکانیان و بۆ دوعاکردن، چارسەری کێشەکانیان پەانی بۆ دەبەن و نەزری بۆ دەکەن و سوێندی بەدرۆ بەناوی ئەو ناخۆن، ئەگەر عەباس سەرگەرم بێت ئەوا سەید محەمەد شێرە، جا قورپەست ئەو کەسەی لەبەرامبەر دەوەستێت و بەکەمی دەزانێ.

نوری لەکتێبەکەی (النجم الثاقب) دەڵێ" سەید محەمەد چەندین کەرامەتی لەلای ئەهلی سوننە وبەدوەکان هەیە، ئەوان پیرۆزی دەکەن و لێی دەترسن، سوێندی بەدرۆ بەناوی ئەو ناخۆن، نەزریشی بۆ دەکەن، زۆربەی سکاڵاکان لەسامەڕا ودەوروبەری بە سوێندخواردن بەناوی ئەو یەکلادەبێتەوە. جارێکیان بینیم کەسێك نکۆڵی لەوە کرد قەرزاربێت، بەڵام کاتێك هاتەسەر سوێندخواردن بە سەید محەمەد ئەوا پارەکەی دایەوە و سوێندی نەخوارد[٣٠٨] .

موجتەهیدی بەناوبانگ حەسەن سەدر دەگێڕێتەوە، بەچاوی خۆی یەکێك لە کەرامەتەکانی سەید محەمەدی بینیوە، گوایە دزێك ویستویەتی مەرومالاتێك بدزێ کە لەناو شورایەکی تەنیشت حەوشی مەزارگەکەوە بووە، کاتێك دزەکە دەیەوێ لە دەلاقەیەکی شوراکە بپەڕێتەوە ئەوا یەکسەر گیانی دەردەچێت. حەسەن سەدر بەچاوی خۆی لاشەی مردووەکەی بینیوە کە لەدەلاقەکە بووە[٣٠٩] .

چەندین چیرۆکی دیکە هەیە خەڵك لەبارەی کەرامەتەکانی سەید محەمەد دەیانگێڕێتەوە، وەك شیفادانی نەخۆش، بەجێهێنانی خۆزگە، سزادانی توند، بەشێکیش لەوانە خاڵی نییە لە هەقیقەت. توێژینەوە نوێیەکانی زاست سەلماندوویەتی باوەڕ کاریگەریەکی گەورەی بەسەر دەروونی مرۆڤەوە هەیە، بۆ نموونە ئەگەر کەسێك بڕوای وابێت لەئەنجامی تاوانێك دەرهەق بە پیاوچاکێك تووشی نەخۆشی دەبێت، ئەوا تووشی دڵەڕاوکی و وەسوەسە دەبێت، زۆرجاریش

[٣٠٨] محمد علي النوري (محمد بن الامام علي الهادي) ص ٤٠
[٣٠٩] المصدر السابق ص ٤٦

تووشی ئەو شتە دەبێت کە لێی دەترسێ، هەر ئەمەش روودەدات کاتێك کەسێك بڕوای وابێت ئەو نەخۆشیەی نەماوە کەتووشی بووە.

دەروونی مرۆیی جیهانێکی سەیرە پڕیەتی لە نهێنی، زۆرێك لە کەرامەتەکانی کە دەدرێتە پاڵ پیاوچاکەکان لەو نهێنیانەوە سەرچاوە دەگرێت.

سەیدەکان لەعێراقدا:

سەیدەکان چینێکی بەرێزی کۆمەڵگای عێراق پێکدەهێنن، ئەوا دەگەڕێنەوە سەر رەچەڵەکی پێغەمبەر، هەندێك جاریش بە ناوی " مندالآنی پێغەمبەر" و " بێچەوەکانی زەهرا" ناودەبرێن. لەراستیدا ئەو چینە لەزۆربەی وڵاتانی ئیسلامی بوونیان هەیە، لەو شوێنانەش پێگەی بەرزیان هەیە، لە میسر و حیجاز و مەغریب بە ئەشراف ناودەبرێن، تەنانەت لەمیسر سەندیکایەکی تایبەت بەخۆیان هەیە[۳۱۰]. سەرۆك و تۆماری رەچەڵەکیان هەیە، بۆ هەر یەکێکیان مووچەیەکی رەمزی هەیە، لەکاتی دیاریکراو وەری دەگرێت.

سەیدەکان لەنێو هۆزەکانی شیعەی عێراق، ئیمتیاز و پێگەیەکی زۆر بەرزیان هەیە، هاوشێوە هیچ وڵاتێکی ئیسلامی نییە، سەید لە هۆزەکانی عێراق هەقی یەك لە پێنجی داهاتە کشتوکاڵییەکان هەیە، بەبێ پاڕانەوە و هەستکردن بەوەی هاریکاریە وەری دەگرێت و ناوی دەنێت " هەقی باپیرەم" ئەگەر یەکێك لەنێو سەیدەکان نیشانەی بەهێزبوو ئەوا پێگەی لە ناو هۆزەکان بەرزدەبێتەوە و بەناوی ئەو سوێند دەخۆم، داوای دوعاکردنی لێدەکەن و نەزری بۆ دەکەن. ئەگەر یەکێك نەخۆش بکەوێت ئەوا دەچێتە لای سەید و داوای (تفرەك)ی لێدەکات کە داوێکی سەوزە نەخۆشەکە لە مەچەکی خۆی دەبەستێ بۆئەوەی شیفای بەرکەوێت.

دەگێڕنەوە سەیدێکی ناسراو هەبوو، رۆژێك لە شێخێك توڕە دەبێت و هەڕەشەی کارەساتی لێدەکات. وا رێکدەکەوێ پاشماوەیەکی کەم جۆخینی شێخ دەسوتێ، خەڵکەکە ئەمە بەنیشانەی سەید دەزانن و لەبەر چاوی ئەوان پیرۆز دەبێت و سامانێکی گەورە کۆدەکاتەوە، تەنانەت منداڵەکانیشی سوودیان لە پیرۆزیی باوکیان وەردەگرت. یەکێك لە منداڵەکانی دەناسم، بۆم دەرکەوت لە لادێ

---

[۳۱۰] حسن النجار (الاشراف) ص ۷۲- ۷۳

پارەیەکی زۆر کۆدەکاتەوە بۆ ئەوەی دواتر لە شار لە ئارەزووەکانی خۆی خەرجی بکات.

دکتۆر شاکر مستەفا سەلیم لەبارەی پێگەی سەیدەکان لە گوندێکی چبایش دەڵێ" خەڵکی چبایش وەك تەواوی شیعەکانی دیکەی عێراق، سەیدەکان بەپیرۆز دەزانن و لەسەرووی مرۆڤی دیکەیان دادەنێن، لەبەر ئەوەی ئەوان نەوەی پێغەمبەرن ئەوا ڕێزگرتن و پیرۆزیان ئەرکێکی ئایینی دەبێت، ئەهلی چبایش سوێند بەسەیدەکان دەخۆن، بەتایبەتی ژمارەیەکی کەمیان بەناوی دیندار و لە خواترس ناسراون. کاتێك خوازبێنی کچێك دەکرێت، یان دەیانەوێ کێشەیەك یەکلا بکەنەوە و، دڵی شکاو و تورەیی کەسێك چاك بکەنەوە، ئەوا سەیدێك سەرۆکایەتی جەماعەتەکە دەکات، چونکە هەر شتێك داوا بکات ئەو ڕەت ناکرێتەوە. سەیدەکان لە سەرووی دیوەخانەوە دادەنیشن و بەپێشینە و چاکتر دادەنرێن بۆ هەر شوێنێك بچن. سەرکارەکان سەرانە لە بەرهەمی ئەو سەیدانە وەرناگرن، کە لە زەوییەکانی ئەوان کاردەکەن"[311].

وەك ئەوەی سەید لەنێو هۆزەکاندا پارێزراو و نابەرپرس بێت، دەتوانێ لەهەر پیاوێکی لادێی بدات یان ڕیسوای بکات و هێرشی بکاتەسەر جا ئەو پیاوە پێگەی کۆمەڵایەتی هەرچییەك بێت نابێت تورە بێت و بەناشیاو وەڵامی سەید بداتەوە. ئەمەش وایکردووە زۆرێك لەسەیدەکان زوو تورە ببن و کەلەڕەق بن. خەڵك سەید بە " ڕەچەڵەکی بەنی هاشم" وەسف دەکەن، هەندێك جاریش شێتیان دەدرێتە پاڵ، لەیەکێك لە پەندەکانیان هاتووە" **السيد بلا جنون كالعنزة بلا قرون**" (واتە سەید بێ شێتی وەك بزنی بێ شاخە).

لەدوایین سەردانم دا بۆ ناحیەی عەفك، دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی سەرنجی ڕاکێشام، چێورمەی بچووکم بینی بە قوڕ دروستکرابوو، ئاڵای سەوزی بەسەرەوە بوو، تەنها لەڕێگای عەفك و دەغارە سێ چوار دانەم بینی، پرسیارم لەبارەی ئەوانەوە کرد وتیان ئەمە ئەو شوێنانە جەستەی مروودی سەیدەکانی تێدا شۆراوە، دواتر لاشەکەیان بۆ نەجەف ڕەوانە دەکرێت، بەڵام ئێستا شوێنی

---

[311] شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج١ ،ص ١٢٥

شووشتنیان پیرۆز بووە و خەڵك نەزی تێدا دەکەن. کێ دەزانێ لەوانەیە رۆژێك لە رۆژان ئەو شوێنانە ببنە مەزارگە، گومەزیان بۆ دروست بکرێت و مجێوریان هەبێت.

زۆری گومەزەکان:

گەشیاری ئەڵمانی نیبور باس لەوە دەکات لەمیانەی سەفەرەکەی بۆ فوراتی ناوەڕاست لەساڵی ١٧٦٥ تێبینی زۆر گومەزی کردووە، یان ئەو خانووە بچووکانەی بینیوە کە لەسەر گۆڕی کەسانێك دروستکراوە خەڵك بەپیاوچاکیان دەزانی، ئەو شوێنانەش لەنزیك گوندەکان یان هەندێك جاریش لە چۆلەوانی هەیە[٣١٢].

لەراستیدا هێشتا بەشێکی زۆر لەو گومەزانە لە سەرتاسەری لادێکانی عێراقدا هەیە. زۆرێك لەوان ئەسڵیان نازانرێت، ناشزارێت کێ لەناو گۆڕەکان نێژراوە، تەنانەت لەوانەیە خاڵی بن لەتەرم. تێبینی ئەوە دەکرێت هەندێك بە کچانی حەسەنی دەزانن، گوایە کچانی حەسەنی کوڕی عەلی ئەبوتاڵب لەوێ نێژراون، ئەمەش قبوڵکردنی زەحمەتە، چونکە ژمارەی کچانی حەسەن ئەوەندە زۆر نەبووە، دواتریش مەزندە ئەوە دەکرێت لەمەدینە نێژرابن.

خەڵکی لادێ پێویستی بەو گۆڕە پیرۆزانە هەیە، بۆ ئەوەی لەکاتی نەخۆشییەکان و کێشەکان پەنایان بۆ ببات. ئەو پێویستبوونەش وا دەکات بەهەرحاڵێك بێت، گۆڕی پیرۆزیان لەلا دەربکەوێت بەپێی ئەو پرەنسیپەی دەڵێ" پێداویستی دایکی داهێنانە".

جەعفەر خەلیلی دەگێڕێتەوە، پیاوێك هەبووە بەناوی مزعل فحام، ئەو زۆر هەژار ونەداربوو، بیری لەوە کردەوە فێڵێك بدۆزێتەوە، تا هەژاری لەخۆی وخێزانەکەی دووربخاتەوە، رۆژێك رایگەیاند حەزرەتی خدری لەخەون بینیوە پێیگوتووە گۆڕی یەکێك لەپیاوچاکان لەماڵەکەی ئەودا هەیە، هەواڵی ئەو خەونە بەناو خەڵك

---

[٣١٢] كارستن نيبور (مشاهدات نيبور) – ترجمة سعاد العمري ص ٧٢- ٧٢

بڵاودەبێتەوە و ماڵی مزعل دەبێتە مەزارگەیەکی گەورە، مزعل خۆی دەبێتە مجێوری مەزارگەکە، دواتریش بەهۆی نەزر ودیارییەکان دەبێتە پیاوێکی بەرێز[٣١٣].

چیرۆکێکی دیکە هاوشێوەی ئەوەی سەرەوە هەیە، نزیکەی چل وپێنج ساڵ لەمەوبەر روویداوە، ئەویش ئەوەیە جووتیارێك لە گوندی قریشاتی نزیك نەجەف، گوایە خەونێکی دیکەی بینیوە، لەخەونەکەی ئاشکرابووە گۆڕی پیاوچاکێك بەناوی سەید محەمەد لەتەنیش ماڵەکەی هەیە، لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ئەو هەواڵە خەڵك دێنە سەر گۆڕەکە و بۆپیرۆزکردن. جووتیارێکی دیکەش گوایە گۆڕی سەید برایمی لەخەون بینیوە، دەوڵەمەند بوو، گۆڕی سێیەم و چوار... تا گوندەکان پڕبوون لە گۆڕی پیرۆز!

نزیکەی سەد ساڵێك لەمەوبەر گۆڕێك لەنزیك شاری هیندیە دەرکەوت گوایە هی نەوەی ئیمام جەعفەری سادقە، ناوی " سەگڤان بوو[٣١٤]، سەیر ئەوەیە ناوەکە عەرەبی نییە، بەمانای " پاسەوانی سەگ" دێت. لەسەردەمی عوسمانییەکان بە جۆرە سەربازێك دەگوترا سەگڤان. جا ماقوڵ نییە ناوی نەوەی جەعفەری سادق بەو ناوە بێت، بەڵام خەڵك بایەخیان بەوە نەدا رژانە سەر گۆڕەکەی و پیرۆزیان کرد[٣١٥].

چیرۆکێکی دیکە هەیە خەڵکی عێراق، بۆ نوکتە دەیگێڕنەوە، گوایە دوو پیاو لە لادێ هەبوون، لاشەی کەرێکی تۆپی دەدۆزنەوە و دواتر دەینێژن و گومەزی لەسەر دروست دەکەن، خۆشیان دەبنە مجێور، خەڵکی لادێی بۆ پیرۆزبی سەردانی ئەو شوێنە دەکەن، نەزردەکەن و سوێند بەوشوێنە دەخۆرن. رۆژێك وا رێکەوت هەردوو مجێورەکە شەڕ لەگەڵ یەکتر دەکەن و یەکێیان توڕە دەبێت سوێند بەگومەزەکە دەخوات، هاوڕێیەکەی بەسەرسامی دەڵێ" ئایا ئەو شوێنە خۆمان دروستمان نەکرد؟!".

---

[٣١٣] جعفر الخليلي (اولاد الخليلي) ص ١١-١٤

[٣١٤] عەلی وەردی (صەگبان)ی نووسیوە لەبری وشەی سەگڤان – وەرگێڕ

[٣١٥] علي الوردي : الاحلام بين العلم و العقيدة ص : م- ن

وەك دەردەکەوێت ئەو چیرۆکە خاڵی نییە لە زێدەڕۆیی و لەوانەشە لەسەرەتاوە هەڵبەستراو بێت. بەهەرحاڵ بەڵام خاڵی نییە لە مانای کۆمەڵایەتی، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی خەڵك پێویستیان بە گومەز هەیە و بەلایانەوە گرنگ نییە کێ لەژێر گومەزەکەوە نێژراوە.

ئەم پێویست بوونە بۆ گومەز و گۆڕی پیرۆز تەنها بوونیان لە عێراق نییە، بەڵکو لەزۆر لادێکانی جیهان هەیە کە بارودۆخەکەی وەك لادێکانی عێراق بێت، تەنانەت لە هەندێك شاریش هەیە کە لەبارودۆخەکە لەبارودۆخی لادێی بچێت. گۆڤارێکی میسری لەساڵی ١٩٥٩ بەدواداچوونی بۆ یەکێك لە گۆڕە پیرۆزەکان کردبوو کە لەشاری بەنی سویف دەرکەوتبوو. لەبەدواداچوون دەرکەوتبوو خاوەنی ئەو گۆڕە کەسێك نییە تەنها لاوێکی شێت بووە، زۆر لەمردن ترساوە بێهۆش دەبوو کاتێك تەرمێکی دەبینی، بەڵام دوای مردنی مەزارگە لەسەر گۆڕەکەی دروستکراوە خەڵك بۆ پێویستی خۆیان رووی تێدەکەن، تەنانەت هەندێك خەڵك لەدوورەوە بینیویان رووناکی لەسەر گۆڕەکەی دەدرەوشێتەوە..."[٣١٦].

گۆڤاری (العربی)ی کوێتی، لەیەکێك لە بەدواداچوونە رۆژنامەوانی و وێنەدارەکانی لەبارەی شاری سوێسی میسرِ دەڵێ" تەنها لە سوێس ٣٧ مزگەوت هەیە، ئەو شارە وەك هەموو شارەکانی دیکەی میسر شێخی تایبەتی تێدایە کە خەڵك بەپیرۆزی دەزانن، ئەفسانە و موعجیزە دەدەنە پاڵ شێخەکە! سەرەڕای ئەوەی سوێس زیاتر لەشێخێکی تێدایە، بەڵام سەیدی غەریب (سیدی الغریب) لەهەموویان بەناوبانگترە.... تارادەیەك کە خەڵکی ئیسماعیلیە لە هەفتەی لەدایکبوونی ئامادە دەبن لە ئاهەنگەکان دیاری ونەزری پێشکەش دەکەن، هەر یەکێکیش لەو شێخانە وەك نەریتێك لەناو گۆڕێکی تایبەتی ناو مزگەوت دەنێژرێت، هەندێکجار دەبینین زیاتر لە گۆڕێك هەیە، کاتێك چووینە مزگەوتی (الغریب و الاربعین) لەبارەی ئەسڵە مێژووییەکەی شێخ پرسیارمان دەکرد، کەچی ئیمامەکان بە راشکاوی وەلامیان دەدایەوە دەیانگوت" بێهوودە زۆر لە هەموو شوێنێك لەبارەی ئەو مێژووانە

---

[٣١٦] مجلة اخر ساعة، العدد الصادر في ١٩٥٩/٢/١١

گەڕاوین تەنانەت وەزارەتی ئەوقافیش نەگەیشۆتە ئەنجامێك، بۆیە هیچ زانیاریمان نییە، تەنها ئەوە نەبێت پشتاوپشت دەیگێڕنەوە..."[317].

وەك دەردەکەوێت گۆڕی سەیدی غەریب لە شاری سوێس وەك گۆڕەکەی سەگڤان یان کچەکانی حەسەنە لەعێراق، خەڵك پێویستی بە لێکۆڵینەوەی مێژوویی نییە بۆ ئەوەی بزانێ خاوەنی گۆڕەکە کێیە، بەڵکو ئەوەی کاری پێیەتی خودی گۆڕەکەیە و بەس !

ناشتنی مردووان لە نەجەف:

لەنزیکەی سەرەتای سەدەی هەژدەمەوە، شیعە مردووەکانیان دەگوازنەوە بۆ ئەوەی لە نەجەف بیاننێژن، گۆڕستانەکەی ئەویش بە (وادی السلام) ناسراوە، کاتێك نیبۆر لەساڵی ١٧٦٥ سەردانی نەجەف دەکات، ژمارەی ئەو تەرمانەی ساڵانە رەوانەی نەجەف دەکرێن بە دوو هەزار مەزندە دەکات[318].

ئەو ژمارەیە ساڵ لەدوای ساڵ زیاتر دەبێت، کاتێکیش هۆکارە نوێیەکانی گواستنەوە لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانەوە بەکاردێت، ئەوا زۆرێك لەمردووەکانی شیعە لەهەموو جیهانەوە لە نەجەف دەنێژرێن، لەوانەیە زێدەڕۆیی نەبێت ئەگەر بڵێم گۆڕستانی وادی سەلام گەورەترین گۆڕستانە لەهەموو جیهاندا. لەئەنجامی ئەمەش دا لە نەجەف جۆرێك لە دابونەریتی ئاڵۆز دروست بووە، لەلایەن کەسی تایبەتەوە سەرپەرشتی دەکرێن و لەسەر ئەو کارانەش دەژین. یەکێك لە قوتابییەکانم لەساڵی ١٩٥١ لەو بارەیەوە راپۆرتێکی وردی کردبوو، راپۆرتەکەی پێشکەش کردم کە چەندین بابەت و رووداوی سەیر لەخۆیەوە دەگرێت و تکای لێکردم ئەو راپۆرتە بەنهێنی بمێنێتەوە و کەس نەیزانێ. ئەگەر ئەو داوایەی ئەو نەبوایە ئەو خوێنەرم لە یەکێك لەدیاردەیەکی گرنگی کۆمەلایەتی لەکۆمەڵگای عێراق ئاگادار دەکردەوە[319].

---

[317] مجلة العربي ، العدد الصادر في كانون الاول عام ١٩٦٣ ص ٨٦

[318] كارستن نيبور (المصدر السابق) ص ٧٦-٧٧

[319] نازانم ئێستا ئەو قوتابییەم لەکوێیە و چی بەسەرهاتووە، ئەگەر ئەم کتێبەی منی دەخوێنێتەوە ئەوا خوازیارم لێی بۆچوونی خۆیم پێ بڵێ: ئایا هەر سوورە لەسەر ئەوەی راپۆرتەکەی نهێنی بێت ، یان چی؟ – عەلی وەردی

دکتۆر شاکر مستەفا سەلیم ئاماژەی بۆ ئەو بابەتەکردووە لەناوچەی هۆڕەکانی عێراق، دەڵێ" دانیشتوانی هۆڕەکان پێیانوایە پاراستنی ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتالب زامن دەکەن لەژیانەکەی دیکە، کاتێك مردووەکانیان لە خاکی نەجەف دەنێژن، بۆی تەرمەکە لەهەر ناوچەیەکی سەختی هۆڕەکان بێت ئەوا بە بەلەم و ئۆتۆمبیل و شەمەندەفەر دەگەیەنرێتە نەجەف، ئەگەر کاری یەکسەر گواستنەوەی تەرمەکە سەخت بێت ئەوا وەك ئەمانەت لەشوێنێك دەنێژرێت تا لە توانای خێزانەکە دەبێت دواتر تەرمەکە بۆ نەجەف بگوازێتەوە. دەبێت کەسوکاری یەك بار لە گواستنەوەی تەرمەکان هاوکاری یەکتر بکەن، تەنانەت ئەگەر ئەو هاوکارییە بە کۆکردنەوەی سامان و بەشداری راستەقینەی گواستنەوەش بێت"[320].

دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین ئەو هەژارانەی ناتوانن تەرمی مردووەکانیان بۆ نەجەف ببەن، ئەوا مردووەکان لە یەکێك شارە پیرۆزەکانی نزیك خۆیان دەنێژرێن، ئەگەر ئەمەش نەکرا، ئەوا لە نزیك گۆڕی هەر سەیدێك یان زانایەك یان زاهیدێکی بەناوبانگ دەنێژرێت[321]. هەندێك جاریش شارەوانی هاوکاری هەژاران دەکات لە گواستنەوەی مردووەکانیان بۆ نەجەف[322]. هەندێك جاریش هەندێك لەدەوڵەمەندان ئەو ئەرکە دەگرنە ئەستۆی خۆیان باوەڕیان وایە لەئەنجامی ئەمە خێرێکی مەزنیان پێدەگات.

یەکێك لە چاکسازەکان لەبواری ئایینی کە ئەویش هبەدینی شەهرستانییە، هەوڵی داوە لەمە رێگری لەخەڵك بکات، لەساڵی ١٩١٢، ئەوەی راگەیاند ئەو دیاردەیە حەرامە و پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلامە، دواتر زۆرێك لە موجتەهیدانی شیعە فەتوایان دا و زۆرێکیان لەگەڵ شەهرستانی هاوڕا بوون، کەچی خەڵکی عەوام لەگەڵ ئەو حەرامکردنە نەبوون، بەردەوامبوون لەسەر ناردنی مردووەکان بۆ نەجەف، تەنانەت هەندێکیان هەوڵی کوشتنی شەهرستانیان دا بەتۆمەتی کافربوون و زندیقی. ئەمەش هاوشێوەی رووداوەکەی ١٩٣٠ بوو کە موحسین ئەمین، کاروان و کەژاوەکانی حوسێنیە و ئەو کارە نەخوازراوانەی تێیدا ئەنجام

---

[320] شاكر مصطفى سليم (الجبايش) ج ١، ص ٣٧
[321] شاكر مصطفى سليم (المصدر السابق) ج ١، ص ٣٧
[322] عبدالجبار فارس (عامان في الفرات الاوسط) ص ١٠٤

دەدرێ، بەحەرام زانی. خەڵك لەدژی هەڵچوون وەك شەهرستانی بەکافر و زندیقیان زانی.

پێداگری خەڵك لەسەر ناشتنی مردووەکانیان لە نەجەف، لەو باوەڕەوە دێت گوایە مردووەکە خۆی مافی خۆدەخیلکردنی لە ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتاڵب وەردەگرێت. کەواتە لە تێڕوانینی ئەوانەوە ماقوڵ نییە ئیمام پارێزگاری لەو پیاوە نەکات کە هانای بۆ هیناوە و لە تەنیشت ئەو خەوتووە و لە ئەستۆی ئەوە، بۆ ئەمەش زۆرێك لە ئەفسانە لەنێو خەڵك بڵاوبۆتەوە لەبارەی چۆن ئیمام بۆ فریاکەوتنی مردووەکە دێت و هاوکاری دەکات و دواتریش چۆن لە کاتی حسێبی (منکر و نکیر) یان لەرۆژی قیامەت شەفاعەتی بۆ دەکات.

ئەوان وا دەزانن رۆژی قیامەت وەك دانیشتنی ئەو دادگایانەیە، کە لە ژیانی خۆیان لێ راهاتوون، بەڵام لە ئاستێکی فراوانتر، لەوێ خودا لە عەرشە مەزنەکەی دادەنیشێ، پێغەمبەر محەمەد لەلای راستی و ئیمام عەلیش لەلای چەپییەوە دادەنیشن، ئەو دووانەش دەبێ شەفاعەت بۆ ئەو کەسانە بکەن، کە ئەوانیان خۆشەویستووە و لە تەنیشتیان نێژراون.

ناشتنی مردووەکان لە نزیك مەزارگە پیرۆزەکان، لەراستیدا هەر لەو بنەمایەوە وەرگیراوە، کە خەڵك لەژیانیان لەکاتی نەخۆشی و پێویستیەکانیان پەنا بۆ ئەو مەزارگانە دەبەن. ئەوان وا راهاتوون پەنابەرنە بە واسیتە بۆ ئەوەی داواکانیان بە فرمانڕەواکان بگەینن، هەرچەندیش کەسی واسیتەکە مەزن بێت ئەوا ئەگەر سەرکەوتنی واسیتەکە زیاترە، بۆیە ئەوان وا دەزانن خودا وەك فرمانڕەواکانی دونیایە، خودا لەدیدی ئەوان داواکانی ئەوان ناهێنێتەدی و لەگوناهی ئەوان خۆش نابێت، تەنها بەکاریگەری واسیتە و شەفاعەتکاری نەبێت.

لە فەرمودەیەك هاتووە" مرۆڤ بە کارەکانیەوە دەنێژرێت" کەچی عەوامی خەڵك لەم فەرموودەیە ناگەن و لەناخی دڵیانەوە ناتوانن بەمە رازی بن. عەوامی خەڵك لەتوانیان نییە لەسەر بنەمای لۆژیك و بیرکردنەوە عەقیدەیان بونیاد بنێن، بەڵکو ئەوان باوەڕ وعەقیدەیان لەسەر بنەمای ئەوەی لەژیانی کۆمەڵایەتی لەسەری راهاتوون بونیاد دەنێن.

گۆڤـاری (العربـی) ئامــاژەی بـۆ نــەریتی خــەڵك كـردووە لەشــاری ســوێس و دەوروبــەری كـردووە، ئـەوان مردووەكانیـان لـەناو مزگـەوتی سـەیدی غـەریب و مزگەوتەكانی دیكە دەنێژن، گۆڤارەكە دەڵێ" ئیمامەكانی ناو مزگەوتەكە تكایـان لێكـردین هەڵمـەتێكی رۆژنامـەوانی ئـەنجام بـدەین بـۆ نەهێشـتنی گۆڕسـتان لـە مزگەوتـەكان، تـا مێشـكی خـەڵك پەیوەسـت نـەبێت بـە باوەڕهێنـان بـەخورافاتی نادروست، بـەڵام ئێمـە ئـەو ئەركـە بـۆ وەزارەتـی ئـەوقافی میسـری جێـدەهێڵین، دەزگاكـانی ئـەم وەزارەتــە توانـای جیاكردنـەوەی شـتە رەسـەنەكانی هەیـە لـە خوڕافات "[٣٢٣].

من خەیاڵی ئەوە دەكەم ئەگەر وەزارەتی ئەوقافی میسری ئەو كارە بكات، وەك شەهرستانی تووشـی شكسـت دەبێـت كـە پێشـتر لـەعێراق هــەوڵی دابـوو. خــەڵك پێویستیان بەوەیە یەكێك لە دوای مردن شـەفاعەتیان بـۆ بكـات، وەك ئـەوەی لـە ژیان بۆ پێداویستیەكانیان شەفاعەتیان بۆ دەكرێت.

شمشێری چاكسازی:

ماوەیەك بەر لە ئێستا كوشتارگەیەكی تایفی لەشاری تیری پاكستان ئـەنجام درا، ئەو رووداوە پـەیوەندی بەبابەتی ئەم بەشەمان هەیە، پوختەكـەی ئەوەیـە، شـاری تیری و ناوچەكانی دەوروبەری زۆرێك شیعە لـەخۆوە دەگـرن، ئـەوانیش راهـاتوون مەراسیمی حوسێنی لە رۆژانـی عاشـورا ئـەنجام بـدەن. سـەیر ئەوەیـە لـەو شـارە قوتابخانەیەكی ئایینی هەیە مەزهەبی وەهابی تێدا دەخوێنرێت، زۆرێك قوتابی لەو قوتابخانەیە دەخوێنن و ناوی قوتابخانەكەش (هودا)یە.

وەهابییـەكان دەسـتیان كردبـوو بـەوەی شـیعەكان تـەنگاو بكـەن، هەڕەشـیان لێدەكردن بۆ ئەوەی مەراسیمی خۆیان وەك هەموو ساڵێك ئەنجام نـەدەن، چـونكە ئەو مەراسیمە بەتێڕوانینی ئەوان بیدعە و دەرچوونە لەئیسـلام. ئـەوەبوو لەسـاڵی ١٩٦٢ وەهابیەكان ئامادەكارییان كرد بۆ رێگرتن لەرێورەسمەكانی شیعە، لە رۆژی عاشوراش بە توندی هێرشیان كردە سەر كاروانەكانی شیعە و هەموو جـۆرە چـەك و بیل و تـەور و داریان تێدا بەكارهێنابوو، لەئەنجامدا سەدان كەس كوژرا و بریندار

[٣٢٣] مجلة العربي، العدد الصادر في كانون الاول عام ١٩٦٣ ، ص ٨٦

بوو، کوشتارگەیەکی ترسناك بوو. ئەوەی جێگای سەرنجە ژمارەیەك سوننەش کوژران چونکە لەکاروان وکەژاوەی شیعەکان بەشداربوون، وەك ئەوەی لە هەندێك ناوچەی عێراق ئەنجام دەدرێت.

ئەم رووداوە مەرجەعی باڵای شیعەی لەعێراق ئازار دا، کە سەید حەکیم بوو، بۆیە بروسکەی بۆ باڵوێزی پاکستان لەبەغدا و چەندین بەرپرسی دیکەی پاکستان نارد، داوای لێکردن رێگری بکرێت و رێکاری لەوبارەیەوە ئەنجام بدرێت...[٣٢٤]

ئەم رووداوە لە هەندێك لایەنەوە لەو رووداوانە دەچێت، کە وەهابییەکان لە کەربەلا لەساڵی ١٨٠٢، لە شاری تایف لەساڵی ١٩٢٤ ئەنجامیان دابوو، لەگەڵ چەندین شاری دیکە کە وەهابیەکان توانیویانە داگیری بکەن و دەسەلاتیان بەسەر زاڵ بکەن. تەنانەت جارێك لەگەڵ کەژاوەی هەڵگیراوی میسریەکان بەریەکتر کەوت، میسرییەکان وا راهاتوون لەکاتی حەج ئەو کەژاوانە لەگەڵ خۆیان بگوازنەوە شام.

وەهابییەکان دەیانەوێ موسڵمانان بگەرێننەوە سەر ئەو تەعالیمە سادەیەی ئیسلام لە سەرەتای بانگەوازەکەی خۆی هێناویەتی، بێ ئەنجامدانی هیچ زیاد و کەمێك. ئەمەش بابەتێکە جێبەجێکردنی لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی ئەستەمە، یان وەك ئەوەیە مەحاڵ بێت. لەوانەیە لە بیابان جێبەجێ بکرێت، چونکە بارودۆخی کۆن و نوێی لەیەکتر دەچێت، کەچی لە لادێ و شارەکان بارودۆخ زۆر گۆڕاوە، وای لێهاتووە مرۆڤ پێویستی بەوە هەیە یەکێك لە بەرگەگرتنی بارودۆخەکە هاوکاریان بکات.

وەهابیەکان هێشتا پێیانوایە لە توانایان هەیە بە شمشێر وکوشتارگە چاکسازی لە باوەڕی خەڵك بکەن. ئەم شێوازەش لەلایەن زۆرێك لەسوڵتانەکانی کۆن بەکارهاتووە، کەچی ئەنجامەکە پێچەوانەی خواستی ئەوان بووە، بەکارهێنانی شمشێر لە گۆڕینی باوەڕ و عەقیدە دەبێتە هۆی زیاتر هەڵقوڵانی عەقیدەکە لەدڵی خەڵکەکە و زیاتر دەستگرتن بەعەقیدەکەوە.

[٣٢٤] احمد الحسينى (الامام الحكيم السيد محسن الطباطبائى) ص ١٢٣-١٤٧

وەهابییەکان مەزارگەی هەندێك ئیمامیان لە بقیع رووخاند، باوەڕیان وابوو بەتەواوی بەسەر ئەوان زاڵبوون، ناشزانن ئەوان مەزارگانە لەدڵی خەڵکەکە ئاودانتر دەبێت، ئەگەرچی لەسەر رووی زەوی تەخت کراوە بەڵام لەناخی دڵ گەشەی کردووە، رۆژێك دادێ ئەو مەزارگانە سەرلەنوێ دروست دەکرێنەوە و زێر و نەخشەکانی لەدۆخی پێشووی زیاتر دبێت.

ئەوەی دەیەوێ باوەڕی خەڵك بگۆڕێت ئەوان دەبێت لەهەمان کاتدا بارودۆخی بژێوی و کۆمەڵایەتی و دەروونیان بگۆڕێت، چونکە بیروباوەڕەکان لە ئەنجامی ئەو بارودۆخانە دروست دەبن، نەوەك لە ئەنجامی لۆژیك و بیرکردنەوەی رووت. بێهودەشە داوای شتێك لەخەڵك بکەین کە تێی ناگەن، ستەمیشە شتێکیان بەسەر فەرز بکەین لەتوانای ئەوان نەبێت.

قسەیەك دەبێت بگوترێت:

تکا لەخوێنەر دەکەن وا لەقسەکەی من نەگات، پێویستە واز لەخەڵکی عەوام بهێنین بەخواستی خۆیان مامەڵە لەگەڵ باوەڕی خۆیان بکەن بێئەوەی هەوڵی چاکسازیان بدەین. لەراستیدا چاکسازی ئایینی لەو بارودۆخەی لەعێراقمان بینی پێویستە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا ئەستەمە، بۆیە ئەوەی دەیەوێ چاکسازی بکات نابێت باوەڕی تەنها بەو بیرۆکەیە بێت کە لەمێشکی هەیە، پەرۆشی ئەو بیرۆکەیە بێت و خەڵك بە شمشێر ناچار بکات بۆ پەیڕەوکردنی بیرۆکەکەی.

چاکسازی ئایینی وەك هەموو جۆرەکانی دیکەی چاکسازی کۆمەڵایەتی، هونەرێکە بنەما و رێسای خۆی هەیە، دەبێت لەسەر بنەمایەکی زانستی بتەو لەگەڵی بڕوات. لێرەدا دەرفەت بۆ توێژینەوەی رێساکانی چاکسازی ئایینی نییە، تەنها لەو بۆنەیەدا باس لە سێ مەرج دەکەین، بەلای کەمەوە دەبێت لەچاکسازی ئایینی هەبێت:

یەکەم: دەبێت چاکسازی لەناوەوە بێت، نابێت لەدەرەوە بێت. مەبەستم ئەوەیە ئەو تایفەیەی خوازیاری چاکسازییە، دەبێت خۆی بایەخ بەچاکسازی کەموکوڕییەکانی بدات. لێرەوە دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین ئەو کێشانەی لەعێراق رووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە هەر تایفەیەك وا راهاتووە کەموکوڕی ئەویتر ببینێ

و کەموکوڕییەکانی خۆشی لەبیر بکات. ئێستا کاتی ئەوە هاتووە واز لەو نەریتە بهێنین و بۆ چاکسازی خۆمان کار بکەین نەوەك چاکسازی کەسانی دیکە. ئەو چاکسازییەی لەناو تایفەیەکەوە هەڵدەقوڵێ بە سوودتر و زیانی کەمترە لەو چاکسازییەی لەدەرەوە دێت. زۆرجار ئەو چاکسازییانەی لەدەرەوە دێت دەبێت هۆی وروژاندنی کینە و ململانێی لەنێوان تایفەکان، لەگەڵ زیاترکردنی دەمارگیری تایفی بۆ عەقیدە کۆنەکانیان خۆیان.

دووەم: ئەوەی دەیەوێ چاکسازی بکات دەبێت خۆی لە شێوازی ناچارکردن و هێرشکردنە سەر خەڵك بەدوور بگرێت، بەڵکو دەبێت شێوازی نەرم و رەحمەت ومشتومڕ بۆ چاکتریان لەگەڵ پەیڕەو بکات، ئەمەش ئەو رێگایەیە کە ئیسلام فرمانی پێدەکات " ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن"[٣٢٥].

لەراستیدا رەچاوکردنی سۆزی مرۆیی چاکترین رێگایە بۆ دانانی کاریگەری بەسەر خەڵکەوە تا بەرەو باوەڕێك بێن، کەچی ناچارکردن بۆ عەقیدەیەك ئەوا خەڵك لەبەری رادەکات لەبری ئەوەی بەرەوپیری بێت. مێژوو باسی گەلێك عەقیدەمان بۆ دەکات لەنێو خەڵك بڵاوبۆتەوە لە ئەنجامی ئەوەی خەڵکە چەوساندنەوە و دڵڕەقی لەپێناودا بینیوە.

سێیەم: چاکسازی دەبێت پێویستی و بارودۆخی کۆمەڵگاکە لەبەرچاو بگرێت. بیروباوەر دیاردەی کۆمەڵایەتییە زیاتر لەوەی بیرۆکەی رووت بێت. بیرمەندانی کۆن هەڵەیان کردووە کە گوتویانە مرۆڤ ئاژەڵێکی عاقڵە، لەراستیدا مرۆڤ ئاژەڵێکی کۆمەڵایەتییە. لەهەموو جۆرەکانی رەفتار و بیرکردنەوەی لەسەر ئەو رێرەوە دەبێت کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی ودەروونی دەیخوازێ. عەقڵی تاکیش شتێك نییە زیاتر لەوەی دروستکراوی کۆمەڵگایە، روخسارێکی رۆشنبیرە باوەکەی کۆمەڵگایە.

[٣٢٥] القران سورة النحل الاية ١٢٥

بەشی دەیەم

بارودۆخی کۆمەڵایەتی لە شارەکاندا

لەمیانەی قسەکانمادا لە بەشەکانی رابردوودا، ئاماژەمان بۆ هەندێك سیما کۆمەڵایەتی شارەکانی عێراق کرد، بینیمان چۆن بەهای بیاباننشینی تێدا بڵاوبۆتەوە لەئەنجامی پەیوەندیان بەهۆزەکانی دەوروبەریانەوە. ئێستاش دەمانەوێ بەشێوەیەکی تایبەت توێژینەوەکەمان جەخت لەسەر شارەکان بکاتەوە. بەپێی ئەو جەختکردنەوەیەش دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، لەنیوەی سەدەی رابردووەوە شارەکانی عێراقی بەخێرایی ژمارەی دانیشتوانیان زیاتر دەبێت وئاوەدان دەبێتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە شارەکان بۆتە سەرچاوەیەك بۆ بەهاکانی شارستانی، بەشێوەیەك بەبەرەکانی تەوژمی بەهای بیابانشینی دەکات کە پێشتر لەعێراق باو بووە.

دەکرێت بگوترێت ململانێی نێوان بیابانشینی وشارستانی لەعێراق خۆی لەدوو جەمسەری بەرامبەر دۆزیوەتەوە ئەوانیش: بیابان لەلایەکەوە، شارەکانیش لەلایەکی دیکەوە، کەچی لادێ لەنێوان ئەم دوو جەمسەرە دەوەستێ. لەسەدەکانی رابردوودا کاتێك تەوژمی بەدوەکان لە بیابانەوە دەهات، لەگوندەکان بڵاودەبۆوە، دواتر لەشارەکان بڵاوەی دەکرد، کەچی ئێستا تەوژمەکە پێچەوانە بۆتەوە، تەوژمی شارستانی لەشارەکانەوە دەستپێدەکات و دواتر بەرەو لادێکان دەچێ، بەم درەنگانەش شتێکی کەم بەرەو بیابان دەچێت.

بەر لەسەد ساڵ، رێژەی بەدوی کۆچکردوو لەکۆی دانیشتوانی عێراق نزیکەی ٪ ٣٥ بوو، دواتر ئەو رێژەیە بەرە بەرە، ساڵ لەدوای ساڵ دابەزی ئێستا گەیشتۆتە نزیکەی ٪ ٢ی دانیشتوان، کەچی ئەو کات رێژەی شارنشینەکان ٪٢٤ دانیشتوانی عێراق، وای بۆ دەچین ئێستا ئەو رێژەیە بەرز بووبێتەوە و لەنیوەی دانیشتوانی

عێراق کەمتر نەبێت، تەنانەت بەرزبوونەوەکەش ساڵ لەدوای ساڵ بەبەردەوامی زیاد دەکات.

تێبینی ئەوە دەکرێت، لادێکان لەم سەد ساڵەی دواییدا، بەدوی کوچکردووی لەلایەك قوت دەدا، لەلایەکی دیکەوە بەشێك لەدانیشتوانی خۆی بەرەو لادێ رەوانە دەکرد، ئەو دیاردەیەکەش گرنگی گەورەی کۆمەڵایەتی هەیە، ئاماژەیە بۆ ئەو پێشکەوتنە خێراییەی کە وا لەدانیشتوانی عێراق کردووە لە قۆناغی یەك لەدوای یەك لە بیاباننشینەیەوە بەرەو شارستانی بڕۆن. ئەم پێشکەوتنەش لەم ماوەیەی دواییدا گەشەی کردووە و بەرهەم و کێشەکانی جۆراوجۆر بووە.، ئەمەش کاتێك کە شارستانیەتی نوێ لەسەرتاسەری عێراق بڵاودەبێتەوە و کاریگەری بەپلەی جیاجیا لەسەر تەواوی دانیشتوانی دەبێت.

شار چییە؟

بەر لەوەی دەست بکەین بە توێژینەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی لە شارەکان، پێویستە شار پێناسە بکەین و چۆن دەکرێت جیاوازی لەنێوان شار و گوند بکەین؟.

لەراستیدا پێناسەیەکی روون نییە بۆ جیاکردنەوەی نێوان شار و گوند، شارەزایانی بوارەکە بۆچوونیان لەسەر ئەم بابەتە لەیەکتر جیاوازە. هەندێك هەوڵیان داوە لەسەر بنەمای ژمارەی دانیشتوان شار و گوند لەیەکتر جیابکەنەوە. بۆ نموونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکان هەردەم لە فەرمانگەکانی ئامار وا سەیری شار دەکرێت کە دەبێت دانیشتوانی ٢٥٠٠ کەس یان زیاتر بێت. ئەگەر یەك کەس کەمتر بێت ئەوا گوندە. لە فەرەنسا وا باوە ژمارەی دانیشتوان ٢٠٠٠ کەس بێت، لە بەلجیکا دەبێت ٥٠٠٠ کەس بێت[٣٢٦].

وەك دەردەکەوێت ئەم پێوەرەی جیاکردنەوەی شار وگوند، لەعێراق سوودی نییە، بۆیە بەبڕوای من دروستترە پێوەرێکی دیکە لەعێراق بەکاربهێنین، ئەویش پێوەری کۆمەڵایەتییە. مەبەستم لەو پێوەرەش ئەوەیە تا چەند پیشەی شارستانی لەنێو دانیشتوانی بڵاوبۆتەوە. ئەگەر هاتوو زۆرینەی دانیشتوانی

[٣٢٦] Gist and Halbert (urban sociology)p 4

کشتوکاڵ بکەن ئەوا من بەگوندی دەزانم، بەڵام کاتێك بازرگانی و پیشەسازی وکاری کرێ دەکەن، ئەوا شوێنی ئەو دانیشتوانە بەشار دەزانم. لەگەڵئەوەشدا ئێمە ناتوانین ئەم پێوەرە بە وردبین بزانین، بەڵام بەهەرحاڵ لە جیاکردنەوەی نێوان گوند وشار لەعێراقدا سوودبەخش دەبێت بۆ ئامانجی ئەو توێژینەوەیەکان.

بۆ نموونە شارۆچکەی خرنابات لە دیالی، هەندێك لە توێژەران بە گوندی دەزانن، دانیشتوانی کەمە و زۆربەیان خەریکی بێستانن، بەڵام من مەیلم هەیە بەشاری لەقەڵەم بدەم، ئەمەش بەپێی ئەو پێوەرە کۆمەڵایەتییە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. بە بڕوای من کشتوکاڵی بێستان جیاوازی لەگەڵ کشتوکاڵی دانەوێڵە هەیە کە لەلادێکان دەکرێت، کشتوکاڵی بێستان وەك پیشەیەکی شارنشینی وایە، زۆربەی جار لەپێناوی قازانج دەکرێت و بەهای خێڵەکی کەمتر کاریگەری بەسەرەوە دەبێت. سەرەڕای ئەمەش خرنابات زۆرێك لەدوکاندار و پیشەگەر و کاسب و کرێکاری تێدایە، زۆربەشیان لەخانووی جێگیر نیشتەجێن کە لەخشتی سوور دروست کراوە، تەنانەت لەو شارە هۆکارەکانی خۆشگوزەرانی وداهێنراوەکانی شارستانی تارادەیەکی زۆر بڵاو بۆتەوە.

ململانێی رۆشنبیری کۆمەڵایەتی لەشارەکاندا:

لەبەشی شەشەمی ئەم کتێبەدا بینیمان ململانێی رۆشنبیری دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی گشتییە لە عێراقدا، بەڵام ئەو ململانێیە بەشێوەیەکی تایبەت لە شارەکان دەوروژێت و توند دەبێت، هۆکارەکەش ئەوەیە شارەکان ئەو شوێنەن کە سیمای شارستانیەتی نوێیان تێدا دەردەکەوێت ولەوێشەوە بۆ شوێنەکانی دیکە بڵاودەبنەوە. ئەمەش وایکردووە خەڵکی شارەکان بکەونە نێوان دوو تەوژمی پێچەوانەی یەکترەوە: یەکێك بەرەو پابەندبوون بەو بەهایانەی بەدویان دەبات کە لە باپیرانیانەوە ماوەتەوە، ئەویتریش بەرەو وەرگرتنی بەهای شارستانیەتیان دەبات کە تازە لەنێویان بڵاو دەبێتەوە، جا تاچەند دەتوانین ئەو دوو تەوژمە لەگەڵ یەکتر بگونجێنین؟

ئەوەی شایەنی باسە ململانێی رۆشنبیری لەشارێکەوە بۆ شارێکی دیکە جیاوازە بەپێی ئەو هۆکارانەی خوارەوە:

١- بڕی زاڵبوونی تەوژمی بەدو لە شارەکان

٢- کەنارگێربوونی شارەکە لە کۆمەڵگای دەرەوە

٣- فراوانی بازاڕ و زۆری بێگان و گەشتیاران تێیدا

٤- بڕی دەسەلاتی حکومەت تێیدا

٥- چۆنیەتی هاتنی شارستانیەتی نوێ بۆ شارەکە

با نموونەی شاری (دوجەیل)[٣٢٧] وەربگرین، کە دەکەوێتە باکووری بەغدا بە دووری ٧٠ کیلۆمەتر. دوجەیل شارێکی بچووکە ژمارەی دانیشتوانی ١٥٠٠ کەس دەبێت. دانیشتوانی دوجەیل بۆ دوو گروپی دەمارگیر دابەش دەبن ئەوانیش:(خەزرج) و (مەحاویل)ە خەزرج لەلای رۆژئاوای شارەکەوە نیشتەجێن، کەچی مەحاویل لەبەرەی رۆژهەلاتن[٣٢٨].

ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەو شارە بەشێوەیەکی رێژەیی لە کۆمەڵگای دەرەوە دابڕاوە، کەچی پەیوەندییەکی توندی بە هۆزەکانی دەوروبەری هەیە. لەبەر ئەمەش تەوژمی بەدوەکان تارادەیەکی زۆر زاڵە بەسەر دوجەیلەوە. زۆرجار لەسەردەمی عوسمانییەکان جەنگ لەنێوان خەزرج ومحاویل هەڵدەگیرسا وهاوپەیمانانیش لەهۆزەکانی دەوروبەر بەشداریان تێدا دەکرد. کاتێك کەسێکی بێگانە دەیویست لەشارەکە نیشتەجێ بێت، ئەوا دەبوایە خۆی لەسەر یەکێك لە هۆزەکان تۆمار بکات بۆ ئەوەی پارێزراو بێت.

ساڵی رابردوو لەگەڵ کوڕ وکچە قوتابیەکانم سەردانی ئەو شارەمان کرد، سەردانەکەی ئێمە رووداوێکی گرنگ بوو لە مێژووی شارەکەدا، جێگای سەرنج بوو. لەراستیدا خەڵکی شارەکە بە پێیی نەریتی عەشایەری خۆیان ئەرکی میوانداریان ئێمەیان لەئەستۆ گرت، بەلام لەناخی دڵیانەوە لەگەڵ بوونی کچە قوتابی سفور نەبوون لەگەڵ کوڕەکان بەیەکەوە بڕۆن، لەوانەیە لەنێو خۆیان دا

---

[٣٢٧] ئەم شارە بە (سمیکە) ناو دەنرا. دواتر بووە شاری (ئیبراهیمیە) لەبەر ئەوەی ئیبراهیمی کوڕی مالیکی ئەشتەر لەنزیك ئەوێ نێژراوە. ئەم ناوگۆڕینە بۆ چەندین شاری دیکە عێراق کراوە لەبەر چەند هۆییەکی مێژوویی. ئەمەش دیاردەیەك تکامان وایە بەردەوام نەبێت، چونکە ناوی شارەکان دروستکراوی کۆمەڵگایە، جا گۆڕینی ئەم ناوانە بێ هیچ پاساوێك تێکەڵی لە مێشکی خەڵك دروست دەکات- عەلی وەردی

[٣٢٨] عبدالرزاق الحسني (العراق قديما و حديثا) ص ١١٥

پرسیاریان کرد بێت ئەمە چ زانستێکە وا لەو کچ و کوڕانە کردووە بەیەکەوە سەفەر بکەن بۆ ئەوەی شارۆچکەیەکی وەك دوجەیل ببینن... !

تێبینی ئەوەمان کرد شارەکە هەر لەو دۆخەدایە کە لەسەردەمی عوسمانییەکان هەیبووە. زۆربەی ماڵەکانی یەك نهۆمین، زۆربەیان لەقوڕ دروستکراون، کەمێکیان لە کەرپوچ، هەندێك دوکانی لێرە ولەوێ هەیە، وەك دەردەکەوێت خاوەن دوکاندارەکان لەچینی بەرزی شارەکە نین. سەرۆکەکانی شار و پیاوماقوڵانی هێشتا وازیان لە گۆتەگەتی خۆیان نەهێناوە. ئەوان هێشتا خۆیان لەوە بەدوور دەگرن ببنە بەقاڵ و تەرازوو بەکاربهێنن.

لەسەردەمێکی نزیکەوە سیمای شارستانیەتی نوێ لەشارەکە دەردەکەوێت ئەویش لەدوو لایەنەوە، یەکەمیان گەشەکردنی دەسەڵاتی حکومەت، دووەمیش دەرکەوتنی توێژێکی خوێندەوارانە کە ڕۆشنبیری نوێیان هەیە. لەلایەنی یەکەمەوە کاریگەری حکومەتان لەلایەکی شارەکەوەبینی ئەمەش لە سەرەتای دوجەیل لەو شوێنەیە کە شەمەندەفەری لێیە. لەوێ حکومەت خانووی نوێی بۆ فەرمانگە و قوتابخانەکانی دروست کردووە، ئەمەش وایکردووە بەشێك لە پیاوماقوڵانی شارەکە لاسایی بکەینەوە خانووی نوێ بۆ خۆیان لەنزیك فەرمانگەکانی حکومەت دروست بکەن، لەنێوان ئەوانیش بۆتە مایەی شانازی تا لە حکومەت نزیك ببنەوە و منداڵەکانیان بنێرنە بەرخوێندنی قوتابخانەکانی حکومەت.

هەر چۆنێك بێت حکومەت توانیویەتی ئەو ململانێیە توندە سەرکوت بکات، کە لە رابردوودا لەنێوان خەزرەج و مەحاویل هەبوو، یەکێکی بەمتمانە بۆی گێڕامەوە ئەو ململانێیە ئێستا چۆتە قۆناغێکی نوێیەوە، هێشتا لە ناخی دڵیان ماوەتەوە، بەڵام ئاشکرا نەکراوە و لەشێوەی رابردوو نییە، بەڵکو زۆرجار لەشێوەی فێڵ وتەڵەکەی شاراوە دەبێت، خەڵکەکە بەچرپەوە باسی دەکەن لەدانیشتنە تایبەتەکانیان، کەچی لەلای کەسانی بێگانە باسی ناکەن و لەوانەشە نکۆڵی لەبوونی بکەن و وا دەربخەن کە وازیان لەو ململانێیە هێناوە. ئەمەش بەشێوەیەکی روون لەلای ئەفەندییەکانی خەڵکی دوجەیل دەردەکەوێت، ئەوان ڕۆشنبیری نوێیان هەیە و لەقوتابخانەکانی بەغدا خوێندویانە، دواتریش

گەڕاونەتەوە دوجەیل بوونەتە مامۆستا و فەرمانبەر. من قسەم لەگەڵ هەندێکیان کرد و لەبارەی ئەوەی چەند دەمارگیری هۆزیان لەماوە پرسیارم لێکردن، کەچی ئەوان نکۆڵیان لێکرد، بەڵام هێشتا قسەکانم تەواو نەکردبوو بۆم دەرکەوت ئەوانەی دەیڵێن پێچەوانەی ئەوەیە کە لەناخیان هەیە.

گومانی تێدا نییە ئەو کەسانە کەمتر لەکەسانی دیکە پابەندن بەدەمارگیری هۆز و بەهاکانی دیکەی بیابانشینی، دەبێت ئەو بەهایانەش لاوازتر دەبێت کاتێك بڕی پەیوەندیکردنیان بەشارستانیەتی نوێ زیاد دەبێت، بەڵام سەرەڕای ئەمانەش ئەوان ناتوانن بەیەکجار خۆیان لەو پاشماوەی رۆشنبیری کۆمەڵایەتی نەجات بدەن. تەنانەت دەتوانرێت بگوترێت ململانێ رۆشنبیری زیاتر لەنێو ئەوکەسەخوێندوارانە دەردەکەوێت نەوەك لەخەڵکەکەی دیکەی دوجەیل.

نموونەیەکی دیکە:

شاری بەلەد دەکەوێتە باکووری دوجەیلەوە، دووری نێوانیان تەنها شانزە کیلۆمەترە. ئەم شارە دانیشتوانی لەدوجەیل زیاتر و زیاتریش پەیوەندی بە کۆمەڵگای دەرەوە هەیە. لەنزیك بەلەد مەزارگەی سەید محەمەد هەیە، لەهەموو لایەکەوە خەڵك سەردانی دەکات. سەرەڕای ئەمەش بەلەد لەقەراغی دیجلە نزیکە هەموو هۆکارەکانی گواستنەوە لەرووبارە بەلای ئەو شارۆچکەیە تێدەپەڕن، ئەمەش یەکێکە لەوهۆکارانەی وایکردووە خەڵکی بەلەد زیاتر لەخەڵکی دوجەیل لە بازرگانی شارەزاتر وسەرقاڵتر بن. ئەوەی تێبینی دەکرێت بەمدواییە زۆرێك لەدانیشتوانی ئەم شارە بەرەو بەغدا کۆچ دەکەن و هەندێکیان بوونەتە بازرگانی گەورە و ژمارەیەکی زۆریشیان بوونەتە فەرمانبەر و خاوەن بڕوانامەی بەرز.

خەڵکی بەلەدیش بۆ دوو جەماعەتی دژ بەیەکتر دابەش دەبن، ئەوانیش ئەلبوحەسبوڵڵا و بەلداوییە. هەر یەکێك لەو جامەعەتانە گەڕەکێکی تایبەتیان نییە وەك دوجەیل و شارەکانی دیکەی عێراق، بەڵکو لەناو یەکتر لەناو گەڕەکانی شار بلاوبوونەتەوە، بۆیە دەبینین هەرکە گوێیان لەهاوارێك دەبێت ئەوا بەپەلەوە چەکەکانیان هەڵدەگرن و بەرەو سەرچاوەی هاوارەکە بێ دوودڵی رادەکەن. ئەگەریش مەترسییەکی گشتی روو لە خەڵکی شارەکە بکات ئەوا هەموویان دەبن

بەیەك جەماعەت، خەڵکی ئەو شارە وارا هاتوون بەخۆیان بڵێن " ئەبو واحید" ئەمەش ئاماژەیە بۆ یەکگرتنیان لەدژی مەترسیەکی هاوبەش. ئەو یەکگرتنانە بە روونترین شێوە لەو کاتە دەرکەوت کە هۆزی شەمەڕ لە کۆتایەکانی سەدەی نۆزدەم هێرشی کردە سەریان. ئەوان تا ئێستا بە شانازییەوە باس لەم رووداوە دەکەن، گوایە بەتوندی بەرپەرچی هۆزی شەمەریان داوەتەوە گەیشتونەتە رەشماڵی شێخەکەیان، شێخیش رای کردووە، ئەوان تەنها بۆ شەرمەزارکردنی تانەیەکیان لە رەشماڵەکەی داوە.

دەمارگیری هۆز لە بەلەد وەك دەمارگیریەکەی دوجەیل گەشەی کردووە، واتە ئێستا بە نهێنی ململانێیەکان ئەنجام دەدرێت، خەڵك لەبری ئەوەی چەك بەکاربهێنن، ئەوا پەنا بۆ بەدنیازی و پیلانگێری دەبەن. ئەگەرهاتوو رووداوێك روو بدات کە مایەی وروژاندنی رق و کینەی هۆزگەرایی بێت، ئەوا خەڵکەکە وەك پێشتر بە پەلە پەنا بۆ چەکەکانیان نابەن، بەڵکو هەر لایەك هەوڵ دەدات تۆمەت بۆ ئەوانی دیکە دروست بکات، تەنانەت بەرتیل و واسیتە بەکاردەهێنێ بۆ ئەوەی لە ململانێیەکە حکومەت لەتەنیشت ئەو لەدژی نەیارەکەی بوەستێ.

لەساڵی ١٩٤١ ئەمە روویدا، کاتێك لەبەلەد یەکێك لەفەرمانبەرەکان کوژرا، هەر لایەنێك هەموو کۆششی بۆ ئەوە بوو تۆمەتی کوشتنەکە بداتە پاڵ جەماعەتەکەی دیکە. لەساڵی ١٩٥١ بەهەمان شێوە بوو کاتێك بۆمبێك خرایە ماڵی بەڕێوەبەری ناحیەوە... دەبێت ئەوە لەبیر نەکەین ئەو پێشکەوتنی دەمارگیری هۆز بەتەواوی شەڕەکانی ڕیشەکێش نەکردووە، هێشتا ناوە ناوە جەنگ لەنێوان ئەو هۆزانە روودەدات، ئەمەش لە کاتێکدا دەبێت کە خەڵکی شارەکە لەگەڵ خەڵکی شارێکی دیکە یاخەی یەکتر دەگرن.

لەساڵی ١٩٤٤ کاتێك خەڵکی بەلەد لەسەردانی چلە بوون لە کەربەلا، کەژاوەکەیان بەدوای کەژاوەی خەڵکی بەسرا بوو، شەڕێك لەنێوان خەڵکی بەسرا و خەڵکی شینافیە دروست دەبێت و خەڵکی بەلەدیش غیرەتیان دەجوڵێ و لەسەرکەوتن لایەنگری پشتی بەسرا دەگرن، ئەوان پاڵەوانێتیان لەجەنگەکە نواند بوو داری ئالاکانیان بەکارهێنابوو، دواجار بەپێی قسەی خۆیان ئەوان سەرکەوتن.

سەردەمێکی نزیکدا جەنگێکی توند لەنێوان خەڵکی بەلەد وشروگییەکان لە بازاڕی بەزازەکانی بەغدا (بازاڕی کوتاڵفرۆشەکان) دروست بوو. شەڕەکە لەئەنجامی دەمەقاڵێ نێوان بازرگانێکی بەلەد و بازرگانێکی شرۆگی بوو، دواتر هەر جەماعەتێك داکۆکی لە تاکەکەی خۆی کرد، جەنگەکە توند بوو، تەنانەت مەتری ئاسنی تێدا بەکارهات، وا ڕێکەوت ئەو کات من بەو بازاڕە تێدەپەڕیم، کاتێك مەترە ئاسنەکانم بینی بەر سەری خەڵکەکە دەکەوت، ئەوا رامکرد...

ئەم شەڕە ئاماژەی کۆمەڵایەتی خۆی هەیە، چونکە ئاماژە بۆ ڕادەی ئەو ململانێیە رۆشنبیریە دەکات کە لەلای بەشداربووانی شەڕەکەوە هەیە، ئەوان بەرەو شارستانێتی دەڕۆن بوونەتە بازارگان لە بازاڕدا، لەلایەکەوە بەپاڵنەری قازانج کاردەکەن، بەڵام لەلایەکی دیکەوە نەیانتوانیوە خۆیان لە دەمارگیری کۆن نەجات بدەن، ئەوان بەدو وشارنشینن لەیەك کاتدا. ئەمەش ئەو کێشە گەورەیەیە کە خەڵکی شارەکانی عێراق لەئێستادا بەدەستیەوە دەناڵێنن.

رواڵەتی میوانداری لەشارەکاندا:

زۆرێك لە شارەکان لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، شانازییان بەهەندێك رواڵەتی میوانداری و بەخشندەیی دەکرد بەو جۆرەی کە لەلای خەڵی لادێکان و بیابان هەیە. ئەمەش بەشێوەیەکی تایبەت لە لای خەڵکی شارە بچووکەکان بەروونی دەردەکەوت کە پەیوەندی بەهێزیان لەگەڵ هۆزەکانی دەوروبەریان هەیە. پیاوی خانەدان لەخەڵکی ئەو شارانە خانەدانی و پێگەی کۆمەڵایەتی خۆی لە زۆربەی کاتەکان لە زۆری میوان و پێشکەشکردنی قاوە وەردەگرت.

دیوەخانی شارەکان لەزمانی عەرەبی دا وشەی (دیوان) بۆ بەکاردێت، هەردەم ئەو دیوەخانە لەو کەرەستانە دروست دەکرێت کە خاوەنەکەی خانووەکەی خۆی پێ دروست کردووە. شوێنەکەشی لەناو خانوودا لەدەرگا نزیك دەبێت بۆ ئەوەی هاموشۆی میوانەکان ئاسان بێت و بێ شەرمکردن بێت. کەچی تەواوی بەشەکانی دیکەی خانووەکە بە (حەرەم) ناودەبرێت، تایبەت دەبوو بەژنان، ناولێنانی ژن لەعێراق بە (حورمە) لێرەوە هاتووە.

ئەوەی شایەنی باسە بارودۆخی میوانداری لەشارەکان لەم ماوەیەی دواییدا، پێشکەوتنی بەخۆیەوە دیوە، وەك چۆن پێشکەوتن لە دەمارگیری هۆز و بەهاکانی بیابانیشینی روویداوە، بۆیە ژمارەی دیوەخان لەزۆربەی شارەکان کەم دەبێتەوە، بەتایبەتی لەو شارانەی کە بەرەو شارستانیەتی نوێ دەچن، بۆ نموونە لەشاری بەلەد بەر لەسی ساڵ پێنج دیوەخان هەبووە، لەوانەیە پێشتر زۆرتر بووبێت، کەچی ئێستا لەبەلەد تەنها یەك دیوەخان هەیە، ئەویش دیوەخانەکەی علی حوسێن عەبودە. دەگوترێ ئەو تاکە دیوەخانە ئێستا بەرەو نەمان دەچێت، خاوەنەکەی زەحمەتیەکی زۆر دەبینێ لەپێناو پاراستنی لەو بارودۆخەنوێیەی شارستانییدا، لەوانەشە رۆژێك ناچار بێت دایبخات.

دیارە ئەوەی لەبەلەد روویداوە، ئێستا لە زۆربەی ئەو شارانە روودەدات کە لە ئاستی کۆمەڵایەتی هاوشێوەی بەلەدن، خانەدانەکان لەشارەکان دەرفەتی نوێیان لەبەردەمە بۆ ئەوەی پاڵپشتی پێگەی کۆمەڵایەتی خۆیان بکەن. وەك کۆکردنەوەی سامان و دروستکردنی کۆشکی فراوان و نزیك بوونەوە لە دەسەڵاتداران و ئامادەکردنی خوانی نایاب و چەندین دەرفەتی دیکە، هەموو ئەو دەرفەتانەش پێگەیەکی بەرزتر لەوەی دیوەخان، بە خاوەنەکەی دەدات.

لایەنێکی دیکە هەیە لەسەر ئەو بابەتە نابێت لەبیری بکەین، کاتێك خاوەنە کۆنەکەی دیوەخان دەمرێت کەسێك لەمنداڵەکانی دەرناکەوێت تا شوێنی ئەو بگرێتەوە و پارێزگاری لەدیوەخان بکات، زۆربەی رۆڵەکانی ئەوان چوونەتە قوتابخانە و بوونەتە ئەفەندی، کەواتە پێیان باشە بە بروانامەی بەرز و پۆستی باڵا لەسەرفرازی خۆیان بەرز بینەوە، نەوەك دانیشتن لەدیوەخان و بەرگەگرتنی گۆتەگۆتی کۆن.

ئێستا پێوەرێکمان هەیە بۆ پێوانەکردنی رادەی ئەو پێشکەوتنەی لەرواڵەتی میوانداری شارەکان روویداوە، ئەویش دەرکەوتنی خواردنگە وهوتێلەکانە. وەك دەزانرێت پێشتر زۆرێك لەشارە بچووکەکان رێگای کردنەوەی میوانخانە و چێشتخانەی تێدا نەدەدرا. ئەگەر کەسێك بوێر بوایە شتێکی لەوبابەتەی بکردایەوە، ئەوا خانەدانی شارەکە دەهاتن سەرزەنشتیان دەکرد و دەریان دەکرد، چونکە

ئەو کارەیان بەناوزڕاندنی خۆیان و شارەکەیان دەزانی، دیوەخانەکەی ئەوان بەس بوو بۆ پێشکەشکردنی خواردن و جێگای حەوانەوەی هەر ڕێبوار و غەریبێك کە رووی لەشارەکە بکردایە.

بەلاّم ئێستا حاڵەتەکە گۆڕانکارییەکی روونی بەسەر داهاتووە، چێشتخانە و میوانەخانەکان لەهەموو شارەکانی عێراق دەکرێتەوە، تەنانەت ئەگەر شارەکە بچووکیش بێت. یەکێك لەو بابەتانەی چەند مانگێك لەمەوبەر سەرنجی راکێشام لەمیانەی سەردانێکم بۆ عەفەك، کردنەوەی هوتێلێکی بچووك بوو وەك دەرکەوت تازە دروست کراوە، لە رۆژدا داخرابوو، زانیم تەنها لەشەودا دەرگای هوتێلەکە دەکرێتەوە. ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەمەش نۆبەرەی تەوژمێکی نوێییە لەشارەکان، دەبێت ئەو تەوژمەش بەتێپەڕبوونی رۆژگار بەرەوپێش بچێت.

نەریتەکانی بەخشندەیی بەدو:

خواردنگە و هوتێل لە سەردەمی عوسمانییەکان وەك ئەوە بوو تەنها لەو شارە گەورانە بوونی هەبێت کە بازاڕی فراوانیان هەبوو، یان لە هەندێك وەرزدا جەماوەرێکی زۆری لە میوانان تێدا کۆدەبۆوە. وەك شاری بەغدا وموسڵ وکەربەلا و نەجەف وکازمیە و شاری دیکە هاوشێوە، کەچی دیوەخانەکان لەم جۆرە شارانە بایەخیان بە ئامادەکردنی خواردن و جێگەی حەوانەوە نەدەدا بۆ میوانەکان، بەوشێوەیەی کە لەدیوەخانی شارە بچووکەکان هەیە، بەڵکو وەك هەندێك مەجلس بوو قاوەی تێدا پێشکەش دەکرا و خەڵکی گەڕەك بۆ بەسەربردنی کات بە قسەوباس هاموشۆی دیوەخانیان دەکرد.

بەلاّم ئەو شارە گەورانە، بەهەرحاڵێك خاڵی نەبوون لەبەخشندەیی هەندێك نەریتی بەخشندەیی ومیوانداری لەشێوەی بەدو. یەکێك لەو نەریتانە ئەوەیە کە لەشێوەزاری بەغدایی بە (الویر) ناسراوە، مانای ئەو وشەیە ئەوەیە پیاوێك پاری خواردن و خواردنەوەی هاوڕییەکی دەدات لە چێشتخانە یان چایخانە. بۆ نموونە ئەگەر کەسێك بچێتە چایخانە، چای بۆ بێت، یەکێك لە هاوڕێکانی لەچایخانەکە دانیشتووە بانگ دەکات(وێر) ! مەبەستی ئەوەیە نرخی چاییەکە لەسەر حیسابی ئەو دەبێت. زۆرجار رکابەری لەنێوان دانیشتوان دەبێت لەسەر دانی

پارەی چاکان، لەوانەشە لەبەر دەرگای چاخانەکە دەبێت پاڵپەستۆ بۆ پەردان، ئەمەش بابەتێکی سەیرە.

یەکێك لەو بەسەرهاتە خۆشانەی لەو بارەیەوە دەگێڕنەوە، گوایە خوالێخۆشبوو زاری شێخ زەوبەع رۆژێك لە چایخانەیەکی کازمییە دانیشتووە. گوێبیستی ئەوە دەبێت موشتەرییەکان لەدوای یەك دەڵێن (وێر) کاتێك هاوڕێکانیان دێت، لەبەر ئەوەی شێخ کەم هاموشۆی چایخانەی کردووە، پێشتر ئەمەی نەبینیوە، لەبارەی وشەی وێر پرسیار دەکات. کاتێك ماناکەی دەزانێ ئەوا روو لەچایچییەکە دەکات و هاوار دەکات" من برای فاتیمەم، وێر بۆ هەموو ئامادەبووان" بەراستیش پارەی هەموویان دەدات.

نەریتی وێر دواتر لەشارەکانی دیکەی عێراق بلاوبۆتەوە، وایلێهاتووە پارەدانی پاس و سینەما و مەلهەکانیشی گرتۆتەوە. بۆیە لەناو پاس و لەبەر دەرگای سینەما و مەلهاکان هاوشێوەی ئەو دیاردەیە دەبینین کە پێشتر لە بەردەرگای چایخانە و چێشتخانەکان هەبووە.

ئەو نەریتە زەمەنەکەی بەسەرچووە، لەگەڵئەوەشدا زۆرێك لەخەڵك پابەند بەو دیاردەیەوە و نایانەوێ دەستبەرداری بن. تەنانەت هەندێك دەکەونە حاڵەتی شەرمەزارییەوە. یەکێك لەوانە من حەز دەکەم هاموشۆی چایخانەکان بکەم، چونکە گرنگترین سەرچاوەیە بۆ توێژینەوەی کۆمەڵگای عێراقی. زۆرجاریش تووشی کێشە و هەڵوێستی ناخۆش دەبم نازانم چۆن خۆمی لێ دەرباز بکەم، چونکە پێویست دەکات لەکاتی دەرچوون پێشبرکێ لەگەڵ کەسانی دیکە بکەم، لەسەر پارەدان، نەریتەکەش وایە دەبێت پەلە بەکەم و هاواربکەم و پاڵپەستۆ دروست بکەم بۆ ئەوەی لەدیدی دانیشتوان بە قرچۆك دەرنەکەوم، ئەمەش هەندێك جار کارێکی ئەستەمە لەش سوکی دەوێت، کەچی ناچار ئەنجامی بدەم. خوا پەنای هەمoومان بدات!

نەریتێکی دیکە هەیە زۆر لە زۆر لایەنەوە لەنەریتی وێر دەچێت، ئەویش شەرمەزاربوونی تێدایە. کاتێك تۆ سەردانی ماڵێك دەکەیت، ئەوا خاوەن ماڵ شتێك لە خواردن و خواردنەوەت پێ دەدات، پێویستە تۆ رێگری لەخۆت بکەی، ئەویش

پێویستە پێداگری بکات و موکڕ بێت، خاوەن ماڵ رەحمەت پێناکات ئەگەر قورحەی گەدەت هەبێت، ئەو پاروو لەدوای پاروو دەخاتە دەمتەوە، پێداگری دەکات دەبێ بیخۆی. ئەگەر خواردت پارووییەکی دیکە دێت.. بەمشێوەیە. سوێندت بەپیرۆزترین شت بۆ دەخوات کە دەبێت بخۆی، تۆش سوێند دەخۆی کە ناخۆی....

هاوشێوەی ئەمە لەکاتی پێشکەشکردنی دیاری روو دەدات، وا پێویست دەکات کەسەکە قبوڵی نەکات و کەم بایەخ سەیری دیارییەکە بکات، هەرچەندە ئەو کەسەی دیارییەکە دەبەخشێ پێداگری بکات ئەوەی دیکەی پێداگری دەکات کە وەریناگرێ. ئەو لەوانەیە پێویستی بەدیارییەکە بێت و لەدڵەوە حەزی لێی بێت بەڵام نەریتی کۆمەڵایەتی وا پێویست دەکات پێچەوانەی ناخی دڵی دەربخات. ئەگەرهاتوو دواجار دیارییەکەشی قبوڵ کرد وا دەردەخات لەبەر پێداگری کەسەکە قبوڵی کرووە، دواتریش بەلێوەکانی نیشانەی قێزەونی و لوتبەرزی لەقبوڵکردنی دیارییەکە نیشان دەدات.

ئەگەر خواردن بدرێتە ماڵێك، دایکەکە هاوار دەکات ئەوان پێویستیان بەخواردن نییە و دەیخەنە بەردەم مریشکەکان، زۆرجاریش لەمە درۆ دەکات، کەچی دواتر لەدوەری خواردنەکە کۆدەبنەوە و بەپەلەوە قوتی دەدەن. کاتێك لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بووم تێبینی ئەوەم لەخەڵکەکە کرد پێچەوانەی ئێمە لەبەرامبەر دیاری هەڵسوکەوت دەکەن، کاتێك دیارییەکە بەکەسێك دەدەیت، هەرچەندە دیارییەکە بێ بایەخ بێت، ئەوا وا پێویست دەکات خۆشی خۆی دەربرێت و باسی بەهای دیارییەکە بکات، ئەو کەسە بۆ رووخۆشی ئەو قسانە دەکات، لەوانەیە دواتر دیارییەکە بخاتە تەنەکەی زبڵەوە. لەوێ کاتێك بانگ لەکەسێك دەکرێت خواردن بخوات، ئەوا ئەو کەسە چاوەڕێی ناکات خاوەن بانگهێشتەکە پێداگری بکات لەسە خواردنی. هێشتا لەژیانی ئەمریکا رانەهاتبووم جارێك سەردانی ماڵێکم کرد، خاوەن ماڵەکە نانی ئێوارەی دەخوارد بانگی لێکردم بۆ ئەوەی لەخواردنەکە لەگەڵی بەشداربم. لەراستیدا من ئەو کاتە ئارەزووی خواردنم هەبوو، بەڵام چاوەڕوانی پێداگریی و موکڕبوون لەخاوەن ماڵەکە دەکرد وەك ئەوەی لەعێراق

لێی راهـاتووین، راز نـەبووم و بێهـودوە خـۆم گـران کـرد، کەچـی تـەنها بێـدەنگیم لەخاوەن ماڵ بینی، لەئەنجامیش خواردنە بەتامەکەم لەکیس چوو!

ئێمـە ئـەو نەریتـەمان لـە بیابانشـینی بـۆ ماوەتـەوە، خـودی نەریتەکـەش لـە بەهاکانی لوتبەرزی و نەفس بەرزییەوە وەرگیراوە کـە خەسـڵەتە سـەرەکییەکانی بیابانشینیە وەك لەبەشی پێشوو ئاماژەمان بۆ کرد، ئەو نەریتەش تەنها لـەبواری میوانداری و دیاریدا قەتیس ناکرێت بەڵکو زۆر بواری دیکەش دەگرێتـەوە. زۆرجـار تێبینی کوشکێشی نێوان خەڵکانێك دەکەین لەکاتی چوونەژوورەوە یان دەرچـوون لەشـوێنێك، یـەکێك پێـداگری دەکـات کـە کەسـێکی دیکـە پێشـکەوێ، لەئـەنجامی ئەمەش پاڵپەستۆ دروست دەبێت و ڕێگاکەش دەگیرێ.

کاتێـك دوو کـەس لەسـەر شـتێك پەلـەیان بـوو، بێئـەوەی یـەکتر بناسـن، ئەگەرهاتوو یەکێکیان وتی "فەرموو" ئەوا ئەویتر بەپەلە دەڵێ" تۆ فەرموو" بەڵام ئەگـەر یـەکێکیان وشـەی فـەرمووی بـەکار نـەهێنا، ئـەوا بارودۆخەکـە وەك ڕووبەڕووبوونـەوە و زۆرانبـازی لێـدێت، کەواتـە دەتـوانین بڵـێین تـاکی عێـراق لـەو لایەنـەوە بـە بـەدو دەچێت، دەیـەوێ ئـەو چـاکتر بێـت لەکەسـانی دیکـە، نـەوەك چاکەی خەڵکی بەسەرەوە بێت.

داوەتی خواردن لە شارەکان:

زۆرێك لەخانـەدانی شـارە گـەورەکان پێگـەی بـەرزی کۆمەڵایـەتی خۆیـان لـە زۆری سازکردنی داوەت وزۆری بانگهێشتکراوەکان دەدۆزنەوە. ئەمەش کولتورێکی کۆنی بەدوەکانـە، تەنانـەت مانـا وئەرکـە کۆمەڵایەتیەکـەی لەدەسـت داوە، بۆتـە سەرچاوەی دەستبڵاوی و خۆهەڵکێشان و بێ سوودیی.

ئەگـەر یـەکێك بمرێـت، یـان زەواج بکـات، لەحـەج بگرێتـەوە، یـان کوڕەکـەی سوننەت بکرێت، یان هەر بۆنەیەکی دیکە، ئەوا خـوانێکی گـەورە سـاز دەکرێـت و خواردنی چەوری تێدا دادەنرێت، خەڵکێکی زۆریـش بانگهێشـت دەکـرێن. تێبینـی ئەوەم لەهەندێك لەو خاوەن داوەتانە کردووە، لەسەر کەمترین پارە مامەڵە لەگـەڵ کۆڵکێشـەکان دەکـەن، بەشـێك لەقـەرزەکانی فرۆشـیارەکان دەخـۆن، کەچـی لەسازکردنی داوەت وەك حاتەمی تەی دەردەکەون، ژمارەیەك ئـاژەڵ سـەردەبڕن،

مەنجەڵی گەورە پڕ دەکەن لەخواردن، دواتریش لەکاتی پێشکەشکردنی خواردن وەك خزمەتکار دەوەستن، قۆڵیان هەڵدەماڵن و بەهاواکردنەوە فرمان دەدەن وەك ئەوەی شێخەکانی بەدو بن.

پێشتر ئامارەمان بۆ ئەوە کرد میوانداری لە لادێ و بیابانشینی ئەرکێکی کۆمەڵایەتی گرنگی هەیە، لەوانە هەڵێك بە رۆڵەکانی هۆز دەدات خواردنێکی چەور بخۆن، کە لەژیانی ئاسایی خۆیان نایخۆن. کەچی داوەتەکان لەشاردا، کەمێك نەبێت ئەگینا ئەو ئەرکە کۆمەلایەتیە ئەنجام نادەن، زۆربەی بانگهێشتکراوەکان لەهاورێ و هاوکاری خاوەن داوەتەکەن، ئەوان لە زۆرحاڵەتدا لەخواردنی چەور راهاتوون.

نکۆڵی لەوە ناکەین خاوەن داوەتەکان رێگە بەهەژارەکان دەدەن بێ بانگهێشت کردن بێنە سەرخوانەکانەوە. لە زۆر داوەت تێبینی ئەوەکراوە هەژارەکان بە تامەزرۆوە لە ریزی دەوڵەمەند و خانەدانەکان خواردن دەخۆن، بەلام لەراستیدا ئەمە لەسەر ئاستێکی فراوان لەرابردوودا روویداوە، کەچی بەمدواییە ئەو دیاردەیە لاواز دەبێت لەئەنجامی گۆڕینی دەستووری داوەتکردنەوە.

لەرابردوودا لە داوەتەکان شێوازی راخستنی سەفرە هەبوو، لەهەندێك لایەنەوە هاوشێوەی شێوازی میوانداری لادێبوو. سفرە بریتی بوو لەپارچە قوماشێك لەسەر زەوی رادەخرا، قاپەکانی لەسەر دادەنرا، داوەتکراوەکان واراهاتبوون دەوری سفرەکانیان دەدا و خواردنیان بەدەست دەخوارد، هەرکە قاپەکانیان بەتاڵ دەبوو، دووبارە پڕ دەکرایەوە لە خواردن، هەر کە جەماعەتێك لەخواردن تەواو دەبوون، جەماعەتێکی دیکە شوێنی ئەوانی دەگرتەوە.

کەچی ئێستا خاوەن داوەتەکان کورسی ومێز بەکاردەهێنن لەگەڵ چەقۆ وچەنگاڵ، چەندین هونەری خۆشگوزەرانی و رازاندنەوە بەکاردێت، ئەمەش وایکردووە داوەتەکان خاوەن خەسڵەتی تایبەت بن، تەنها لەگەڵ خەڵکانی دیار و خۆشگوزەران بگونجێت. جا ئەگەر هەژاران بچنە ئەو داوەتانەوە بەهەر پێنج پەنجەی دەستیان بەشێوازی کۆن خواردن بخۆن، ئەوا کەسانی دەوروبەریان بە نارێکیان دەزانن، لەوانەشە هەژارەکان ببنە هۆی قێزبوونەوەی ئەوان.

کەسانێکی هەژار دەناسم لەکازمیە بە (سواریە) ناودەبران، ئەوان زۆربەیان لەنەوەی رابردوو بوون. کاتێك هەواڵی دەوەتێکیان لەشار دەزانیّ، ئەوا مزگێنیان بەیەك دەدا و سکیان بۆ ئامادە دەکرد، تا کاتی داوەتەکە دەهات، ئینجا زۆر سەیر دەوری داوەتەکەیان دەدا. هەر چۆنێك بووایە دەبوو خاوەنی داوەتەکە بەخێرهاتنیان بکات. وەك دەردەکەوێت ئەو کەسانە ئێستا درکیان بەوە کردووە سەردەمی زێرینیان بەسەرچووە، بۆیە ئەو بەخێرهاتنە لەخاوەن داوەتەکە وەرناگرن کە پێشتر لێی راهاتبوون، بەڵکو لەبری ئەوە رووگرژی و چاوسوورکردنەوەیان بەردەکەوێت.

شێوازی خواردن:

زۆرێك لەخەڵکی شار لە شێوازێکی خواردن راهاتوو کە لەشێوازی خەڵکی لادیّ و بیابان دەچێت. ئەو شێوازەش بریتیە لەخواردن لەپەلە وبایەخ نەدان بەجوینی خواردنەکە، لەلایەکی دیکەشەوە بریتیە لە پڕکردنەوەی گەدە بەخۆراکێکی زۆرەوە. چەندین پەندی بەدو هەیە لە لادێیەکان باوە، هەروەها کاریگەریشیان لەشاریش هەیە، لەوانە گوتەی (**أكل الرجال على قدر افعالها**) واتە: خواردنی پیاو بەقەد کارەکانیەتی (**كل مثل الجمال و قم قبل الرجال**) واتە: وەك حوشتر بخۆ بەڵام بەر لە پیاوەکان هەڵسە (**كل مثل سباع وقم قبل الرجال بساع**) واتە: وەك شێر بخۆ بەڵام زووتر لەپیاوەکان هەڵسە.

لەراستیدا ئەم جۆرە پەندانە لە سروشتی ژیانی بەدو هەڵقوڵاوە، لەگەڵ نەریتی میوانداری ئەوان گونجاوە. بەدو لەوە راهاتووە لە زۆرترین کاتدا خواردنێکی سادە و ساکار بخوات وەك ماست و خورما و نان، ئەوان خواردنی چەور ناخۆن تەنها ئەو کاتە نەبێت کە شێخەکەیان میوانێکی بەرێزی دێت، یان لە ژنهێنان و پرسە و ئەو جۆرە بۆنانە نەبێت. ئەوکاتەش دەبینین خواردن بە جەماعەت لەدوای جەماعەت دەدرێت، دەبێت لەوکاتەش پەلە لەخواردنەکە بکەن بۆئەوەی دەرفەت بدرێتە کەسانی دیکە لەدوای ئەوان بێن خواردنەکە بخۆن بەر لەوەی ساردبێتەوە.

بەدو بۆ خواردن شێوازێکی تایبەت بەخۆیان هەیە، بە (خواردن بەپێنج) دەناسرێت، ئەم شێوازەش بریتیە لەوەی بە پێنج پەنجەکە خواردنەوە

کۆدەکەنەوە دواتر دەیخەنە دەمیانەوە بە چاوتروکانێك قوتی دەدەن. کاتێکیش لەخواردن دەبنەوە ئەوا لەسەر زەوییەکە رادەکشێن بۆ ئەوەی هاوکاری گەدە بکەن لەهەرسکردنی خواردنەکە. خەڵکی لادێ ئەو نەریتەیان لەبیابانەوە بۆ ماوەتەوە، دواتریش لەشار بلاْوبۆتەوە، ئەمەش یەکێکە لە رواڵەتەکانی تەوژمی بەدو لەنێوان دانیشتوانی شاردا، کە زۆرجار بۆتە هۆی فراوانبوونی گەدە و زۆرێك لە پەشۆکاوی لەهەرسکردندا.

دکتۆر هاشم وتری ئاماژەی بۆ ئەو زیانە تەندروستیانە کردووە لەئەنجامی ئەو نەریتە لەلای خەڵکی لادێ پەیدا دەبێت[329]. لەراستیدا ئەو نەریتە زیانی بۆ سەر خەڵکی شار زیاترە لە خەڵکی لادێ، تاکی لادێی وەك بەدوە شێوازی پێنج پەنجە تەنها لەچەند بۆنەیەکی دیاریکراو بەکاردەهێنێ، کە خواردنی لەپێش کەڵەکە دەبێت، ئەمەش بە هەلێك دەزانێ بۆ ئەوەی زۆرترین خواردن هەڵوشێ بۆ ئەوەی قەرەبووی ئەو برسێتیە هەمشەییە بکاتەوە کە تەواوی رۆژەکان بەدەستیەوە دەناڵێنێ.

کەچی لەشارەکان بارودۆخەکە لەزۆر لایەنەوە جیاوازە، ئاستی بژێوی لە شار بەرزترە لەلادێ. لەشارەکان توێژێکی گەورەی خەڵك لەتوانیان هەیە هەردەم خواردنی چەور حازر بکەن، تاکێك لەوان کاتێك شێوازی خواردن بەپێنج پەنجە رۆژ لەدوای رۆژ بەکاردەهێنێ، لە نیوەرۆ وئێوارەدا، وەك ئەوەی بەبەراورد لەگەڵ خەڵکی لادێ لە داوەتێکی هەمیشەیی بێت.

خواردنی پەسەند بەلای خەڵکی شارەوە هەمان ئەو خواردنانەیە کە لەلای خەڵکی لادێیەوە پەسەندە، زۆربەی جارەکان لە برنجی پارێزین و بەروونی مەقلّی، دواتر لە لەگەڵ مەرەگە وگۆشت تێکەڵ دەکرێت. ئینجا بە تامەزۆرێیەکی سەیر دەیخۆن. ئەوەی شایەنی باسە ئەو جۆرە خواردنە زۆرترین زیان و کەمترین سوودی هەیە، کەچی ئەوان پەرۆشن و جگە لەو خواردنە لەزەت لەخواردنی دیکە وەرناگرن. بۆیە دەبینی یەکێکیان تا رادەی رشانەوە خوردانەکە دەخوات و دواتریش لەسەر یەك قرپی دێتەوە.

---

[329] Hashim witry (health service in Iraq)p. 18

لەراستیدا ئەمە نەریتی زۆربەی دانیشتوانی شار نییە، بەڵکو نەریتی دەوڵەمەند و تاکەکانی چینی ناوەڕاستە، کەچی هەژارەکان جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ دانیشتوانی لادێ نییە، زۆربەی کاتەکاینا خواردنی سادە دەخۆن، بۆیە لەوەی دەرفەتی داوەت دەگەڕێن بۆ ئەوەی سکیان پڕ بکەن.

شانازیکردن بە مەنجەڵی گەورە:

یەکێك لەشانازییەکانی زۆرێك لەخەڵکی شار گەورەیی ئەو مەنجەڵەیە بۆ چێشت لێنان بەکاردێت، لەگەڵ ئەو چەورییەی لەمەنجەڵەکە دەکرێت. وەك نەریتێك پیاو شەرم دەکات لەبازاڕ بڕێکی کەم خۆراك بۆ ماڵەکەی بکڕێت، ئەگەر ئەمەی کرد ئەوا خەڵکی بازاڕ بە قرچۆکی دەزانن و قسەوقسەڵۆکی لەسەر دەکەن. هەژار ئەگەر ئەمە بکات ئەوا لێی خۆش دەبن، بەڵام ئەگەر کەسێکی دەوڵەمەند یان کەسێك لەچینی ناوەڕاست ئەو کارە بکات لێ خۆشبوونی بۆ نییە.

خانەدانی پیاو ئەوەیە زیاد لەپێویستی خێزانەکەی چێشت لەماڵەکەی حازر بکرێت، ئەمەش نەریتێکی کۆنە لەئەنجامی ئەوە دروست بووە خەڵکی پێشبینی میوانی ناوەختی کردووە. زۆرجار تێبینی ئەوە دەکرێت لە کۆڵانەکان پاشماوەی خواردن لەبەردەرگای ماڵەکان فڕێ دەدرێت، لەوانەشە هەندێك بە ئەنقەست وا بکەن بۆ ئەوەی سەرنجی خەڵك بۆ زۆری خواردنی ماڵەکەیان رابکێشن.

دەتوانم بڵێم خەڵکی شار لەبابەتی خواردنەوە بەدەست گرێیەکی دەروونییەوە دەناڵێنن، کە دەتوانین بە " گرێی چێشت لێنان" ناوی ببەین. ئەو گرێیە وا لە هەندێك هەژار دەکات زێدەڕۆیی بکەن وەك هەوڵێك بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی کۆمەڵایەتییان، ئەوانەی لاسایی دەوڵەمەندەکان دەکەنەوە لە گەورەیی مەنجەڵ و زۆری خواردن. پیاوێك لەو هەژارانە دەناسم، هەوڵەکانی بۆ ئەوەی خۆراك بە بڕێکی زۆر بکڕێت لەسەرووی داهاتە کەمەکەی بێت. وا راهاتووە ئەو خۆراکان بەرز هەڵبگرێت کاتێك لەبازاڕەوە بەرەو ماڵ دەچێتەوە، وەك ئەوەی بڵێ" تەماشا بکەن" ئەو لەپێناوەدا خۆی و منداڵەکانیشی تەنگەتاو دەکات. واباشتر بوو ئەو پیاوە داهاتەکەی بۆ شتی بەسوودتر بەکاربهێنێ، بەڵام گرێ دروونییەکە رێگەی پێنادات.

یەکێك لەو چیرۆکانەی لەبیری ناکەم، چیرۆکی بێوەژنێکی پیرە، لەگەڕەکە کۆنەکەمان دەژیا. یەکێك لەژنانی دراوسێ ڕۆژێکیان جنێوی پێدا و وەها وەسفی کرد کە زۆر هەژارە بەشێوەیەك چێشت لەماڵەکەی حازر ناکرێت و ئاگر لەماڵەکەی هەڵناکرێتەوە. لەراستیشدا ئەم ژنە وا بوو، بەڵام نەیتوانی بەرگەی ئەو سوکایەتیە بگرێت، ئەو جنێوەش وەك خاڵی وەرچەرخان بوو لەژیانیدا، بۆیە دواتر سەرجەم قسەکانی ئەو ژنە لەسەر خواردن بوو، ئەو دەیویست بۆ خەڵکی گەڕەك بسەلمێنێ کە هەمیشە مەنجەڵەکەی لەسەر ئاگرە و دراوسێیەکەی درۆ دەکات. هەموو بەیانییەك دەمبینی بە زەمیلیەکەوە بەرەو بازاڕ دەڕۆیشت دواتر دەگەڕایەوە بۆخەڵکی گەڕەك باسی گرانی نرخی خۆراکی دەکرد، هەندێك جاریش قسەکانی دەبڕی و بەپەلە بەرەو ماڵەوە دەچوو، وای دەردەخست دەیەوێ لەخواردنەکەی سەر ئاگر دڵنیا بێتەوە نەوەك بسوتێ[٣٣٠].

گیانی دراوسێیەتی لەشارەکاندا:

بنەمای باو لەلای خەڵکی شار لە رابردوودا بریتی بوو لە" **الجار قبل الدار**" دراوسێ بەر لەخانووەکە. هەردەم ئەو گوزارشتەیان دووبارە دەکردەوە"**جارك ثم جارك ثم جارك**". تەنانەت زۆرێك لەخەڵکی شار هێشتا دراوسێ کۆنەکانیان وەبیردێتەوە و لایەنگری بۆ دەکەن و لەکاتی نەهامەتی بەهانایانەوە دەچن.

ئەگەر کەسێکی بێگانە بێتە گەڕەکەکەوە، خانوویەك بۆ خێزانەکەی دابین بکات، ئەوا خەڵکەکە لێکۆڵینەوە لەبارەی ئاکاری خۆی و خێزانەکەی دەکەن. ئەگەر زانیان شەریفە، ئەوا بەیەکێك لەخۆیان دەزانن، ئەگەریش دەرکەوت ناشەریفە ئەوا هەوڵ دەدەن بەهەر هۆکارێکی رەخساو لەگەڕەکەکەی دەریکەن. لەوانە بەئەنقەست جاڕسی دەکەن و بەرد دەخەنە ماڵەکەی یانیش دەرگاکەی بەپیسایی دەکەن.

دراوسێی نوێ لەگەڕەك لە ڕۆژی یەکەم سەرقاڵ گواستنەوەی ناوماڵیەتی، بۆیە لەم ڕۆژەدا دراوسێیەکانی خواردنی پێشکەش دەکەن وەك هاوکارییەکە،

---

[٣٣٠] علي الوردي (الاحلام بين العلم و العقيدة) ص ١١٣

ئـەویش ئەگـەر لەخواردنەکـەی خـوارد، ئـەوا پەیوەسـت دەبێـت بەدراوسـێیەتی و نەمەك دەکەوێتە نێوانیان و نابێت ناپاکی بکات.

ئەوەی شایەنی باسە بەمدواییە، گیـانی دراوسـێیەتی بـەرە بـەرە لـە ئـەنجامی فراوانبوونی شارەکاندا لاواز دەبێـت و هەڵدەوەشـێتەوە. ئـەم فـراوان بوونـە بۆتـە هـۆی ئـەوەی خەڵکەکـە ماڵیـان لەگەڕەکـە کۆنـەکان بۆدەوروبـەر بگوازنـەوە، لەراستیشدا ئەو گەڕەکە نوێیانـەی شـار کـە لەدەوروبـەر فـراوان دەبـن، نـەیتوانی بەتەواوی پارێزگاری لە گیانی دراوسێیەتی کۆن بکـات، خـەڵك تاکـە تاکـە دەچـنە ئەو گەڕەکانە و رەوتی تاکی کەسی بەسەریان زاڵ دەبێـت. کاتێـك یـەکێك پارچـە زەوییە بۆخۆی تەرخان دەکات بۆ ئەوەی خـانووی لەسـەر دروسـت بکـات، بایـەخ بەوە نادات کێ دراوسێیەتی، لەوانەیە هەنـدێکجار بـۆی دەربکـەوێ ژنێکـی بـەدناو دراوسێیەتی، ئەو کاتە بێزاری و سکاڵای خۆی دەردەبڕێ بـەلآم نـاتوانێ بەرامبـەر ئـەو ژنـە ئـەو کارانـە دووبارەبکاتـەوە کـە پێشـتر خـەڵك لـە گەڕەکـە کۆنـەکان لەحاڵەتێکی وەها ئەنجامیان دەدا.

دانیشتوانی ئەو گەڕەکانەی دەوروبـەر هێشـتا لـەناخی دەروونیانـەوە پاشمـاوەی گیانی دراوسێیەتی کۆن هەڵدەگرن، بەلآم ئـەو پاشماوەیـە بـەس نییـە بـۆ ئـەوەی لەخۆشـی وناخۆشـی لەگـەڵ یـەکتر هاوکـار بـن، ئەمـەش بـووە هـۆی دەرکـەوتنی کێشەیەکی کۆمەلآیەتی نـوێ لـەنێو دانیشـتوانی ئـەو گەڕەکانـە، ئـەویش کێشـەی (ماڵە گومان لێکراوەکانە)، ئەو کێشەیە لـە بەغدا دوای داخسـتنی لەشفرۆشـەکان سـەری هەڵداوە، بەشـێویەك لەشفرۆشـی لـەو گەڕەکـە نوێیانـە لەسـەر ئاسـتێکی فراوان سەری هەڵداوە خەڵك بێهودە بێزاری خۆی دەردەبڕێت.

ئەو کێشەیە لە زۆربەی شارە گەورەکانی ولآتانی پێشکەوتوو هەیە، بەلآم خەڵك لەو شوێنانە بایەخ بەو مەسەلەیە نادات، کەچی لـەلای ئێمـە بایـەخێکی گـەورەی پێدەدرێت، چونکە هێشتا رەگوریشەی مەسەلەی دراوسێیەتی و شـەرەفی گـەڕەك لە پێکهاتەی خەڵکی ئێمە قوڵە .

لاوازی پێکەوە ژیان لەماڵدا:

ژیانی ماڵەوە لەشارەکانی عێراق لاوازە ویەکگرتوو نییە. مەبەستیشم لەژیانی ماڵەوە، پەیوەندی هۆگری و پێکەوەژیانی نێوان ئەندامانی یەك ماڵە، واتە لەنێوان پیاو وژن ومنداڵەکانی، کە لە زمانی ئینگلیزی بە(Home life) ناودەبرێت[٣٣١].

پیاو بۆماوەیەکی کەم نەبێت، ئەگینا لەگەڵ ژن ومنداڵەکانی دانانیشێ. دوای تەواوبوونی کارەکانی، لەماڵەوە هەرکە نانەکەی خوارد، ئەوا دەست بۆ عەباکەی دەبات و بەرەو چایخانە ودیوەخان وهاوشێوەی ئەو شوێنانە دەچێت. وەك نەریتێك ماڵ تایبەتە بەژنان، پیاویش حەز ناکات لەگەڵ ژنان لەماڵەوە بمێنێتەوە، ئەوانیش لەلایەن خۆیانەوە نایانەوێ پیاو لەماڵەوە بمێنێتەوە سەلیقەیان تێك بدات. هەروەها منداڵانیش وەك چاوەڕوانیان لێدەکرێت لەماڵەوە نامێننەوە، ئەوانیش دەچنە کۆڵان بۆ ئەوەی لەگەڵ منداڵانی دراوسێ یاری بکەن. زۆرجاریش دەبینین دایك خۆیان منداڵەکانیان ڕەوانەی دەرەوە دەکەن. بەمشێوەیەش ئەندامی ماڵەکە پەرت دەبن، تەنها لە چەند کاتێکی دیاریکراوی وەك کاتی خواردن و نوستن کۆدەبنەوە.

دەتوانین بڵێین لاوازی پەیوەندی پێکەوەژیان لەماڵەوە دیاردەیەکی گشتیە لەعێراقدا، بەڵام لەشارەکان زۆر روونترە لە بەر ئەو هۆکارانەی خوارەوە:

١- دابڕانێکی توندی ژنان: ئەمەش ژنی لەماڵەوە گۆشەگیر کردووە. بەشێوەیەك ماڵ تاکە بواری ژنە دەتوانێ تێیدا ئازاد بێت. ژنان لەوە ڕاهاتوون لەماڵەوە سەردانی یەکتر دەکەن. ئەگەرهاتوو سەردانی ماڵێکیان کرد ئەوا دەبێت پیاوەکە ماڵەوە جێبهێڵێ، بۆ ئەوەی ئازادی ئەوان تێك نەدات. ئەوکاتەش ژنان دەستدەکەن بە قسەکردنێکی چڕوپڕ لەبارەی کاروباری تایبەت بەخۆیان و کەسوکار و دراوسێیان. بێ هیچ کۆت و بەربەستێك. بەمەش دەتوانن نەفەسەێك وەربگرن لەو تەنگەبەرییەی لەنێو دیواری ماڵەوە هەیانە.

٢- قەرەباڵغی ماڵ: ئەمەش بابەتێکە لەزۆر ماڵی شارەکانی عێراق بەدی دەکرێت. هەردەم چەند خێزانێك لەخانوویەك پێکەوە دەژین، لەوانەیە هەر

---

[٣٣١] متى عقراوي (العراق الحديث) ص ٢٤٢-٢٤٣

خێزانێك لەناو ژوورێك یان چەند ژوورێك بژیت، بەمەش حەوشی خانووەکە دەبێت شوێنی هات وهاواری ژنان، لەو کاتەشدا پیاو ناچار هێمنی وحەوانەوە لە دەرەوەی ماڵ بدۆزێتەوە.

٣- خۆ بەگەورەزانینی پیاو: پیاوان لە بیابانشینی ئەو نەریتەیان بۆ ماوەتەوە کە خۆیان لە ژن بە گەورەتر بزانن و خۆی لەمەجلیسی ژنان بەدوور بگرێت. ئەگەر پیاوێك نەریتی وەها بێت لەماڵەوە لەگەڵ ژنان بمێنێتەوە ئەوا لە روانگەی هاوڕێیەکانیەوە کەسێکی لوسکەڵە و ژنانییە. لەبەر ئەوەی ئەو پیاوە دەبێت لەگەڵ پیاوانی هاوشانی خۆی دابنیشێت.

٤- بارودۆخی ماڵ: وەك دەزانرێت ماڵی عێراقی بەشێوەیەکی گشتی فەرامۆشکراوە و هۆکاری پشوودان و خۆشی و رازاوەیی تێدانییە تا پیاو بۆ مانەوە رابکێشێت. ژنی عێراقی لەوە راهاتووە زیاتر بایەخ بە قاپ وقاچاخ و ئاگردان دەدات هێندە بایەخ بە رازاندنەوەی ماڵ و خۆشی ماڵەوە نادات. زۆرجار دەبینین ئافرەت لەشاری عێراق شانازی بەبارەگەی بوکێنی دەدات گوایە گرانبەهایە و دەستبلاوی تێدا کراوە، کەچی بایەخ بەوە نادات چ سوودێکی کردەیی هەیە، بۆیە ماوەیەکی کورت بەسەر بوکێنیٚ تێناپەرێت بارەگەکە فەرامۆش دەکرێت و ئاژاوە و پیسی روو لەماڵەکەی دەکات.

کاتێك بەراوردی نێوان ماڵی عێراق دەکەین بەماڵەکانی وڵاتانی دراوسیٚ وەك سوریا وتورکیا و ئێران، ئەوا جیاوازییەکی روون لەنێوانیان بەدی دەکرێت. ژن لەو وڵاتانە هەوڵ دەدات بەپێی توانای خۆی، ماڵەکەی رازاوە وسەرنج راکێش بێت، ئەو ماڵەوە جوان دەکات و خۆشی لەگەڵ ماڵەکەی جوان دەکات، بۆ ئەوەی دەرفەتێك بە پیاو دەدات تێیدا بمێنێتەوە دوای کارەکانی، کەچی ژنی عێراق بارودۆخەکەی ناچاری کردووە خۆی فەرامۆش بکات و لەزۆر لایەنیشەوە ماڵەکەی فەرامۆش بکات.

نکۆڵی لەوە ناکەین بەم دواییانە ژنی عێراقی بایەخ بەخۆی وماڵەکەی دەدات، لەمەشەدا بە بەها شارستانییەکان کاریگەربووە. ئێمە ئێستا سەرەتای کۆدەتاییەك دەبینن لەبارودۆخی ماڵی عێراقیدا. لەراستیدا ئەمە گرنگترین کارە

وەزارەتی پەروەردە دەبێت لە قوتابخانەی کچان بایەخی پێ بدات، چونکە ژیانی ماڵ بنەمای دروستبوونی کۆمەڵگایەکی چاك و گەشەکردنی کەسێتی دروستە.

دەبێت گرێی خواردن لە ماڵ نەمێنێت، ژیانی ئارامی وئاسوودەیی شوێنی ئەو بگرێتەوە. لە فەرمودەیەکش هاتووە" رحم الله من جعل في بيته جنته" .(واتە خوا رەحمەت بۆ ئەو کەسە دەبێت کە ماڵەکەی خۆی دەگات شوێنێکی وەك بەهەشت- وەرگێڕ)

یەکانگیری خێزان:

لەگەڵئەوەی ژیانی ماڵ لەشارەکانی عێراق لاوازە، کەچی یەکانگیری خێزان لەنێوانیاندا زۆر بەهێزە. تاکەکانی خێزان وێرای کەم کۆبوونەوە وپێکەوە دانیشتیان لەماڵەوە، کەچی لە هەمان کاتدا دەبینین لەهەست بە رایەڵێکی بەهێزیان نیوانیان دەکرێت لەبەرامبەر بێگانەدا، ئەوان لەخۆشی وناخۆشی لەگەڵ یەك هاوکار و یەکانگیر دەبن، بۆیە ئەگەر یەکێك تووشی کارەساتێك بێت ئەوا هەموویان دەوری دەدەن و هاوکاری دەکەن.

یەکانگیری خێزان لەشارەکانی عێراق یەکێکە لەرواڵەتەکانی کولتوری بەدو. خێزان وا هەست دەکات لەبەرامبەر ئەوانی دیکە وەك هۆزێکی بچووکە، بۆیە هەر نەنگی و هەر شانازییەك لە تاکێکی خێزانەکە بەر تەواوی ئەندامی خێزانەکە دەکەوێت، ئەمەش بابەتێکە دەتوانین لە جنێوەکانی عەوام وەری بگرین، ئەگەرهاتوو گوێمان لەکەسێك بوو جنێو بەکەسێکی دیکە دەجات ئەوا تێبینی ئەوە دەکەین جنێوەکان تەنها بۆ کەسی جنێوپێدراو نییە، بەڵکو باوك و دایك و برا و کەسوکاریشی دەگرێتەوە. بچووکترین جنێویش لەو بارەیەوە کەسەکە رووبەرووی دەبێتەوە ئەوە پێی دەگوترێت " سەگی کوڕی سەگ" پێویستیش ناکات باسی جنێوەکانی دیکە بکەین هەموویان زانراون....

بەهەرحاڵ ئەو یەکانگیریەی خێزان بۆتە هۆی دەرکەوتن جۆرێك لە بیمەی کۆمەڵایەتی لەنێوان تاکەکانی خێزاندا، ئەگەر ژنێك بێوەژن بکەوێتەوە، منداڵێك هەتیو بێت، پیاوێك پیر بوو، ئەوا یەکێك لە خێزانەکە دەرکەوێت بژێویان دابین بکات و چاودێریان بکات. ئەگەرهاتوو ئەو جۆرە کەسانە بێ سەرپەرشت مانەوە

ئەوا کەسانی خواپێداو لە تاکەکانی خێزانەکە لەلایەن خەڵکەوە رووبەرووی توانج دەبنەوە و بەکەم دەزانرێت، بۆیە پێویست دەکات هەر کەسێکی دەوڵەمەند بەهەموو توانای خۆی هاوکاری کەسی نەدار بکات لەئەندامانی خێزانەکەی، ئەگەر کەمتەرخەمیشی نەواند ئەوا پاساوی لێ قبوڵ ناکرێت.

هەروەها لەسەر ئەندامانی خێزانەکە پێویستە وەك یەك پیاو بوەستن کاتێك یەکێکیان رووبەرووی دەستدرێژی و سووکایەتی دەبێتەوە. هەندێك جار تۆڵەکردنەوە و قینە دەکەوێتە نێوان خێزانەکانەوە هاوشێوەی ئەوەی لەلادێ و بیابان دەکەوێتە نێوان هۆزەکانەوە.

ماوەیەکی دوور نییە کازمییە رووداوێکی بەخۆیەوە بینی کە ئاماژەیەکی کۆمەڵایەتی گەورەی هەیە. پوختەی رووداوەکە ئەوەبوو پیاوێك لە خێزانێکی ناسراوی گەڕەکی ئەنبارییەکان لەسەر دەستی هۆزێکی لادێی کوژرا. یەکێك لە ئەندامانی ئەو خێزانە بەپەلە بەرەو چایخانەیەك چوو کەیەکێك لە ئەندامانی هۆزەکەی لێ دانیشتبوو، یەکسەر کوشتی. لەراستیدا ئەو پیاوەی کوژرا پەیوەندی بەرووداوی کوشتنەکەی پێشوو نەبوو، لەوانەشە هەر ئاگاداری رووداوەکە نەبێت، کەچی بەشێوازی بیابانشینی لەپێناو تۆڵەکردنەوە کوژرا. ئەمەش مانای ئەوەیە یەکانگیری خێزان لەشارەکانی عێراق دوولایەنی هەیە: چاك وخراپ. لایەنی خراپ ئەوەیە دەمارگیرییەکی توندە بەرامبەر دەمارگیرییەکانی دیکە، کەچی لایەنە چاکەکەی بریتیە لەهاوکاری و زامنکردنی کۆمەڵایەتی لەکاتی پیربوون و نەخۆشی و کارەسات، ئاسانیش نییە ئەم دوو لایەنە لەیەکتر جیابکەنەوە.

ئەوەی شایەنی باسە ئەم یەکانگیرەی خێزان لە بەرامبەر ئەو تاکگەرایی شارستانیەتی نوێ هێناویەتی خەریکە لاواز دەبێت، ئەمەش لەنێو خوێندەواران روونە، خەڵکی دیکەش بەرە بەرە بەو تاکگەراییە کاریگەر دەبن.

رەوشی ژنان لە شارەکاندا:

بارودۆخی ژنان لەشارێکەوە بۆ شارێکی دیکە بەپێی جیاوازی بارودۆخی شارەکە و بڕی زاڵبوونی تەوژمی بەدوەکان دەگۆڕێت. لەو شارە بچووکانەی

پەیوەندیان بەهێزیان لەگەڵ هۆزەکانی دەوروبەر هەیە، ئەوا دەبینین بارودۆخی ژنان لە زۆر رووەوە لەبارودۆخی ژنانی لادێ دەچێت. ژن دەموچاوی دەردەخات وهاوکاری پیاوان دەکات لە کاروبارەکانی، تێکەڵ پیاوان دەبێت وقسەیان لەگەڵ دەکات، تەواو وەك ئەوەی لەلادێ هەیە. لەهەمان کاتیشدا تێبینی دەکرێت کوشتن لەسەر شەرەف لەو جۆرە شارانە وەك نێو هۆزەکانی لادێ هەیە.

ئەگەر شارەکە گەشەی کرد و بازاڕەکانی فراوانبوو بێگانە زیاتر هاموشۆی کرد، ئەوا حیجاب و گۆشەگیری ژنان بەرە بەرە زیاتر دەبێت، کاتێکیش شارەکە دەبێتە مەڵبەندێکی بازرگانی گەورە، وەك ئەوەی لە بەسرا و موسڵ و بەغدا هەیە، ئەوا دەبینین حیجاب و گۆشەگیری ژنان زێدەڕۆیی تێدا دەکرێت تەنانەت پاکی ژن بە بڕی خۆداپۆشین و زیاتر مانەوەی لەماڵەوە پێوانە دەکرێت. ئەگەر خەڵك بیانەوێ وەسفی ئافرەتێکی داوێن پاك بکەن ئەوا دەڵێن" کچی ماڵە کەسێك پەنجەی نەدیوە، کەس گوێی لەدەنگی نەبووە". یان دەڵێن" ژن لەدرێژایی تەمەن مافی هەیە دوو جار لەماڵەوە بچێتە دەرەوە، جاری یەکەم رۆژی بوکێنیێ کاتێ لەماڵی باوکی بۆ ماڵی مێردەکەی دەچێت. جاری دووەمیش کاتێك دەکرێت تەرمەکەی لەماڵەوە بەرەو گۆڕ دەبرێت"[٣٣٢].

ئەوەی پێویستە باس بکرێت ئەوەیە: ئەو کەسانەی بەمشێوە توندڕەوە پابەند دەبن بە جێبەجێکردنی حیجابی ژنانەوە، نەریتی کوشتنی بەتۆمەت ناموس لەلایەن لاوازە، دەگمەنە یەکێك لەوان بەتۆمەتی گومانکردن ژنێك بکوژێت. ئەمەش وەك ئەوەیە بەحیجاب قەرەبووی نەریتی کوشتنیان کردۆتەوە. نەریتی کوشتن بەتۆمەتی شەرەف وەك هەرەشەیە، کەچی حیجاب وەك زیندانە. کاتێك ژن کراوە دەبێت و لەگەڵ پیاوان کاردەکات وەك ئەوەی لەشارە بچووك و لادێکان هەیە ئەوا دەبێت بەخەنجەری شەرەف پاککردنەوە هەرەشەی لێ بکرێت بۆ ئەوەی لەرێگای راست لانەدات، کەچی ئەگەر لەماڵەوە زیندان بێت و حیجاب بێت ئەوا رێگە بەتێکەڵبوونی نادرێت لەگەڵ پیاوان، لەو کاتەش هۆکارێك نییە بۆ هەرەشەکردن لەو ژنە.

---

[٣٣٢] عبدالرزاق الهلالي (تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني) ص٥٩

ئەمە بارودۆخەکە بوو لە سەردەمی عوسمانییەکاندا، بەڵام ئێستا سیماکانی شارستانیەتی نوێ لە شارەکان بڵاو دەبێتەوە، رەوتێکی نوێیش دەرکەوتووە کە گرنگییەکی زۆری هەیە. لەشارە گەورەکان ژنانی نوێ بە خێرایی لەحیجابەوە باز دەدەن بۆ سفووری، ئەمەش لەماوەیەکی زۆر کورت روویدا. لە دەیەی سێیەمی ئەم سەدەیەمان ژن لەماڵەوە دەردەچوو ئەگەر دوو عەبای بەسەرەوە نەبووایە، یەکێکیان بەسەر ژانی و ئەویستیان لەسەر سەری، رێگای خۆی نەدەبینی تەنها لەمیانەی کونێکی بچووکەوە نەبێت، یان لەدوای ئەو پەردەیە نەبێت کە پێدەگوترا(پوشیە) کەچی ئێستا قژ وهەندێك لەسنگ و قاچی دەردەخات و بەنوێترین هونەرەکانی شارستانیەتی نوێ خۆی دەرازێنێتەوە.

ئەوەی جێگای سەرنج بێت لەوکاتەی لەشارە گەورەکان ژنان بەخێرایی لەحیجابەوە بەرەو سفوری دەڕۆن، کەچی لەهەندێك شاری بچووکدا بەپێچەوانەوە ژن لە سفورییەوە بەرەو حیجاب دەچێت.

لەساڵی ١٩٥١ یەکێك لە قوتابیەکانم راپۆرتێکی لەبارەی شاری هیتەوە کردبوو، باسی ئەوەی کردبوو پێش چەند ساڵێك حیجاب لە شارەکە بڵاوبۆتەوە. ژنانی هیت لەرابردوودا وەك هەموو ژنانی لادێ وشارە بچووکەکان حیجاب نەبووە، بەڵام دواتر لە ئەنجامی تێکەڵبوونی بە ژنانی شار مەیلی حیجابیان بۆ دروست بووە. ئەوان لاسایی ژنانی شاریان کردۆتەوە وەك ئەوەی حیجابیان بەنیشانەی پێگەی بەرز ودەسەلات زانیوە، هۆکارەکەش ئەوە بووە حیجاب لەرێگای ژنە فەرمانبەرەکانەوە هاتۆتە هیت، بۆیە ژنانی هیت وەك مۆدە سەیری حیجابیان کردووە گوایە پێگەی خۆیانی پێ بەرزدەکەنەوە، سەرەتاش ژنانی خانەدان داوایان لەمێردەکانیان کردووە عەبایان بۆ کڕن هاوشێوەی ژنانی فەرمانبەر، بەمەش ئەو مۆدەیە بەرە بەرە لەهیت بڵاو دەبێتەوە.

مەزندەی ئەوە دەکەم ئەوەی لەهیت روویداوە لە زۆربەی شارە بچووکەکانی عێراق روو دەدات، بەڵام دەبێت بزانین ئەمە لەو شارانەدا قۆناغێکی کاتیە و ماوەیەکی زۆر بەردەوام نابێت. مۆدەی سفووری کە لەشارە گەورەکان بڵاوبۆتەوە زوو یان درەنگ تەوژمەکەی بەرەو ئەو شارە بچووکانە دەچێت، ئەمە رواڵەتێکی

تەوژمی شارستانیەتی گەورەیە خەریکە بەسەر کۆمەڵگای عێراقی زاڵ دەبێت و ناکرێت کەسێك بەرەو رووی بوەستێ.

ئەو سفورە بەدوەی لەسەردەمی عوسمانییەکان لە نێو زۆربەی ژنان بلاوبوو، ئەمرۆ بەرەو نەمان دەچێت. لەراستیدا ئەو جۆر سفورێکی سەنگین بوو هاوسەنگی لەنێوان حیجاب و سفوری ئێستا کرد بوو، سەرەڕای ئەمەش ناتوانێ خۆی لە بەرامبەر مۆدا نوێییەکان بگرێت.

ریش وسمێڵ:

ریش لە رۆشنبیری بیاباننشینی پلەیەکی بەرزی هەیە. لە تێڕوانینی بەدو ریش گرنگترین نیشانەی جیاکردنەوەی پیاوە لەژن، بۆیە کەپیاوێك ریشی تاشراو دەبوو ئەوانی بەچاوی رقەوە سەیریان دەکرد و گوایە پیاوەتی کەمە. وەك لەکۆندا زانراوە کاتێك دەیانویست سووکایەتی بەپیاوێك بکەن ئەوا ریشیان دەتاشی یان دەیانسووتاند، بەمەش دەیانویست هاوشێوەی ژن بێت، لێرەوە شاعیر دەڵێ:

من حلقت لحية جار له فليسكب الماء على لحيته

(واتە: ئەگەر کەسێك ریشی بینی ریشەی دراوسێیەکەی تاشراوە، ئەوا ئاو بەریشی خۆی دابکات. مەبەست ئەوەیە ئەگەر خراپەیەك بەسەر دراوسێیەکەت هاتووە تۆش خۆتی بۆ ئامادەبکە– وەرگێڕ)

خەڵکی شار ئەو نەریتەیان لەبەدوەکان بۆ ماوەتەوە، تا ماوەیەکیش لەمەوبەر پابەندبوون بەو نەریتەوە. کاتێك هانای بۆ کەسێك دەبرد ئەوا دەستی بۆ ریشی دەبرد، یانیش کاتێك بەڵێنی دەدا ئەوا دەستی لەریشی دەدا بۆ زامنکردنی بەڵێنەکەی کاتێك بەڵێنەکەی دەبردەسەر ئەوا دەیبڕیێ یان دەیتاشیێ.

لە کۆتاییەکی سەدەی نۆزدەهەم، مۆدەی ریشتاشین هاتە عێراق، وەك دەردەکەوێت ئەو مۆدەیە لە رێگای ئەو ئەفەندیانەوە بووە کە لەقوتابخانە نوێیەکانی ئەستەنبوڵ دەرچووبوون، دواتریش هەندێك لەدانیشتوانی شار لاسایيان دەکردنەوە، لە ئەنجامی ئەمەش ململانێیەك لەنێوان لایەنگرانی ریش ونەیارانی ریش دروست بوو، پیاوانی ئایینی لایەنگربوون، فەتوای حەرامبوونی ریشتاشیان دا، تەنانەت زۆرێکیان تا ئەمرۆ لەگەڵ ئەو بۆچوونەن.

دەکرێت بگوترێت بایەخدان بە سمێڵ لەلایەن هەندێك لەخەڵکی شار شوێنی ریشی گرتەوە، بەتایبەتی لەلای (شەقاوەکان) ئەوان بایەخیان بەدرێژکردن وبابڕکردنی ریشیان دەدات، بەنیشانەیەکی پیاوەتی خۆیان دەزانی، پیاو لەنێو ئەوان لەکاتی بەهاناچوون و شانازیکردن بەپەنجەکانی سمێڵی بادەدا، ئەو کاتە لەزمانی بەغداییەکان پێیان دەگوت (البرم) واتە شانازی بەسمێڵی خۆی دەکات و بای دەدات.

ئەمەش وایکرد سمێڵ پەیوەست بێت بەمروەت و وەفاداری پیاوەوە، وەك چۆن پێشتر ریش ئەو ئەرکەی هەبوو، بۆیە ئەگەر خەڵك داوای شتێکیان لەپیاوێك بکردایە دەیانگوت" لەسمێڵی تۆمان دەوێ" ئەگەریش خۆی بەڵێنی دەدا دەیگوت" لەسمێڵی من وەری بگرن" لەوکاتەشدا نادەیتوانێ لەبەڵێنەکەی پەشیمان بێتەوە.

بەسەرهاتێکی خۆش دەگێڕنەوە، دەڵێن پیاوێك لەوانەی شانازی بەسمێڵی خۆی دەکات لەبازاڕ شت دەکرێت، کاتێك سەیری گیرفانەکانی دەکات دەبینی ئەو پارەیەی هەیەتی بەشی نرخی شتەکان ناکات، بۆیە موویەك لەسمێڵی خۆی دەکاتەوە ووەك زامنکردنێك بەدوکاندارەکەی دەدات، دوکانداریش بێ دوودڵی قبوڵی دەکات بەخۆشحاڵییەوە کەلوپەلەکانی پێدەدا، چونکە لەوە دڵنیابووە پیاوەکە قەرزی خۆی دەداتەوە و مووی سمێڵەکەی دەباتەوە. لەنزیك دوکانەکەوە پیاوێك ئاگاداری رووداوەکە دەبێت، دەیەوێت سمێڵی خۆی وەك پیاوی یەکەم بەکاربهێنێ، بۆیە چەند تاڵەموویەکی سمێڵی دەردەهێنێ و بەدووکاندارەکەی دەدات، بەڵام دوکاندارەکە رەتی دەکاتەوە، چونکە بەهای پیاوان دەناسێ و دەتوانێ سمێڵی" ئەسڵی وعادی" لەیەکتر جیابکاتەوە.

هەروەها دەزانرێت ئەو کات ژنان بەو جۆرە سمێڵانە سەرسام دەبوون و رێزیان دەگرت، لەکاتی ناخۆشی بۆ کارێك هانای بۆ پیاو دەبرد بانگی دەکرد" وەرە سمێڵ قنج" . دەگوترێت ژنێك شووی بەپیاوێك کردبوو لەبەر سمێڵ بابڕییەکەی، کەچی دەرکەوت پیاوەکە شایەنی ئەو سمێڵە نییە، بۆیە دەڵێ:

شفت شواربه تعززت بيه   لوما شواربه ما كنت ألفيه

(واتە : سمێڵەکەی ئەوم بینی شانازیم پێکرد، ئەگەر سمێڵەکەی نەبوایە ئەوا هاوسەری نەدەبووم –وەرگێڕ)

هەرچۆنێك بێت ئەو جۆرە سمێڵانە لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانەوە باوی نەما، لەشوێنی ئەو سمێڵێ بڕوا، لەشێوەی چارلی چاپلن، شوێنی گرتەوە...دواتر مۆدەی سفرکردنی تەواوی سمێڵ هات. بۆیە ئێستا پیاوان زیاتر بایەخ بە قژیان دەدەن، ئەمەش لەلای نەوەی رابردوو بە ژنانی و پیاوی لوسکەڵە ناودەبرێن. ئەوان دەیانەوێ پیاوان پارێزگاری لەسیمای پیاوەتی خۆی بکات هاوشێوەی پیاوانی رابردوو.

پیاوێکی بەساڵاچوو لەنەوەی رابردوو دەناسم، زۆرجار لەگەڵی دادەنیشم باسی یادگاریەکانی رۆژانی بەسەرچوو دەکات. ئەو زۆر بەرقەوە لەگەنجانی ئێستا دەڕوانێ. کاتێك گەنجان بەلای تێدەپەڕن، لەسەر یەك حەسرەت دەکێشێ بۆ رۆژانی (سەرفرازی) کە پیاو تێیدا بەواتەی وشەکە پیاو بوو " وێنەی ئەو گەنجە دەبەنگانە بێت، کە ناتوانن مریشکێك سەربڕن، هەموو خەمیان ئەوەیە سمێڵیان بتاشن وقژیان شانەکەن و چاوبازی لەگەڵ ژنان بکەن" ئەو بە حەسرەتەوە دەڵێ" پیاو نەما" مەبەستی لەو سمێڵ فشانەیە کە کاتێك دەڕۆیشتن زەوی لەبەر پێیان دەلەرزی.

بەشی یازدەم

دووفاقی کەسێتی لەشارەکاندا

دووفاقی کەسێتی بابەتێکی سەخت و ئاڵۆزە. من لەکتێبی (کەسێتی تاکی عێراقی) کە لەساڵی ١٩٥١ دەرچووە، باسی ئەو بابەتەم کردووە. ئەم کتێبە ئەوکات هەرا ومشتومڕێکی زۆری لەسەر کرا. من ئەو کات بۆچوونم وا بوو دووفاقی کەسێتی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە لەهەموو کۆمەڵگای مرۆیی بوونی هەیە. لەهەندێك شوێن لاوازە یان بەهێزە ئەوا بەپێی جیاوازی بارودۆخی هەر کۆمەڵگایەکە. هۆکارەکەشی ئەوەیە کۆمەڵگا دەکەوێتە نێوان دوو سیستەمی دژبەیەکتری بەهاکان، لەئەنجامی ئەمەشدا تاکەکان ناچار دەبن لەهەندێك کاتدا پەنا بۆ سیستەمێکیان ببەن وهەندێك کاتی دیکەش بەدوای سیستەمەکەی تر دەبن و دژی خۆیان دەوەستن بێئەوەی لەڕواڵەتدا بایەخی پێ بدەن.

بۆچوونی ئەوەم هەبوو کۆمەڵگای عێراقی بەشێکی زۆری ئەم دووفاقیەی بەرکەوتووە، بۆیە دەبینین تاکی عێراقی لەهەموو کەسێك زیاتر بەدوای ئایدیاڵی بەرزە، لەوتار ونووسین ومشتومڕەکانی بانگەشەی بۆ دەکات، کەچی لەهەمان کاتدا لەهەموو کەسێك زیاتر لەژیانی خۆیدا لەو ئایدیالانەی لاداوە.

بۆچوونی هەندێك ڕەخنەگر:

دەبێت ئاماژە بۆ ئەوە بکەم، ئەو گریمانەیەی لەساڵی ١٩٥١ هێناومە بەلای زۆرێك لەرەخنەگران ومامۆستایانی عێراق قبوڵ نەبوو، هەندێکیان سەرسام بوون وبەتوندی هێرشیان دەکردە سەر گریمانەکە، گوایە لەسەر بنەمایەکی دروستی زانستی بونیاد نەنراوە.

یەکێك لەوان پسپۆڕێکی دەروونناسی بوو، هەڵگری بڕوانامەی دکتۆرا بوو. ئەو کەسە لەساڵی ١٩٥٨ لە هۆڵی کۆلیژی زانستەکان موحازەرەیەکی داوە، لەوێ بابەتی دووفاقی کەسێتی لەعێراق بەتەواوی پوچەڵ دەکاتەوە، ئەمەش دەقی

قسەکانیەتی:" زۆرجار لەخانەی باڵای مامۆستایان کاتێك باسی بابەتی کەسێتی دەکەین، قوتابیەکانم دەپرسن: ئایا راستە تاکی عێراقی دووفاقی لەکەسێتی دایە؟ دەڵێم: بەدڵنیایەوە نەخێر. کەسێتی دووفاقی لەرووی دەروونییەوە نەخۆشە و نەخۆشیەکەشی هەمیشەییە. کەسەکە کەسێتیەکەی دابەشبووە، زیاتر لەیەك کەسێتی هەیە، هیچ پەیوەندیەکیش لەنێوان ئەو کەسێتیانە نییە. تەنانەت کەسەکە بەهۆی لەبەرچوونەوەی هەمیشەیی، خۆشی هەست بەو دژایەتیەی کەسێتیەکانی ناکات. وایت مامۆستای دەروونناسی لەزانکۆی هارفەرد لە کتێبەکەی بەناوی (کەسێتی ریزپەڕ) لە لاپەڕە ٢٩٩، باسی ئەو بابەتەی کردووە، ئەو پێیوایە ئەو کەسەی تووشی ئەم نەخۆشییە بووە ئەوە لەبیر دەکات خۆی کێیە و لەکوێ دەژی، رووداوەکانی رابرووی بەبیرنایەتەوە. ئایا کەسێك لە ئێمە تاکێکی عێراقی بینیوە ئەو نیشانانەی هەبێت؟ دواتر ئەو کەسانەی تووشی ئەم نەخۆشیە دەبن، ژمارەیان زۆر کەمە، تایلەر و مارتن ئامارێکیان بۆ تووشبووانی ئەم نەخۆشیە حازر کردووە زیاتر لە ٧٦ کەسیان نەدۆزیوەتەوە. لێرەوە تێدەگەین ئەو نەخۆشییە بوونی دەگمەنە. مارتن لەکتێبەکەی دا بەناوی (کەسێتی دابەشبوو) باسی ئافرەتێکی کردووە کەسێتیەکانی دابەشبووە بەسەر سێ جۆر کەسێتی:١- کەسێتی چاکەخواز و پاکیزە ٢- کەسێتی سەربەخۆ وتوندڕەو و بەخواست. ٣- کەسێکی خۆش مەشرەب و مەکرباز."[٣٣٣].

ئەمە قسەکانی مامۆستای بەرێزە، بەراستی جێگای داخە مامۆستایەکی زانکۆ مەیلی بەلای بنبڕبوونی بۆچوونە زانستیەکانەوە هەبێت. ئەو کاتێك پرسیاری لەبارەی بوونی کەسێتی دووفاقی لەعێراق لێکراوە وەڵامەکەی ئەوە بووە" بەدڵنیایەوە نەخێر". ئەگەرهاتوو سەیری بۆچوونی زانایانی کۆمەڵناسی بکات لەو بارەیەوە، ئەوا ئەو بۆچوونە یەکلاکەرەوەی دەگۆڕێت. میتۆدی زانستی بنبڕ ویەکلاکردنەوە ودڵنیاکردنەوە نازانێت، بەڵکو زیاتر ئەم میتۆدە بۆ گومانکردن و مەزندە و باشتر زانینی بۆچوونێك دەڕوات. بەمەش نەبێت رۆژێك لەرۆژان زانست بەرەوپێش ناچێت و گەشەناکات.

[٣٣٣] جریدة الشعب البغدادية الصادر ٣٠ نيسان ١٩٥٨

وەك دەردەكەویت مامۆستا كاتێك موحازەرەكەی داوە لەژێر كاریگەری چەمكەكانی دەروونناسیەوە بووە، بیری چووە زانستێكی دیكە هەیە چەمكی خۆی هەیە، ئەویش كۆمەڵناسییە. پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بكەین هەندێك چەمك هەیە لەنێو زانستەكاندا لەرووی زمانەوانییەوە لەیەكتر دەچن، بەلأم لەرووی واتاوە جیاوازن. ئەمە بابەتێكە دەبێت توێژەران تێی بگەن، بۆئەوەی بەپەلە بڕیار لەسەر بابەتێك نەدەن، كە ئاگاداری نین.

لەراستیدا جیاوازییەكی گەورە لەنێوان تێگەیشتنی دەروونناسی وكۆمەڵناسی هەیە بۆ چەمكی دووفاقی كەسێتی. دووفاقی لەروانگەی دەروونناسیەوە نەخۆشییەكی دەگمەنە، كەسانێك تووشی دەبن لەئەنجامی بارودۆخی تایبەت بەخۆیان. ئەم نەخۆشیەش ریزپەری لەپێكهاتەی كەسێتی دروست دەكات. كەسەكە لەكاتێكدا كەسێتیەك وەردەگرێ، كەچی دواتر كەسێتیەكی دیكەی دەبێت. كاتێكیش كەسێتیەكەی دەگۆرێت ئەوا بیری دەچێت لەكەسێتی یەكەمدا چی كردووە. هەندێك جاریش وا روودەدات تووشبوو بەم نەخۆشیە دەروونیە، سێ كەسێتی یان زیاتری دەبێت، وەك مامۆستای بەرێز ئاماژەی بۆ كردووە.

كەچی دووفاقی كەسێتی بەمانا كۆمەلأیەتیەكەی بابەتێكی دیكەیە. ئەمەیان نەخۆشییەكی دەروونی نییە، بەڵكو دیاردەیەكی كۆمەلأیەتییە، لەلای زۆرێك لەخەڵك روودەدات كاتێك ململانێی رۆشنبیریان لەنێودا دەبێت. ئەمەش دوو توێژەری كۆمەلأیەتی كە ناویان پیج و مكایڤەرە ئاماژەیان بۆ كردووە، ئەو دوو توێژەرە دیاردەی دووفاقی كەسێتی بە (دووانەی كولتووری Cultural Ambivalence) ناودەبەن. ئەوان لەو بارەیەوە دەڵێن" كاتێك تاك رووبەرووی داواكانی رۆشنبیریەكی كۆمەلأیەتی دژبەیەكتر دەبێتەوە، بەتایبەتی لەقۆناغی یەكەمی گەشەكردنیدا، ئەوا ناتوانێ كەسێتیەكی تەواو لەخودی خۆی بونیادبنێ. بێهوودە هەوڵیش دەدات گونجانێك لەنێوان ئەو داوا دژبەیەكانە دروست بكات، بۆیە ئەو تاكە كەم یان زۆر دەبێتە خاوەن كەسێتیەكی دووفاقی"[٣٣٤].

---

[٣٣٤] Maelver and Pege (society)p 580

توێژەری کۆمەڵایەتی کیمبل یۆنگ ئاماژەی بۆ هەمان شت کردووە، کاتێك باسی بۆ ململانێی بەهاکانی کردووە لەکۆمەڵگای ئەمریکی، باسی لەوە کردووە تاك لەویێ بەدەست ململانێیەکەوە دەناڵێنێ، کە لەلایەك بەها نەرمونیانەکانی مەسیحیەتە کە لەپێشینە دیندارەکانی وەرگرتووە، لەلایەکی دیکەوە ئەو بەها دڵڕەقە ئابووریانەیە، کە لەدەوروبەردا رووبەرووی دەبێتەوە، بۆیە لەئەنجامی ئەم ململانێیەدا دووفاقی کەسێتی یان کەسێتی دابەشبوو دروست دەبێت (Schizoid or Split personality)[٣٣٥].

ئەوەی شایەنی باسکردنە زانایانی کۆمەڵناسی بایەخێکی گەورەیان بە بابەتی دووفاقی کەسێتی نەداوە، ئەوان بەخێرایی ئاماژەیان بۆ کردووە، نەچوونەتە بنج وبنەوانی. هۆکارەکەش ئەوەیە دووفاقی بەو رادەیە لەکۆمەڵگای ئەوان بڵاونەبۆتەوە کە لەکۆمەڵگای ئێمەدا هەیە. لەگەڵئەوەشدا تێبینی دەکەین بەمدواییە زیاتر بایەخ بەم بابەتە دەدەن، لەوانە لەساڵی ١٩٦٢ لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کتێبێکی کۆمەڵایەتی دەرچوو، بەشێکی کتێبەکە پەیوەندییەکی بتەوی بە بابەتی دووفاقی هەیە بەناونیشانی (رۆشنبیری دووفاقیمان، our schizoid culture). لەساڵی ١٩٦٣ کتێبێکی دیکە دەرچوو، بەشێکی پەیوەندی بەبابەتی دووفاقییەوە هەیە بەناونیشانی (دووانەی کۆمەڵایەتی، Sociological ambivalence)[٣٣٦].

هەرچۆنێك بێت ئێمە نابێت کوێرانە لاسایی توێژەرانی بیانی بکەینەوە وبەدوای بایەخ و بابەتەکانی ئەوان بین. کۆمەڵگای ئێمە لەزۆر لایەنەوە لەکۆمەڵگای ئەوان جیاوازە. ئەرکی زانستی ئەوەیە کۆمەڵگای خۆمان لەژێر رۆشنایی بارودۆخی تایبەتی خۆی تاوتوێ بکەین، ئەوکاتەش لەوانەیە بگەینە دەرئەنجامێك جیاواز بێت لەدەرئەنجامەکانی ئەوان.

[٣٣٥] Kimbal young (social pshychology)p 154

[٣٣٦] Edward Tiryakian (sociological theory, values , and sociocultural change)p 91-120

جەدەل ودووفاقی:

لێرەدا دەرفەت نییە بەوردی توێژینەوەی لەبارەی دووفاقی کەسێتی بکەین لەعێراق[٣٣٧]. تەنها لەم دەرفەتە هێندە دەڵێم دووفاقی کەسێتی لە سەردەمێکی کۆنەوە لەعێراق دەرکەوتووە. دەرکەوتنەکەشی لەسەرەتای ئیسلامدا ڕۆشن بوو. ڕەنگە ئەمەش هۆکارێك بێت وای لەخەڵك کردووە خەڵکی عێراق بە (خەڵکی دووبەرەکی و دووڕوویی: أهل الشقاق و النفاق) وەسف بکەن. هەتا ئێستاش ئەو تۆمەتە بە عێراق لکاوە، زۆرجاریش خەڵکی عێراق خۆیان لەهەندێك بۆنەدا ئەم وەسفەیان دێتە سەرزار.

مەزندەی ئەوە دەکەم یەکێك لەو هۆکارە کارایانەی هاوکار بووە لە دەرکەوتنی دووفاقی کەسێتی لەعێراق ئەو مەیل و پەرۆشەیە بوو کەخەڵکی عێراق بۆ جەدەل هەیانە. لەراستیشدا ئەو ڕەوتە جەدەلییە لە کۆندا، بەئێستاشەوە لەعێراق بەهێزە، لەوانەیە لەهەموو وڵاتێکی عەرەبی وئیسلامی بەهێزتر بێت. لەوانەیە سوودی هەبێت ئەگەر شتێك لەمێژووی ئەو ڕەوتە لە عێراق باس بکەم، کە چۆن گەشەی کردووە و ڕەگوڕیشەی داکوتاوە.

یەکێك لەو تایبەتمەندیانەی لەسەرەتای دەرکەوتنی ئیسلام کۆمەڵگای عێراقی پێ دەناسرێتەوە ئەوەیە ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتالب زۆرینەی ڕۆژانی خەلافەتی خۆی تێدا بەسەر بردووە. ئەم پیاوەش لەخەلافەتەکەیدا وەك زانراوە نموونەیەکی نایابی زوهد و دادپەروەری و لەخواترسی بوو، بەڵام خەڵکی عێراق لە ژیانیدا تێینەگەیشتوون و بەهای خۆیان بۆ دەنەناوە، بۆیە لەدوای ڕۆژانیدا زۆر گلەیی لەوان دەکرد، لەبارەی ئەوان وتویەتی دڵیان پڕ لەزام کردووە. کەچی کە مرد ئەوان لەکارەکانی خۆیان پەشیمان بوونەوە، درکیان بەوەکرد ئیمامێکیان لەدەست داوە نموونەی لەزەمانە کەمە، ئەوکاتەش دەستیان کرد بە پیرۆزکردن ومەزنکردن و زێدەڕۆیی کردن لە باسکردنی چاکەکانی.

[٣٣٧] کتێبێکی سەربەخۆم بۆ ئەو بابەتە تەرخان کردووە بەناونیشانی (دووفاقی کەسێتی لەعێراق : لەسەردەمی کۆن و نوێدا) ئینشاڵا بەمن نزیکان بڵاوی دەکەمەوە- عەلی وەردی

عێراق لەسەردەمی ئەمەوییەکان بووە شوێنی موعارەزەی دەوڵەت، شۆرش لەدوای یەك لە عێراق هەڵدەگیرسا ئەمەش وایکرد والییەکان ئەوکی خەڵکی عێراق بگرن، ستەمیان دەرهەق بکەن. دەوڵەتیش هێرشکردنە سەر عەلی کردە دروشمی خۆی و لەسەر مینبەرەکانیش باسی دەکرد، ئەمەش وایکرد خەڵکی عێراق زیاتر پابەند بن بەعەلی و پیرۆزکردنی ئەو. تەنانەت وایلێهات خۆشەویستی عەلی بووە دروشمی خەڵك بۆ دژایەتیکردنی دەوڵەت[٣٣٨].

ئەمەش مانای ئەوەیە کولتوری فیکری لەعێراق خەسڵەتی ئایدیالیزمی عەلەوی وەرگرت. جا خەڵکی عێراق لەبیرکردنەوەی ئایدیالن بەرز دەبوون، تەنانەت خەیاڵی سیستەمێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیان دەکرد کە لەسەر سەرگوزەشتەی چاکەکەی عەلییەوە وەرگیرابوو. زۆر زەحمەتیش بوو ئەو سەرگوزەشتەیە دوای مردنی خاوەنەکەی جارێکی دیکە بێتەدی، بەتایبەتیش دوای خەلافەت گۆڕا بۆ پاشایەتی وەك ئیبن خەلدون ئاماژەی بۆ کردووە[٣٣٩].

خەڵکی عێراق زێدەڕۆییان لە بیرکردنەوەی ئایدیالانەی خۆیان دەکرد، لەکاتێکدا کە ژیانی واقیعیانەیان بەرە بەرە لەو حاڵەتە دوور دەکەوتەوە کە سروشتی ئەو بیرکردنەوەیان دەیخوازێ. لەئەنجامی ئەمەش کەلێنێکی گەورە کەوتە نێوان ئایدیاڵی ئەوان و واقیعی کۆمەڵایەتیان. ئەوەی هاوکار بوو لەزیادبوونی ئەو کەلێنە دەرکەوتنی مەزهەبی موعتەزیلەکان لەعێراقدا، ئەو مەزهەبەش بۆ بڵاوکردنەوەی باوەڕەکانی خۆی پشت بە جەدەلی لۆژیکی وبەڵگەی عەقڵی دەبەستێت. هەلی ئەوە بۆ موعتەزیکەکان رەخسا ماوەیەکی زۆر بەسەر بیرکردنەوەی عێراقییەکان زاڵ بن، لەماوەی دەسەلاتی سێ خەلیفەی عەباسی کە ئەوانیش مەئمون وموعتەسەم و واسیق بوون، توانیان دەوڵەت بۆلای خۆیان راکێشن، دواتریش لەعێراق چەندین بابەتی گەورەی جەدەلیان وروژاند، خەڵکیش لەهەموو مەجلیسەکانی خۆیان لەبارەی باوەڕە ئاینیەکانەوە جەدەلیان دەکرد.

[٣٣٨] علي الوردي (مهزلة العقل البشري)ص٨١-٨٥
[٣٣٩] ابن خلدون (المقدمة) ص ٢٠٢-٢٠٩

دواجار موتەوەکیل هات توانی بەسەر موعتەزیلەکان زاڵ بێت و سەرکوتیان بکات، لەمەشدا حەنبەلییەکان پاڵپشتی بوون. ئەوان بەغدایان پڕکرد لە خۆپیشاندان و راوەدوی هەر کەسێکیان دەنا کە گومانیان لێدەکرد موعتەزیلە بێت یان لەگەڵ ئەوان هاوڕا بێت. بەهەرحاڵ نەیتوانی رەوتی جەدەلی ریشەکێش بکەن کە لەناخی عێراقییەکان رەگی داکوتابوو. زۆرجاریش سەرکەوتکردن ئامانجی ئەنجامەکەی پێچەوانەی ئامانجەکەی دەبێت.

پرەنسیپی حەنبەلییەکان لەو وتەیە کورت دەکرایەوە" ئەوەی لۆژیک بەکاربهێنی، زندیقە"، بەلاّم ئەو پرەنسیپە لەعێراق سەرناکەوێ، هەرچەندە حەنبەلییەکان کۆششێکی زۆریان لەپێناودا نواندن. تەنها ماوەیەکی کورت تێپەڕی ئەبوحەسەنی ئەشعەری دەرکەوت، ئەو پیاوە رۆلێکی گەورەی هەبوو لەپاڵپشتیی کردنی رەوتی جەدەلی ، گێڕانەوەی گوڕ وتینەکەی لەعێراقدا.

ئەشعەری سەرەتا موعتەزیلە بوو، دواتر سوننەبوونی خۆی راگەیاندن. توانی باوەڕی سوننەکان لەسەر بنەمای جەدەلی لۆژیکی و عیلمی کەلام هەڵبسەنگێنێ، ئەو کاتە شیعەکانیش هەمان کاریان کرد، بەمەش عێراق بووە مەیدانی جەنگێك لەبری شمشێر چەکی لۆژیکی تێدا بەکاردەهات، بۆیە هەر تایفەیەك لەرێگای پێوەرەکانی لۆژیك و بەڵگە عەقڵییەکان بەرگری لە باوەڕی خۆی دەکرد و هێرشی دەکردە سەر باوەڕی نەیارەکەی.

کاتێك بارودۆخی زاڵبوو لە عێراقی سەدەی چوارەمی کۆچی دەخوێنینەوە ئەمە روونی دەبینین. لەم سەدەیەدا شارستانیەتی ئیسلامی دەگاتە ئەوپەری گەشەکردنی، هەروەها رەوتی جەدەلیش دەگاتە ئەوپەڕی هێزی خۆی، ئەو کاتە بەغدا پایتەختی جیهانی ئیسلامی و مەڵبەندی جەدەلی لۆژیکی بوو.

رەوتی جەدەلی سەدە لەدوای سەدە لەعێراق بەهێز و کارا مایەوە، تێکەڵبوونی بە ململانێی تایفی یەکێك بوو لەدیارترین سیماکانی، بۆیە دەبینین خەڵکی عەوام بەخەنجەر و دارعەسا شەڕیان دەکرد، کەچی فەقیهەکانیش بە بەڵگەی عەقڵی لەجەنگ دابوون. کاتێ سەردەمی عوسمانییەکان بوو لەعێراق ئەوا رەوتی جەدەلی زیاتر بوو ئەمەش لەئەنجامی ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی

بوو، ئەو کاتە شارستانیەت لەدارووخان بوو کەپێشتر بینیمان، کەچی جەدەلی لۆژیکی تووشی ئەو دارووخانە نەبوو، هەردوو دەوڵەتی رکابەرش کۆشش و پارەیەکی زۆریان سەرفکردن لەپێناو پاڵپشتی کردنی ئەو رەوتە لەنێو دانیشتوانی عێراقدا. هەر دەوڵەتیکیش ئەم کارەی بۆ هۆی بەجۆرێك لە پروپاگەندەی سیاسی دەزانی.

دەکرێت بگوترێت رەوتی جەدەلی تا ئەمرۆ لەعێراق بەهێزە، کەم تا زۆر لەسەر خەسڵەتە ئایینیە کۆنەکەنەی نەماوە، بەڵکو لەبارەی بابەتە نوێیەکانی سیاسەت و کۆمەڵایەتی و ئابووری دەکرێت، بەڵام کاریگەریەکەی رۆشنە لەسەر کەسێتی تاکی عێراقییەوە، بۆیە دروست نییە توێژینەوە لەبارەی کۆمەڵگای عێراق بکەین، سەرنجی ئەو لایەنە گرنگەشی نەدەین.

کێشەی رەوتی جەدەل:

کاتێك رەوتی جەدەل لەنێون گەلێك دروست بێت، ئەوا ئەو گەلە زیاتر لەگەلانی دیکە مەیلی بەلای زانین وخوێندنەوە دەبێت. لەرووی بیرکردنەوەشەوە تێڕوانینی فراوان دەبێت، کەچی لەلایەکی دیکەوە بۆچوون و مەیلەکانی پەرتەوازە دەبێت، ماوەیەکی زۆر لەسەر بنەمایەك ناوەستێ. سەرسامی سەرۆکێك نابێت لە دوری بێت و بەردەوام بێت لەپاڵپشتی کردنی.

رەوتی جەدەلی وا دەکات خەڵك زیاد لەپێویست لەبیرکردنەوەیان ئایدیاڵیست بن، ئەگەرهاتوو بۆچوونێك لەنێویان بلاوبۆیەوە، یان زەعیمێکیان لەنێو دەرکەوت، دەبێت لەهەر روویەك بێت ئەوا کەموکورییەکی لێ بدۆزنەوە. سەرەتا بۆی پەرۆش دەبن، دواتر پەرۆشیان بەرە بەرە کەم دەکات، لەو پێناوەشدا لەبەرامبەر پێوانەی لۆژیکی و نموونەی بالآیان بەکاردەهێننن، بۆیە دەبینن لەوە نزمترە کە سەرەتا خەیاڵیان بۆ کردبوو، لێرەشەوە لەبەری رادەکەن و پاشکشەی لێ دەکەن.

کەموکورییەکی دیکەی رەوتی جەدەلی ئەوەیە تاك فێری ئەوە دەکات داوای ئەنجامدانی هەندێك کار لەکەسانی دیکە بکات، کەخودی خۆی ناتوانێ ئەنجامیان بدات. ئەو دەیەوێ کەسانی دیکە نموونەیی بن بەپێی ئەوەی جەدەلی لۆژیکی دەیخوازێ. ئەو کاتە دەبینین رەخنەی توند دەگرێت و زمانی درێژە، وا مەزندە

دەکات ئەوانەی رەخنەیان لێ دەگرێت دەبێت دووربن لەهەر هەڵەیەك، ئەگەر هەڵەیەکی بچووك ئەنجام بدەن ئەوا بە بەڵگەی عەقڵی گەورەی دەکات، کەچی لەهەڵەکانی خۆی خۆش دەبێت و لەبیری دەکات، بۆ ئەمەش بەڵگەی سەلماندن دەهێنێتەوە کە شتێکی نەکردووە تەنها کاری دروست نەبێت.

تاکێکی جەدەلی زیاتر لەئەرکەکانی داوای مافەکانی دەکات، بەڵگە عەقڵیەکانیشی بۆ ئەمە ئامادەیە. کاتێك بۆ داواکردن لەخەڵك بەڵگەیەك دەهێنێتەوە، ئەگەرهاتوو داوا لەو بکرێت، ئەوا بەڵگەی پێچەوانەی هەیە. ئەو زیاتر دەیەوێ وەربگرێ نەوەك ببەخشێ. ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین ئەمە سروشتی مرۆڤە لەهەموو سەردەم و شوێنێکدا، بەڵام ئەم جۆرە کەسانە جیاوازیان ئەوەیە چەکێکی یەکلاکەرەوەی هەڵگرتووە ئەویش چەکی لۆژیکە. ئەگەرهاتوو کەمتەرخەمی لەئەرکەکانی نواند وەك کەسانی دیکە، ئەو گلەییەکان دەخاتەوە سەرکەسانی دیکە و خۆی لێ دەرباز دەکات. ئەو دەتوانێ بسەلمێنێ کە بەچاکترین شێوە ئەرکەکانی خۆی ئەنجام داوە، قوربەسەر ئەوەی رووبەرووی دەبێتەوە و نکۆڵی لێ دەکات، ئەوکاتە چەکی لۆژیکی لەبەردەم هەڵدەکێشێ، وازناهێنێ تا زامداری نەکات.

لەفەرموودەیەك هاتووە" اذا اراد الله بقوم سوءا أورثهم الجدل و قلة العمل" (واتە: ئەگەر خوا چارەنووسی خراپی قەومێکی بوێ ،ئەوا جەدلیان پێدەدات لەگەڵ کەم کارکردن- وەرگێر). ئەو فەرموودەیە وێنەیەکی روونمان بۆ ئەو گەلە پێدەدات کە رەوتی جەدەلی لەنێو گەشەی کردووە، ئەو جەدەلەکەی بەهێزە لەپێناو داواکردن لەکەسانی دیکە، لە هەمان کاتیش جەدەلەکەی بەهێزە لەدژی ئەوەی داوای شتێکی لێ بکرێت.

یەکێك لە خەسڵەتەکانی پێوانەکانی لۆژیك ئەوەیە بۆ پاڵپشتی هەر بۆچوونێك بەکاردێت، تەنانەن بۆ پێچەوانەی دژەکانیشیان بەکاردێن[٣٤٠]. بۆیە دەبینین کەسی جەدەلی ئێستا کە ئارەزووی شتێکی هەیە بەڵگەی لۆژیکی بۆ دەهێنێتەوە، بەڵام ئەگەر ئارەزووەکەی گۆڕا ئەوا دەتوانێ بەڵگەی دیکە بهێنێتەوە بۆ پاڵپشتیکردنی

---

[٣٤٠] Henry Thomas (the living world of philosophy)p. 91

ئارەزووە نوێیەکەی، زۆرجاریش نکۆڵی لەو دژبەیەکە دەکات کەتێی دەکەوێ. هەر لەبەر ئەمەشە زۆربەی کات کەسی جەدەلی کەسێتیەکەی دووفاقە.

شوێنی دووفاقی لەعێراق:

کاتێك دەڵێن دووفاقی کەسێتی لەعێراق گەشەی کردووە، مەبەستمان ئەوە نییە بە یەك پلە لەنێو هەموو دانیشتوانی هەیە. پێشتر ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد دووفاقی لەنێو کۆمەڵگایەك دەرناکەوێ، تەنها ئەو کاتە نەبێت دوو سیستەمی بەهای دژ بەیەکتر هەن، ئەمەش هەردەم لەشارەکان هەیە و لەلادێ کەمترە و لەبیابان دەگمەنە.

شار ئەو شوێنەیە کە زۆر ئامۆژگارییە ئایینەکانی تێدا دەخوێنرێتەوە و رەوتی جەدەلی تێدا توند دەبێت. خەڵك لەشار فێری ئایدیاڵی بەرز دەبن کە دژی ئەو ئاکار ونەریتانە ئەوان لەژیان لێی راهاتوون، بە گوزارشتێکی دیکە ئەوان لە ئامۆژگاری و جەدەلەکانیان لەگەڵ ئایدیاڵەکان بەرزەفڕن، کەچی لە واقعی ژیانی خۆیان پێچەوانەی ئەمە دەڕۆن، هاوشێوەی ئەمەش لە بیابان و زۆرێك لە لادێکان دەگمەن.

کۆمەڵگای بەدوەکان لەژێر سایەی تاکە رۆشنبیریەکی کۆمەلآیەتی دەژیت، تەنانەت لەمە زیاترە نازانێ، تاکی بەدو لەژینگە دابڕاوەکەی خۆی دا فێر بیرکردنەوە وئایدیاڵی ئەوتۆ نەبووە پێچەوانەی ئەو بەها و نەریتانە بێت کە لەمنداڵییەوە لەسەری پەروەردە کراوە. ئەو بڕوایەکی یەکلاکەرەوەی هەیە بەوەی ژیانەکەی ژیانێکی نموونەییە ناکرێت چاکتر لەو ژیانە هەبێت. دکتۆر ئەحمەد ئەمین لەوەسفی کەسی بەدو دەڵێ" خەیاڵی سنووردارە، هەمەجۆر نییە، زۆر کەم خەیاڵی وێنەی ژیانێکی دیکە، جگە لەژیانی خۆی دەکێشێ، بەدوای ژیانێکەوە نییە باشتر بێت لەژیانی خۆی لەبەر ئەوە ئایدیاڵ و نموونەی بالآ ناناسێ، چونکە ئەمانە وەچەی خەیاڵن، لەزمانەکەیدا وشەیەك نییە ئامارە بێت بۆ ئایدیاڵ، ئەو لەقسەکانی ئەوانمان زانبێت هەرگیز باسیان نەکردووە. خەیاڵی شیعری ئەو زۆر

کەم دەچێتەوە ناو جیهانێکی نوێ بۆ ئەوەی واتای نوێ بدۆزێتەوە. کەچی لەبازنەیەکی تەسکدا توانیوەتی بۆ هەموو ڕێچکەیەك بچێت"[٣٤١].

بەدوەکان کاتێك هاوسۆز دەبن لەگەڵ داگیرکردن، تالآنکاری، تۆڵەکردنەوە، دەمارگیری، ئەوان درك بەوە ناکەن سەرپێچی خودا وفرمانەکانی ئایین دەکەن، دکتۆر فازل جەمالی باس لەوە دەکات سەردانی هۆزی عنزەی کردووە لە بیابانی شام، مشتومڕێکی زۆری لەگەڵ کردوون لەسەر خووی داگیرکردن و تالآنکاری، ئایا خوا لەو کارانە ڕازییە یان نا؟ ئەوان وەڵامیان ئەوەبوو، خۆیان بەبیرکردنەوە لەو بابەتانە نیگەران ناکەن[٣٤٢].

دەتوانین هەمان بۆچوونمان لەبارەی خەڵکی لادێکان هەبێت، بەتایبەتی ئەوانەی زۆر پەیوەندیان بەشار و ئامۆژگارییە ئاینیەکانەوە نەکردووە. ئەو خەڵکانە لەژیانی کۆمەڵایەتی خۆیان تەنها ئەو بەها عەشایریانە دەناسن کە لەمنداڵیەوە لەسەری پەروەردەکراون. نکۆڵی لەوە ناکەین زۆرجار لەچەندین بۆنەی جیاوازدا واعیز وخەتیب لەشارەوە دێنە لادێکان، بەڵام ئەو جۆرانە بەدوای بژێوی خۆیان دەگەڕێن، بایەخ بەوە نادەن خەڵکی لادێ لەژیانی کۆمەڵایەتیان چی دەکەن، لەوانەشە هەندێك جار لە بەها عەشایرییەکاندا پاڵپشتی لادێیەکان بکەن[٣٤٣].

لەوانەیە دووفاقی لەنێو هەندێك تاکی لادێی دەربکەوێت، ئەمانەش ئەو کەسانەن تێکەڵی خەڵکی شار دەبن و بە جەدەلە لۆژیکی و ئامۆژگارییە ئاینیەکانەوە کاریگەر دەبن. بەهەرحاڵ ئەوانە ڕێژەکەیان کەمە، هەرچۆنێك بن وەك خەڵکی شار نییە لە بەهێزی دووفاقی کەسێتیدا.

کێشەی خەڵکی شار لەوەدایە زۆرجار بارودۆخەکەیان دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی بەدرەفتاری لەسەر ئاستیکی فراواندا، وەك لەبەشی داهاتوودا باسی دەکەین، کەچی هێندەی ڕەوشتیان (بەد) دەبێت کەچی بەبیرکردنەوە بەرزەفڕ دەبن، ئەمەش مانای ئەوەیە کەلێنی نێوان بیرکردنەوە و ڕەفتاریان زۆر فراوانە، ئەمەش دەبێت هۆی سەرهەڵدانی دووفاقی لەنێویاندا.

---

[٣٤١] أحمد أمين (فجر الاسلام) ص ٣٧-٣٨

[٣٤٢] Jamali (new iraq)p 46

[٣٤٣] علي الخاقاني (شعراء الغري) ج١٢، ص ٤٧٧-٤٧٨

دامەزراوە ئایینیەکان لە شارەکاندا :

یەکێك لەو دیاردە کۆمەلآیەتیانەی شارەکان لە لادێ و بیابان جیادەکاتەوە، زۆری دامەزراوە ئاینیەکانە لەشاردا، وەك مزگەوت، قوتابخانە، حوسێنیە، مەجلیسی وەعزخوێنی وپرسەکان. ئەو دامەزراوانە چینێکی کۆمەلآیەتی دیاریکراوی دروستکردووە کە لە فەقیە ، واعیز، خەتیبەکان پێکدێت، ئەوانەش وا هەست دەکەن ئەرکیان بریتیە لە رێنمایی کردنی خەڵك بۆ ئەو ئاکارێکی نمونەی کە ئاین هێناویەتی، بۆیە ئەوان ئامۆژگاری وخوتبە بەسەر خەڵك دەبارێنن، ئەگەرهاتوو یەکێك لەوان لەم کارەدا کەمتەرخەم بوو ئەوا خەڵك بەچاوێکی کەم سەیری دەکەن، ئەگەریش رەوانبێژ بوو لەئامۆژگارییەکانی زمانی پاراو بوو ئەوا بەتێروانینی خەڵك پێگەی کۆمەلآیەتی بەرز دەبێتەوە، بەرێز دەبێت ودیاری پێدەدرێت، خەڵکیش بە (دەم زێرێن) وەسفی دەکەن.

کێشەی خەڵکی شار ئەوەیە رێز لە ئامۆژگاری رەوان دەگرن، کەچی ناتوانن رێنمایی و نموونە بالآکانی جێبەجێ بکەن. ئەوان هەر لەمنداڵییەوە لەسەر ئاکارێکی دیکە پەروەردەکراون بەپێی بەهاکانی گەڕەك، ئەو ئاکارەش تەواو پێچەوانەی ئەو بەهایانەیە کە ئامۆژگاریە ئاینیەکان ئامـاژەی بۆ دەکەن. ئامۆژگاریە ئاینییەکان بانگەشە بۆ بەهای سەبر و لێبوردن و یەکسانی و دادپەروەری دەکات، نکوڵی لە دەمارگیری و تۆڵەکردنەوە و شاناز و زاڵبوون دەکات. کەچی بەهاکانی گەڕەك بە پێچەوانەی ئەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە خەڵك دەکەونە ژێر کاریگەری دوو سیستەمەی دژەیەکتری بەهاکان، لەبەرامبەر ئەم بارودۆخەشدا چی دەکەن؟

لەسەردەمی عوسمانییەکان لەشارەکاندا تێبینی کەسانێکی ناسراو دەکرا، بە شەقاوەکان (الاشقیاء) ناودەبران، ئەوانە بەپابەندبوونی توندیان بە بەهاکانی گەڕەکەوە لەخەڵکی دیکە جیادەکرانەوە، بایەخیان بە بەها ئاینیەکان نەدەدا، ئیعترافیشیان بەمە دەکرد وئەمەیان نەدەشاردەوە. ئەوانە جێگای رێز وسەرسامی خەڵك بوون لەبەر ئەو ئازایەتی و پیاوەتیە دەیان نواند، کێشەش نەبوو دواتر دز

بـوون، خوێنڕێـژ بـوون، دەچـوونە سـەرماڵی خـەڵك، دەسـتدرێژیان دەكـردە سەرخەڵك، گرنگ ئەوە بوو لەسەر بەهاكانی گەڕەك دەڕۆیشتن.

لەپاڵ ئەو كەسانەی سەرەوە كەسانی دیكە هـەبوون، پێچـەوانەی ئـەوان بـوون، ئەمانـە دەیانویسـت لەسـەر بـەها ئاینیـەكان بـڕۆن، بەپیاوچـاك و ئاینپـەروەر ناودەبران (الاخیار ، المتدینین) واباشتر ئێمە بە (لەخواترسەكان)(الاتقیاء) ناویان ببین چونكە ناوەكەیان لەسـەر وەزنـی جەمعەتەكـەی پێشـوو دەبێـت. واتـە (الاتقیـاء ، الاشقیاء). ئەو پیاوەچاكانەش هاوشێوەی شـەقاوەكان لـەلای خـەڵك جێگـای رێـز و سەرسامی بوون.

دەتوانین بڵـێین شـەقاوەكان و پیاوچـاكەكانیش كێشـەی دووفـاقی كەسـێتیان نـەبوو، زۆركـەم نـەبێت، چـونكە ئـەوان لـەژیانی خۆیـان لـە سـەر تاكـە شـێوازێك دەڕۆیشتن هیچ دژایەتیەك لەنێوان بیركردنەوەی ئایـدیاڵی ورەفتـاری واقیعیانـەیان نەبوو، لەگەڵئەوەشدا ئەوان لەچاو زۆرینەی خەڵكی شار كەمینە بوون.

زۆرینەی خەڵكی شار شەقاوە یان پیاوچـاك نـین، بـەڵكو لـەنێوان هـەردووكیانن، ئەوانەن دووفاقی كەسێتیان لەلا دروست دەبێـت. ئەوان لەیەك كاتدا ریزی شەقاوە و پیاوچـاكەكانیش دەگـرن، ئەمـەش وایكـردووە هەنـدێك جـار لەسـەر رێگـای شەقاوەكان بن، لەهەنـدێك كـاتی دیكـەش لەسـەر رێگـای لەخواترسـەكان بـن. بـۆ نموونە یەكێك لەوانە دەبین ئایەتی قورئانی، فـەرمودەی پێغەمبـەر و یـاران و ئـاڵی بـەیتی لەسـەر زارە، كەچـی شمشـێری زمـانی لـەو كەسـانە هەڵدەكێشـێ كـە لەسەرئەمانە نارۆن، ناشزانێ خۆشی لەوە راهاتووە لـە بـەها و كردار سەرپێچیان دەكات. ئەو كاتێك تووڕە دەبێ و جنێو دەدات، دەمارگیر دەبێت وتۆڵە دەكاتـەوە، خـودا و پێغەمبـەر لـەیاد دەكـات و بـاكی بـەهیچ نییـە بـەدوای بـەهاكانی گـەڕەك دەڕوات. كەچی كاتێك لە مەجلیسی ئامۆژگاری سـەنگین دادەنیشـێ، ئـەوا دەبێـت زاهید و لەخواترس، لەلای خودا دەست دەكـات بەسـكاڵا لـە بـەدڕەفتاری خـەڵك، وەهـاش زەمـی ئـەخلاقی خەڵكـدەكات وەك ئـەوەی تاكێـك نـەبێت لـەوان و لەكۆمەڵگایەكی دیكە پەروەردە بووبێت.

جارێکیان لەچایخانەی گەڕەك دانیشتبووم، گوێم لە جەماعەتێك گرتبوو قسەیان دەکرد، بۆم دەرکەوت باسی ئامۆژگاریەکی ڕەوان دەکەن کە لەمزگەوتێکی نزیك واعیزێکی ناسراو داویەتی، ڕێنماییەکانی وەعزەکەیان بەرز رادەگرت گوایە هانی لەخواپەرستی وسەبر و تۆبەکردن دەکات. کاتێك ئەوان سەرقاڵی قسەکردن بوون پیاوێك بەکۆڵان تێپەڕی ئەوان دەیانناسی، قسەکانی خۆیان بڕی و کەوتنە داشۆرین و زەمکردنی پیاوەکە گوایە لەچاوی ئەوان بێدەسەلاتە، لەبەر ئەوەی خەڵك دەستدرێژی دەکەنە سەر، ئەویش ناتوانێ بەرپەرچی یەکێکیان بداتەوە.

پەروەردەی کۆڵانەکان:

لەشارەکانی عێراق هەرکە منداڵ چاوی دەکاتەوە، خۆی لە کۆڵان دەبینێتەوە لەگەڵ هاوتەمەنەکانی لەمنداڵی دراوسێ و گەڕەك یاری وگەپ دەکات. لێرەوە لایەنی واقیعی کەسێتیەکەی گەشە دەکات، ئەم لایەنەش ڕەگێکی قوڵی لە پێکهاتەی کەسێتیەکەی دەبێت، بەڵام کە گەورە دەبێت لایەنێکی دیکە لەکەسێتی ئەو گەشە دەکات، ئەویش لایەنی ئایدیاڵیە کە لە ئامۆژگارە ئاینی و مشتومڕە لۆژیکیەکان وەرگیراوە.

لەبەشی رابردوو ئاماژەمان بۆ لاوازی پێکەوەژیانی ماڵەوە کرد لەشارەکانی عێراقدا، بینیمان ژن هەوڵ دەدات پیاوەکەی بچێتە چایخانە ومنداڵەکەی بچێتە کۆڵان، بۆئەوەی خۆی لەنێو دیوارەکانی ماڵەوە ئازاد بێت. ژن بەلایەوە گرنگ نییە منداڵەکەی لەکۆڵان چی دەکات مادەمەکی سەردەست و ژێردەست نییە. ئەگەرهاتوو منداڵەکە بەگریان و گازەندە بگەڕێتەوە ماڵەوە گوایە یەکێك لێی داوە، ئەوا ژنە دەیکاتە قیژەقیژ، ئەوکاتەش کۆڵان دەبێت گۆڕەپانی جەنگێکی توندی ژنان و لەوانەشە پیاوانیش تێیدا بەشداری بکەن.

دەکرێ بڵێین، کۆڵان منداڵ پەروەردە وئامادە دەکات بۆ ئەوەی ببێتە شەقاوە و زاڵبوو، بەسەر خەڵکی زاڵبێت و کەس دەستدرێژی ناکاتە سەر، دایکیشی هانی دەدات بۆ ئەوەی وەك باوکی بێت، " کاتێك دەڕوا، زەوی لەژێر پێی بلەرزێ".

هەندێك خێزانی موحافیزکار، بەپاڵنەری پاراستنی ئاکاری منداڵەکانیان ڕێگریان لێدەکەن لە کۆڵان یاری بکەن. ئەوان پێیانوایە پەروەردەیەکی چاکی منداڵەکانیان

دەکەن، ناشزانن لەواقیعی کۆمەلایەتی خۆیان دادەبڕێن، وایان لێدێت لە جیهانێکی تایبەت بەخۆیان بژین. کاتێکیش گەورە دەبن وەك بێگانە لەناو خەڵك دەردەکەون، بەفیز و داخراو دەردەکەون و بیرکردنەوەی یۆتۆپی بەسەریان زاڵ دەبێت، بۆیە ئەوان کاتێك لە ئاکاری کۆڵان نەجاتیان دەبێت ئەوا تووشی ئاکارێکی دیکە دەبن زیانی زیاترە. ئەوان لەو کۆمەڵگایە ناگەن کەتێیدا دەژین، کۆمەڵگاش لەوان ناگات.

خێزانە موحافیزکارەکان لەسەردەمی عوسمانییەکان زەحمەتی زۆریان لەوە دەبینی رێگری لەمنداڵەکانیان بکەن لەکۆڵان یاری بکات، چونکە ئەو کات قوتابخانە وباخچەی تایبەت بەمندالآن نەبوو، بۆیە ئەو جۆرە خێزانانە ناچار دەبوون لەماڵەکانیان هۆکانی یار وگەپ بۆ منداڵەکانیان دابین بکەن. کەچی ئێستا بارودۆخەکە زۆر یان کەم گۆڕاوە، زۆرێك لەخەڵك دەتوانێ منداڵەکانیان لەژیانی کۆڵان دووربخەنەوە، تەنانەت هەندێکیان توانیویانە منداڵەکانیان رەوانەی دەرەوەی عێراق بکەن.

پیاوێکم بینی منداڵەکانی رەوانەی قوتابخانەکانی دەرەوەی عێراق کردبوو، بیانوەکەی ئەوەبوو دەیەوێ پەروەردەیەکی چاکیان هەبێت، دووربن لە بەدکارییەکانی کۆڵان، لەراستیدا ئەو لەلایەکەوە لەسەرهەقە و لەلایەکی دیکەشەوە ناهەقە. منداڵەکانی دوای تەواوکردنی خوێندن دەگەڕێنەوە عێراق و بە پێی ئەو شتانەی لە قوتابخانە بیانییەکان فێرکراون سەیری ژیان دەکەن، لەم کاتەشدا تووشی بەدفەڕی دەبن و بیانی دەردەکەون بەقێزەوە دەست بەلوتیانەوە دەگرن کاتێك بە کۆڵان تەسك و گەڕەکە کۆنەکان تێدەپەڕن، جا قوڕ بەسەر ئەو کۆمەڵگایەی ئەو جۆرە کەسانەی بۆ ببێتە دەسەلآتدار و جێبەجێکار، ئەوان لەدۆڵێك دەبن و کۆمەڵگاش لەدۆڵێکی دیکە.

لەگرنگترین هۆکانی یاریکردن و رابواردن کە مندالآن لە کۆڵانەکان فێری دەبن، ئەوەیە لە زمانی بەغدادیەکان بە (الکسار) ناودەبرێت، ئەمەش مانای ئەوەیە کۆمەڵێك منداڵی گەڕەك جەماعەتێك دروست دەکەن بۆ ئەوەی شەڕ لەگەڵ جەماعەتی گەڕەکەکانی دیکە بکەن. ئەوان شانازی بەوە دەکەن، ئەگەر بۆ شەڕ

ڕۆیشتن و بەسەرکەوتوویی گەڕاوە گەڕەك ئەوا دڵخۆش و دەم بەگۆرانی دەبن، لەوانەیە تیمێك لەوان بپرسێت (ئایا بەسەریان زاڵ بوون؟) ئەوانیش وەڵام دەدەنەوە" ئەرێوەڵا" دواتر تیمی یەکەم جارێکی دەپرسێت" ئەوان زاڵ بوون؟" وەڵامەکەش ئەوە دەبێت" ناوەڵا" ... هتد.

زۆرجار دوژمنایەتی لەنێوان منداڵانی گەڕەکەکانی تەنیشت یەکتر دروست دەبێت و دارعەسا و بەرد بەکارهاتووە، هەندێك جاریش خەنجەر و چەقۆی تێدا بەکاردێت، بەتایبەتی ئەوکاتانەی منداڵی گەورە و هەرزەکاران تێیدا بەشدار دەبن. منداڵان تەنها بەوەندە وازناهێنن، بەڵکو گێچەڵ بە ڕێبواران و دوکاندارەکان دەکەن، بەتایبەتی ئەگەر ئەوانە لەکەسانی بێدەسەڵات و کوێر بن. هەندێك جار هەڵمەت بۆ بێستانەکان بۆ ئەوەی خورمان و میوە بدزن. ئەوان لەزەت لە دزی و دەستدرێژی وەردەگرن، چونکە ئەمە لەتێڕوانینی ئەوا بەڵگەی قارەمانێتی و ئازایییە. لەوانەیە خورما ومیوە لەماڵەکانیان هەبێت، بەڵام ئەوان پێیان باشترە لەکەسانی وەری بگرن و بیدزن، چونکە سەرچلی و شانازی لەمەدایە. بۆیە لەنێو خۆیاندا کێبڕکێ لەسەرخواردنی دەکەن و دڵخۆش دەبن و پێدەکەنن.

ئەوان رقیان لەمنداڵێك دەبێتەوە، ئەگەر لەشەڕ و دزییەکان لەگەڵیان بەشدار نەبێت ئەوا بەتێڕوانینی ئەوان منداڵێکی لوسکەڵە وبێدەسەڵاتە، بۆیە دەکەوێتە ژێردەستی بەهێزەکانیان، جا زەلیلی دەکەن ودەیچەوسێننەوە یانیش هاوڕەگەزبازی لەگەڵ دەکەن.

لەراستیدا مەیلی خۆزاڵکردن، کەخەڵکی شارەکان لەبیابانەوە وەریانگرتووە گەیشتۆتە منداڵانی کۆڵان، بەڵام لەلای منداڵەکان شێواوە و بەتوندی بەدگۆڕان لەشێوەی سەرەکییەکەی کراوە. پێگەی منداڵ لە کۆڵان بەرز ونزمی بەپێی توانی زاڵبوونی بەسەرکەسانی دیکەوە دەگۆڕێت، ئەم توانایەش لەچەند شێوەیەك دەردەکەوێت، دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوە کورتیان بکەینەوە:

١- پاڵەوانێتی لەشەڕەکان: ئەو منداڵەی توانایەکی زیاتر دەنوێنێ ئەوا بێگومان دەبێتە سەرکردە، یان رابەری جەماعەتەکەی، زۆرجاریش سەرۆکایەتی خۆی دەقۆزێتەوە و خراپ بەکاری دەهێنێ.

٢- توانـای تـاڵانکردن و دەسـت بەسـەرداگرتن: توانـای بەدەسـتهێنانی ئـەو دەسکەوتانەی کەمنداڵێك لەشـەڕەکان بەدەستی دەهێنێـت ئـەوا بـۆ ئـەو مایـەی شانازییە، بەڵام وەك بەدوەکان لەگەڵ هاوڕێیەکانی دابەشی ناکـات بـەڵکو بۆخـۆی قورخی دەکات و بەو دەسکەوتانە تەحەدای هاوڕێکانی دەکات.

٣- زۆرانبـازی: ئەمـەش لـەنێو منـداڵان بـاوە دەیکەنـە پێوەرێـك بـۆ هێـز و زاڵبوون، رابەر ئەو کەسەیە زۆرانبازی لەگەڵ هاوشانەکان بکـات و بیانخاتـە سـەر ئەرزەوە. ئەگەرهاتوو کەسێك دەرکەوت زۆرانبازی لەگەڵ بکات، ئەوا سەرۆکایەتی بۆ کەسە سەرکەوتووەکەیە.

٤- توانای فرتوفێڵ وپیلانگێڕی: فیڵبـازی وەك زاڵبـوون دەزانـن، بۆیـە دەبیـنین هـەر منـداڵێك بـەدوای هـەلێك دەگـەڕ تـا لەبابـەتێك فیـڵ لەکەسـانی دیکـە بکـات، ئەگەریش سەرکەوت هاوار دەکات و دەڵێ" تۆم قەشمـەڕ کـرد! ". ئەمـەش مانـای ئەوەیە سەرکەوتووە. ئەوان ئەگەر بیانەوێ وەسفی کەسێکی فێڵباز بکـەن ئـەوا دەڵێ" هاوڕێکەی دەباتە سەر رووبارەکە، بە تینـویی دەیگەڕێنێتـەوە"، واتـە زۆر بـەتوانیا لـە فیڵکردنـی هاوڕێیەکـەی، بەشـێوەیەك قەشمـەڕی دەکـات رێگـای ئاوخواردنەوەی نادات لەسەر رووبارەکە.

٥- پێکـەنین بەخـەڵك وگاڵتـەپێکردن: ئەمـەش لـەتێڕوانینی ئـەوان جۆرێکـە لـە زاڵبوون و هێز، ئەوان هەوڵدەدەن گێـژێك یـان خۆشـباوەڕێك بدۆزنـەوە، بۆئـەوەی تەڵەکەبازی لەگەڵ بکەن و پێی پێبکەنن، هەرچـەندە ئەوکەسـە خۆشـباوەڕ بێـت ئەوا زیاتر گاڵتەی پێدەکەن. لەکۆتایشـدا دەبێتـە کەسێکی ملکـەچ و بێـزراو، بـێ شەرم کردن لێی دەدەن و دەستدرێژی دەکەنەسەر.

٦- هاوڕەگـەزبازی: زۆرێـك لەمنداڵـەکان نەگەیشـتونەتە بـاڵغبوون، کەچـی بەپاڵنەری شانازییەوە هاوڕەگەزبازی دەکەن، ئەوەی بکـەر ئـەوا شـانازی بـەخۆی دەکات و بەزاڵبوونی دەزانێ، کەچی ئەوەی دیکـە، ژێـر کـەوتوو و لاوازە، نـاتوانی سـەیری چـاوی خـەڵك بکـات، بۆیـە دەڵـێن چـاوی شـکاوە، چاوشـکاندن لـەکۆڵان یەکێکە لەگەورەترین رواڵەتی زاڵبوون لەنێو منداڵاندا.

هەرچۆنێك بێت، ئەو رواڵەتانەی زاڵبوون کە منداڵ لەکۆڵان لەسەری پەروەردە دەبێت، لەگەورەیش کاریگەری بەسەرەوە دەبێت، بەڵام ئەگەرهاتوو لەکاتی گەورەیی بارودۆخەکەی نەگونجاو بوو ئەوا دەیەوێت کپی بکات و یان بەپێچەوانەوە خۆی دەربخات، بۆیە دەبینین رەفتاری سەنگین و لەخواترسی دەبێت و خۆی بەئایدیاڵەکانەوە هەڵدەواسێ. لەگەڵئەوەشدا هەندێك جار خۆی لەبیر دەکات، بێئەوەی هەست بکات هەندێك بابەت ئاماژەن بۆ لایەنە کەپکراوەکانی دەروونی.

هەندێك لەزانایانی دەروونناسی دەڵێن" پیاو منداڵێکی گەورەیە" مەبەست ئەوەیە هەردەم کەسێتی مرۆڤ لەمنداڵییەوە دروست دەبێت. لەساڵانی سەرەتای تەمەنیدا زۆرترین ئەو سیفەتانە دروست دەبێت کە لەگەورەیی دەردەکەون. لەوانەیە کەم یان زۆر گۆڕانکاری لەکەسێتی ئەو رووبدات ئەمەش بەپێی گۆڕانی بارودۆخەکانی دەوروبەری لەگەورەییدا، بەڵام رەگوریشەی منداڵی لەناخی دەمێنێتەوە، هەر ئەمانەش لەکەسێتی ئەو دەردەکەون، بەشێوەیەك لەشێوەکان رەنگدانەوەیان لەسەر بیرکردنەوە و رەفتاری دەبێت.

دووفاقیەکی خەست:

هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ناتوانرێت لەلایەن هەموو ئەوکەسانەی کاریگەر دەبن پێیەوە، لەیەك ئاست دابێت. ئەوان بەپێی هۆکارە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکانی دەوروبەریان بەدیاردەکانەوە کاریگەردەبن.

من مەزندەی ئەوە دەکەم خەستترین دووفاقی خەڵکی شار لەلای منداڵی پیاوانی ئایینی و واعیز و لەخواترسەکان بێت. ئەوانە هەر لەمنداڵیەوە لەماڵێك گەورە دەبن پڕیتی لەئامۆژگاری و رێنمایی ئایینی، رۆژی لەدوای رۆژ گوێبیستی دەبن، تەنانەت ئەزبەری دەکەن، لەوانەشە بەرەوانی لەنێو منداڵانی گەرەك باسی بکەن، ئەوان دەیانەوێ وەك باوکانیان ببن بە واعیز، بۆیە دەبێن گوزارشتەکانی وەعز دووبارە دەکەنەوە، بێئەوەی بڕی ئەو دژایەتیە بزانن کە لەنێوان بەهای وەعز و بەهاکانی ژیانی کۆڵانەکان هەیە.

یەکێك لەوانە دەناسم، هاوتەمەنی منداڵیم بوو، زۆر بەدفەڕ و چەقاوەسوو بوو، کەس لەزمان ودەستی ئەو نەجاتی نەدەبوو، بەڵام کاتێك لەکارە شەرانگێزیەکانی تەواو دەبوو، ئەوا لەنێو منداڵان دادەنیشتن باسی ئامۆژگاریە ئاینیەکانی دەکرد و رەخنەی لەخەڵك دەگرت کە وازیان لە رێنماییە ئایینیەکان هێناوە.

دواجار بینیومە، ئەو پیاوێکی دیندارە، نوێژەکان لەکاتی خۆی ئەنجام دەدات، شەوانە قورئان دەخوێنێتەوە و دوعا دەکات، بەڵام لەهەمان کاتدا بەرەخنە و بوختانچییە لەپلەی یەکەمدا. ئەو کە لەمنداڵی خەڵکی بەزمان و دەستی ئازار دەدا، ئێستا تەنها بە زمانی خەڵك ئازار دەدا، کەچی دڵی ئەو هێشتا وەك منداڵی (پڕە لەئیمان)!

پەروەردەی حوجرەکان:

کاتێك باوکێك کوڕەکەی لەحوجرەیەك دەخستە بەر خوێندن، بەمامۆستایەکەی دەگوت" گۆشت بۆ تۆ، ئێسقان بۆ من". ئەو مەبەستی ئەوە بوو دەکرێت، لە پێناو پەروەردەکردنی منداڵەکە لێدانیش بەکاربهێنێت تا گۆشتی دادەماڵێ. هەندێك جار مامۆستا لەم کەمتەرخی نەدەنواند، زۆر هۆکاری تەمێکردنی هەبوو. لەوانەشە زێدەڕۆیی نەکەم ئەگەر بڵێم مامۆستا لەلایەك منداڵەکەی فێری خوێندنەوە و نووسین دەکرد و لەلایەکی دیکەش فێری دووفاقی کەسێتی دەکرد.

مامۆستا داوا لە قوتابیانی دەکات، بەوپەڕی ئاقڵی وسەنگینی و ئەدەبەوە دابنیشن، بۆلای چەپ و راست نەسوڕێن. پێویست دەکات بەتەواوی سەرقاڵی خوێندنەکانیان بن، ئەمەش بابەتێکە مەحاڵە لەلای منداڵ ئەنجام بدرێت، چونکە منداڵ بە سروشتی خۆی لە جوڵەی بەردەوام دایە و حەزی لەسەر یاری وگەپە. زانایانی پەروەردەی نوێ درکیان بەوە کردووە بۆیە فێرکردنی نوێیان بەشێوەیەك داناوە لەگەڵ ئارەزووی منداڵان بگونجێت، کەچی خوێندنی حوجرەکان پێچەوانەی ئەوە بوو. مامۆستا لەوێ بڕوای وابوو کەسێتی منداڵ وەك هەویرە دەتوانێت بە خواستی خۆی لەقاڵبی بگرێت، لەمەشدا بەر لەهەموو شتێك پشتی بە وەعز و ئامۆژگاری دەبەست و جار لەدوای جار بەسەر قوتابیانی دەباراند، ئەگەر بێنی

هەندێك لەقوتابییەکان ئاقڵ نابن، ئەوا پەنا بۆ دارعەساکەی دەبات و لێیان دەدات تا تۆبە دەکەن و گوێڕایەڵی ئامۆژگارییەکانی دەبن.

ئەمەش مانای ئەوەیە منداڵەکە ناچارە لەبەردەم مامۆستاکەی خۆی بەسەنگین و ئەدەبەوە دەربخات. ئەگەر مامۆستا سەیری بکات ئەوا خۆی بەخوێندنەکەی دەردەخات گوایە لەمەزیاتر هیچ شتێکی دیکە نازانێ. کەچی هەرکە مامۆستا بێ ئاگا دەبێت ئەوا قوتابیەکە هەڵدەچێت، هەموو هۆکانی بەدەستی بۆ دەرفەتدان بە کپبوونەکانی بەکاردەهێنێ. کاتێکیش منداڵەکە لەحوجرە دەردەکەوێت ئەوا جڵەی خۆی بەردەدات، بە غاردان و هات وهاوارەوە بەکۆڵانەکان دەڕوات، لەم دەدات و شتێك لەو دەفڕێنێ.

دکتۆر متی عەقراوی دەڵێ" نەریتی باو ئەوەیە بچووکەکان لەبەردەم گەورەکان قسە نەکەن، ئەگەر پرسیاریان لێ نەکرێت. چاوەڕوانی ئەوە لەبچووکەکان دەکرێت هێمن وسەنگین بن. لەئەنجامی ئەمەشدا رواڵەتی سەنگینی رووکەش و نەخوازراو بەرووخساری منداڵەکانەوە دەبینین، کە روحی چالاکی و کۆششیان تێدا دەکوژێت"[344].

لەراستیدا ئەو سەنگینە دروستکراوەی، دکتۆر عەقراوی ئاماژەی بۆ کردووە، ماوەیەکی زۆر بەردەوام نابێت، بەڵکو بەشێوەیەکی کاتی منداڵەکە تەنها لەبەردەم باوك و مامۆستا و گەورەکان دەینوێنێ، ئەوا کاتەکانی دیکە بەدفەڕ و ئاژاوەگێر و ئاژاوەگێرییەکەشی سنووری بۆ نییە.

ئەوەی شایەنی باسە قوتابخانە نوێیەکان، ئەوانەی بەمدواییە شوێنی حوجرەکان دەگرێتەوە، توانیویان تاڕادەیەك منداڵان لەو سەنگینیە رواڵەتیە نەجات بدەن، بەڵام نەریتیکی دیکە شوێنی نەریتەکانی پێشوو گرتۆتەوە، هەمان کاریگەری لەسەر پێکهاتەی کەسایەتیان هەیە. ئەو قوتابخانانە منداڵ بۆ هەندێك پرەنسیپ و چەمکی نوێ پەروەش دەکەن، ئەمەش جۆرێکی نوێی دووفاقی کەسێتیان لەلای دروست دەکات، لەبەشی داهاتوودا باسی ئەمە دەکەین.

---

[344] متي عقراوي (العراق الحديث) ترجمة المؤلف و مجيد خدوري . ص ٢٨٤

کاریگەری پەتا بەسەر دووفاقی:

لەوانەیە لە کۆتایی ئەم بەشەدا گونجاو بێت باسی پەتا و رادەی کاریگەری پەتا بکەین لەسەر کەسێتی خەڵکی شارەکان. بە بڕوای من پەتاکان بەشێوەیەك لەشێوەکان هۆکار بوون بۆ بەهێزبوونی هەندێك رووخساری دووفاقی. لەسەردەمی عوسمانییەکان پەتا ناوە ناوە رووی لەعێراق دەکرد، زۆرجار بە تێکرایی دەساڵ جارێك پەتا دەهات، بەڵام قورساییەکەی لەشارەکان زیاتر بوو لەلادێکان و لەلادێکان زیاتر بوو لە بیابان. هەرچەندەش شارەکە گەورەتر وقەرەباڵغتر دەبوو بە دانیشتوان ئەوا کاریگەری پەتاکە ترسناکتر دەبوو.

بۆ ئەوەی بزانین کاریگەری پەتا لەسەر شارەکانی عێراق چەندە ئەوا دەبێت ئەو کتێبە بخوێنینەوە کە گرۆڤز پیاوە تەبیشیریەکەی ئینگلیز، لەبارەی ئەو دیمەنەتانەی تاعون نووسیویەتی، کە خۆی لە ساڵی ١٨٣١ لە بەغدا بینویەتی. گرۆڤز ئەوکاتە لەبەغدا نیشتەجێ بووە، ئامادە نەبووە وەك هاوشێوەی جالیەی ئەورووپی لەبەغدا بڕوات، قەدەرەکەی ئەوە دەبێت لەمردن دەربازی دەبێت، ئەو دیمانانەی خۆی بینیویەتی لە ساڵی ١٨٣٢ بەکتێبێکدا لەلەندەن بڵاوی دەکاتەوە[٣٤٥].

گرۆڤز باس لەوە دەکات ژمارەی مردووەکان رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر دەبێت تا لەیەك رۆژدا دەگاتە نۆ هەزار کەس، دەشڵێ" ئێستا مردن بۆتە شتێکی باو، وایلێهاتووە خەڵك نزیکترین کەسی خۆیان بێباکانە دەنێژن، وەك ئەوەی کارێکی ئاسایی بکەن". کاتێك ئەو پیاوە لەرێگاکانی دەخولێتەوە، رێکەوتی هیچ مرۆڤێك ناکات، تەنها ئەو کەسانەی نەبێت لاشەی مردووان و ئەوکەسانەیان هەڵگرتووە کە بەر تاعونەکەکە کەوتوون. زۆر کۆڵی جلوبەرگی مردووەکان لەبەردەم زۆرێك لەدەرگاکان کەوتبوو. لەبەرئەوەی لاشەکان بەپێی نەریتی باو بنێژرێن، ئەوا دەخرانە سەر پشتی کەر و بارگیرەکان بۆ چاڵێك دەبران بۆ ناشتن. دواجار حاڵەتەکە بەوە گەیشت خەڵك لەرێگاوبانەکان بکەوێت، سەگیش دەکەوتە سەر جەستەیان تەنانەت هەندێکیان هێشتا لەسەرەمەرگ دابوون و نەمردبوون.

---

[٣٤٥] Groves (journal of a resident in Baghdad)

یەكێك لەئازاربەخشترین و نارەحەترین دیمەن، بوونی سەدان منداڵی ساوا بوو لە رێگاوبانەكان، زۆربەیان تەمەنیان لە دە رۆژ زیاتر نەبوو، گریانی ئەو منداڵانە تێكەڵی دەنگی ئەو سەگانە دەبوو كە بەپارچە پارچەكردنی لاشەكانەوە سەرقاڵ بوون.

دوای ئەم پەتایە لافاو هات، ئاو بەهەموو هێزی خۆی هاتە ناوشارەكەوە، هێشتا شەوی دووەمی لافاو نەهاتبوو بەشێی خوارەوە شار بەتەواوی كەوتەژێر ئاوەوە، دەگوترێت حەوت هەزار كەس بەیەك جار كەوتنە ئاوەوە، بەشێوەیەك نەخۆش و مردوو و لەشساغ بەیەكەوە نێژران.

لەم قۆناغەدا پەیداكردنی پیتاك زۆر زەحمەت بوو، تەنانەت خەڵكی زۆر بەرێز، لەوانەی هێشتا لەژیان مابوون، لەبەردەرگاكان دەگەڕان بۆ ئەوەی سادەترین پێداویستی ژیانیان دەستكەوێت، لەم كاتەشدا ژمارەی ئەو مردووانەی لاشەكانیان لەسەر رێگاكان كەوتبوو زۆر ترسناك بوو، كەلوپەلی هەڵگرتنی مردووەكانیش نەبوو بۆ ناشتنیان[٣٤٦].

لەراستیدا ئەو پەتایەی رووی لەبەغدا كردبوو، زۆرێك لەشارەكانی عێراقی گرتەوە، دەكرێت بڵێین لەهەموو ئەو پەتایانەی كە پێشتر و دواتریش عێراقی گرتۆتەوە كاریگەرتر و زیانی زۆرتر بووە. بەهەرحاڵ ئەم پەتایە نموونەیەكمان دەداتێ بۆ ئەوەی روونی بكەینەوە، چۆن پەتا لەگەشەكردنی هەندێك رووخساری دووفاقی كەسێتی خەڵكی شارەكانی عێراق، هاوكار بووە.

لەكاتێكدا خەڵكی شار هەر لەمنداڵیانەوە لەسەر حەزكردن بە زاڵبوون و شانازی و دەمارگیری و تۆڵەكردنە و هێرشكردن، پەروەردەكراون، ئەوا وەك بینیمان پەتا ناوە ناوە بەرۆكی دەگرتن و ئاراستەیەكی پێچەوانەی پێشووی لەلا دروست دەكردن، ئەمیش خەم و ملكەچی و سكالاكردن بوو لەزەمانە، لێرەوە دەكرێت بڵێین كەسێتی شارەكان دوو خەسڵەتی پێچەوانەی یەكتریان هەیە: یەكەمیان مەیلی ئازار و ملكەچی وسكالاكردنە، دووەمیان مەیلی رووبەڕووبوونەوە و زاڵبوونە.

[٣٤٦] جیمس فریزر (رحلة فریزر) ترجمة جعفر الخیاط ص ٩٧- ١٠٤

هۆکارەکانی پەتا لەعێراق:

لەراستیدا پەتا لەرابرووداا زۆرینەی ولآتانی شارستانی دەگرتەوە، بێ جیاکاری، بەلآم من مەزندەی ئەوە دەکەم عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان ئەگەر نەڵێم لەهەموو ولآتان ئەوا لەزۆربەی ولآتان زیاتر مەینەتی بەدەست پەتاکانەوە، هەبووە.

دەکرێت لەم بارەیەوە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین، عێراق دەکەوێتە سەر رێگای حەجی زۆریێ لەولآتانی ئیسلامی، سەرەڕای ئەمەش چەندین مەزارگەی پیرۆزی تێدایە کەخەڵك لەولآتانەوە رووی تێدەکەن، زۆرێکیش لەوان لاشەی مردووەکانیان لەگەڵ خۆیان دەهێنا، بۆ ئەوەی لەمەزارگانە بنێژرێن، جا کاتێك پەتا لەیەکێك لەو ولآتانە روویدەدا ئەوا زۆر خێرا بۆ عێراق دەگوێزرایەوە.

وەك دەزانرێت هیند سەرچاوەی زۆربەی پەتاکان بووە، زۆرێکیش لەو پەتایانەی هیند بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان لەرێگای ئێرانەوە بۆ عێراق گوێزراوەتەوە. ئەوکاتە رەوتێکی قەدەری بەسەر زۆربەی دانیشتوانی عێراق زاڵبوو، ئەمەش هۆکارێکی کارابوو بۆ بلآوبوونەوەی پەتا، چونکە ئەوان وا سەیری پەتایان دەکرد، جۆرێك بێت لەقەزا وقەدەر، کە خودا بەسەریان دەهێنێ، بۆیە کاتێك پەتا دێت ئەوا وەك مەڕی کوشتارگەکان دەبن، ولشتاتی گەشتیار لەو بارەیەوە دەڵێ" کاتێك هەواڵی پەتا لەساڵی ١٩٣١ گەیشتە بەغدا، کونسوڵی بەریتانی کۆششێکی زۆری کرد بۆ ئەوەی والی رازی بکات رێکار پێویست بگرێتەبەر، جیاکردنەوەی تووشبووان رابگەیەنێت، کەچی پیاوانی ئاینی رێگریان لەوالی ئەم کارە بکات، گوایە پێچەوانەی حوکمەکانی قورئانە"[٣٤٧].

فریزەر پێیوایە خراپی کارێگری حکومی هۆکارێکی دیکە بوو بۆ گوێزرانەوەی پەتا بۆ عێراق، بۆ نموونە ئەو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات هەواڵی کۆلێرا لە ساڵی ١٨٣٤ گەیشتۆتە بەغدا، کە ئەو کات لەکرماشان بلآوبۆتەوە، نیشنگەی بەریتانی، والی لەئەنجامە ترسناکەکانی ئاگادار دەکاتەوە، کەچی والی بایەخی بەئاگادارکردنەوەکە نەداوە و رێگری لەهاتنی گەشتیارە ئێرانیەکان نەکردووە، چونکە چاوی بڕیبووە ئەو سەرانەیەی کە وەك نەریتێك لە گەشتیارە ئێرانیەکانی وەردەگرت.

[٣٤٧] سعاد العمري (بغداد كما وصفها السواح الاجانب) ص ٦٧

چەندین هۆکاری دیکە هەیە وا دەکات ببێتە نێچیریّ بەردەستی میکرۆبەکان، هاوکاریش بێت لەبڵاوبوونەوەی پەتا بکات. ئەمانەی خوارەوە چەند هۆکارێکن:

١- زۆری هۆر وگۆماوەکان لەعێراقدا، بۆتە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشیەکانی وەك مەلاریا و بەلهارزیا بەشێوەیەکی فراوان لەنێوان دانیشتواندا. ئەمەش تەندروستی دانیشتوانی لاواز کردووە و بەرگری ئەوانی لەبەرامبەر پەتاکان کەمکردۆتەوە.

٢- برسێتی لەدوای یەك: مێژووی باس لەهاتنی چەندین برسێتی دەکات لەعێراق، ئەمەش لەئەنجامی تێکچوونی ئاودێری و جەنگ و ئاژاوەکان بووە، زۆر بەڵگە هەیە کە زۆرێك لە پەتاکان بەدوای برسێتییەکان هاتوون.

٣- ئەو نەریتە خراپانەی خەڵکی عێراق لە شێوازی خواردن و کەمی فرەجۆری هەیە، وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد، ئەمەش بەرگریان لەبەرامبەر پەتاکان کەم دەکاتەوە.

٤- کەم بایەخدان بە خاوێنی وشووشتن، بڵاوبوونەوەی نەریتی چڵم رشتن و تفکردن، پیسایی لەسەر رێگاکان. خەڵك لەچایخانەکان لەیەك جام ئاو بخۆنەوە بێئەوەی پاك بکرێتەوە وبشوورێت، ئەمەش وا دەکات نەخۆشیەکان بەئاسانی بڵاوببنەوە.

٥- حەوزی دەستشۆر: ئەمە حەوزێکی بچووکە زۆرێك خەڵکی شار وا راهاتووە لە ماڵەکانیان دروستی دەکەن و قاپ وقاچاخ و جەستەیان لیّ پاك دەکەنەوە. زۆرجار لێل دەبێتو بۆگەن دەبێت پردەبێت لە میکرۆبی نەخۆشی ئەمە یەکێك بووە لەگرنگترین هۆکارەکانی گواستنەوەی نەخۆشی و پەتا.

٦- پیسبوونی ئاوی خواردنەوە، ئاوکێشەکان ئاویان لەکەنارە نزیکەکان دەهێنا. وا رێکدەکەوت هەندێك لە ژنان جلوبەرگیان دەشووشتن و پاشەڕۆی منداڵانیان دەشووشت، بەمەش پیساییەکە لەگەڵ ئەو ئاوە تێکەڵ دەبوو کە ئاوکێشەکان دەیانبرد.

٧- درێژیی وەرزی هاوین و بەرزی پلەی گەرما لەعێراق، گەرما وەك دەزانرێت هاوکارە لەخێرایی بۆگەن بوون و گەشەکردنی میکرۆبی نەخۆشیەکان. هەر ئەم

گەرمایەش هۆکار دەبێت بۆئەوەی خەڵك لەکەنارەکانی رووبار مەڵە بکەن، ئەوکەنارانەش زۆر جار بەپیسایی و جۆرەها پاشەڕۆ پیس دەبێت.

٨- پەینکردنی کێڵگەکانی سەوزە بە پیسایی و ئاوی پیسی شارەکان، خەڵکیش وا راهاتووە بێ شووشتنەوەی باش سەوزە بخۆن، لەگەڵ سەوزەکەش گەلێك میکرۆب و گەرای کرمەکان دەخۆن[٣٤٨].

سروشتی گۆرانی عێراقی:

کاتێك توێژینەوە لەبارەی گۆرانی عێراقی دەکەین، بەتایبەتی مەقاماتی بەغدایی، زۆرجار خەسڵەتی پەژارە و کرووزانەوەی تێدا دەبینین. زۆربەیان گۆرانی ماتەمینین، بۆیە پڕیەتی لەسکاڵا لەدونیا و بەدبەختی و هەستکردن بە بێئومێدی و ئازار.

کاتێك لە شەوێکی ئارام لەدوورەوە گوێم لەمەقامێکی بەغدادی دەبێت، وا هەست دەکەم لە ئەنجامی تاعونێکەوە گوتراوە کەسێك نەماوە، ئەمە دەنگی مرۆڤێکە هەموو خەڵکی مردووە، تەنها خۆی لەو وەحشەتە و دونیای فانی ماوەتەوە. دەگوترێت قوتابییەکی عێراقی کە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای خوێندووە، رۆژێك لەوێ سەردانی هاورێیەکی عێراقی دەکات. بەلام لەماڵەکە نابێت کە لێی نیشتەجێبووە. کەچی خانمی خاوەن ماڵ لەوێ بووە و قسەی لەگەڵ کردووە، ئەو خانمە وتویەتی کوڕەکە گەنجێکی باشە بەلام هەرکە دەچێتە حەمام دەست بەگریان دەکات، دواجار دەردەکەوێت ئەو گەنجە عێراقیە لە حەمام نەگریاوە وەك خانمە ئەمریکیەکە تێگەیشتووە، بەڵکو (ئەبوزیاتی) عێراقی گوتوە[٣٤٩].

تێبینی ئەوە لەدانیشتوانی شار دەکرێت کاتێك بەشەردێن وشانازی دەکەن رەفتاری شەقاوەکان هەڵدەگرن ئەوانەی وا راهاتوون تەحەدی دەکەن و خۆیان زاڵ دەکەن، بەلام هەرکە دەست بە گۆرانی دەکەن ئەوا دەبنە کەسی بەستەزمان و زەمانە بەقورسایی خۆی غەدری لێکردوون، زەبری کوشندەی لێداون. ئەمە زۆر

---

[٣٤٨] ئەوەی شایەنی باسە ئەو نەریتە تا ئێستاش هاوشێوەی رابردوو لەعێراق باوە، سەیر ئەوەیە حکومەتی عێراقی پارەیەکی زۆر و زەوەند لە کاروباری تەندروستی خەرج دەکات، کەچی رێگا بە جووتیاران دەدات سەوزە بە پیسایی و پاشەڕۆ پەین بکەن، بۆیە لەلایەك بەرەنگاری نەخۆشی دەبێتەوە و لەلایەکی دیکەش رێگە بە بلاوبوونەوەی دەدات. نازانم ئاخۆ کەی بەرپرسان ئاگاداری ئەمە دەبن؟! - عەلی وەردی

[٣٤٩] علي الوردي (شخصية الفرد العراقي) ص ٤٤

بەروونی لەمەیخانەکان دەردەکەوێت، ئەگەر یەکێك لەوان سەرخۆش دەبێت ئەوا مەیلی بەلای گۆرانی کڕوزانەوە و ئازاربەخش دەبێت (ئای دڵی بێئومێدم!) ، بەڵام کاتێك هەست بەسووکایەتیەك دەکات رووبەرووی دەکرێت، جا بەئەنقەسەت بێت یان نا، ئەوا دەبێت درندە و لەئەنجامی ئەمەش مەیخانەکە دەبێتە مەیدانی شەڕێك خەنجەری تێدا بەکاردێت و کورسی بەریەك دەکەون و مێزەکان تێك دەشکێن.

وەك دەرکەوێت ژنان لەمەدا جیاوازییەکی زۆریان لەگەڵ پیاوان نییە، بۆیە جۆرێکی لەگۆرانی ماتمەینیان هەیە بەناوی (سەردولکە: التعدید) دەناسرێت. لەوانەشە ئەو وشەیە لەعەرەبیدا لەوەوە هاتبێت چاکییەکانی مردوو لەکاتی گریان دەژمێرن، ئەو جۆرە سەردولکەیەش لەنێو ژنانی شار و لادێ باوە. ژنی عێراق کارامەیی بێوێنەی لەو جۆرە گۆرانیە پیشانداوە، بۆیە بەدوای مەجلیسی پرسە و گریان دەگەڕێت بۆ ئەوەی نەفەسێك بەناخی دڵی بدات، بەڵام لەهەمان کاتیش سڵ لەوە ناکاتەوە ببێتە درندەیەك کاتێك شەڕ لەگەڵ ژنێکی دراوسێ دەبێت لەگەڕەکدا. ئەوکاتە دەبینین بۆتە ژنێکی دەنگ گڕ و زۆر توڕ، بەجنێو دەست رادەوەشێنێ، قوربەسەر ئەو کەسەی بەرووی دەوەستێتەوە.

لەیەکێك لە پەندەکانی عێراق هاتووە" قەرەج خاتوونی گەڕەکە". مەبەست لە قەرەج ژنێکی بەدفەڕی، دەمشڕە، ئەویش خاتوونی گەڕەکە مانای خانمە بەرێزەکەی گەڕەکە. جا ژنان منداڵانیان بەو جۆرە رەفتارە پەروەردە دەکەن، ئەوان لەباوەشی ئەم جۆرە ژنە پەروەردە دەبن، لەلایەك جوێنفرۆش و لەلایەك گریاو، لەم نێوانەدا دێن و دەچن، بەو پێیەی پێویست بکات.

دەکرێت بگوترێت پەروەردەی کۆمەڵایەتی لە شارەکانی عێراق، تاك فێری ئەوە دەکات لەبەرامبەر مرۆڤ درەندە بێت، لەبەرامبەر قەدەرش بێدەسەڵات بێت، ئەمەش یەکێك لەرواڵەکانی دووفاقی کەسێتی لەعێراقدا.

بەشی دوازدەم

بەدئاکاری لە شارەکاندا

هەندێك لەتوێژەران پێیانوایە ژیان لەشارەکان هاندەرە بۆ بەدبوونی ئاکار، ئیبن خەلدونیش هەمان بۆچوونی هەبوو. ئەو بەراوردی لەنێوان ئاکاری بەدو وئاکاری شارنشین کردووە، لەئەنجامدا جیاوازییەکی زۆری لەنێوانیان بەدی کردووە. لە تێڕوانینی ئەودا بەدو ئاکاری لەشارنشینەکان چاکترە، چونکە ئەوان دوورن لەشارستانیەت، بەخۆشگوزەرانی وهەڵپەی مادده وخەریك بوون بە ئارەزووەکانیەوە. ئەوەی خوارەوە بەشێکە لەقسەکانی ئیبن خەلدون لەبارەی ئەم بابەتەوە:

"... بەدبوونی خەڵکی شار لەخۆیاندایە بەتایبەتی تاکە تاکەیان ، ئەمەش لەبەر زەحمەتی و ماندووبوون لەپێناو داهات و جۆراوجۆری شەرانگێزی لەبەدەستهێنانیدا، لەگەڵ ئەو زیانانەی لەبەدەستهێنانی بۆ دەروونیان دەبێت. لەبەر ئەمەش خراپەکاری وشەڕانگێزی و هاشوهوشی، فێڵبازی لەپەیداکردنی بژێوی لەنێویاندا زۆر دەبێت. دەروونیش لە فیکر دوور دەکەوێتەوە وبە دوای فێڵبازی دەبێت، بۆیە دەبینین بەدوای درۆ و تەڵەکەبازی و ساختە و دزی و بەدرەوشی دەبن لە ئیماندا ، فێری ریباش دەبن لەفرۆشتن. دواتریش دەبینی لەشێوازەکانی بەدڕەوشی شارەزا دەبن و دەستپێشخەرن لێی. دواتریش لەداوێنپاکی دوور دەکەونەوە. ئەگەر ئەمەش لەناو شارێك یان گەلێك زۆربێت ئەوا خوا فرمانی کاولبوون و لەناوچوونی دەدات، ئەمەش مانای ئەو ئایەتەیە کە دەفەرموێ(وإذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا)

لەوێشەوە داهاتیان بەشی پێویستیان ناکات، لەبەر زۆر پێویستی و داواکانی

دەروونەوە، بارودۆخیـان جێگیر نابێت، ئەگەر بارودۆخی خەڵکیش یەکە یەکە تێکچوو ئەوا رژێمی شارەکەش ئاڵۆز دەبێت و تێکدەچێت".

" لە بەدرەفتارییەکانی شارستانیەت سەرقاڵبوونە بە شەهوەت و زێدەڕۆیی کردنە لەخۆشگوزەرانی، ئەوا هونەرکاری لە شەهوەتەکانی سك دەکرێت وەك خواردن، شوێنی حەوانەوە، بەدوای ئەمانەش شەهوەتەکانی جووتبوون جۆراوجۆر دەبێت وەك زینا و نێربازی، ئەمەش دەبێتە بەدبوونی جۆر، ئەگەر ئامانجی کۆمەڵگا بریتی بێت لە شارستانی و خۆشگوزەرانی، کاتێك ئەم ئامانجە دەگاتە ئەوپەڕی ئەوا تێك دەچێت و بەرەو پیربوون دەچێت وەك تەمەنی سروشتی بوونەوەران"[350].

ئەوەی شایەنی باسە ئەم بۆچوونەی ئیبن خەلدون لەبارەی بەدڕەوشتی لەشارەکان هێناویەتی، لەسەر هەموو شارەکان جێبەجێ ناکرێت، بەتایبەتی لەسەر شارە نوێیەکان، چونکە ئاکار بریتیە لەبابەتی رێژەیی، ئاکار ملکەچی ئەو پێوەرە رۆشنبیریانەیە کە خەڵك لەکۆمەڵگاکەی خۆیان لێی راهاتوون. ئەوەی ئێمە لەکۆمەڵگای خۆمان بە ئاکارێکی خراپی دەزانین ئەوا لەوانەیە لەکۆمەڵگایەکی دیکە بەرەفتاری چاکەخوازی بزانرێت.

ئەوەی تێبینی دەکرێت لە شارە نوێیەکانی ولاَتانی پێشکەوتوو، بارودۆخی ئاکار نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە ئیبن خەلدون لە بەدبوون وەسفی کردووە، ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین هەندێك ناوچەی دیاریکراو هەیە بۆ بەدئاکاری، بەناوچەکانی (slums) دەناسرێت، کەچی ناوچەکانی دیکە لەزۆربەی کاتدا لەرووی ئاکارییەوە بەد نین، مەبەستمان ئەوەیە ئاکار لەو شوێنانە لەگەڵ پێوەرە باوەکانی رۆشنبیری کۆمەڵگاکە گونجاوە[351].

وەك دەردەکەوێت ئیبن خەلدون بۆچوونی خۆی لەبارەی بەدئاکارییەوە لە ئاکاری ئەو شارنشینانە وەرگرتووە کەخودی خۆی لەو شارانە بینیویەتی و تێیدا ژیاوە. کاتێکیش ئەو ئاکارانەی بەراورد کردووە بەو رێنمایە بەرزانەی ئیسلام

---

[350] ابن خلدون (المقدمة) – تحقيق علي عبدالواحد وافي – ج ٣، ص ٨٧٧-٨٨٠

[351] Gist and Halbert (Urban society)p 163

هێناویەتی ئەوا ئەوکات بە ئاکارەکانی بەخراپ وەسفکردووە، وەك شاراوە نییە لەمەشدا لەسەر هەقە لەلایەنی ئیعتیبارەوە.

کاتێك توێژینەوە لەبارەی ئاکاری شارەکانی عێراق دەکەین لەسەردەمی عوسمانییەکان، دەبینین تا پلەیەکی بەرز بۆچوونەکەی ئیبن خەلدون لۆژیکیە. خەڵکی شارەکانی عێراق پێوەری ئەخلاقیان لە ڕێنماییە بەرزەکانی ئایینەوە وەردەگرت، کەچی لەژیانی واقیعی خۆیانەوە لەسەر پێچەوانەی ئەو بەها و ڕێنماییانە دەڕۆیشتن.

لەڕاستیدا بەدوەکانیش لە زۆر نەریتیان پێچەوانەی ڕێنمایەکانی ئیسلام بوون، بەڵام ئەوان درکیان بەمە نەدەکرد و هەستیان پێنەدەکرد. کەچی خەڵکی شارەکان، لەبەرئەوەی زۆر ئامۆژگاری ئایینی و مشتومڕی لۆژیکیان لەنێوبلاوە، ئەوا جیاوازی لەنێوان نەریتی خۆیان و ڕێنماییەکانی ئایینەکەیان دەکەن. هەر لەو بارەیەوە جیاوازییەکی دیکە لەنێوان خەڵکی شار وبەدوەکان هەیە، ئەویش بریتیە لەوەی خەڵکی شارەکان زۆرێك لە نەریتەکانیان لە بەدوەکان وەرگرتووە، وەك لەبەشی پێشوودا بینیمان، بەڵام نەیانتوانیوە بێگەردی ئەو نەریتانە بپارێزن کە لە بیابانەوە وەریانگرتووە، بەڵکو شێویاندوویان و بەدگۆڕانیان تێداکردووە تا زۆر لە ڕێنمایی ئاینی دوورکەوتۆتەوە کەپێشتر لەبنەڕەتەوە هەیبووە. هەر ئەمەش وایکردووە کاریگەری دووفاقی کەسێتی لەسەرخەڵکی شار زۆر روون بێت. ئەوان هەرچەندە لەرووی واقیعیەوە بەدرەفتارن، کەچی لەبیرکردنەوەی ئایدیالی خۆیان بەرزەفڕن.

هەرچۆنێك بێت ناکرێت لەمەدا گلەیی لەخەڵکی شار بکەین، چونکە ئەوان قوربانی بارودۆخی کۆمەلایەتی دەوروبەریانن. پێشتریش ئاماژەمان بۆ ئەوەکرد مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی زیاتر بەرهەمی بارودۆخەکەیەتی لەوەی بەرهەمی ویستی تاك و بیرکردنەوەی ئەبستراکت بێت.

بۆئەوەی بەروونی لەمە بگەین، دەبێت تاوتوێی ئەو بارودۆخە جیاوازانە بکەین، کە لەسەردەمی عوسمانیەکان دەوری خەڵکی شاریان دابوو، دواجاریش چۆن

بووەهۆی بەدناکاری ئەوان، ئەمەش بەهیوای ئەوەی وانەیەك بێت بۆ سەدەی نوێمان.

پەیوەندی نێوان دەسەلاتدار و خەڵك:

حکومەتی عوسمانی زۆر لەسەر ئەوە موکڕ بوو، لەبەرچاوی خەڵك پارێزگاری لەشکۆی خۆی بکات، بەلای ئەو گرنگ نەبوو خەڵك چی بەخۆیان دەکەن، مادەمەکی ئەوان رێز لەحکومەت دەگرن و خۆیان لەحکومەت نزیك دەکەنەوە. ئەمەش لەشارەکانی عێراق ببووە نەریتێکی کۆمەلایەتی.

فەرمانبەران ئەوانەی لەسەدەی نۆزدەم بە ئەفەندییەکان ناودەبران، ئەوان لەهەموو هەڵسوکەوتیان دەستیانگرتبوو بەروالەکانی شکۆمەندی حکومەتەوە. ئەوان تێکەڵی خەڵك دەبوون، کە قسەیان بۆ دەکردن بەفیز و بەخۆمەزنکردنەوە لەخەڵکیان دەڕوانی، یانە و مەجلیسی تایبەت بەخۆیان هەبوو، داب و زمان و پۆشاکی تایبەت بەخۆیان هەبوو، بۆیە لەعەوام خەڵك جیادەکرانەوە.

رۆژێکیان قسەم لەگەڵ ئەفەندیەکی کۆن دەکرد، لەسەردەمی عوسمانییەکان لە فەرمانبەرە گەورەکان بوو، بینیم خەم وپەژارەی بۆ باری ئەفەندیەکانی ئەم زەمانەمان هەبوو. بەتێڕوانینی ئەو ئەم ئەفەندیانەی ئێستا شکۆ و پێگەی بالای خۆیان لەدەستداوە، لەگەڵ خەڵك لەچایخانەکان دادەنیشن، لەداب و جلوبەرگ و بیرکردنەوەیان لە خەڵك جیاناکرێنەوە. وتیشی" ئەو زەمان ئەفەندی بەمانای وشەکە ئەفەندی بوو!".

ئەفەندییەکان لەشاردا چینێك بوون لەسەرووی خەڵکەوە، هەندێك لە پیاوماقوڵان خۆیان لە ئەفەندییەکان نزیك دەکردەوە و هاموشۆیان دەکردن، بۆئەوەی شتێکیان لەدەسەلات دەستکەوێت، خانەدانیان زیاتر بێت. لەئەنجامی تێکەڵبوونەش توێژێك دروست بوو بە ئەهلی جوبە ناودەبران. ئەوانە موکڕ بوون لەوەی هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەفەندییەکان بکەن، هەوڵیان دەدا ببنە ئەندامی ئەنجومەنی شارەوانی وئەنجومەنی کارگێری. زۆربەی قسەکانیان ئەوە بوو(فلان ئەفەندی وایگوت)، (فلان بەگ وایگوت)، ئەگەریش پێگەیان بۆ پلەی بەرز هەڵدەکشا، ئەوا قسەکانیان لەبارەی (پاشا موشیر) دەبوو.

لەراستیدا تێکەڵبوون بە ئەفەندییەکان لەلای خەڵکی شارەکەن ببووە هۆی شانازیکردن، تەنانەت چەندین پەند و گۆرانی میللی هەیە ئاماژە بۆ ئەمە دەکەن. هێشتا ئەو گۆرانیەم لەبیرماوە کە لەمنداڵی گوێبیستی بووم، دەڵێ:

راح للميري حبي   جاء من الميري حبي

ئەو گۆرانبێژە ستایشی خۆشەویستەکەی دەکات، بەوە وەسفی دەکات گوایە هاتوچۆی فەرمانگەکانی میری دەکات، ئەمەش مانای ئەوەیە خۆشەویستەکەی لە خانەدانەکانە کە پەیوەندی و دۆستایەتیان لەگەڵ فەرمانبەران هەیە. لێرەوە نوکتەیەك لەبارەی پیاوێکی خەڵکی شار دەگێڕدرێتەوە، گوایە ئەو پیاوە بەشادییەوە دێتە لای هاوڕێیەکەی چونکە ئاغا پێی گوتوە" انت جفطة" ئەو وشەیە (جفطة) بەشتێك دەگوترێت کەهیچ کەڵکی نەبێت، کەچی پیاوەکە زۆر شانازی پێکردووە چونکە ئاغا بۆ سوعبەت و خۆشی پێی گوتوە" تۆ بێ کەڵکی، دەم چەفتی" ئەم نوکتەیە بۆتە پەندێك بۆ ئەو پیاوە ئاست نزمانە دەگوترێت کە شانازی بە قسەکردن لەگەڵ پیاوی گەورە دەکەن. بۆیە پێی دەڵێن" قال له الاغا انت جفطة"[352].

کێشەی خەڵکی شار ئەوەیە ئەوان لەناخی دڵیانەوە فرمانڕەواکانیان خۆش ناوێت ، لەوانەشە رقیان لێ بێتەوە. ئەمەش مانای ئەوەیە ئەوان لەبەرامبەر دەسەڵاتداران پێچەوانەی ناخی خۆیان دەردەخەن، ئەمەش نەریتێکە رەگی لەناخی زۆربەیان داکوتاوە، بەشێوەیەك لە ژیانی رۆژانەیان رێز لە کەسێك دەگرن خۆشەویست نییە، کەسێکیان خۆشدەوێ رێزیشی ناگرن.

لەئەنجامی ئەمەدا شتێك هاوشێوەی گرێی دەروونی لەلایان دروست بووە، ئەوان گریمانەی ئەوە دەکەن کەسی بەرێز دەبێت کەسێکی بەفیز بێت و لەگەڵ ئەوان لوتبەرز بێت، کەم قسەیان لەگەڵ بکات. ئەگەر لەگەڵیان ساکار بوو، بەیەکێك لەخۆیان زانی ئەوا پێی دەوێرن و سوکایەتی پێدەکەن. ئەوان وا راهاتوون بە بەرزی لەئەفەندی بڕوانن، سەرەڕای ئەمەش رێزی دەگرن، تەنانەت خەیاڵی ئەوە دەکەن، لوتبەرزی و پێگەی بەرز دوو بابەتی پەیوەست بن

---

[352] ئەم بەسەرهاتە لەناو کوردەواریش باس دەکرێت بەڵام بەمشێوەیە" ئاغام پێیگوتم سەگە"– وەرگێڕ

بەیەكترەوە، لەیەكتر جیانەكرێنەوە، ئەگەر كەسێكیش سادە بێت ئەوا بەلای ئەوانەوە بەڵگەیە بۆئەوەی كەسەكە پێگەی بەرزی لەدەست داوە.

دەبێت ئەوە لەبیر نەكەین خەڵكی شار نەریتێكی بەدوەكانیان لەبەرامبەر بەدەسەڵاتداران بەپێچەوانەوە وەرگرتووە. بینیمان بەدوەكان لە بیابان رقیان لەكەسێك دەبێتەوە خۆی لەناو ئەوان بەگەورە بزانێت، ئەوان لەبەرامبەر سەرۆكەكانیان دیموكراسین، ئەگەر بینیان خۆی بەسەریان دەسەپێنێ ئەوا لێی دووردەكەونەوە و پشتی تێدەكەن. ئەو نەریتە گەیشتۆتە خەڵكی شارەكان، كەم یان زۆر بەو نەریتەوە كاریگەرن، ئەوانیش وەك بەدو رقیان لەكەسانی خۆسەپێنەر دەبێتەوە، بەڵام پەیوەندیان بە دەسەڵاتدار وایكردووە رێزی بگرن، سەرەڕای رقبوونەوەیان.

ئەوان لە دانیشتنە تایبەتەكانیان زەمێكی توندی كەسانی بەفیز دەكەن، بەڵام هەركە لەرێگا بەلایان تێدەپەڕێ یان دەچێتە مەجلیسەكەیان ئەوا بۆ پێشوازی هەڵدەستنەوە و زەردەخەنەی كوشكێشی بۆ دەكەن. كاتێك ئەو كەسە قسیان بۆ دەكات ئەوا پڕ بە گوێچكە گوێ دەگرن، لەوانەشە بەدەنگێكی بەرز بە نوكتە بێتاماكانی پێ بكەنن. جارێ وا رێك دەكەوێت ئەو كەسە بەسەر زەمی خۆی دادێت. لەناكاو بارودۆخەكە پێچەوانەوە دەبێتەوە، دەشڵێن (باسی تۆمان دەكرد) مەبەستیان بەچاكە باسیان كردووە، كەچی راستیەكە ئەوەیە بەخراپە باسیان دەكرد.

دەكرێت ئەمە بەجۆرێك لە دووڕوویی بزانین، بەهەرحاڵ خاڵی نییە لە هەندێك مانای دووفاقی كەسێتی. ئەمە دیاردەیەكی كۆمەڵایەتی باوە، خەڵك لێی راهاتوون و تەنها ئێستا شەرمی لێ ناكەن، تەنانەت لەوانەیە هەندێك شانازی بەوە بكات لەم دووڕووییە كارامەییە. ئەم دیاردەیە بەشێوەیەكی تایبەت لەنێو شاعیران باوە، شاعیر شەرمی لەوە نەدەكرد قەسیدەی ستایشكردن بۆ هەركەسێك بنووسێ كە داوای سوود و پاداشتی لێ دەكات. خەڵكیش لەوە راهاتووە چێژ لە داڕشتن و كارامەیی شێوازەكەی وەربگرن، بەچاوپۆشین لەوەی شیعرەكە درۆ و ماستاوچیەتی زەقە.

لەپەندێکی میللی هاتووە(جیب نقش وكل عوافي) (نەخش بێنە و بیخۆ نۆشـی گیانـت بێ) ئەم پەندە ئاماژە بۆ رادەی بڵاوبوونەوەی کوشکێشی دەکات لەناو خەڵکدا، پەندەکەش مانای ئەوەیە ئەگەر توانیت نەخش بهێنی لە فێڵ و ماستاوچیەتی و بەرژوەندیت دەستکەوت، ئەوا مافی خۆتە چێژ لەو بەرژوەندیە وەربگری نۆشـی گیانت بێت. چەندین پەندی دیکەی هەیە ئاماژە بۆ هەمان مانا دەکات، لەوانە" ئەگەر کارت کەوتە لای سەگ، پێی بڵێ حاجی سەگ" یان " ئەوەی دایکم دەبات پێی دەڵێم مامە"...هتد.

خەڵك بایەخ بەوە نادات کێ لە نێویان دەسەڵات دەگرێتە دەست وکێـی خانـەدان دەبێت، بەڵکو بایەخدانەکە بۆ ئەوەی رەزامەنـدی ئـەو بەدەسـتبهێنن، بـۆ ئـەوەی خـۆی لـە شـەڕی دەسـەڵاتدارەکە بـەدوور بگـرن و بەرژوەنـدی بەدەسـت بهێـنن. لەراستیدا ئـەو نەریتـە هێشـتا لـەنێو هەنـدێك خـەڵك بـاوە. ئـەوان رێـز لەکەسـانی خانەدان و خاوەن پۆستی گەورە دەگرن، سەرەڕای کینە ورقیان.

خەڵکانێك دەناسم، هێشـتا لـەناخی دەروونیانـەوە گرێـی(رێزگـرتن لـە کەسـانی لوتبەرزیان) هەیە، ئەگەر کەسێك لەگەڵیان نەرمونیان و سادە بـوو، ئـەوان بەکـەم سەیری دەکەن، ئەگەریش لوتبەرز بوو لەگەڵیان ئەوا رێـزی دەگـرن و لەبـەردەمی کوشکێشی دەکەن، بـەڵام ئێسـتا ئـەو جـۆرە کەسـانە ژمارەیـان کەمبۆتـەوە، رۆژ لەدوای رۆژیش کەمتر دەبنەوە. بەهای نوێی دیموکراسی بەمدواییە هـەلی ئـەوەیان پێنادات لەسەر رێگای کۆنی خۆیان برۆن.

دیموکراسـی تـەنها سیسـتەمێکی سیاسـی نییـە، بـەڵکو سیسـتەمێکی کۆمەڵایەتیشـە. ئەگـەر خـەڵك لـەژیانی کۆمەڵایـەتی خۆیـان لـە دیموکراسـی رانـەهاتوون، ئـەوا نـاتوانن چـاکەی دیموکراسـی لـە ژیـانی سیاسـی بدۆزنـەوە، ئەگەریش خەڵك لەسەر خوی کۆنیان بمێننەوە، رێـز لـە لوتبـەرزەکان بگـرن، ئـەوا دەسـەڵاتداریان لەسـەر رێگـای ئەفەندیـەکانی کـۆن دەڕۆن و بۆیـە لەفەرمودەیـەك هاتووە" ئێوە چۆن بن، کەسانی وەك خۆتان حوکمڕانیتان دەکەن".

پاڵنەری قازانج لەشارەکاندا :

لەبەشێکی رابردوودا، باسمان لەسەرەتای دەرکەوتنی پاڵنەری قازانج کرد لە هەندێك لادێدا، لەگەڵ چۆنیەتی دەرکەوتنی ململانێ لەنێوان ئەو پاڵنەرە و بەهاکانی هۆز، بەڵام کاتێك دێینە سەر شارەکان ئەوا دەبینین پاڵنەری قازانج کاریگەریەکی زۆری لەسەر پێکهاتنی ئاکارەوە هەیە.

شار بەسروشتی خۆی لە سەر بنەمای پیشەگەری وەستاوە. تاك لە شاردا دوای ئەوەی کەسێتیەکەی لەکۆڵان گەشە دەکات، بەرەو ژیانی گشتی دەڕوات وهەوڵ دەدات پیشەیەك فێر بێت بۆ ئەوەی بژێوی دابین بکات، لێرەدا رووبەرووی جۆرە ژیانێك دەبێتەوە جیاوازی لەگەڵ ئەو جۆرەیان هەیە کە لەمنداڵییەوە لێی راهاتووە.

لەراستیدا لەم لایەنەوە جیاوازیەکی زۆر لەنێوان تاکی شارنشین و تاکی بەدو هەیە. تاکی بەدو ئەوکاتەی پێ رادەگات و دەبێتە پیاو، ژیان لەبەردەمیدا جیاوازیەکی زۆری لەگەڵ ژیانی منداڵی نییە. ئەو بەهایەی خۆزاڵکردن کە لەمنداڵی لێی راهاتووە، ئەوا هەر هەمان شت لەو کۆمەڵگا گەورەیە باوە کە دەچێتە ناویەوە، بەمەش مەینەتی بەدەست ململانێی نێوان بەهای منداڵی و بەهای پیاوانەوە نابێت. دەکرێت ئەم قسەیە لەبارەی زۆرێك لە دانیشتوانی لادێ بکەین، کەچی لەشارەکان بابەتەکە زۆربەی حاڵەتەکان جیاوازە.

بەهای خۆزاڵکردن کە تاکی شار لەمنداڵیەوە لەسەری راهاتووە، لەگەڵ ژیانی بازاڕ وپیشەگەری ناگونجێ، چونکە خاوەن پیشە دەبێت بەدڵسۆزیەوە خزمەتی موشتەریەکانی بکات، دڵیان رابگرێت و بەپەلە وەڵامی داواکاری بداتەوە و دوودڵیان نەهێڵێ، هەموو ئەمانە بۆ ئەوەی متمانەی ئەوان بەدەست بهێنێ و ناوبانگی لەنێویاندا هەبێت، کەچی ئەگەر راهاتوو لەمامەڵەکردن لەگەڵ موشتەریەکانی مەیلی بەلای خۆزاڵکردن هەبوو، ئەوا زوو یان درەنگ پیشەکەی مایەپوچ دەبێت.

ئەو بنەمایەی پیشەگەری سەرکەوتوو لەسەری دەڕوات ئەوەیە" کڕیار هەردەم لەسەرهەقە". ئێستا دەبینین ئەو بنەمایە لەزۆربەی وڵاتانی پێشکەوتوو لەسەر

ئاستێکی فراوان جێبەجێ دەکرێت. خاوەن پیشە لەوێ بازرگان بێت، سەنعەتکار بێت یان کرێکار، نایەوێ خۆی زاڵ بکات، چونکە دەزانێ ئەمە کاتیە و هەموو موشتەریەکانی لێ دەڕوێتەوە، دواجاریش دەبێتە هۆی مایەپوچی، بەشێوەیەك ئەمڕۆ لەو نەریتە کەمێك قازانج دەکات، کەچی بەیانی زیانەکەی زۆرتر دەبێت.

زەحمەتە زۆرێك لە پیشەگەرانی شارەکانی عێراق لەم بنەمایەی سەرەوە بگەن، ئەوان مەیلیان بۆ ئەوە هەیە بەپەلە بەسەر موشتەریەکان زاڵ بن، بەلایەنەوە گرنگ نییە سبەی چی لەچارەنووسیان هەیە. ئەوان وەك نێچیرێك سەیری موشتەری دەکەن، بۆیە دەیهێنن و دەیبەن، هەموو شێوازەکانی رازیکردن بەکاردەهێنن. موشتەریەکەش لەوانەیە وەك ئەوان بێت، لە کۆڵانەکان گەورە بووە، بۆیە مامەڵەکردن لەنێوانیان درێژە دەکێشێ، لەوانەشە وێنەی ململانێی و زۆرانبازی وەربگرێت، هەر لایەك دەیەوێ سەرکەوتوو بێت نەوەك ژێرکەوتوو.

مامەڵەکردن لەکڕین وفرۆشتن لە بازاڕەکانی عێراق بۆتە هونەرێك پێویستی بەشارەزایی و زۆرزانی هەیە. ئەو کەسەی لەو هونەرە نەگات ئەوا لەبازاڕدا بەستەزمان دەردەکەوێت و تەماعکار دەوری دەدەن، تەنانەت دەبێتە هۆی گاڵتە وگەپی خەڵکی بازاڕ، بەڵام کەسی شارەزا لەو هونەرە ئەوا شانازی بەخۆیەوە دەکات. وەها قسە لەسەر مامەڵە پڕ قازانجەکانی دەکات، وەك ئەوەی قسە لەسەر سەرفرازی پاڵەوانی ئازا بکات لە گۆڕەپانی جەنگدا.

لەراستیدا زۆرجار لەبازاڕەکاندا دژایەتی لەنێوان کڕیار وفرۆشیار دروست دەبێت، فرۆشیار زاڵبوو نایەوێ لەو قازانجانەی خۆی خۆش بێت کە بەشمشێری مامەڵەکردن بەدەستی هێناوە، هەروەها کڕیاری ژێرکەوتووش نایەوێ بەژێرکەوتوویی بمێنێتەوە، بۆیە بابەتەکەی نێوانیان بە لێدان و جنێو کۆتایی دێت.

دەگمەن نییە پیاوێکی دەوڵەمەند ببینین، زۆر بەخشندە بێت و داوەت ساز بکات و پارە بۆ کەژاوەکان ببخشێتەوە و پارەی چایخانەکان بۆ ناسیاوەکانی بدات، کەچی لەهەمان کات دوودڵ نییە لەسەر پارەیەکی زۆرکەم مامەڵەیەکی توند

لەگەڵ حەمباڵ بکات، لەوانەیە کرێی حەمباڵەکە بخوات، بەلای باشتر بێت نەوەك حەمباڵەکە فێڵی لێ بکات، چەند فلسێکی زیاتر لێ وەربگرێت.

حەزکردن بەزاڵبوون تەنها لەمامەڵە نییە، بەڵکو لە ساختەکردنی کەلوپەلەکان و ئەنجامدانی کارەکان هەیە. تۆ کاتێك پیشەگەرێك بۆ کارێك دەگریت، دواتر ئاگاداری کارەکەی نابیت، ئەوا تەمبەڵی دەکات و هەوڵی فێڵکردن دەدات، ئەگەر سەرزەنشتت کرد ئەوا بەپیرۆزترین شت سوێند دەخوات بۆ ئەوەی بسەلمێنێ لەکارەکەی دڵسۆز بووە، دەشڵێ" خوا شاهێدە راست دەڵێم" ئەو بابەتە ئەو کەسانە درکی پێدەکەن کە خانوو بۆخۆیان دروست دەکەن، ئەگەر زۆر لەچاودێری کرێکارەکان توند نەبێت و ئامادەیی شەڕ نەبیت، ئەوا یاری پێدەکەن و فێڵێکی زۆری لێدەکەن.

بوارێکی دیکە هەیە حەزکردن بەزاڵبوونی تێدا دەردەکەوێت، ئەویش ئەو دیاردەیەیە کە بە زمانی خەڵك شارەکان بە (قص التیل) ناودەبرێت، مانای ئەم زاراوەیە ئەوەیە کەسێك کەلوپەل بەقەرز دەکرێت دواتر لەدانەوەی قەرزەکە خۆی ون دەکات. رۆژێك لەگەڵ پیاوێك لەبازاڕ دەڕۆیشتم، تێبینی ئەوەکرد ئەو لەدوکانێك سڵ دەکاتەوە، پاساوەکەشی ئەوە بوو ئەم جۆرە قەرزەی لەدوکاندارەکە کردووە. دوکاندارەکە بێ ئابڕوویانە هاواری دەکرد، وەك دەمزانی قەرزارەکە توانای قەرزدانەوەی هەبوو، بەلام وەك دیارە نەدانەوەی قەرزەکە بەشێوازێکی زاڵبوون دەزانێ.

لەراستیدا شارەکانی عێراق هێشتا ژمارەیەکی زۆری هاوشێوەی ئەو پیاوە تێدایە. ئەو جۆرە کەسانەی شانازی بەوە دەکەن توانیان هەیە هەقی خەڵك بخۆن و کەسیش ناتوانێ هەقیان بخوات، جا کاتێك یەکێك لەوانە بیەوێ بۆ شوێنێك بڕوات ئەوا بەرێگای پێچ و پەنا دەڕوات بۆ ئەوەی خۆی لەو بازارە لابدات کە قەرزی تێدا کردووە، کە بێگومان ژمارەیان زۆرە، ئەگەرهاتوو کەسێك لەخاوەن قەرزەکان بەرێکەوت دەستگیری بکات، ئەوا سوێندی بۆ دەخوا بەیانی قەرزی بۆ دەگێرێتەوە، دواتر دەڕوا وناگەڕێتەوە.

حەزی سامان لە شارەکاندا :

حەزی سامان کۆکردنەوە یان ئەوەی هەندێك جار بە (پووڵەکی) ناودەبرێت، یەکێکە لەگرنگترین خەسڵەتەکانی خەڵکی شارەکان، ئەوان لەو خاڵەدا زۆر بەروونی لە بەدوەکان جیاوازن. پێشتر بینیمان بەدوەکان ماددەیان خۆش دەوێ، بەڵام لەبەر خودی ماددەکە نییە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە بەخەڵکی ببەخشنەوە، تا پێگەی بەرز وناوبانگی باش بەدەست بهێنن، ئەو بنەمایەی بەدو لەسەری دەڕۆن لەو دێرەی زوهێر بن ئەبو سولما دەردەکەوێت:

و من يك ذا فضل فيبخل بفضله على قومه يستغن عنه و يذمم [٣٥٣]

(واتە: ئەوەی سامانی هەبێت و لەگەڵ قەومەکەی بەخیل بێت، ئەوا وازی لێ دەهێنن و گلەیشی لێ دەکەن– وەرگێڕ)

کەچی خەڵك شارە لەسەر بنەمایەکی دیکە دەڕۆن" پارەی سپی بۆ ڕۆژی ڕەش". پارە لە شارەدا کرۆکی ژیان پێك دەهێنێ، مرۆڤ دەتوانێ بەپارە پێداویستیە هەمەجۆرەکانی دابین بکات، ئایندەی مسۆگەر بکات، لە دەسەڵاتداران نزیك بێتەوە، خۆ بەهەندێك ڕوخسارەوە دەربخات کە خانەدانی و دەسەڵاتی بۆ دەهێنێ.

دەوڵەمەند لەشارەکانی عێراق دەتوانێ زیان و سوود بگەینێ، لەوانەیە توانای لە زیانگەیاندن زیاتر بێت لەسوودبەخشین. ئەو ئەگەر بیەوێ زیان بەکەسێ بگەینێ، ئەوا چەند شەقاوەیەك بەکرێ دەگرێ بۆئەوەی هێرش بکەنە سەر ئەوکەسە، یانیش لەلای حکومەت ناوی دەبات و دەیخاتە زیندانەوە، هەر لەبەرئەمەش خەڵك ڕێز لەدەوڵەمەندەکان دەگرن و کوشکێشیان بۆ دەکەن، وەك چۆن لەبەرامبەر دەسەڵاتداران ئەو کارەیان دەکرد.

نابێت ئەوە لەبیر بکەین خەڵکی شار ئیرەیی بەدەوڵەمەند دەبەن و بەدوای نەنگیەکانی دەگەڕێن. زۆرجاریش لە مەجلیسەکانی باس لەو شێوازە نەگریسانە دەکەن کە سامانی پێ کۆکردۆتەوە، بەڵام هەرکە بینیان بۆلای ئەوان دەچێت ئەوا وەك ڕێزێك لەبەری هەڵدەستنەوە و دەیخەنە سەری مەجلیسەوە.

---

[٣٥٣] الحسين بن أحمد الزوزني (شرح المعلقات السبع) ص ١٠٣

کەسی دەوڵەمەند دەزانێ چۆن پاڵپشتی خانەدانی خۆی بکات و پێگەی خۆی لەناو خەڵك بەرز بکاتەوە. ئەو لە پیاوانی ئاینی نزیك دەبێتەوە پارەیان بۆ سەرف دەکات و بۆ وەعزەکانیان دەگری، وەك ئەوەی هارون رەشید لەرۆژگاری پێشووی ئەو کارانەی دەکرد. ئەو دەوڵەمەندەش هەلی جەژن و کەشە ئاینیەکان دەقۆزێتەوە بۆ ئەنجامدانی داوەت و ئاهەنگ و دەبێتە سەرقافڵەی کەژاوەکان، بەشێکی زۆر لە سامانەکەی لەپێناوی خودا دەبەخشێ، ئەو جۆرە فێڵانە لەگەڵ زۆرێك لەخەڵك دەکات و ئەوانیش وا دەزانن ئەو پیاوە پاداشتی خۆی لەدونیا و قیامەت وەرگرتۆتەوە.

پیاوێکی دەوڵەمەند دەناسم لەسەرەتا دزێکی گەورەبوو دەچووە سەرماڵان، دوای ئەوەی سامانێکی زۆری کۆکردەوە، ویستی حەج بکات و بچێتە ماڵی خودا، یەکێك لە فەقیهەکان پێی دەڵێ حەجت قبوڵ نابێت ئەگەر داوای لێخۆشبوون لەو کەسانە نەکەی کەدزیت لێکردوون و دەبێ پارەکەش بگەڕێنیتەوە. وەك دەردەکەوێ بەم قسەیە رازی نەبووە، جا لە "چاوی فەقێ" چووە حەج، کاتێکیش گەڕایەوە بووە خانەدان و بەرێز خەڵکیش هەڵپەی مەجلیس و داوەتی ئەویان دەکرد، خوداش غەفور و رەحیمە!

دەتوانین بڵێین رێزگرتنی دەوڵەمەندان بەمشێوەیە وایکردووە خەڵك هەڵپەی کۆکردنەوەی سامان بکات، بۆ ئەوەی بەهەر شێوەیەك بێت بکەوێتە دەستیان، بایەخیش بەوە نادەن رەوایە یان نا، ئەوان لەسەر ئەو بنەمایە دەڕۆن کەپێشتر ئاماژەمان بۆ کرد "نەخش بێنە و بیخۆ نۆشی گیانت بێ".

مەینۆشی لەشارەکاندا:

مەینۆشی لە لادێکان دەگمەنە، لەبیابانیش وەك ئەوەیە بوونی نەبێت. کەچی لەشارەکاندا بەئاستێکی بەرز بڵاوبۆتەوە، خەڵکی عەوام لەشارەکان پێی دەڵێن "شیری شێر" زۆرێکیان شانازی بە خواردنەوەی مەی دەکەن و بەیەکێك لەرواڵەتکانی پیاوەتی دەزانن. لەوانەیە ستایشی پیاوێك بکەن بڵێن" قاعد على

طبق"[٣٥٤] واتە(لەسەر خوانی تەبەق دادەنیشێت) مەی دەنۆشێ. ئەو کاتە تەبەق رەمزێك بوو بۆ مەینۆشی لەسەردەمی عوسمانییەکاندا، کە هێشتا خوانەکانی دیکە بەکار نەدەهات.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەفیون وحەشیش و ماددە هۆشبەرەکانی دیکە، لەسەر ئاستێکی فراوان لەعێراق بلاّونەبۆتەوە. هێشتا مەی ئەو خواردنەوە خۆشەویستە لەدڵی خەڵکی شارەکانی عێراق. ئەفیون لە ئێران زۆربلاّوبۆتەوە، زۆر لەمێژە هەر لە ئێرانەوە بەرێگای گەشتیار و ئەوانەی نیشتەجێی عێراقن بەرەو عێراق دەگوێزرایەوە، کەچی عێراقیەکان ئالوّدە نابن و مەیلیان بۆی نییە تەنها لەسنوورێکی زۆر دیاریکراو نەبێت .

وا لەلای عێراقیەکان باوە ئەفیون غیرەت و پیاوەتی لاواز دەکات، وەك دەردەکەوێت ئەمەش لەگرنگترین هۆکارە وایکردووە مەیلیان بۆی نەبێت، ئەوان شتێکیان دەوێ پیاوەتیان بەهێز بکات نەوەك لاوازی بکات، لەوانەشە ئەمەیان لە مەی دۆزیبێتەوە، لەبەر ئەمەشە لەمەینۆشی دەبن بەپاڵەوان، نیشانەی سەرخۆشی و ئاژاوە و شەڕیان لێ بەدەردەکەوێت. دەگمەن نییە لەشارەکانی عێراق سەرخۆشێك لەسەر شەقام و سەری کۆڵان بوەستێ، خەنجەری هەڵکێشێ، رێگە بە رێبواران بگرێت. وەك زانراوە هەندێك خۆیان سەرخۆش دەکەن بێئەوەی بەشێکی زۆریان خواردبێتەوە، لەوانەیە مەبەستیان دەرخستنی هێز وپاڵەوانێتی خۆیان بێت. هەندێك جاریش سەرخۆشێك لە مەیخانە هەڵدەستێتەوە گێچەڵ بە دانیشتوان دەکات و جنێودەدات، ئەمەش سەرەتای شەڕێکی گەرم دەبێت لەنێوانیان...

ئەگەر کۆمەڵێك برادەر لە مەجلیسێکی خواردنەوە دانیشتن، گرنگترین شت دەبێت رەچاوی بکەن ئەوەیە بە وشەیەك یان جوڵە و ئاماژەیەك یەکتر تورە نەکەن. ئەوان زۆر ئاگاداری ئەو خاڵەن، چونکە زۆرجار تورەیەکی گەورە لەنێوان

[٣٥٤] ئێمە هەوڵمان داوە وێڕای وەرگێڕانەکە هەندێك وشە و ئیدیۆیەمی عەرەبی وەك خۆی بگوازینەوە، بەبڕوای ئەوەی تام و چێژێك بە وەرگێڕانەکە دەدات، زۆرێك لەو وشە و ئیدیۆمانەش بەشێوەیەك لەشێوەکان لەناو کوردەواری هەیە، ئەمە سەرەڕای گرنگیەکەی لەرووی مێژوویەوە– وەرگێڕ

سەرخۆشان هەڵدەگیرسێت، ئەنجامەکەی باش نابێت، تەنانەت قوربانیش دەبێت، لەبەر ئەمەش کۆمەڵکێ ڕێسای ورد لەکاتی خواردنەوە دانراوە دەبێت رەچاوبکرێت، وایلێهاتووە کەسێك لەگەڵ هاوڕێیانی دەخواتەوە، دەبێت لەگفتوگۆیان وشیاربێت و هەستیان رابگرێت، وا باشترە ستایشیان بکات و ئاماژە بەمروەتیان بکات، ئەوانیش دەبێت بەهەمان شێوە هاودەمی بن و بەمەش خۆشی دەکەوێتە دڵی هەمووان.

یەکێك لەسروشتی سەرخۆشی ئەوەیە ناخی مرۆڤ بە بەها و گرێیە کپکراوەکانەوە ئاشکرا دەکات. زۆرێك لەخەڵکی ولاتانی پێشکەوتوومان بینی بەهەموو شێوەیەك ئالودەی مەینۆشین، تەنانەت هەندێکیان لەمنداڵییەوە لەگەڵی راهاتوون، کەچی ئەوان مەیلیان بۆ لاساری و پاڵەوانێتی نییە لەکاتی سەرخۆشیدا. زۆر دەگمەنە ئەوەی لەخواردنەوەی شارەکانی عێراق دەبینرێت لەلای ئەوان هەبێت.

وەك دەردەکەوێت خەڵکی شارەکان لە مەینۆشی دەرفەتێك دەدۆزنەوە بۆ ئەو کپبوونەوەی لەژیانی کۆمەڵایەتیان بەدەستیەوە دەناڵێنن. ئەوان لەمنداڵی لەسەر بەهای خۆزاڵکردن راهاتوون، لەگەورەیی بۆیان دەرکەوتووە ئەم بەهایە هەندێکجار جێبەجێ ناکرێت، ئەمەش لەناخی خۆیان کپ دەکەن، کەواتە ئەوان لەخوارنەوە هەلێك دەدۆزینەوە بۆ ئەوەی قەرەبووی ئەو شتە بکەنەوە لەژیانی واقیعیدا لەدەستیان داوە.

ئەوەی لەوبارەیەوە شایەنی باسە، بەدو لە رۆژگاری جاهیلیەت ئالودەی مەی بوون، شانازیان بەمەینۆشی دەکرد، پێیانوابوو مەی تەنها شایەنی پیاوی ئازا وچەلەنگە، بەلام پیاو ترسنۆك تەنها شایەنی ئەوەیە (مەرگە) بخواتەوە، موسڵمان لەبەرەبەیانی جەنگی (بەدر) مەیان نۆشی، بۆئەوەی لەبەرامبەر موشەریکەکان ئازا وبوێر بن[٢٥٥].

چەندین ئاماژەیە بۆ ئەوەی بەدوەکان لەکاتی خواردنەوە مەیلیان بۆ سەرمەستیەکی توند هەبووە، ئەمەش لەگرنگترین ئەو هۆکارانەبوو وایکردووە

[٢٥٥] أحمد محمد الحوفي (الحياة العربية في الشعر الجاهلي) ص ٣٤٩

ئیسلام مەی لەپەیڕەوكارانی حەرام بكات. ئەوەی جێگای سەرنجە بەدوەكان دوای ئـەوەی بوونـە موسـڵمان توانیـان واز لەخواردنـەوەی مـەی بهێـنن، ئەمـەش بەپێچەوانەی خـەڵكی شـارەكان، ئـەوان لەخواردنـەوە بـەردەوام بـوون سـەرەڕای ئەوەی ئیسلام حەرامی كردووە، ئایا هۆكاری ئەمە چییە؟

من مەزندەی ئەوە دەكەم خواردنەوەی مەی لەلای بەدوەكان نەریتێكی راگوزەر بێت، لەوانەیە لەجاهیلیەت لە ئەنجامی تێكەڵبوونیان بەشارەكانەوە ئەو نـەریتیان بۆ هاتبێ، هاوشێوەی ئەوەی بتپەرستی و چەندین نـەریتی دیكـەی شارنشـینیان وەرگرتـووە. بـەدو وەك خـەڵكی شـار پێویسـتی بەمـەی نییـە بـۆ نەفەسـدان بـە ئارەزووە كپكراوەكانی. زۆر دەگمەنە لـە بیابـان كەسـانی ترسـنۆك و بێدەسـەڵات بدۆزیتەوە، سەرخۆشی بكەنە دەرفەتێك بـۆ دەرخسـتنی پاڵـەوانێتی وەك ئـەوەی لەلای خەڵكی شار بینیمان.

نێربازی لەشارەكاندا:

لەراسـتیدا نـەریتی نێربـازی لەسـەردەمی عوسمانیـەكان بەشـێوەیەكی فـراوان لەشارەكانی عێراق هـەبوو، دەكرێـت ئەمـەش بـۆ چـەندین هۆكـار بگێڕینـەوە، كـە گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوە:

١-پـەروەردەی كـۆڵان: بینیمـان چـۆن منـداڵانی گـەڕەك نێربـازی بـە سـیمایەكی زاڵبوون دەزانن وشـانازی پێوەدەكـەن و بـە (چاوشـكاندنی ناودەبـەن). (بكـەر)ی كارەكە وا هەست دەكات بە سەر(بەركار) زاڵ بـووە و چـاوی شـكاندووە، هـەردەم ئەمەی بەچاودەداتەوە، بەمەش كەسە (بەركارەكە) تووشی گرێی دەروونی دەبێت و لـەلای هاوتەمەنـەكانی كەسـایەتی لاواز و تێكشـاو دەبێـت، هاوڕێیەكانیشـی دەیچەوێسننەوە و بەسەری زاڵ دەبن.

كاتێـك ئـەو منداڵانـە گـەورە دەبـن، ئـەو نەریتـە بەشـاراوەیی لـەناخی زۆرێكیـان دەمێنێتەوە، دەگمەن نییە پیاوانی گەورە ببینین شانازی پێوە بكەن، یان بیكەنە نازناوی خراپی هەندێكیان، وەك رۆژگاری منداڵانیان. هەربۆیـەش لـە نێـو خـەڵكی عـەوامی زۆربـەی شـارەكانی عێـراق دیاردەیـەك بـاوە بـە (الشـد: لاقـەكردن) ناودەبرێت، ئەگەر بیانەوێ تۆڵە لەیەكێك بكەنـەوە ئـەوا فێڵـی لـێ دەكـەن، دواتـر

گرێی دەدەن و بەزۆری لاقەی دەکەن، بەمەش کەسی لاقەکراو هەموو تەمەنی بەچاوشکاوی دەمێنێتەوە، کەچی بکەری لاقەکردنەکە شانازی بەکارەکەی خۆی دەکات. یەکێك لە خانەدانەکانی ئەمڕۆ دەناسم، لەرۆژگاری گەنجێتی سەرۆکی عەسابەی لاقەکردن، مەزندە دەکەم ئێستاش شانازی بە(سەروەرییەکانی !) رابردووی بکات.

٢- توندی حیجاب(دابڕانی ژنان): لەرووی زانستیەوە سەلمێنراوە، هەرچەندە دابڕانی ژنان لەکۆمەڵگا زیاد بێت ئەوا رێژەی نێربازی لەنێوان تاکەکانی زیاتر دەبێت، ئەمەش ئەنجامێکی سروشتیە، چونکە مرۆڤ ئارەزووی پەیوەندی سێکسی هەیە و دەیەوێ چێژی لێ وەربگرێت، ئەگەریش بینی بەهۆی هەر هۆکارێکەوە رەگەزی بەرامبەر جیاکراوەتەوە، ئەوا هەوڵ دەدات قەرەبووی بکاتەوە، بۆیە دەیەوێ لەگەڵ هاورەگەزی خۆی جووت بێت. ئەمەش وایکردووە هەندێك پیاو لەو کۆمەڵگایانەی ژنانی تێدا دابڕاو و حیجابی تێدایە، مەیلیان بۆ جووتبوونی مێرمنداڵی تازە پێگەیشتوو کە لەژنان دەچن، کاتێکیش ئەو منداڵە گەورە بوو مووی لێهات ئەوا وازی لێدەهێنن.

٣- کولتوری ئینکیشاری: لەبەشێکی رابردوو ئاماژەمان بۆ ئەوەکرد عێراق لەلایەن ئینکیشاریەکانەوە فرمانڕەوایی دەکرا، تا ئەو کاتەی لەساڵی ١٨٣١ لەنێوبران، تاکەکانی ئەو سوپایە هەر لەمنداڵیەوە لە قوتابخانە ناوخۆییەکان دانرابوون بۆ ئەوەی فێری هونەری جەنگ بن، ئەوەی زانراوە ئەو قوتابخانانە لەسەردەمێکی درەنگدا لەرووی ئاکارەوە دروست نەبوون، لەوانەیە قوتابیەکان لەنێوان خۆیاندا نێربازیان کردبێت، یان لەگەڵ مامۆستاکان ئەنجامیان داوە. مەمالیکیش (کولمەندیەکان) لەمەدا هاوشێوەی ئینکشاریەکان بوون، وەك ئەوان لەمنداڵەیەوە بۆ بەشە ناوخۆیەکان دەبران[٣٥٦]. مەمالیك نزیکەی ٨٠ ساڵ حوکمڕانی عێراقیان کرد، لەناوچوونیشیان هاوکات بوو لەگەڵ لەناوچوونی ئینکیشارییەکان.

---

[٣٥٦] علي الوردي (مهزلة العقل البشري) ص ٩-١٠

هەرچۆنێك بێت نێربازی لەنێو دەسەلاتداری ئەو سەردەمە بلاوبووە، ئەو کاتەش مەمالیك و ئینکیشارییەکان جڵەوی دەسەلاتیان لەدەست بووە، ئەمەش وایکردووە نێربازی لەنێو خەڵك ئاسایی و ڕێزی هەبێت، ئەو لەبەرچاوگرتنە کۆمەلایەتیەش تا ماوەیەکی درەنگ لەشارەکانی عێراق باو بوو.

لەبارەی رادەی بلابوونەوەی نێربازی لەشارەکانی عێراقدا لەسەردەمی عوسمانییەکان، ئامارێکمان لەبەر دەست نییە، بەلام مەزندەیەك بەنزیکەیی هەیە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات نێربازی لەعێراق ئەوکات لە ٤٠٪ دانیشتوان هەبوو، ئەمەش ڕێژەیەکی زۆرە لەهەموو ولاتانی دیکە زۆرترە، لە ئیماراتی کەنداو نەبێت.

رادەی بلاوبوونەوەی نێربازی وەك نەریتێك لەچایخانەکان دەردەکەوێت. ئەمەش بابەتێکی ئاسایی بوو پیاو لەچایخانە دابنیشێت، غولامە تایبەتەکەی هەردەم لەگەڵ دابێت ماوەیەکی کەم نەبێت. خانەدان ودەوڵەمەدان وا راهاتبوون پارەیان لە غولامەکانیان خەرج دەکرد و پۆشاکی گرانبەهایان بۆ دەکڕین، پێداویستی بژێویان بۆ دابین دەکردن، تەنانەت لەگەڵ کارەکانیان بەشداریان پێدەکرد. پیاوێکیش شەرمی لەمە نەدەکرد، لەوانەشە لەزۆر حاڵەت شانازی کردبێت، ئەم نەریتەش تا ئێستا ماوە.

توێژەران هاورەگەزبازی بۆ دوو جۆرە پۆلین دەکەن (لادانی سێکسی پۆزەتیف) و(لادانی سێکسی نێگەتیڤ). تێبینی ئەوە دەکرێت لادانی سێکسی بەهەردوو جۆرەکەیەوە نێگەتیڤ و پۆزەتیف لە هەموو کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی هەیە. هاڤلۆك ئەلیسی توێژەر پێیوایە لە ٢٪ دانیشتوانی جیهان لەهەموو ولاتان تووشبووی لادانی سێکسین کە ناتوانن لێی دەربازبن[٣٥٧]. ئەمەش لادانێکی سروشتیە لە ئەنجامی هەڵەیەك دەبێت لەپێکهاتەی جەستیانەوە، نێر حەزی لەنێرە، مێ حەزی لەمێیە. تاکێك لەوان جا نێگەتیف بێت یان پۆزەتیف بەپێی بارودۆخی دەوروبەری دەبێت کە لە سەرەتای هەیبووە، زانستیش لەچارەسەرکردنی ئەوانە کەم توانا دەرچووە، تەنها کەمێك نەبێت. لادەرە سروشتییەکان بەوە لەلادەرەکانی دیکە جیادەکرێنەوە، خاوەن مەیلیکی

---

[٣٥٧] Havelock Ellis (psychology of sex)Vol. IV

سروشتی ریزپەڕن، پیاوحەزی بەپیاوێکی تەواو هەیە خاوەنی ماسولکەی بەهێز و مووی چڕ بێت، ژنیش حەزی بە مێیەك هەیە تەواو نەرم و ناسکۆڵە بێت. ئەمەش مانای ئەوەیە جیاوازیەکی زۆر لەنێوان لادانی سروشتی و لادانی وەرگیراو هەیە، یەکەمیان نەخۆشیە و زۆرجار چاك نابنەوە، کەچی دووەمیان خاوەنەکەی بەسروشتی خۆی لادەر نییە، بەڵکو لادانە سێکسیەکەی لە دەوروبەرە کۆمەڵایەتیەکەی وەرگرتووە، ئەو دەیکاتە قەرەبووکردنەوەیەك بۆ لەدەستدانی رەگەزی بەرامبەر، کەواتە ئەمجۆرەیان چارەسەری هەیە، رێژە وجۆرەکەی بەپێی بارودۆخی دەوربەر دەگۆرێت.

بەهەرحاڵ دەتوانین بڵێین، لەرووی تووشبووانی لادانی سروشتی عێراق جیاوازی لەگەڵ وڵاتانی دیکەی جیهان نییە، ئەو کەسانەش بەپێی مەزندەکەی هاقلۆك رێژەیان لە ٢٪ی دانیشتوان زیاتر نییە، ئەوانیش وەك یەك لە بیابان و لادێ و شارەکان هەن، بەڵام تووشبووان بەلادانی وەرگیراو لەعێراق، لەشارەکان زۆرن، لەلادێکان کەمن، لەبیابان بوونیان دەگمەنە.

ئەوەی جێگای سەرنجە لادانی نیگەتیڤ (ئەو کەسەی دەیەوێ رەگەزبازی لەگەڵ بکرێت، نەوەك خۆی بکەر بێت) لەشارەکانی عێراق رێژەی زۆرکەمبووە، کەچی لادانی پۆزەتیڤ وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، دەگاتە ٤٠٪ . بەڵام رێژەی لادانی نیگەتیڤلە ١٪ زیاتر نییە، ئەم جیاوازیەی نێوانیان بۆ ئەو بەها کۆمەڵایەتیە دەگەڕێتەوە کە لەشارەکان زاڵ بووە.

خەڵك لەوڵاتانی رۆژاو بەیەك چاو سەیری لادانی پۆزەتیڤ ونیگەتیڤ دەکەن و جیاوازی لەنێوانیان ناکەن. ئەوان هەردوو جۆر بەنەخۆشی دەروونی یان بەدژەباو دادەنێن، ئەگەر وەسفی کەسێکی تووشبوو بەلادانی سێکسی بکەن، ئاماژە بۆ جۆری لادانەکە ناکەن، گوێگریش نازانێ ئەو نیگەتیڤە یان پۆزەتیڤ. کەچی لە شارەکانی عێراقدا بابەتەکە پێچەوانەیە. خەڵك رقیان لە لادەری نیگەتیڤ دەبێتەوە، ئەو جۆرە کەسانەش لە خراپترین باری سووکایەتی و شەرمەزاریین، کەچی لادەری پۆزەتیڤ شەرم لەلادانی خۆی ناکاتەوە، رەنگە زۆرجاری شانازی پێوە بکات، ئەو سەرکەوتووە توانیویەتی چاوی خەڵك بشکێنێ، بێئەوەی کەس

بتوانێ چاوی ئەو بشکێنێ، ئەمەش وایکردووە ڕێژەی لادانی پۆزەتیف لەنێو خەڵکی شار لە لادانی نێگەتیف زیاتربێت.

لەراستیدا ئەم تێڕوانینە بۆ لادەری پۆزەتیف بەشێوەیەکی بەرچاو بەمدواییە گۆڕاوە، چونکە خەڵك رقیان لە لادەری پۆزەتیڤە و بەقێزەوەنی دەزانن. دەتوانین بڵێین لادانی پۆزەتیف بەرە بەرە لەنێو نەوەی نوێ بەرەو نەمان دەچێت، لەمەشدا سفوری ژنان و دەرکەوتنی نوێیان هاوکاری کردوون. بۆیە دەبین گەنجان بەدوای کچانەوەن، جۆرەها هونەری غەزەل گوتن و دڵداری بەکاردەهێنن، بەدوای غولام راناکەن.

شوێنی رابواردن لە شارەکاندا:

مرۆڤ لەسەرتاسەری جیهان لەوە راهاتووە، پەنا بۆ رابوردن و سەرگەرمی ببەن، ئەمەش وەك نەفەسێك بۆ رزگاربوون لەمەینەتی کپکردنی ژیانی کۆمەڵایەتیان. ژیانی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی گشتی لەژێر قورسایی کۆت وبەند و هەندێك نەریت بەڕێوەدەچێت مرۆڤ تەنگەتاو دەکات و ڕێگری لێدەکات بەدوای شەهوەت و ئارەزووە سروشتیەکانی بێت، بۆ ئەمەش لە هەموو کۆمەڵگای مرۆیی جۆرەها رابورادن دانراوە و کاتی دیاریکراو هەیە بۆ چێژوەرگرتن لێیان.

لەبیابان و لادێکانی عێراق تێبینی دەکرێت پیاوان ئاهەنگی بووك گواستنەوە وبۆنەکانی دیکە دەکەنە هەلیك بۆخۆیان، بۆیە جۆرە سەمایەك دەکەن بە (چۆپی) ناسراوە، هەندێك جاریش ژنان بەشداری لەچۆپی دەکەن. زۆرجاریش کات بۆ سوارچاکی و پێشبرکێ شەڕەشمێر و دارعەسا دەکەن، ژنان سەیریان دەکەن و هەلهەلەیان بۆ دەکەن، ئەوانیش هەست بەخۆشی وشادی دەکەن.

لەم لایەنەوە لەلادێکانی عێراق قەرەج رۆڵێکی گرنگی هەیە، ئەوان کچانی شارەزایان هەیە لەسەما وگۆرانی. قەرەجەکان لەنێو هۆزەکانی لادێ دەگەڕێن و هەندێك سەرگەرمی و خۆشی ئەوان دابین دەکەن. کاتێك دێینە شارەکانی عێراق دەبینین ئەو رابوردنەی هەیە خەڵك تێر ناکات. جیاکردنەوەیەکی توند لە نێوان ژنان و پیاوان لەشارەکان هەیە، توندڕەویەك بەرامبەر بە ژن هەیە، ئەمەش

وایکردووە کچکردنێکی سێکسی لەنێو دانیشتوانی شارەکان هەبێت، بەجۆرێك پەنا بۆ ئەو رابوردنانە دەبەن کە دروست نین و خاڵی نین لە بێئابڕوویی.

لەشارەکانی عێراق جۆرێك لەرابواردن هەیە، پێی دەگوترێت (الکسلە)[358] ئەمە لەچەند رۆژێکی دیاریکراوی ساڵ روو دەدات. ژنان لەو رۆژانە دەچنە سەر مەزارێك لەمەزارەکان و ماوەی چەند کاتژمێرێك لەوێ دەمێننەوە، چا دەخۆنەوە و هەندێك خواردن دەخۆم. ئەو کاتەش گەنجان دێن ریشیان تاشیوە و نایابترین جلی خۆیان پۆشیوە، ئیدی دەوروخولی ژنان دەدەن، ئەوان چێژێکی گەورە لەمە دەدۆزنەوە، هەر یەکێك لەوان واهەست دەکات بەجوانیەکەی هۆشی ژنانی بردووە، گێچەڵ بەژنان دەکەن و چاوبازیان لەگەڵ دەکەن، بۆ ئەوەی یەکێکیان (راو) بکەن. هەندێك جار لەمەدا سەردەکەون.

دەتوانین بڵێین ئەو دیاردەیە، دەرفەتی بەهەندێك پیاوان دەدا بۆ کەمکردنەوەی کپکردنی سێکسیان. هەندێك کەسانی بەئیرەیی هەوڵیان دا مەزارگە پیرۆزەکان لەو دیاردەیەی خراپی ئاکار دووربخەنەوە، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو، ئەوانە چەند خراپەیەکن لەسروشتی ئەو باردۆخە کۆمەڵایەتیە هەڵقوڵاوە کە خەڵکی شارەکانی تێیدا دەژین.

جۆرێکی دیکەی رابواردن هەیە لەکاتی ئاهەنگی بووك گواستنەوە و ئاهەنگی سوننەتکردن ئەنجام دەدرێت. پیاوان لەم رۆژەدا ئێوارە لەماڵی خاوەن ئاهەنگەکە کۆدەبنەوە، بەدەف گۆرانی دەڵێن، هەندێك غولام و پیاو هەڵدەستنەوە لەگەڵ گۆرانییەکان سەما دەکەن. وەك نەریتێك ژنان لەسەر بەلەکۆنی ماڵەوە یان لەسەربان سەیری ئاهەنگەکەن دەکەن، جا ئەو کاتە دەبینین پیاوی بەشدار بوو لەئاهەنگەکە کەسێتیەکی دیکەی دەبێت و کەسێتی ئاسایی نامێنێ، هەوڵ دەدات جێی سەرنجی ژنانی تەماشاکەر بێت، جوڵەی دەگۆڕێت و دەنگی لەگۆرانی بەرز دەکاتەوە، زۆرجاریش بەتورەیی هەڵدەچێ ئەگەر هەست بکات سوکایەتی پێدەکرێت، بۆیە تەقەیەك دەکات یان خەنجەرەکەی هەڵدەکێشێ، بەمەش

[358] الکسلة: جۆرێك لە سەفرەیە لەسەر مەزارەگان ژنان ئەنجامی دەدەن بەتایبەتی لەوەرزی بەهاردا. - وەرگێڕ

دەیەویێ پاڵەوانێتی خۆی بەژنان نیشان بدات وەك چۆن جوانیەکەی خۆی دەرخستووە، زۆرشەڕی توندیش لەئەنجامی ئەم دیاردەیە کەوتۆتەوە.

خەڵکی شار وەك بەدو و لادێیەکان بە سەمای میللی دڵخۆش نەدەبوون. تەنها سەمای تایبەت بەپیاوان هەبوو، ئەویش تاك تاکە وەك پێشتر باسمان کرد، لە ئاهەنگی بووك گواستنەوە و ئاهەنگەکانی دیکە ئەنجام دەدرا. هەندێك تاك لەو جۆرە سەمایان پسپۆڕ بوون بەیەکێك لەوان دەگوترا (الشعار) خەڵکەکە وای بەلاوە پەسەند بوو ئەو کەسە مێرمنداڵێکی لوس بێت، رووخسار وجەستەی لەژنان بچێت، کاتێك ئەمە لەنێویان سەمای دەکرد سك و سمتی دەلەراندەوە. زۆرجار پیاوان عاشقی ئەو جۆرە غولامانە دەبوون، کێبرکێیان لەسەر دەکرد و شەڕیان لەپێناو دەکرد.

عەبدولکەرمی عەلاف لە یادەوەرییەکانی خۆی لەبارەی بەغدای دوارۆژەکانی عوسمانیدا، باس لەوە دەکات مێرمنداڵی بینیوە بەجلی ژنانەوە سەمیان کردووە و لەژنان دەچوون لەسەر ئەو تەختەی شانۆ کە لەیەکێك لەقاوەخانەکانی بەغدا بۆیان ئامادەکرابوو، ئەویش قاوەخانەی (سبع)بوو[٣٥٩].

قاوەخانەکان لەبەغدا:

شاری عێراقی بەوە ناوبانگی دەرکردووە، لەهەموو شارەکانی دیکە دونیا ژمارەی قاوەخانەکانی بەگوێرەی دانیشتوان زۆرە. یەکێك لەگەشتیارەکان وەسفی دەکات و دەڵێ" لەنێوان هەر دوو قاوەخانە، قاوەخانەیەك هەیە". وەك ئەوەی ئاماژە بۆ ئەوە بکات ژمارەی زۆری قاوەخانەکانی عێراق وەك زۆری کەنیسەکانی رۆمایە.

زۆری قاوەخانە، یەکێکە لەنیشانەکانی لاوازی ژیانی ماڵ لەشارەکانی عێراقدا، زۆربەی پیاوان کاتی دەستبەتاڵی خۆیان لەقاوەخانەکان بەسەردەبەن، کە پێشتریش لەدیوەخانەکان بەسەریان دەبرد. وەك دەردەکەوێت قاوەخانەکان لەسەرەتای دەرکەوتنیان لەعێراق کێبرکێی لەگەڵ دیوەخانەکان دەکرد بۆ راکێشانی پیاوان، دواجاریش بەسەر دیوەخان زاڵبوو.

[٣٥٩] عبدالكريم العلاف (بغداد القديمة) ص ١٢١

قاوەخانە بۆیە بەناو ناودەبرێت، چونکە شوێنێك بووە قاوەی تێدا پێشکەش کراوە، تەنانەت زۆرێك لەخەڵکی عەوامی عێراق قاوەخانە بە (القهوە : گەهوە) ناودەبەن. زۆرێکیش لەقاوەخانەکان ئێستا لەبری قاوە، چای تێدا پێشکەش دەکرێت، کەچی هێشتا ناوی قاوەی پێوە لکاوە.

یەکەم قاوەخانە لەبەغدا لەسەردەمی والی عوسمانی (جغالە زادە)، خاوەنی شوێنەکەش بەناوی " خان جغان" بەناوبانگ بووە، ئەمە نزیکەی ساڵی ١٥٨٣ بووە، شوێنەکەی ئێستا دەکەوێتە نزیك قوتابخانە موستنەنسریەوە. دوای چەند ساڵێك قاوەخانەیەکی دیکە، لەسەردەمی والی حەسەن پاشا کرایەوە، شوێنەکەی نزیك بووە لەمزگەوتی وەزیر لە نزیك پردی کۆن[٣٦٠]. دواتر یەك بەدوای یەك لەسەرتاسەری بەغدا قاوەخانە دەکرایەوە و دواجاریش لەشارەکانی دیکە قاوەخانە دادەنرا.

مەزندە ئەوەی دەکەین لەسەرەتادا قاوەخانەکان تەنها کەسانی ئاست نزم و ئەهلی رابواردن هاموشۆیان کردووە. وەك باس دەکرێت هەندێك لەو قاوەخانانە غولامی جوانی داناوە بۆ پێشکەشکردنی قاوە بە میوانەکان و مۆسیقای تێدا ژەنراوە[٣٦١]، بەڵام کاتێك قاوەخانەکان بەپێی تێپەربوونی رۆژگار ژمارەیان زیادی کردووە، ئەوا جۆرێك لەتایبەتمەندی تێدا دەرکەوتووە، بۆیە هەر چین و توێژێکی خەڵك قاوەخانەی تایبەت بەخۆی هەبووە. دواجاریش هەندێکیان ناوبانگی چاکی وەرگرتووە پیاوانی بازارگان و خانەدانەکان هاموشۆیان کردووە، هەندێکی دیکەش ناوبانگی خراپی هەبووە، کەسانی ئاست نزم و ئەهلی رابوردن و ئارەزووبازی باڵندە و نێربازەکان سەردانیان کردووە. لەهەر گەرەکێکیش قاوەخانەی تایبەت هەبووە، بەجۆرەیان دەگوترا (مقهى الطرف).

بەهەرحاڵ دەتوانین بڵێین زۆرێك لەقاوەخانەکان شوێنی بەدناکاری بووە، بۆیە پیاوانی ئایینی و موحافزکاران لەخەڵکی شار لەقاوەخانە وچایخانەکان دانەدەنیشتن. وەك نەریتێکیش قاوەخانە شوێنی دانیشتنی گەنجان نەبوو، تەنها

[٣٦٠] يعقوب سركيس (مباحث عراقية) ج ٢ ، ص ١٨٧-١٩٠
[٣٦١] المصدر السابق ، ج ٢، ص ١٧٩

ئەو كاتە نەبێت كە ریشی دەهات. ئەگەر گەنجێكی لوسكەی بێ موو لە چایخانە دانیشتبوایە ئەوا بە بەدرەوشت ناودەبرا.

هەندێك لەخاوەن قاوەخانەكان، هونەری راكێشانی موشتەریان هەبوو، جاران كەسانێكیان بەكرێ دەگرت بۆ ئەوەی گۆرانی بۆ موشتەریەكان بڵێ، یان چیرۆكی هاوشێوەی عەنتەرەی عەبسی و ئەبوزەیدی هیلالی و حمزەی پاڵەوانیان بۆ بگێڕێتەوە. دواتر قەوان هاتە عێراق بەكارهێنانی لە چایخانەكان زۆر باو بوو، بەكارهێنانی بەردەوام بوو تا رادیۆ دەركەوت، ئێستا سەرەرای رادیۆ، تەلەفزیۆنیش لەقاوەخانەكان بەكاردێت.

شوێنەكانی سەماكردن لەعێراق:

یەكەم سەماگە (شوێنی سەماكردن) لەعێراق سەماگەی (سبع) بوو لەبەغدا. ئەم شوێنە لەسەرەتادا قاوەخانەبوو نەوەك شوێنی سەماكردن، خاوەنەكەی كە ناوی (سبع) بوو، هەوڵی دا بەسەر لەركابەری بەسەر خاوەن قاوەخانەكان زاڵ بێت، بۆیە كۆمەڵێك غولامی هێنا سەمایان دەكرد، لەمەش سەركەوتنێكی بێ وێنەی بەدەست هێنا.

عەبدولكەریم عەلاف رووداوێكی دڵتەزێن دەگێڕێتەوە، كە لەو قاوەخانەیە لەساڵی ١٩٠٧ روویداوە، ناوەرۆكی رووداوەكە ئەوەیە: پیاوێكی جولەكە هەبوو ناوی سەلیم بووە، مێرمندالێكی مەسیحی بەناوی نەعیم هەڵخەڵەتاندووە، ئەو كوڕە زۆر جوان و قۆز بووە، دەیهێنێتە سەماگەكە بۆ ئەوەی لەوێ كار بكات، خەڵك هەموو شەوێك لەو شوێنە كۆدەبنەوە بۆ ئەوەی ئەو جوانیە بێ وێنەیە ببینن. هەندێك لەخەڵكی بەغدا خۆشیان دەوێت و دەیانەوێ خراپەی لەگەڵ بكەن، بەلام دەروونی پاكە مێرمنداڵەكە ئەمە رەتدەكاتەوە. زۆر جار هەوڵیان داوە بەپارە و بەڵێنی گەورە فریوی بدەن، بەلام سوودی نەبووە. تا شەوێك یەكێكیان بەسەر خۆشی دێت، سەماگەكەش سەدان كەسی تێدابووە، ئەو پیاوە تەقە لە غولامەكە دەكات، منداڵە هەتیوە فریودراوەكە دەكەوێتە سەرزەوی وخەڵتانی خوێن دەبێت، ئەوكاتە دەرێتە نەخۆشخانەی غەریبان (**مستشفى الغرباء**) لەوێ لەسەر جێگای دەكەوێت لەتاو ئازار وبەدبەختی خۆی، تا گیان لەدەست دەدات.

خوالێخۆشبوو مەعروف رەسافی شاعیر بە قەسیدەیەك بەناونیشانی(هەتیوێكی فریودراو) مێژووی ساڵی مردنەكەی تۆماركردووە..."[362].

یەكەم ژن لەسەر تەختی شانۆ لەعێراق سەما بكاتە پیشەی خۆی (رحلو جرادە) بوو، ئەو ژنە خەڵكی حەلەب بوو، لەساڵی ١٩٠٨ هاتۆتە بەغدا، ئەمەش لەسەروبەندی سەركەوتنی بزووتنەوەی دەستووری بوو كە بەمەشروتیە ناسراوە. دوای ئەو زۆرێك لەسەماكەر هاتنە عێراق هەموویان لەسەر ئەو تەختانە سەمیان دەكرد كە لەهەندێك قاوەخانەی مەیدان بۆیان حازر كرابوو، وەك قاوەخانەی (سەبع) و (عەزاوی) و (سەواس).

زۆرێك لە خەڵكی بەغدا شەیدای ئەو سەماكەرانە بوون، بۆیە دەچوونە ئەو قاوەخانانەی ئەوان هەموو شەوێك سەمایان تێدا دەكرد و پارەی خۆیان لەوێ خەرج دەكرد، تەنانەت هەندێك لەو پیاوانە بەشێك لەماڵی خۆیان دەفرۆشت و كاروباری خۆ و خێزانیان فەرامۆش دەكرد. ئەو ماوەیەی ژیانی خەڵكی بەغدا لەرابردوودا نموونەی نەبووە، لەناكاویش ئەو ژنە جوانەنیان بینی سك و سمتیان دەلەراندەوە. كاتێك نازیان دەكرد و هونەری فریودانیان بەشێوەیەكی سەیر بەكاردەهێنا، پیاوان سەریان دەسوراند وەك ئەوەی دونیایان لەسەر كاوڵ بووبێت. مەعروف رەسافی لەقەسیدەیەك ئاماژە بۆ ئەمە كردووە و دەڵێ:

أری بغداد تسبح في الملاهي و تبعث في الاوامر و النواهي[363]

(واتە: بەغداد دەبینم لە مەلهاكان مەلە دەكات، بەشێوەیەك یاری بە باشە و خراپە دەكات – وەرگێڕ)

كاتێك جەنگی یەكەمی جیهان بەرپابوو، ئەوا یەكسەر سەماگەكان دامركانەوە، خەڵك ئەو كات سەرقاڵی ئەو كارەساتە بوو كە بەسەریان هاتبوو. پیاوان وەك مێگەل بۆ جەنگ دەبران، زۆرێكیش لەوان دەرۆیشتن و نەدەگەڕانەوە، بەتایبەتی

---

[362] عبدالكريم العلاف (المصدر السابق) ص ١٢١

[363] عبدالكريم العلاف (المصدر السابق) ص ١٢٣

ئەوانەی ڕەوانەی بەرەی قەفقاسیا کرابوون، لەسەرما و برسێتی لەناو دەچوون، بەمەش پرسە و کرووزانەوە سەرتاسەری شارەکانی گرتەوە[٣٦٤].

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهاتبوو، سەماگەکان سەرلەنوێ دەرگاکانیان کردەوە، وەك دەردەکەوێ هەڵاوسانی دراو لەدوای جەنگ هۆکارێك بوو بۆ بووژانەوەی سەماگەکان، ئەوانیش لەگەڵ ئەمە ژمارەیان زۆربوو، ئەمە بەشێوەیەکی تایبەت لە بەغدا و بەسرا دەرکەوت. خاوەن تیاترۆکان سەماکەریان لە سوریا و لوبنان و میسر هاوردە دەکرد، بەمەش کاغەزی دراو وەك باران دەڕژایە ژێر پێی سەماکەرەکان.

دەسەڵاتی داگیرکەر لەعێراق پارەیەکی زۆری بۆ خۆراکی سەربازەکان و دروستکردنی سەربازگە خەرج کردبوو، بۆیە گیرفانی زۆرێك لەخەڵکی شار پڕ بوو لەپارە، بەمەش ژمارەیەکی زۆر (دەوڵەمەندی جەنگ) لەنێویاندا دەرکەوت، هەندێك لەوان، لە مەلهاکاندا، کیسەی ئەو پارانەیان بەتاڵ دەکرد کە لەپڕێکدا دەستیان کەوتبوو.

ئەو سەماکەرەی لەدەرەوە دەهات، عێراقی بە کانگەی زێر دەزانی، ئەگەر ئەو جوان بووایە خاوەن لەشێکی سفت و خڕوخۆڵ بوایە، لەکاتی سەماکردنیش لەورووژاندنی شەهوەت شارەزا بوایە، ئەوا دەیتوانی زۆرێك لەپیاوان بخاتە داوای خۆی و دەست بەسەر هەموو شتێکیان بگرێت. بۆیە کاتێك سەماکەر دەچووە سەرتەختەی سەماکردن ئەوا بەپێی ڕێکەوت غەمزە و زەردەخەنەی بەسەر ئامادەبووان دەبەخشیەوە. بەمەش هەر یەکێك لەئامادەبووان وا هەستی دەکرد غەمزە وزەردەخەنە بۆ ئەوە، وا هەستی دەکرد ئەو جوانترین کەسە و لەهەموویان شیکتر و سەرنجراکێشترە، بۆیە دەبێت سەماکەرەکە کەوتبێتە داوای دڵداری ئەو لەبەر جوان و نازداریەکەی، هەر لەبەر ئەمەش دیاری پێشکەش دەکرد بۆ ئەوەی گڕی دڵداری لەدڵی سەماکەرەکە بەگوڕتر بکات.

---

[٣٦٤] ئەوەی شایەنی باسە حکومەتی عوسمانی بڕیار بەسەربازکردنی ئیجباری تەنها بۆ خەڵکی شار دەرکردبوو، خەڵکی هۆزەکانی لادێ و بەدوەکانی نەدەگرتەوە، ئەوانیش بەم بڕیارە زۆر سوودمەندبوون، دەیانتوانی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵی خۆیان بەگرانترین نرخ بفرۆشن، بەمەش بژێویان بووژایەوە، دواجاریش ئەنجامی سیاسی و ئابووری گرنگی هەبوو کاریگەرییەکی دواتر دەرکەوت– عەلی وەردی

شێوازی باو لەپێشکەشکردنی دیاری بۆ سەماکەر ئەوە بوو پیاوەکە بوتڵێك یان چەند بوتڵێك لە خواردنەوە هاوردە بەنرخەکانی بۆ دەکرێ، دواتر سەماکەرەکە نرخی بوتڵەکانی لەگەڵ خاوەنی مەلهەکە دابەش دەکرد. زۆرێك لەخەڵك لەم پێناوەدا شەو لەدوای شەو پارەیەکی زۆریان خەرج کردووە. چەندین بەسەرهات لەو بارەیەوە هەیە گوایە کەسانێك سامانێکی زۆریان لەباوکیان بۆماوەتەوە کەچی هەموویان لە مەلهاکان سەرف کردووە، ماوەیەکی دوور نییە هەندێك لەشێخی هۆزەکان ئەوانەی تێکەڵ خەڵکی شاربوون لەم دیاردەیەدا لاسایی ئەوانیان دەکردەوە. لەوانەشە لەوانیان تێپەڕاندبێت. ئەوان سامان بەزەحمەتی جووتیار لەلادێ کۆدەکەنەوە و دواتر لەسەماکەرەکانی شاری خەرج دەکەن[365].

ئەوەی جێگای سەرنجە هەندێك لە هەژاران، لاسایی دەوڵەمەندەکان دەکەنەوە، هەوڵ دەدەن دیاری پێشکەشی سەماکەرەکان بکەن، بۆیە زۆرجاریش لەهەوڵەکانیان تووشی نائومێدی دەبن. نزیکەی سی ساڵ لەمەوبەر لە مەلهای جەواهیری ڕووداوێکم بینی، ئێستا شایەنی باسکردنە. ئەوکات گۆرانبێژ سەلیمە موراد لەو مەلهایە کاری دەکرد، بە گۆرانی و زەردەخەنە سەرنجراکێشەکانی عەقڵی دەبرد. نانەوایەکی هەژار هەبوو هاموشۆی ئەو مەلهایەی دەکرد. شەوێکیان ویستی دیارییەك پێشکەشی سەلیمە بکات بۆ ئەوەی دڵی رابگرێت. پارەی ئەو نانەی فرۆشتبووی کۆی کردەوە و قەرزەکانیشی نەدایەوە، بۆیە چوار دیناری لەلا بوو، جا هاتە مەلها و بەکەشوفشەوە دانیشت وەك ئەوەی بیەوێ دونیا داگیر بکات. کاتێك سەلیمە هاتە سەر شانۆ بوتڵ لەهەموو لایەکەوە بۆی دەڕۆیشت، کابرای نانەواش یەك بوتڵی نارد هەر ئەوەندەشی هەبوو، بەداخەوە دیارییەکەی لەنێو دیارییەکان ون بوو، لەمەش تەنها زەردەخەنەیەکی راگوزەری دەست کەوت کە هیچ شتێکی ئەوتۆ نەبوو، بۆیە کابرا بەحەسرەت و ئازارەوە دەگەڕێتەوە ماڵەوە لەبەر دۆڕانی سەروەتەکەی کە زەحمەت قەرەبوو دەکرێتەوە[366].

---

[365] علي الوردي (أسطورة الادب الرفيع) ص ٣٧١-٣٧٢

[366] جارێك وا ڕێکەوت لە مەلهایەك لەتەنیشت پیاوێکی سەرخۆش دانیشتبووم، پیاوەکە دیارییەکی بۆ سەماکەرەکە نارد، کەچی سەماکەرەکە وایزانی من ناردوومە، بۆیە چەند زەردەخەنەیەکی پێ بەخشیم ، کابرای سەرخۆش، ئەتۆ خۆش ! – عەلی وەردی

پەیوەندی پیاو بە ئافرەتەوە:

مەزندەی ئەوە دەکەم ئەو بارودۆخەی لە مەلهاکانی عێراق هەیە هاوشێوەی لە مەلهای وڵاتانی دیکە نییە، ئەمەش روخسارێکی کپبوونی سێکسیە کە بەشێوەیەکی گشتی قورسایی خۆی خستۆتە سەر عێراق و بەتایبەتی شارەکانی . نابێت ئەوە لەبیر بکەین، عێراق ئەو وڵاتەیە کەدیاردەی کوشتنی پاککردنەوەی شەرەفی تێدا هەڵقوڵاوە، بەرادەیەك هاوشێوەی لەوڵاتانی دیکە کەمە. سەبارەت بە شارە گەورەکانیش کە ئەو نەریتەی تێدا لاواز بووە، ئەوا نەریتی دیکە شوێنی گرتۆتەوە لەوانە دەستەبەرکردنی ئافرەت و چاودێریکردن و فەرزکردنی حیجاب بەسەریەوە.

لەراستیدا حیجاب لەدێرزەمانەوە لە زۆرینەی وڵاتانی ئیسلامی بڵاوبۆتەوە، بەڵام لەو وڵاتانە کاریگەریە کۆمەڵایەتیەی بەمشێوەیە نەبووە کە لەعێراق هەیە. لەعێراق چەندین نەریتی توند هەیە دەستی ناوەتە ئەوکی ئافرەتانەوە، زێدەرۆیی ناکەم ئەگەر بڵێم تەواوی ئەو نەریتانە رەگوریشەی لە نەریتی پاککردنەوەی شەرەف وەرگیراوە و هێشتا پارێزگاری لەماناکانی ئەم نەریتە دەکرێت.

ئەمەش وایکردووە ژنی عێراقی زۆر بەحەیا و شەرم بێت، لەوانەیە لەسەر ئەم بابەتە لەهەموو ژنانی جیهان توندتر بێت. ئەو زۆر لەپیاو دەترسێ، بۆیە لەهەڵسوکەوتیدا لەبەرامبەر پیاو زۆرتوندە، ئەوا دەزانێ ئەگەر نەرمی بنوێنێ و قسەیان لەگەڵ بکات و تێکەڵیان بێت، ئەوا گومان و قسەوقسەلۆکی لەسەر دەکرێت، ئەمەش بۆ ئەو دەبێتە هۆی مردنێکی خێرا یان شەرمەزارییەکی هەمیشەیی.

پیاوان لەعێراق لەگەڵ ئەو توند و داخراویەی ژنان راهاتوون، پیاو پێشبینی دەکات ژن لەبەرامبەری سارودسڕ بێت چاوی لەبەرامبەری دابخات و هەرگیز زەردەخەنەی بۆ نەکات. کاتێك بینی یەکێك لەژنەکان نەرمی دەنوێنێ و زەردەخەنەی بۆ دەکات ئەوا وا دەزانێ دڵداری بەسەر دڵی ژنەکە زاڵبووە، بەشێوەیەك شەیدا بووە بایەخ بە قسەوقسەلۆکی رەقیب و سەرزەنشتکاران ناکات. لەوانەیە راست بێت ئەگەر بڵێین پیاوی عێراق لەبەردەم ژنان لاواز بووە،

ئەگەر ژنێك بیەوێ تەفرەی بدات ئەوا بە ناز ونوزێك دەتوانێ عەقڵی ببات و بەسەری زاڵ بێت، بێئەوەی توانای بەرگرکردنی فیرودانی هەبێت.

نکۆڵی لەوە ناکەین لاوازیی لەبەرامبەر ژنان لەلای هەموو پیاوانی دونیا هەیە، لەمەش کەسێك جیاناکەینەوە تەنها ئەوانە نەبێت کە لادانی سروشتیان هەیە، بەڵام ئەم لاوازییەش لەرووی توندیەوە بەپێی بارودۆخی دەوروبەر دەگۆڕێت. زۆری ئەو لاوازییەکان لەلای خەڵکی شارەکانی عێراق بینی لەکاتی سەردانی مەزارگەکان و ئاهەنگەکان، هەروەها لەسەماگەکانیش تێبینی هەمان لاوازیمان کرد، لەوانەشە لەبواری دیکەش بتوانین تێبینی بکەین. پیاوی عێراقی هەرکە چاوی بەژنێك یان کۆمەڵە ژنێك دەکەوێ، ژنێکیش کە سەیری دەکات ئەوا هەست بەشانازی دەکات و جوڵەی دەگۆڕێت و بەقسە خۆی هەڵدەکێشێ، لەوانەیە نوکتەی کرچ وکاڵ بەدوای یەك بڵێت، ئەگەر بینی ژنێك بەنوکتەکانی پێدەکەنێ ئەوا دونیای بەبەرچاوی لێڵ دەبێت وکرچوکاڵی و خۆهەڵکێشی زیاتر دەبێت، ئەو وا دەزانێ بەسەر عەقڵی ژنەکە زاڵبووە، ناشزانێ ژنە عەقڵی ئەوی بردووە. ئەم لەدۆڵێك و ئەویش لەدۆڵێکی دیکە!

هاوسەنگی کۆمەڵایەتی لەشارەکاندا:

لەم بەشەدا باسمان لەهەندێك لە رواڵەتەکانی بەدئاکاری کرد لەشارەکانی عێراقدا. لەوانەیە یەکێك رووبەروومان بێتەوە بڵێ ئێمە زێدەڕۆییمان لەو بابەتە کردووە، تەنها ئاکارە خراپەکانی خەڵکی شارمان کردووە، بێئەوەی باسی رەوشتە بەرزەکانیان بکەین.

ئەمە رەخنەیەکی بەجێیە. لەراستیدا هەموو کۆمەڵگای مرۆیی هەرچەندە بەدرەوشت بێت لەهەندێك لایەنەوە، ئەوا دەبێت لایەنی چاکەشی تێدا بێت، بۆ ئەوەی هاوسەنگی کۆمەڵایەتی تێدا بەدی بێت، ئەگەریش ناهاوسەنگی هەبوو ئەوا چارەنووسەکەی بەرەو لەناوچوون دەچێت جا زوو یان درەنگ.

بەهەرحاڵ دەبێت ئیعتراف بەوە بکەین، شارەکانی عێراق خاڵی نییە لەخەسڵەتی چاك، وەك گیانی دراوسێ، هاریکاری خێزانی، جوامێریی، بەفریاکەوتن، چەندین خەسڵەتی دیکە. وەك لەبەشێکی پێشوودا ئاماژەمان بۆ کرد، ئەو خەسڵەتانە

خەڵکی شار لەبیابانشینی وەرگیراوە، خەڵکی شار هەوڵیان داوە بەپێی هەلی رەخساوی شارستانیان پارێزگاری لیّ بکەن. بەلأم پرسیارێك کە لێرەدا دێتەپێشەوە ئەوەیە: ئایا تەنها بەو خەسڵەتانە دەتوانرێت هاوسەنگی بۆ ئەو بەدرەوشتیانە بکرێت کە لە نێویان باوە؟

وەلأمدانەوەی ئەو پرسیارە قورسە، چونکە ملکەچی چەندین بۆچوونی جیاواز دەبێت. ئەگەر پێی تیۆری ئیبن خەلدون بێت، ئەوا دەڵێین هاوسەنگی کۆمەلأیەتی زیاتر بەلای بەدرەفتارییە نەوەك لایەنی چاکەخوازی. بە بۆچوونی ئیبن خەلدون بەدرەفتاری لەشارەکان نیشانەی دەرکەوتنی بەدرەفتاریە لە سیستەمی کۆمەلأیەتی و بەڵگەیە بۆ نزیکبوونەوەی کۆمەڵگاکە لە لەداروخان ولەناوچوون[٣٦٧].

بەلأم کاتێك گوێبیستی لەبەسالأچووانی نەوەی رابردوو دەبین، دەبینین ئەوان بۆ پێچەوانەکەی تیۆری ئیبن خەلدون دەچن، چونکە پێیانوایە شارەکانی عێراق لەسەردەمی عوسمانی پڕبووە لە ئاکاری چاك، پیاو ئەوکات بەمانای وشەکە پیاو بووە، پابەند دەبوون بەبەڵێنیان، دراوسێیان دەپاراست، کەسێك خۆی دەخیل دەکردن ئەوا پارێزگاریان لیّ دەکرد، لەناخۆشیدا خۆیان فیدای خەڵك دەکرد.

بۆئەوەی لە سروشتی هاوسەنگی کۆمەلأیەتی لەشارەکانی عێراق تێبگەین، ئەوا تاوتوێی کەسێتی شەقاوەکان دەکەن. ئەوانە بەها کۆمەلأتیەکانیان بەباش وخراپەوە دەنواند. شەقاوەکان لەزۆربەی کات پیشەیان دزی بوو، شانازیان بە پیاوکوژی و دەستدرێژی دەکرد، کەچی لەهەمان کات خاوەن خەسڵەتی پیاوەتی وشەهامەتیەکی بیّ وێنەبوون، چونکە ئەوان پارێزگاریان لەخەڵکی گەڕەکی خۆیان دەکرد و بەرگریان لیّ دەکردن، هیچ شتێکیان لەگەڕەکی خۆیان نەدەدزی. ئەگەر کەسێك هانای بۆ دەبردن ئەوا دەستیان بۆ سمێڵ دەبرد و بۆ شوێنی فریاکەوتنەکە دەچوون و باکیان بەمەترسی نەبوو.

چیرۆکی زۆر هەیە لەبارەی چاکەی شەقاوەکان، هێشتا خەڵکی شارەکان دەیگێڕنەوە. بۆ نموونە دەگوترێت : شەوێکیان دزێك دەچێتە سەرماڵێك، لەکاتی

---

[٣٦٧] ابن خلدون (المصدر السابق) ج٣، ص ٨٧٦-٨٧٧

دزیکردن بێ ئاگا تامی خوێ دەکات، کاتێك درك بەسروشتی کارەکەی دەکات ئەوا ماڵەکە بەجێدەهێڵێت وهیچ نادزێ، چونکە نمەکی ماڵەکەی کردووە، بەمەش پەیوەندی (الزاد و الملح: نان و خوێ) ی بۆدروست دەبێت وەك عەرەب دەڵێن، جا نابێت دەستدرێژیان بکاتە سەر و دزیان لێ بکات، بەڵکو دەبێت پارێزگاریان لێ بکات.

هەر لەسەر ئەم بابەتە چیرۆکێکی دیکە هەیە، زۆرجار لە نەوەی کۆنم بیستوە باسی دەکەن. گوایە کۆمەڵە دزێك شەوێکیان دەچنە سەر ماڵێك، دەست دەکەن بەکۆکردنەوەی هەندێك قاپ وقاچاخ و کەلوپەلی ناو ماڵ، خاتوونی ماڵ هەستیان پێدەکات و دەترسێ. کوڕەکەی لەخەو هەڵدەستێنێ و دەڵێ" هەستە هاوکاری خاڵەکانت بکە". سەردەستەی دزەکان گوێی لەو قسەیە دەبێت فرمان بەهاوڕییەکانی دەکات شتە دزراوەکان جێبهێڵن. ئەوان بوون بە برای ژنەکە و خاڵی منداڵەکە، لەرێسای غیرەت و پیاوەتی رێگە بەوە نادرێت پیاو خوشك و خوشکەزاکەی تالان بکات.

ئەو چیرۆکانە وێنەی سروشتی ئەو هاوسەنگە کۆمەڵایەتیەمان بۆ دەکێشێ کە ئەو کات لە شارەکان باوبووە. خەڵك رێزیان لەشەقاوەی دز دەگرت بەمەرجێك خاوەن شەهامەت و پیاوەتی بێت، دوای ئەمەش بایەخیان بەوە نەدەدا و هەڵدەکوتێتە سەرماڵان و خەڵك دەترسێنێ. رەنگە ئەمەش بەبەڵگی ئازایەتی و بەهێزی ئەو بزانن.

دەکرێت بڵێین شەقاوە بووە نموونەیەك لەچاوی خەڵکی شار، پێگەیەکی بەرێزیان هەبوو، بۆیە خەڵکەکە خۆیان بە شەقاوە شوبهاندووە بۆئەوەی ئەو پێگەیە بەدەست بهێنن کەئەوان بەدەستیان هێناوە. دەگێڕنەوە هەندێك دەوڵەمەند هەبوون، هەندێك شەو دەچوونەسەر مالآن، مەبەستی ئەوان دزی نەبوو، بەڵکو دەیانویست توانای خۆیان لەئازایی و شەقاوەیی دەربخەن.

وەك دەردەکەوێت ئەو بەها کۆمەڵایەتیە هێشتا بەسەر زۆرێك لە دانیشتوانی شارەکانی عێراق زاڵە، بەتایبەتی لەلای خەڵکی عەوامەوە. ئەوان لەمنداڵییەوە لەسەری راهاتوون، دەبینین باوانیان پەیڕەوی دەکەن و بەمەزنی دەزانن، هێشتا

پابەندن بەم بەهایەوە سەرەڕای گۆڕانی بارودۆخەکە. ئەوان هێشتا ڕێز لە (شێر)ی ترسناك دەگرن، ڕقیان لە لوسکەڵەی ملکەچی دەبێتەوە، بۆیە ئەوەی هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکات، دەبێت لەمە بگات، بۆئەوەی لەگەڵیان سەرکەوتوو بێت.

ئەگەر تۆ بتەوێ ڕووبەڕووی یەکێکیان ببیتەوە یان هەوڵ بدەی لەشتێك بەسەری زاڵ بیت، ئەوا دەبینی ئەو دەبێتە کەسێکی دڵڕەق و توند و بەزەبر، بەڵام هەرکە کوشکێشیت لەبەرامبەر کرد، لەگەڵی نەرمونیان بیت، هانای بۆ بەریت ئەوا دەبێتە کەسێکی دیکە، ئەوکاتە جوامێر و بەخشندە دەبێت، بەهەموو کۆششی خۆی هاوکاریت دەکات. ئەمە لەکاتی قەرەباڵغی چوونەژوورەوەی شوێنێك یان لەڕێگاوبان تێبینی دەکرێت، ئەگەر بتەوێ پێش یەکێك بکەویت، ئەوا بەتوندی لەدژت دەوەستێتەوە، لەوانەیە بتخاتە سەرزەوی و بەسەرت کەوێ، بەڵام ئەگەر وتت (فەرموو) ئەوا خێرا دەڵێ" فەرموو" دەیەوێ پێش ئەو بڕۆیت، لەمەش بەقەد تۆ پێداگری دەکات.

زۆر زەحمەتە ڕێسای ڕەوەستان لەڕیزێکی درێژ جێبەجێ بکەن لەکاتی قەرەباڵغیدا، وەك ئەوەی لەوڵاتانی دیکە ڕوو دەدات. ئەگەرهاتوو ڕێسایەکی وەهایان بەسەر فەرز بکرێت، ئەوا هەندێکیان لەڕیز دەردەچن وهەوڵ دەدەن بەر لەکەسانی دیکە بگەنە پێشەوە، شانازیش بەمە دەکەن و بەنیشانەی هێز و زاڵبوونی دەزانن، لەوانەشە پاراستنی ڕێساکە بەجۆرێك لەلاوازی و بێدەسەلاتی بزانن.

ئەوەی تێبینی دەکرێت شەڕ ودەمەقاڵی لەکاتی قەرەباڵغی شوێنێك، لەنێوانیان دروست دەبێت. زۆرجار شەڕی نێوانیان بەهۆی شتێکی هیچ وپووچ دەبێت، دەکرێت بەو وشەیەکی سادە بەپۆزش وداوای لێبوردن تێپەڕێت. لەراستیدا وشەی لێبوردن لەنێو ئەوان بڵاونەبووتەوە بەم نزیکانە نەبێت، تەنانەت هەندێکیان نایانەوێ ئەم وشەیە دەربڕن، لەتێڕوانینی ئەوان مانای بەدکاری و کەم پیاوەتییە، بۆیە کاتێك ببینی کەسێك پێشی دەگرێت یان بەرئەو دەکەوێت ئەوا بەتوڕەیی هاوار دەکات" ئایا کوێر بوویت!" کەسەکەش بەوشەیەکی توندتر

وەڵامی دەداتەوە، دواجار شەڕەکە بەهەڵکێشانی خەنجەر و خوێنڕشتن کۆتایی دێت، زۆرێکیش لەئامادەبوون بە پاڵنەری دەمارگیری و فریاکەوتنی یەکتر لەشەڕەکە بەشدار دەبن.

شایەنی باسە هێشتا رووخۆشی نێوان خەڵکی شارەکان هەندێك لەماناکانی خۆی لە شەقاوەیی کۆن وەرگرتووە. تۆ ئەگەر بەلای یەکێك تێپەڕیت و سلاوێکی گەرمت لێکرد، ئەوا بەسلاوێکی گەرمت وەلامت دەداتەوە و دەڵێ" مەرحەبا لەتۆش باوکی فلان" . بەلام ئەگەر لەگەڵی لووتبەرز بووی پێشبینی بکەی ئەو زووتر سلاوت لێ بکات، ئەوا شتێکت لەو دەست ناکەوێ، رق و رووگرژی نەبێت.

پێشتر باسی ئەوەمان کرد زۆرێك لەخەڵکی شار رێز لە مرۆڤی خۆبەزلزان دەگرن ورقیشیان لێ دەبێتەوە. وەك دیارە رێگایەکی مامناوەندی هەیە، مرۆڤ دەتوانێ بەو رێگایە رێز و خۆشەویستی ئەوان بەدەست بهێنێ، ئەمیش ئەوەیە تۆزێك بەدانایی خۆی لەوان بەگەورەتر بزانێت و بەو بڕەی کە لەگەڵیان سادە دەبێت، واتە دەبێت لێیان دوور بێت، لەهەمان کاتدا لێیان نزیك بێت. مرۆ دەبێت درك بە پاڵنەرەکانی بیابانیشینی و شارستانی ئەوان بکات و رەچاوی ئەوەیان بکات کە لەگەڵی دەگونجێت.

بەهەرحاڵ ئەمەش بابەتێکی ئەستەمە، بەلام پێویستە بۆ کەسێك بیەوێ لەعێراق بژی و تێیدا سەرکەوتوو بێت ! .

بەشی سێزدەم

سروشتی قۆناغی ئێستا

تەواوی لێکۆڵینەوەکەمان لەبەشەکانی رابردوودا، لەبارەی ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتیە بوو کە لەعێراقی سەردەمی عوسمانییەکان زاڵ بووە، ئێستاش دەمانەوێ لەدوایین بەش، تاوتوێی هەندێك رواڵەتی قۆناغی ئێستا بکەین لەعێراق دوای نەمانی سەردەمی عوسمانییەکان.

لەراستیدا بۆ تاوتوێکردنی قۆناغی ئێستا تەنها بەشێك بەس نییە، چونکە قۆناغێکی کۆمەڵایەتی زۆر گرنگە، لەوانەیە گرنگترین قۆناغ بێت کە عێراق بەدرێژایی مێژووە دوورودرێژەکەی پێیدا تێپەڕبووبێت، بۆیە بەوردی لەکتێبی داهاتوودا باسی دەکەین، کەچی ئێستا هەندێك هێڵی گشتی دەردەخەین کە ئەم قۆناغەی ئێستای پێ دەناسرێتەوە، ئەمەش بۆ ئەوەی لەزەینی خوێنەردا وێنەیەکی گشی کۆمەڵگای عێراق تەواو بێت لەمیانەی گەشەککردنی لەرابردوو وئێستادا.

کاریگەری جەنگی یەکەمی جیهان:

دروستە ئەگەر بڵێین جەنگی یەکەمی جیهان گەورەترین رووداوی کۆمەڵایەتیە لە مێژووی عێراقی نوێدا. ئەم جەنگە وەك خاڵێ وەرچەرخانە، بەشێوەیەك چەندین ئاسۆی نوێ بەبەرچاوی عێراقییەکان کرایەوە پێشتر نەیاندەناسی. عێراق لەسەردەمی عوسمانیەکان لە نیمچە دابڕانێکی کۆمەڵایەتی دەژیا. خەڵك بەشێکی کەمیان نەبێت، ئەگینا هیچیان لەبارەی شارستانیەتی نوێ و رووداوەکانی جیهانی درەوە نەدەزانێ، ئەویش زانیاریەکی زۆر کەم نەبێت. دواتر شارستانیەتی نوێ بەکاریگەری جەنگەوە بۆ عێراق هات، هاتنیشی بە بڕێکی زۆر توند بوو، کە بووە هۆی گۆڕانێکی توند لە ئاستێکی فراوانی عێراق.

دەکرێت لەم لایەنەوە کۆمەڵگای عێراقی بە کەسێکی خەوتوو بچووێنین، کاتێك ئەو کەسە بێدار دەبێتەوە رووداوی سەیر دەبینی کەپێشتر نەیبینیوە، بۆیە سەرەتا هەموو جەستەی دەهەژێ و سەرسام و تووشی شۆك دەبێت. کۆمەڵگای عێراق پێشتر بە بەشی خۆی رازی بوو، دڵنیابوو لە دروستی خۆی، وەك ئەوە بوو غەیری خۆی هیچ نەناسیێ، بەلاّم لە ناکاو هەندێك بابەتی بۆهات لێی رانەهاتووە، بەمەش تووشی ململانێی دروونی وکۆمەلاّیەتی بوو، ئێستاشی لەگەڵدابێت بەدەست ئەم ململانێیەوە دەناڵێنێ، تا ماوەیەکی درێژخایەنیش دەناڵێنێ.

بەرەنگاربوونەوەی شارستانیەت:

بەشێوەیەکی گشتی یەکێك لەخەسڵەتەکانی کۆمەڵگای مرۆیی ئەوەیە مەیلی بەلای بەرەنگاربونەوەی بۆ رووادانی هەر گۆڕانێکی دژەباو هەیە. ئەمەش لەهەموو کۆمەڵگاکان تێبینی دەکرێت بە پێشکەوتوو وداڕووخاوەوە. ئەمەش لە کۆمەڵناسی بە (بەردەوامی کولتوری: cultural inertia) ناودەبرێت . لەوانەشە هەر کۆمەڵگایەك بەپێی جیاوازی بارودۆخەکەی ئەم بەرەنگارەبوونەوەی توند یان لاواز دەبێت.

وەك دەردەکەوێت بەرەنگاربوونەوەی شارستانیەتی نوێ لە عێراقدا زۆر توندە، لەوانەشە بتوانین توندی ئەم بەرەنگاربوونەوەیە بۆ چەندین هۆکار بگێڕینەوە لەوانە:

یەکەم: عێراق بەر لەهاتنی شارستانیەتی نوێ لە نیمچە دابڕانێکی کۆمەلاّیەتی دەژیا، وەك پێشتریش باسمان کرد. سروشتی دابڕانی کۆمەلاّیەتی ئەوەیە وا لەخەڵك دەکات بەتوندی دەست بەنەریتە کۆنەکانیان بگرن و ترسیان لەروودانی هەر گۆڕانکارییەك هەبێ. ئەگەرهاتوو گۆڕانکاری روویدا، ئەوا وا هەست دەکەن هەڕەشە بێت لەو پیرۆزیانەی کە ئەوان ماوەیەکی درێژە لەگەڵیان ئاسوودەن، ئەوا دەبینین بە پەرۆشی و بە توندی بەرگری لە نەریتەکانی خۆیان دەکەن.

دووەم: وەك باسمان کرد هاتنی شارستانیەت بۆ عێراق لە ناکاو بوو. سەرباری ئەمەش شارستانیەتەکە بەشێوەیەکی زۆر پێشکەوتوو هات، زۆر داهێنراوی سەیر و سیستەمی تێدا بوو، عەقڵی مرۆڤی دەبرد. ئەمەش دەتوانێ کاردانەوەیەکی توند

لەبەرامبەر شارستانیەتەکە دروست بکات، ئەگەر ئەو شارستانیەتە بەشێوەیەکی هێواش وپلە بەپلە دەهات، هاوشێوەی ئەوەی لە هەندێك ولاَتانی عەرەبی وەك لوبنان ومیسرِ روویدا، ئەوا لەوانەیە کاردانەوەکە کاریگەری کەمتر دەبوو.

سێیەم: هاتنی شارستانیەت بۆ عێراق یاوەر بوو لەگەڵ داگیرکاری ئینگلیزەوە، ئەمەش کاریگەریەکی زۆر لەسەر دەروونی خەڵکەکە هەبوو، لەوانەشە ئەو هۆکارە کاریگەری لەهەر دوو هۆکارەکەی پێشوو زیاتر بێت، بۆیە شایەنی ئەوەیە تۆزێك وردتر قسەی لەسەر بکەین.

لەو بڕوایەدام زۆرێك لەخەڵکی عێراق شارستانیەتی نوێیان بەدەستکردی ئینگلیز و هاوشێوە (کافرەکانی) دەزانی، کەواتە دەبێت پێچەوانەی ئایینی ئەوان بێت و روخێنەری ئاین بێت. بێگومان هەرچەندە ئەمە بۆچوونێکی ساویلکانەیە، بەلاَم بەسەر عەقڵی عەوام وهەندێك لە پیاوانی ئایینی زاڵبووە. ئەوان وا سەیری ئەو شارستانیەتەیان کرد، ئینگلیز لەکاتی داگیرکردن لەگەڵ خۆیان هەڵگرتووە، بۆیە خەیاڵی ئەوەیان کرد ئینگلیز و شارستانیەت یەك شت بێت و ناکرێت لەیەکتر جیابکرێنەوە، لەبەر ئەمەش هەستیان بەوە کرد ئەرکێکی ئایینی ئەوەیە بە بەرەنگاربوونەوە بەسەر هەردووکیان زاڵ بن.

پروپاگەندەی عوسمانی لەکاتی جەنگ، بۆ خەڵك جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە، ئینگلیز هاتووە خەلافەت و ئیسلام لەناوبەرێت، خەڵکی عێراقیش بەو پروپاگەندەیە کاریگەربوون، پیاوانی ئایینی فەتوای جیهادیان دا و بەپێویستی زانی شەڕی (کافران) بکرێت، بۆئەوەی دەست بەسەر ولاَت دانەگرن و ئایینەکە تێکنەدەن، زۆرێك لەخەڵکی شار و هۆزەکان خۆبەخشانە چوونە جەنگ بۆ ئەوەی بەرگری لەئایینی خۆیان بکەن و لەپێناو خودا بجەنگن.....

مەزندەی ئەوە دەکەین ئەم پروپاگەندەیەی عوسمانی دوای ماوەیەکی زۆریش لەنەمانی دەوڵەتی عوسمانی کاریگەری بەسەرخەڵکەوە مابێت، رۆڵێکی کاراشی هەبووە لەزیادبوونی بەرەنگاربوونەوەی شارستانیەتی نوێ. ئەو کەسەی شتێکی لە شارستانیەتی نوێ وەرگرتبێ لەتێڕوانینی زۆرێك لەعێراقییەکان وهەندێك

لەپیاوانی ئایینی بەدەرچوو لەئایین دادەنرا و بەهاوشێوەی کافران دادەنرا. ئەم کاتەش ئەو بنەمایە لەلای ئەوان باو بوو کە دەڵێ" هاوشێوەبوونی کافر حەرامە".

ماوەی دوای جەنگ:

ماوەی دوای جەنگی یەکەمی جیهان، لەهەموو روویەکەوە ماوەیەکی پڕ هەرا بوو. لە دیارترین رووخساری ئەو ماوەیە ئەوەبوو، هەموو شتێکی شارستانیەتی تێدا حەرام کرا، هەر لە بیرکردنەوە بگرە تا نەریت و جلوبەرگ. زۆرێك لەخەڵکی عەوام بەتیلەی چاوی تورەیی سەیری هەرشتێکی نوێیان دەکرد تەنانەت ئەگەر رەوا و بەسوودیش بووایە، بۆیە چوونە قوتابخانە حەرام بوو، خوێندنەوەی رۆژنامە حەرام بوو، فێربوونی هەر زمانێکی ئەوروپی حەرام بوو. هەروەها لە سەرنانی کلاّو، خواردن بەکەوچك و لەوانەیە دانیشتن لەسەر کورسیشیان بەحەرام زانیوە، چەندین شتی دیکەیان حەرام کردبوو کە ناژمێردرێن.

برادەرێك بۆی گێرامەوە، لە رۆژانی گەنجێتیدا بەنهێنی رۆژنامەی خوێندۆتەوە، لەژێر عەباکەی شاردۆتەوە بۆ ئەوەی خەڵك نەیبینی، دواتریش لەگەڵ کۆمەڵێك هاوڕێی لەماڵێك کۆبوونەتەوە بۆ ئەوەی رۆژنامە بخوێننەوە. نزیکەی چل ساڵ لەمەوبەر خۆم پیاوێکم لەخەڵکی عەوام بینی، هێرشی دەکردە سەر یەکێکی دیکە لەبەر ئەوەی وتویەتی باران لە هەڵم دروست دەبێت، لەو رۆژگاریشدا کتێبێك دەرچوو بەناونیشانی (السيف البتار على الكفار الذين يقولون المطر من البخار) (واتە: شمشێری تیژ بۆ ئەو کافرانەی دەڵێن باران لەهەڵمە).

شایەنی باسە هەموو خەڵك بەمشێوەیە نەبووە، دەبێت لەبەرامبەر ئەو جەماوەرە زۆرەی خەڵك کەمینەیەك هەبێت پەرۆشی شارستانیەتی نوێ بێت و بانگەشەی بۆ بکات، لەم کاتەشدا دەبێت مشتومڕ وململانێ لەنێوان ئەو دوو گروپە دروست بێت. ململانێی نێوان موحافیزکاران و نوێخوازەکان لە بارودۆخێکی هاوشێوەی ئەوەی عێراق پێی تێپەڕبووە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیەو روودانی حەتمیە، بەلاّم دەتوانم بڵێم ئەو ململانێیەی لەعێراق روویدا زۆر توند بوو، هەردوو لا توندڕەویان کرد ئەمەش چەندین ئەنجامی نەخوازراوی لەرووی فیکری و کۆمەڵایەتی لێکەوتەوە.

موحافیزکـــاران لەئـــەنجامی تونـــدڕەوی خۆیـــان کەوتنـــە کۆمـــەڵێك هەڵـــەوە، نوێخوازەکانیش لەلایەن خۆیانەوە کۆمەڵێك هەڵەیان ئەنجام دا، دواجار هەقیقـەتی مامناوەندی لەنێوان ئەملا و ئەولا ون بوو.

کێشەی موحافیزکارەکان:

کێشەی ئەو موحافیزکارانەی بەرەنگاری شارستانیەتی نوێ بوونـەوە، ئـەوە بـوو نـــەیانتوانی بـــۆ ماوەیـــەکی زۆر لەســـەر بەرەنگاربوونـــەوە بـــەردەوام بـــن. شارستانیەتەکە سەرنجراکێش ودڵگیرە، بۆیە بینیمان ئەوەی بـەرەنگاری بوونـەوە خێرا بـەرەوپیری ڕۆیشـتن، جـا چۆن پێشـتر حـەرامیان دەکـرد، وەهـاش وەریـان دەگرت، ئـەوان لـە ماوەیـەکی کورتـدا دژی خۆیـان وەسـتانەوە بێئـەوەی هەسـت بکەن.

با بابەتی سفور وحیجاب بە نموونە وەربگرین. لەساڵی ١٩٢٤ لەعێراق هەرایەکی گەورە لەسەر ئەم بابەتە دروست بوو، تێیدا دەستەبژێری بیرمەندان بەشـدار بـوو، هەروەها خەڵکی عەوامیش لەو هەرایـە بەشـدار بـوو، تەنانـەت عـەوام ئامـادەبوون هێرش بکەنـە سـەر هـەر کەسـێك بانگەشـە بـۆ سفور بکـات، چـونکە بـە کافریـان دەزانی، گوایە دەیەوێ ئاکار وئـایینی خـەڵك تێـك بـدات، زۆرێـك لـە خوێنـدەواران پاڵپشتی خەڵکی عەوامیان دەکرد، کەچی ئەوانـەی بانگەشـەیان بـۆ سـفور دەکـرد ئەوا ژمارەیان زۆر کەم بوو، زۆربەشەیان لەئەفەندییە گەنجـەکان بـوون. ماوەیـەك لەمەوبەر پرسیارم لەبارەی ڕووداوەکانی ئەوکات لەیـەکێك لـەو ئەفەندیـە کـرد کـە چی ڕوویداوە؟ ئێستا ئەو پیرێکی بەساڵاچووە، باسی ئەوەی بۆ گێڕامـەوە هـەوڵی لێدانی دراوە کۆمەڵێك خەڵکی ئاست نزم لەسـەر ئـەوە ڕێکـەوتوون و لـە ڕێگاکـان بەدوای گەڕاون، لەخۆشبەختی ئەو نەیاندۆزیوەتەوە، بەڵکو پیاوێکی هاوشـێوەیان دۆزیوەتەوە، زۆریان لێداوە و سوکایەتیان پێکردووە....

زۆرینەی ئـەو کەسـانەی بانگەشـەی حیجابـان دەکـرد لـە خـەڵکی عـەوام بـوون، دەگێڕنـەوە یـەکێك لـەوان وتـارێکی لەڕۆژنامەیـەکی بەغدا نووسـیوە و وتویـەتی" سفور دروستکراوی ڕۆژهەڵاتناسەکانە ئەوانەی دەیانـەوێ بـە سـفور ڕەوشـت تێـك بدەن". یەکێکی دیکە بەپرسیارکردنەوە دەڵـێ:" چۆن دەبێـت سـفور لـەوڵاتێکی

وەك ولاتی ئێمەی ئیسلام بلاوبێتەوە، ئیسلام فرمان دەکات ژن لەماڵەوە بێت و وەك جاهیلیەت خۆی دەرنەخات ".

ئەوەی جێگای سەرنجە زۆرێك لەوانەی ئەو جۆرە قسانەیان لەبارەی سفورەوە کردووە، کوێرانە دژایەتیان کردووە، ژیانیان هێندە بوو تا کچەکانی خۆیان بە سفوری بینی. لەراستیدا سفور لەنێو ماڵ و ژنانی ئەوانیش دەرکەوت وەك چۆن لەماڵی خەڵکانی دیکە هەبوو. ئەوان کەوتە بەر تەوژمی شارستانیەت بۆیە وایان لێهات رێگە بەو شتانە بدەن کەپێشتر رەتیان دەکردەوە. ئەمەش کێشەی زۆربەی موحافزکارەکانە لەسەرتاسەری جیهان، وەك دەریشکەوت لەعێراق ئەم کێشەیان لەولاتانی دیکە زیاتر بووە، چونکە ئەوماوەیەی لەنێوان دوو هەڵوێستەکەیان هەبوو زۆر کورت بوو، ئەمەش وایکرد بکەونە هەڵوێستی شەرمەزاریان، پاساو هێنانەوە بۆیان ئەستەم بوو.

مەسەلەی کاری حکومی :

بابەتێکی دیکە هەیە کێشەی موحافیزکارەکانی بەشێوەیەکی توندتر لە مەسەلەی حیجاب تێدا بەدەرکەوت، ئەویش بابەتی کاری وەزیفە بوو لە حکومەتدا. لەراستیدا ئەو مەسەلەیە گرنگیەکی کۆمەلایەتی زۆری هەیە لە رووداني هەندێك رواڵەتی ئەو ململانێیە دەروونی وکۆمەلایەتیەی لەقۆناغی ئێستادا گەلی عێراق بەدەستیەوە دەناڵێنێ.

کاری فەرمانبەری لەسەردەمی عوسمانیەکان لە لایەن چینێکی دیاریکراو قورخ کرابوو، ئەویش چینی ئەفەندییەکان بوو. ئەو چینە پێگەیەکی کۆمەلایەتی بەرزی هەبوو، وەك لەبەشێکی پێشوودا باسمان کرد. کاتێك دەوڵەتی عێراقی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهان دانرا، گۆرانکاری لە کار و وەزیفەی حکومی روویدا. ئینگلیز ئەوکات هەوڵی دا حکومەتی عێراقی بکاتە رووکەشێك لەداوەوەدا خۆیان حوکمران بن، لەبەر ئەمەش هەموو دەرگاکانیان لەبەرامبەر دانیشتوان کردەوە بەهەموو چین وتوێژەکانەوە، بۆ ئەمەش دەستیانکرد بە راکێشانی خانەدان وخوێندەوار بۆ چوونە ناو حکومەت بۆ ئەوەی پاڵپشتی ئەو سیستەمە حکومڕانیە نوێیە بکەن کە خۆیان بونیادیان ناوە.

وەزیفەکانیش سەرنجراکێش بوون و دەسەلات و مووچەی زامنی تێدابوو، بەلام هەندێك لە پیاوانی ئایینی تەحریمیان کرد و وەزیفەیان بەهاریکاری کافران زانی، لێرەشەوە ململانێیەکی دەروونی لەلای هەندێك خەڵك دروست بوو، کەوتنە ناو دوو پاڵنەری دژبەیەکتر: یەکێکیان هانیان دەدات بۆ قبوڵکردنی وەزیفە و ئەویتریش رێگریان لێ دەکات.

ئەو ململانێیە لەسەرەتادا لاواز بوو، کاتێك بازارەکان برەویان هەبوو، پیشەگەری قازانجی بەدەست دەهێنا، بەلام چەند ساڵێك تێپەڕنەبوو تا بێ بازاری شوێنی برەوی گرتەوە، پیشە دەستیەکانیش ل ەبەردەم کەلوپەلی هاوردە بەرەو نەمان دەچوو، بەمەش خەڵك روویان کردە وەزیفە حکومیەکان سەرەڕای تەحریمکردنی، تەنانەت ئەوانەی لەسەرەتادا وەزیفەیان رەتکردەوە، لەکارەکەی خۆیان پەشیمان بوونەوە و گلەییان لەیەکتر دەکرد.

لەکاتی دامەزرانی حکومەتی عێراقی، وەزیفەی باش لەبەردەستی هەرکەسێك بوو ئەگەر شتێکی لەخوێندنەوە ونووسین دەزانی، دواتر بەرە بەرە زەحمەت بوو. هەرکە خەڵك زیاتر روویان تێدەکرد، ئەوا بەدەستهێنانی کاری وەزیفە زەحمەتتر دەبوو، کاتێکیش قەیرانە گەورەکەی ئابووری لەساڵی ١٩٢٩ وساڵانی دواتر هات، ئەوا وەزیفەی حکومەت ببوە خەونێکی دوور، تەنها ئەو کەسانە بەدەستیان دەهێنا کە خاوەن شانسێکی مەزن بوون.

زۆرێك لەخەڵك ئارەقەیان دەڕشت بۆ بەدەسهێنانی وەزیفەیەکی نزم، تەنها بەماندووبوون دەستیان دەکەوت، لێرەوە فەرمانبەرانی پێشوو لوتیان بەرز بوو، خەڵکیش بۆ واسیتە و کاری تایبەتی خۆیان پەنایان بۆ دەبردن وماستاوچیەتیان بۆ دەکردن.

پیاوێك خانەدانی کازمەیە دەناسم لەسەرەتای دامەزراندنی حکومەتی عێراقی بوو بە وەزیر، بایەخی بەو حەرامکردنە نەدا کە پیاوانی ئایینی رایانگەیاندبوو، لەئەنجامی ئەمەش خەڵك جنێویان پێدەدا و نکوڵیان لێ دەکرد، تەنانەت هەندێك رووبەرووی بوونەوە رێگەیان نەدەدا بچێتە(سەحنی شەریفەوە)، کەچی چەند ساڵێك تێپەڕنەبوو بارودۆخەکە پێچەوانە بۆوە، ئەو پیاوە بووە خاوەن

دەسەلاتێکی گەورە وپێگەیەکی بەرز، هەموو خەڵك بۆ داواکانیان روویان تێدەکرد و رەزامەندی ئەویان دەویست.

ئەوەی بووە هۆی سەرسامی خەڵك و تووشی شۆکی کردن، بینیان هەندێك لە موحافیزکاران و پیاوانی ئایینی ئەوانەی وەزیفەیان حەرام کرد بوو، خۆیان وەزیفەیان وەرگرت، یان منداڵە و کەسانی نزیکیان دامەزران، خەڵکیش لە ئەنجامی ئەمەدا تووشی نائومێدی و بەرپەرچدانەویەکی توند بوون، بۆیە باوەڕیان بەزۆر شتی پێشوو لاواز بوو.

بابەتی قوتابخانەکان:

بابەتی قوتابخانە نوێیەکان وەك بابەتی وەزیفەی حکومەت بوو. قوتابخانەکان لە کۆتایی دەسەلاتی عوسمانیەکان ژمارەیان زۆر کەم بوو، تەنها لەسەر منداڵی ئەفەندییەکان قەتیس بوو. خەڵکی عەوام بە گومان وتاوانبارکردنەوە سەیریان دەکرد، تەنانەت هەندێکیان بەسەرچاوەیەکی بەدڕەوشتی و لادانی سێکسیان دەزانی.

کاتێك حکومەتی عێراق لە سەرەتا قوتابخانەی دەکردەوە، هەندێك لەپیاوانی ئایینی، چوونە قوتابخانەیان بەحەرام زانی. ئەم تەحریمکردنەش بەدڵی خەڵکی عەوام بوو، بۆیە پێشوازی کردن لەکردنەوەی قوتابخانەکان زۆر لاواز بوو، تەنها ژمارەیەکی کەمی قوتابیان خرانە بەرخوێندنەوە، کەچی هێندەی نەبرد، لەماوەی چەند ساڵێکدا بارودۆخەکە زۆر گۆڕا و هەڵوێستی خەڵك بەشێوەیەکی سەیر پێچەوانەوە بووە.

ئارەزووی خەڵك بۆچوونە قوتابخانە بەپێی ئارەزووی بەدەستهێنانی وەزیفە زیادی دەکرد. ئەوەی شایەنی باسە زۆرێك لەو قوتابیانەی لەسەرەتاوە چوونە قوتابخانە، دواتر دەرچوون و دامەزران، لەنێو خەڵك پێگەیەکی دیاریان بەدەست هێنا، ئەمە سەرەڕای مووچەیەکی زامنکراو. لێرەوە ئەو باوکانەی هەلی دامەزراندنیان لەکیس چوو ئەوا منداڵەکانیان نارده بەرخوێندن بۆ ئەوەی قەرەبووی ئەوە بکەنەوە کەخۆیان لەدەستیان چووە.

هەندێك لەباوکان هەر پابەند بوون بە مەبدەئی تەحریم کردنـەوە، بۆیـە ڕێگریـان لەمنداڵـەکانیان کـرد بچـنە قوتابخانـەوە گوایـە پارێزگـاری لـە ئاکـار و ئـاینی منداڵـەکانیان دەکـەن، کەچـی بینیـان منداڵـەکیان لەلایـەکی دیکـەوە تووشـی بەدئاکاری بوون، ئەوان تووشی گرێی دەروونی بوون، لەئەنجامی ئەوەی وەزیفـە و پێگەیان لەدەستدابوو.

عەلی خاقانی لەو بارەیەوە بەسەرهاتێکی گرنگ دەگێڕێتـەوە، بەسـەر گـەنجێکی شاری نەجەف هاتووە. ئەو گەنجە ویستویەتی وەك هاوڕێکانی بچێتە بەر خوێنـدن بەڵام باوکی بەهۆی پەفەدانی یەکێك لەپیاوانی ئایینی ڕێگری لەکوڕەکـەی کـردووە. ئەو کوڕە دواتر دەبینی هەمان پیاوی ئایینی کوڕەکەی خۆی دەنێرێتـە قوتابخانـە و دواتریش دەبێتە پزیشکێکی بەڕێز، بۆیە کوڕەکە تووشی گرێی دەروونی دەبێـت و قین لەدڵ دەبێت لەخەڵك جنێو وسـوکایەتی بـە نـەریتی خـەڵك دەکـات، دواجـار لەسەر ئـەم کارانـەی دەچـێتە زینـدان، بەشـێکی زۆر دەربـەدەری و ئەشـکەنجە و ناخۆشی و بێبەشی دەبینی .

قوتابخانەی کچان:

هەڵوێسـتی خـەڵك لەبەرامبـەر خوێنـدنی کچـان تونـدتر بـوو لـەوەی لـەبارەی خوێنــدنی کــوڕان هــەیانبوو. ژنــانی عێــراق وەك پێشــتر ئامـاژەمـان بـۆکرد، زۆر پەیوەست کراوە بەنەریتی توندەوە، خەڵك لەسەردەمی عوسمانییـەکان باوەڕیـان وابـوو تــەنها ئــافرەت فێــری خوێندنــەوە ونووســین بکرێــت ئــەوا دەبێتــەهۆی بەدکاربوون و لادانی.

فەقیهێکی بەناوبانگی بەغدا کـە نـاوی شـێخ نعمـان کـوڕی ئەبوسـەنای ئالوسـیە کتێبێکی لەساڵی ١٨٩٦ بەناونیشانی (**الاصابة في منع النساء من الكتابة**) (واتـە: دروسـتی لە ڕێگرتنی ژنان لەنووسین) ئەو کتێبە هێشتا لە کتێبخانەی ئەوقاف لە بەغدا وەك دەسـتنووس ماوەتـەوە، لـەم کتێبـەدا دەڵـێ"... لـەبارەی فێرکردنـی نووسـین و خوێندنەوەی ئافرەتان، پشت وپەنامان خودا بێت، هیچ شتێك لەمە زەرەرتر نییە، ئەوان لەبەر ئەوەی خەسـڵەتی غـەدریان هەیـە، ئـەوا فێربـوونی ئـەم بەهرەیـە بـۆ ئەوان مەزنترین هۆکارە بۆ خراپە و بەدکاری. لەبارەی نووسینیشەوە هەر کـە ژن

بتوانێ قسە بنووسێتەوە، ئەوا نامەیەکی بۆ زەید دەبێت، یەکێك بۆ عەمرو دەبێت، دێرە شیعرێکی بۆ سەڵتێك دەبێت، شتێکی دیکە بۆ پیاوێکی دیکە. بابەتی ژن و کتێب و نووسین، وەك ئەوەیە شمشێرێك بە پیاوێکی شەرانگێز وهیچ و پوچ بدرێت. یان بوتڵێك مەی بەسەرخۆشێك بدرێت، پیاوی عاقڵ ئەوەیە واز لەژنەکەی بهێنی لە نەزانی وکوێرەوار بێت، ئەمە بۆ ئەوان چاکتر وبەسوودترە" .

لەراستیدا ئەو بۆچوونەی لەسەرەوە گواستمانەوە، بۆچوونێکی ریزپەڕ نەبووە، بەڵکو ئاراستە گشتیەکەی عێراق دەنوێنێ لەو رۆژگاردا. ئەم ئاراستەیەش تا ماوەیەکی درەنگ لەهەندێکی نێوەندی عێراقی زاڵ بوو. لەکاتێکدا هەندێك کەس بەرامبەر قوتابخانەی کوڕان نەرمیان دەنواند، ئەوا لەبەرامبەر قوتابخانەی کچان هێشتا توندبوون، بۆیە لە دەیەی دووەم ئەم سەدەیەدا دوای کردنەوەیان هەندێك لەقوتابخانەی کچان داخران لەبەرئەوەی باوکان رەتیان کردەوە کچەکانیان (لەترسی عەیبە) بنێرنە بەرخوێندن، بەڵام دواتر بەرەبەرە ئەم راستەیە لاواز دەبوو، تەنانەت دواجار نەما و ئاراستەیەکی پێچەوانە بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر شوێنی گرتەوە.

سەیرە ئەم خەڵکە، لەسەرەتا شتێکی نوێ قەدەغە دەکەن، کەچی دواجار هەڵپەی بۆ دەکەن، سەبیحە شێخ داود باس لەپیاوێکی توندڕەو دەکات کە پێشتر کچەکەی لەسەردانی دراوسێ بێبەش کردبوو، تەنها ئەو کاتە بەدوو عەباوە پێچرا بێت، دواتر هەوڵی دەدا کچەکەی بخاتە کولێژێکی تێکەڵاو، بۆ ئەوەی لەلایەن کاربەدەستان واسیتەی دەکرد. کاتێك پرسیاری لەبارەی ئەو جیاوازیە لێکرا گوتی" ئەویان زەمانێك بوو، ئەمەیان زەمانێکی دیکەیە"[٣٦٨]. لەکردارەکەی گلەیی لەم پیاوە ناکرێت، چونکە لەرابردوودا بەپێی بەها کۆمەڵایەتیەکانی زاڵبوو هەڵسوکەوتی کردووە، کەچی دواتر بەپێی بەها هەنوکەیەکان هەڵسوکەوتدەکات، ئەو لە رەفتارەکەی نەگۆڕاوە بەڵکو بەها کۆمەڵایەتیەکان گۆڕاوە.

وەك دەردەکەوێت ئەو گۆڕانە خێرایەی بەها کۆمەڵایەتیەکان، زۆرێك لەقوربانی لێکەوتەوە. ئەو کچەی باوکی لەچوونە قوتابخانە رێگری لێدەکات، بێگومان

[٣٦٨] صبيحة الشيخ داود (المصدر السابق) ص ١٠٨

تووشی تاڵی بێ ئومێدی و ئازار دەبێت، دەبینی دراوسێ و هاورێکانی دەچنە قوتابخانە وەك ئەوەی بۆ جیهانێکی نایابی پڕ شانازی و سەرکەوتن بچن، کەچی ئەو لەنێو دیوارەکانی ماڵەوە دەمێنێتەوە گلەیی لەبەختی دەکات.

ماوەیەکی زۆر دوور نییە لەشاری نەجەف مشتومڕێکی توند لەنێوان پیاوماقوڵێك و پیاوێکی توندڕەوی ئایینی لەمەجلیسێکی گەورە دروست بوو، پیاوماقوڵەکە سەرزەنشتی پیاوە ئایینیەکەی دەکرد و دەیگوت" ئەوەی دامەزراندنی قوتابخانەی کچان قەدەغە بکات ئەوا زاڵم و زۆردارە، وازبێنن ئێوە سەرەتا دەستخەڕۆتان کردین بەوەی قوتابخانەی کوڕان بیدعە وبەدڕەوشتیە، کەچی کوڕەکانی خۆتان چوون و بوون بە پارێز کوڕانی ئێمەشتان وەك کۆیلە کردە فەڕاش لای ئەوان، کەچی کچەکانم ئەوا قبوڵ ناکەم ببنە خزمەتکاری کچانی ئێوە"[369].

سروشتی پەرچەکردارەکە:

ئەو هەڵوێستی هەڵپەکراوەی موحافیزکاران لەبەرامبەر نوێکردنەوەیان هەبوو، ئەوا کاریگەیەکی خراپی لەسەر نەوەی نوێ هەبوو، وایکرد لەژیان ڕێگایەکی لاواز بگرنەبەر.

نەوەی نوێ خەسڵەتیان ئەوەیە لەگەڵ تەوژمی شارستانیەتی نوێ بڕۆن، نەریتە کۆنەکان بەسەر دەروونیان زاڵ نەبووە، وەك ئەوەی بەسەر باوانیان کاریگەربووە. ئەو نەوە نوێیە تەفرەدانێك بەهێز لەو نوێبوونەوەیە دەدۆزنەوە کەبەرەو خۆی کێشیان دەکات، بەڵام کاتێك بینیان موحافیزکاران بەناوی ئایینەوە لەبەرەوچوونی ئەو شارستانیەتە ڕێگریان لێدەکات ئەوا لەیەك کاتدا هەستیان بەدوورکەوتنەوە کرد لەموحافیزکاران وئایین. دەکرێت بڵێین ئەوان لەدژی ئایین تووشی گرێیەکی دەروونی بوون، بەمەش ناتوانن بابەتیانە سەیری ئایین بکەن. وا خەیاڵیان دەکرد ئەوە ئایینە پاڵ بەموحافیزکارانەوە دەنێت ئەو کارانە ئەنجام بدەن، کاتێکیش بینیان موحافیزکاران دژی خۆیان دەوەستنەوە، سەرەتا بەرەنگاری شارستانیەت دەبنەوە دواتریش لەگەڵی دەڕۆن، ئەوا نەوەی نوێ

---

[369] علي الخاقاني (المصدر السابق) ج۱۰ ،ص ۱٥۹

واتێگەیشت ئەوە خودی ئایینیش وایە، بۆیە لەئایین دوورکەوتنەوە و شانازیان بەوە دەکرد رەخنە و سوکایەتی پێ بکەن.

زۆرێك لەنەوەی نوێ وا بیریان دەکردەوە رۆشنبیری نوێ پێویست بەوە دەکات خاوەنەکەی دیندار نەبێت، ئەوان پێیانوابوو مرۆڤ ناتوانێ لەیەك کاتدا دیندار ومەدەنی بێت، بۆیە دەبێت یەکێکیان هەڵبژێرێت و یەکێکیان بەدوور بخاتەوە، لەبەرئەمەش کاتێك یەکێکیان دەبینی هەوڵی ئەو دەدات لەیەك کاتدا مەدەنی ودیندار بێت، ئەوا بەسەرسورمانەوە سەیریان دەکرد، تەنانەت گاڵتەشیان پێدەکرد و پێی پێدەکەنین.

نامەوێ بەمە بەرگری لە ئایین بکەم، بەڵکو ئیعترافی بەمەش دەکەم ئەو بیروباوەڕە ئاینیانەی لەسەردەمی عوسمانیەکان باو بوو، پێویستی بە چاکسازی و رێکخستنەوە هەبوو. ئەوەی دەمەوێ بڵێم ئەوەیە توندڕەوی نەوەی نوێ لەدوورکەوتنەوەی ئایین وایکرد بۆشاییەك لەزەینیان دروست بێت ، ئەمەش تووشی زۆرێك لەسەرسامی و دڵەڕاوکێ و نارۆشنی کردنەوە.

توندی وابەستەبوون بە ئایین ئەنجامەکەی خراپ دەبێت، بەڵام توندی دوورکەوتنەوەش لە ئایین ئەنجامەکەی خراپترە. بیروباوەڕی ئایینی بەشێوەیەکی گشتی یەکانگیری و ئاسوودەیەکی زۆر بەمرۆڤ دەدات، بەڵام کاتێك لەپڕێکدا مرۆڤ لێی دوور دەکەوێتەوە ئەوا دەکەوێتە ناو ئارەزوو و بەدوای رێبازە دژبەیەکەکانەوە دەبێت، ئەمرۆ پەرۆشی بۆ پرەنسیپێك دەبێت، سبەی پەرۆشی بۆ پێچەوانەکەی دەبێت، ئەمەش یەکێکە لەکێشەکانی نەوەی نوێ لەعێراقدا.

قوتابخانەکان و کرانەوەی چینایەتی:

خوێنەر سەرسام دەبێت، کاتێك دەزانێت ژمارەی قوتابیانی سەرەتایی لەساڵی ١٩٢٠-١٩٢١ نزیکەی ٨ هەزار کەس بووە، کەچی لە ١٩٦٣-١٩٦٤ دا نزیکەی ٩٥٨ هەزار بووە[٢٧٠]. لەوانەشە ئێستا لەملیۆنی تێپەڕاند بێت، شاراوە نییە ئەمەش بازدانێکی گەورەیە، ساڵ لەدوای ساڵێك ئەم ژمارەیە لەبەرزبوونەوەدایە، ئایا ئەنجامە دەروونی وکۆمەڵایەتیەکانی ئەمە چییە؟

[٢٧٠] بۆ ئەم دوو ژمارەیە پشتمان بە فەرمانگەی ئاماری وەزارەتی پەروەردە وفێرکردن بەستووە- عەلی وەردی

بێگومـان ئـەم بازدانـە ئاماژەیـە بـۆ خێرایـی ڕۆیشـتنی نـەوەی نـوێ بـەرەو شارستانیەتی نوێ، بەڵام لەهەمان کاتیشدا ئامـاژە بـۆ بـڕی مەینـەتی کۆمـەڵگای عێـراق بەدەسـت نیگـەرانی و تەنگـەژەوە. قوتـابی کـە دەچـێتە قوتابخانـە بـەر لەهەموو شتێك حەز دەکات ببێتـە ئەفەندیـەکی بـەناوبانگی گـەڕەك وشـارەکەی، دایکی و باوکی لەمەدا هانی دەدەن. دایکیشی دەیەوێ لەنێو دراوسێکانی شـانازی بە کوڕەکەی بکات لەچاوی حەسود و دوژمنان.

ئەگـەر وا ڕێکـەوت یـەکێك لـەکوڕانی گـەڕەك سـەرکەوت و وەزیفەیـەکی بـەرز و ناوبانگی بەدەستهێنا، ئەوا دەبێتە هۆی بەدبەختی بۆ هەموو کوڕانی گەڕەك، هـەر دایکێـك لەگـەڕەك دەیـەوێ کوڕەکـەی وەك ئـەو بێـت، بۆیـە بـەزمانێکی زبـر پێـی دەڵـێ" بۆچـی کـوڕی فـلان سـەرکەوت، تـۆ سـەرناکەوی؟ ئایـا چـاو و گوێچـکەت نییە؟!". بەتێڕوانینی ئەو دایکە کوڕەکەی لەوانی دیکـە زیـرەکتر وباشـترە، بۆیـە پێشبینی ئەوەی لێدەکات لەقوتابخانە لەسەرووی هاوڕێیـانی بێـت و بـە بـەرزترین پۆست بگات، ئەگەریش لەمە سەرنەکەوت، ئەوا گلەیی لەبەختی خۆی و کوڕەکەی دەکات (ئای دڵەی نائومێدم !).

قوتابی لەژێر ئەو فشارە توندەی دەورووبەری زانسـتخوازی بـەلاوە گـرنگ نـەبوو، هێندەی بەرزبوونەوەی لا گرنگ بوو. ئەو سیستەمێکی چینایەتی نـوێی لەبـەردەم کرایەوە، دەیەوێ بە پلـەکانی سـەرفرازی بەسـەر چینەکەی باوکیـەوە هەڵکشـێ. ئەگەر لەقۆناغی سەرەتای دەرچوو ئەوا هەموو کۆششی بۆ ئەوەی دەبێـت بچـێتە ناوەندی، ئەگەر لەوێش دەرچوو کۆششەکەی بۆ زانکۆ دەبێت. بەمشـێوەیە. هـەر قۆناغێك قۆناغێکی دیکەی بەدواوە دێت، ئەو پێشبینی دەکات ڕێگاکەی لەبـەردەم کراوە بێت تا کۆتایی، هیچ کۆسـپ و ڕێگریـەك نـەبێت، ئەگـەر هـەر کۆسپێکیشـی هاتــە ســەر ڕێگــا ئــەو گلــەیی دەکــات و دەچــێتە ریــزی تووڕەبــووان و سەرزەنشتکارانەوە.

ئەگەر ئەم بارودۆخەی خەڵك بەسەردەمی عوسمانیەکانەوە بەراورد بکـەین ئـەوا جیاوازیـەکی زۆر لـەنێوانیان دەدۆزینـەوە. سیسـتەمی چـینایەتی لەسـەردەمی عوسمانیەکان داخراو یان نیمچە داخراو بوو، زۆر زەحمەت بوو تاکێك بـە چـینێکی

ئابووری و کۆمەلآیەتی بەرز بێتەوە لەهی باوکی بەرزتر بێت. دەگمەن بوو منداڵ بیر لە پیشەیەك یان پێگەیەك بکاتەوە لەدەرەوەی ئەو چوارچێوەیە بێت کە کۆمەڵگا بەسەری سەپاندبوو. شایەنی ئاماژەپێدانە باروDۆخێکی وەهاش خەڵك لەسەر قەناعەت و رازیبوون بە (قسمەت و نسیب) رادەهێنێ: ئەوەی بەسەر مرۆڤ دادێت لەژیانی دا لە منداڵییەوە لەچارەی نووسراوە، کەواتە کۆشش، هەوڵدان، چاوتێبڕین بێسوودە.

کەچی ئێستا پەندەکە پێچەوانە بۆتەوە، بۆیە دروشمی خەڵك بۆتە" ئەوەی کردی، بردی"یان" ئەوەی رێگای گرتبەر گەیشت"... قوتابخانەکان هاوشێوەی ئەم جۆرە وتانە دەخنە مێشکی قوتابیانەوە بۆیە هەریەکەیان چاودەبڕێتە ئەوەی ببێتە وەزیرێکی گەورە، رێبەرێك خەڵك هوتافی بۆ بکێشن، سەرۆکێك شۆرش بەرپا بکات. منداڵانی گەڕەکەکەی یان چینەکەی بوون بەشت، ئەی بۆ ئەو نەبێت؟ ئایا ئەوانی دیکە لەو چاکترن؟!

جا پرەنسیپی خەڵك لە رابردوودا لەو وتەیە پوخت دەکرایەوە: (هەموو شتێك قسمەت و نسیبە)، کەچی ئێستا بنەماکە ئەوەیە:(ئەوەی کردی، بردی). هەر یەکە لەم دوو بنەمایەش لایەنی خراپە وچاکەی خۆیان هەیە. یەکەمیان کۆمەڵگا تووشی داکەوتن وچەسپاوی دەکات، بەلآم ئاسوودەیی و قەناعەت بەتاك دەبەخشێ. دووەمیان کۆمەڵگا دەجوڵێنێ و بەرەو پێشەوەی دەبات، کەچی لەلایەکی دیکە وا لە تاك دەکات چاوتێبڕینەکانی توند بێت و هەردەم لە هەڵپەدا بێت بەهیچ شتێك ئاسوودە و رازی نەبێت.

قۆچی قوربانی:

شایەنی باسە پرەنسیپی (ئەوەی کردی ،بردی) بەمدواییانە لەنێو خەڵك بلآوبۆتەوە، زیاد لەپێویست بۆتە جێگەی بایەخ و باوەڕیان، کەچی ئەم بنەمایە دروستە بە منداڵ بگوترێت، لە پێناو هاندانیان لە پێناو کۆشش وهەوڵدان، بەلآم بەشێوەیەکی واقیعی سروشتی ژیان نیشان نادات.

لەراستیدا مرۆڤ بە تەنها بە کۆشش و هەوڵ و هێزی ئیرادە ناتوانێ بە خواستەکانی بگات، بەڵکو دەبێت بەهرە سروشتیەکانی لەلایەك و باروDۆخە

دەروونـی وكۆمەڵایەتیەكـەی لەلایـەكی دیكـە هاوكـاری بـن. ئەگـەرهاتوو بـەهرە و بارودۆخەكەی هاوكار نەبوو، ئـەوا هەوڵدان سوودێكی نابێـت، كـەمێك نـەبێت. لـە توانای هەر یەكێكمان نییە بۆ نموونە ببێت بە یـەكێك لـە (بسـمارك)، (بیتهـۆڤن)، (ئەدیسۆن)، (جاحین)، (ئیبن خەلدون)، جا هەرچـەندەش هـەوڵ و كۆشـش بـدات، خەبات بكات، چونكە ئەم جۆرە كەسانە و بلیمەتـەكانی دیكـە مرۆڤایـەتی بـەهۆی بەهرە تایبەتەكانیان لە خەڵكانی دیكە جیاكراونەتەوە، لە بارودۆخێكی شارستانی گونجاو ژیـاون، هـەلی كرانـەوە وگەشـەكردنی بـەهرەكانیان بـۆ رەخسـاوە. ئەگـەر ئـەوان لـەبارودۆخێكی دەژیـان، ئـەوا بـەهرەكانیان هاوشـێوەی ونبـوونی خـاكی یۆرانیوم لەلای گەلانی سەرەتایی ون دەبوو.

دەكرێـت ئـەم قسـانەی سـەرەوە لـەبارەی هـەموو سـەركەوتنێك بكـەین لەبوارەكانی دیكەی ژیانـەوە. هـەر سـەركەوتویەك هەرچـەندە لاوازیـش بێـت ئـەوا دەبێت چەندین هۆكـاری جۆراوجـۆر هاوكـاری بكـەن بـۆ سـەركەوون. ئێمە لێـرەدا ناكرێت نكوڵی لە (كۆشش) بكەین لەم دەرفەتەدا. لەوانەیـە راسـت بێـت بگوترێـت (كۆشش)پێویستە بۆ سەركەوتن، بەلام بەتەنها بەس نییە[٣٧١].

كێشەی نەوەی نوێ لەعێراقـدا ئەوەیـە، باوەرِیـان بەدروسـتی (ئـەوەی كـردی ، بـردی) هێنـاوە، باوەرِەكەشـیان سنووردار نییـە، بـەڵكو بـە كلیلـی سـەركەوتن و رێگای مەزنێتی دەزانن لەهەر بوارێكدا. ئـەوان كاتێـك دەچـنە قوتابخانـە هیوایـان زۆر گـەورە دەبێـت، بـاوك ودایكیـان هانیـان دەدەن بـۆ ئـەوەی بـەترۆپك بگـەن مامۆستایانیش شیعر وسرود و ئامۆژگاری پرِ خرۆشیانیان پێشكەش دەكەن، كە وا نیشـان دەدەن ئاینـدە لەبەردەسـتیان كراوەیـە، بۆیـە هوتـاف دەكێشـن" بـۆ پێشەوە، بۆ پێشەوە". بـەلام زۆرێـك لـەو هیـوادار و گەشـبینانە زوو یـان درەنـگ سەریان بەر بـەردی واقیـع دەكـەوێت، هەنـدێك لـە قۆنـاغی خوێنـدن سـەرناكەون، هەندێكی دیكە لەكاتی دەرچوونیان بۆ ژیان، ئـەو وێنـە نایابـەی كـە لـە خـەیاڵیان

---

[٣٧١] ئەمە بابەتێكی ئاڵۆزە، لە كتێبی (خوارق اللاشعور) هەوڵی لێكۆڵینەوەیم داوە، ئەم كتێبەش لەساڵی ١٩٥٢ بڵاوكراوەتەوە، ئەگەر خوێنەر وردەكاری زیاتری دەوێ لەم بابەتە با بچێتەوە سەری- عەلی وەردی

کێشراوە بەرەبەرە سیس و ژاکاو دەبێت. کاتێکیش هەست بە نائومێدی دەکەن، ئەوا بەدوای هۆکارێك دەگەڕێن کە سەرنەکەوتنی خۆیان بدەنە پاڵی. نابێت ئەوەش لەبیر بکەین مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی کاتێك سەرناکەوێ، حەز ناکات سەرنەکەوتنەکەی بداتە پاڵ خودی خۆی، بەڵکو هەردەم بەدوای هۆکارێکی درەکی دەگەڕێت. بۆ نموونە ئەگەر قوتابییەك بەدحاڵی بێت، زۆر زەحمەتە ئیعتراف بە بەدحاڵی بوونی خۆی بکات، لەوانەیە خۆی بەزیرەکترین کەس بزانێ، وەك ئەو شێتەی کە خۆی بەتاکە عاقڵی ناو خەڵك دەزانی. جا قوتابیەکە کاتێك لەخوێندن سەرناکەوێ ئەوا گلەیی لەدوژمنایەتی مامۆستا و خراپی وانەگوتنەوەی دەکات. ئەگەر لەخوێندن دەرچوو، نەیتوانی وەزیفەی خوازراو بەدەستبهێنێ ئەوا هەست بەرقبوونەوە دەکات لەواسیتەچیەکان ئەوانەی هاوکاری خەڵکی دیکەیان کردووە، کەچی هاوکاری ئەویان نەکردووە، دواجار دەبێت نەفەسێك لە بواری سیاسەت بدۆزێتەوە، ئەوا دەنگی هوتافی بەرز دەکاتەوە بۆ کەوتنی حکومەت و ئیستعمار.

ئەو باوەڕی بە" ئەوەی کردی ،بردی " دەبێت، بەلام لەسەرخۆی جێبەجێ ناکات، ئەو خۆی دەبینی لەهەموو کەسێك زیاتر کۆششی کردووە، تەقەلای داوە، وەك ئەمەش خۆی بەزیرەکترین و بیلمەترین دادەنێ، ئەو بڕوای یەکلاکەرەوەی بەوە هەیە باوردۆخە ریزپەرەکان رێگەی سەرکەوتنیان لێگرتووەن ئەگەر وانەبووایە ئەوا زیاتر دەیتوانێ خزمەتی گەل و نیشتیمان بکات، کاتێکیش بلیمتەیەکەی لەناوچوو، ئەمەش لەناوچوونێکی کوشندەیە !.

دروستە بلێین قوتابخانەکان لەعێراقدا وەك کاریگەری بەرهەمهێنانی ناڕەزایی سیاسی لێهاتووە. قوتابی کاتێك کۆسپ لەبەردەم سەرکەوتنی خۆی دەبینێتەوە، ئەوا لەپێناو نیشتیمان پەرۆش دەبێت، پەرۆشیەکەی بەجۆرێك دەبێت واخەیاڵ دەکات بۆتە رێبەرێکی سیاسی دیار خەڵك بەدەوریەوەن ئەویش دەستی سلاوکردن و شادی بەرزدەکاتەوە، ئەگەر بینی کەسێکی دیکە بەسەرۆکایەتی گەیشتووە، ئەوا ئەو نیگەران دەبێت و پێیوایە ولات بەرەو داروخان دەڕوات.

توندی هۆشیاری سیاسی :

زێدەڕۆیی نییە ئەگەر بڵێم گەلی عێراق لە قۆناغی ئێستادا لە زۆربەی گەلانی جیهان، پەرۆش و سەرقاڵی بۆ سیاسەت هەیە. بەنزیکەیی هەر تاکێك پیاوێکی سیاسی لە ئاستی یەکەم. تۆ هەرکە قسە بۆ بەقاڵ و عەتار دەکەی دەبینی بەدەم کێشانی شتومەکەکانەوە باسی سیاسەتت بۆ دەکات وپرسیارت ئاراستە دەکات. حەمباڵ شتەکانت بۆ هەڵدەگرێ لەرێگای ناچارت دەکات قسە لەسەر سیاسەت بکەیت، پێیوایە کاتێك ئەو جڵەوی دەسەڵات دەگرێتەدەست ئەوا بەیەك کەرەت چاکسازی لە سیستەمی سیاسی دەکات.

لەراستیدا ئەو سەرقاڵبوونە توندە بەسیاسەتەوە لە سەرەتای ئەم سەدەیە بوونی نەبوو. خەڵك ئەو کات لە بەرامبەر رووداوەکان پرەنسیپی " بەمن چی" هەبوو، ئەمەش مانای ئەوەبوو بابەتەکە هەقی بەمنەوە نییە و من تەدەخولی ناکەم. باوك کاتێك ئامۆژگاری کوڕەکەی دەکرد فێری پیشەیەك بێت بژێوی پەیدا بکات و لە سیاسەت دوور بکەوێتەوە، چونکە (سیاسەت نانێك بە مرۆڤ نادات).

لەبارەی پیاوێك دەگێرنەوە، گوایە لە سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهان رۆژێك لە کوڕەکەی تورە دەبێت، چونك زۆر بە هەواڵی ئەو شەڕانەوە سەرقاڵ بووە کە لە ئەوروپا هەبوو. ئەم رۆژە کوڕەکە بەدڵخۆشی دەچێتە لای باوکی و هاوار دەکات " وارشۆ کەوت". باوکە ویستی وانەیەك بەکوڕەکەی بدات، بۆیە کوڕەکەی دەباتە بازاڕ لای ژنێکی درکفرۆش (ئەوانەی درك و داری سوتان دەفرۆشن) بەژنەکە دەڵێ" دەستێك دڕك بە هەواڵی کەوتنی وارشۆ دەفرۆشی؟" بێگومان ژنە رازی نابێت، ئەوکاتە باوکە بەکوڕەکەی دەڵێ" سەیری بەهای ئەو هەواڵە بکە کە تۆ هێناوتە، دەستێك دڕك ناکات".

ئەم چیرۆکە ئەو ئاراستە گشتە دەنوێنێ کە ئەو کات بەسەر زەینی خەڵکەوە زاڵبوو. لەگەڵئەوەش دەزانرێت جەنگ ئەو کات کارەساتی هێنا بوو، گەنجان وەك مێگەڵ دەبرانە جەنگەکان و دەکوژران. دیارە خەڵکی ئەو کات وا سەری کارەسات و نەهامەتیەکانیان دەکرد کە چارەنووسێکە خوا لەبەلای خراپەکانیان بەسەری هێناون.

ئەمەی سەرەوە حاڵی زۆرینەی عێراقییەکان بوو لەجەنگی یەکەمدا، بەڵام لەجەنگی دووەمدا بوون زۆرترین پەرۆشیان بۆ هەواڵی جەنگ و ئەو رووداوە سیاسیانە هەبوو کە لە هەموو شوێنێکی جیهان رووی دەدا، مشتومڕیان لەبارەوە دەکرد، دەکەوتە شەڕ وململانێیەوە لەگەڵ یەکتر، بازاڕ و چایخانە و ماڵەکان پڕبوو لە مشتومڕی توند. ئەمانەش کاریگەری بەسەر ئەو هۆشیاریە هەبوو کە لەبەرامبەر رووداوی سیاسی ناوخۆ هەیانبوو.

لەوانەیە یەکێك بڵێ: ئەو پروپاگەندە و رادیۆیانەی لەجەنگی دووەمی جیهان گوڕوتینی هێنابوو، کاریگەری لەسەر ئەم دیاردەیەوە هەبوو. ئەم قسەیە خاڵی نییە لە هەقیقەت، بەڵام نابێت ئەوە لەبیر بکەین کە پروپاگەندە و رادیۆکان ئاراستەی زۆرێك لەوڵاتان هەبوو، بۆچی کاریگەری بەسەر عێراق توندتر بوو لەوڵاتانی دیکە؟

لەراستیدا ئەو گرژیەی لە هۆشیاری سیاسی عێراق هەبوو تەنها لە ماوەی جەنگی جیهانی دووەم نەبوو، ئەمە لە ناکاو لەبەینی شەو وڕۆژێك دروست نەبوو. ئەو پێشتر دروست بوو دواتر جەنگی بەسەرداهات و بۆ هۆی فراوانبوون و زیاتر کاریگەربوونی بەسەر خەڵکەوە. کاتێك لەدوای جەنگیش جیهان بوو دوو بەرەی دژبەیەکتر، ئەمەش کاریگەری بەسەر عێراقەوە هەبووە، دانیشتوانی بوون بە دوو کۆمەڵەی دوژمن و هەریەکەیان دەیەویستێ ئەوی دیکە هەڵۆشێ و خوێنی فڕیکات.

گومانی تێدانییە کۆمەڵێك هۆکار رۆڵیان لەهەڵگیرسانی ئەو دابەشبوون ودژایەتیە هەبوو، بەڵام من مەزندەی ئەوە دەکەن، رەوتی جەدەلی کەعێراقیەکان لەپێشووی خۆیان بۆیان مابۆوە ئەوا لە نێو ئەو هۆکارانە بوو، لەگرنگترینیان بوو. لەبەشێکی پێشوو ئامارەمان بۆ ئەوەکرد رەوتی جەدەلی لە دێرزەمانەوە کاریگەری بەهێزی لە سەر کۆمەڵگای عێراق هەبوو، کەچی ئەم رەوتە تەنها لە بابەتە ئایینیەکانەوە قەتیس بوو، کەمێك نەبێت ئەگینا پەیوەندی بە بابەتە سیاسیەکانەوە نەبوو. ئەو کات خەڵك لەبارەی بیروباوەڕە ئاینیەکانەوە جەدەلیان دەکرد، هەر کۆمەڵێك

بانگەشەی ئەوەی دەکرد ئەو لەسەر هەقە و دواتریش بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی دەهێنایەوە بۆ پاڵپشتی کردنی خۆی.

کاتێک قۆناغی هونەکەیی عێراق هات، ئەوا سیستەمی چینایەتی کرایەوە، باوەڕی ئایینی لەلای نەوەی نوێ لاواز بوو، بەمەش رەوتی جەدەلی وجەدەلکردن لەبوارە ئایینەکەوە بۆ بواری نوێی سیاسەت گوێزرایەوە. ئەوەی شایەنی باسە قۆناغی ئێستا بە چەندین رووداوی گەورەی سیاسی جیادەکرێتەوە. چەندین شۆڕش و راپەڕین و قەڵەمڕەوی یەك بەدوای یەك تێدا هاتووە. هەر رووداوێکیش لەمانە وەك قوتابخانەیەکی میللی بوو زەینی خەڵکی بەرەو سیاسەت دەبرد و ژمارەی پەرۆشانی سیاسی زیاد دەکرد. کۆمەڵگای عێراق گۆڕەپانێکی لێهاتبوو خەڵك تێیدا ململانێیان بە پرەسیپە سیاسیەکانەوە دەکرد، وەك چۆن پێشتر لەسەر پەرەنسیپە ئایینیەکانەوە چرت وفرتیان بوو، حەسانەوە وئاسوودەبوونیان بۆ نەبوو.

رووداوە سیاسیەکان وەك بوارێك نەفەسدان بوو، تاك دەیتوانی لەو بوارەدا ئارەزووی خۆی لە نارەزایی بهێنێتەدی و گلەیی سەرکەوتنی خۆی لێ بکات، بۆیە بینیمان خەڵك بەهەر کودەتایەکی سەر سیستەمی سیاسی دڵخۆش دەبوون، ئەوان موژدەیان بەیەکتر دەدا و دەکەوتنە هوتاف و چەپڵەلێدانەوە، بەو باوەڕەی رێگای ئومێدیان بۆ بکاتەوە. بەتێپەڕبوونی رۆژگار کاتێك تروسکایی ئومێد لە چاویان نامێنێ، بەو شتە ناگەن کەچاویان لێی بوو، ئەوا داوای کودەتایەکی نوێ دەکەن، لێرەوە ئەم وتەیە راستە کە دەڵێ" هەر کودەتایەك تۆی دژی خۆی هەڵدەگرێت".

هەر کودەتایەك، تەنانەت ئەگەر فریشتەش ئەنجامی بدات، ئەوا ناتوانێ سەرجەم داواکاریەکانی خەڵك جێبەجێ بکات، بەتایبەت ئەگەرهاتوو ئەوەمان لەبەرچاو ژمارەیەکی زۆری نەوەی نوێ هەیە رێگای هەڵکشانیان لەبەردەم کراوەتەوە هەموویان بەرز دەڕوانن، دەبێت زۆرێك لەوانە هەست بەنائومێدی بکات لەبەرامبەر کودەتا، جا لەماوەیەکی درێژخایەن بێت یان کورت خایەن، ئەوان

دەبینن غەیری خۆیان ئەوانەی کەمتر دڵسۆز و خەباتیان کەمتر بووە بەخواستەکانی خۆیان گەیشتوون، ئەی ئەوان بۆ نەگەیشتن؟!

سروشتی دووفاقی نوێ:

ئەو بارودۆخەی قسەمان لەسەرکرد دووفاقیەکی نوێ بە کەسێتی نەوەی نوێ دەدات، لەهەندێك رووەوە بە دووفاقی باوانیان دەچێ کە لە سەدەی رابردوو بینیمان.

نەوەی نوێ لەوە رانەهاتووە وەك باوانیان بە ئامۆژگارییە ئاینیەکانەوە کاریگەر بن، بەڵکو ئەوان بە جۆرێکی نوێی ئامۆژگاری راهاتوون کە لەقوتابخانە و هۆکارەکانی راگەیاندن و پروپاگەندەی نوێ وەك رۆژنامە و رادیۆ و حزبەکان پێیان دەدرێت. نابێت ئەوە لەبیر بکەین زۆرێك لەوان لە ژینگەی گەڕەك پەروەردە کراون، لە کۆڵانەکان یاریان کردووە، ئەوان لە بەهاکانی زاڵبوو و دەمارگیری و شەقاوەیی رەهاتوون. کاتێك گەورە دەبن فێری بیرۆکە و زاراوەی نوێ دەبن، ئەمەش مانای ئەوەیە ئەوان دەکەونە ژێر کاریگەری دوو کولتووری جیاوازەوە، لەم حاڵەتەش بەلاوازیی یان توندی دووفاقی کەسێتیان تێدا دەردەکەوێت. یەکێك لەوان دەبینی گرنگترین بنەما و چەمکی شارستانیەتی دێتە سەرزار، بەڵام ئەمە تەنها رووکەشە لەژێریدا کەسێتی کۆڵان هەیە، هەرکە دەستت بەچەند ژێیەکی هەستیاری کەوت ئەوا دەبێتە دڕەندەیەك وەك شەقاوەکانی دێرزەمانی لێ دێت.

هەرچۆنێك بێت هەموو رۆلەکانی نەوەی نوێ لە یەك ئاستی ئەم دووفاقیە نین، هەندێکیان بەشێوەیەك لەناو رۆشنبیری نوێ تواوەتەوە، بەشێویەك رووخسار وناوەرۆکی لەیەکتر نزیکە، وەك دەردەکەوێت ئەوانە لەمنداڵیان لەگەڵ ژیانی کۆڵان تەبانەبوون، بەڵکو بەهەر هۆکارێك بێت رقیان لەو ژیانە بوە، بۆیە لە کۆڵان دوورکەوتوونەتەوە و سەرقاڵی خوێندن وئارەزووە گۆشەگیرەکانیان بوون، بۆیە کاتێك گەورە دەبن ئەوا زیاتر لەخەڵکی دیکە لەگەڵ رۆشنبیری نوێ دەگونجێن.

کەچی ئەوانەی لەمنداڵیان پاڵەوانی گەڕەك بوون و سەرکردەی شەڕە گەڕەك بوون، زۆر زەحمەتە لە گەورەبوونیان خۆیان لە کاریگەری بەهاکانی کۆڵان نەجات

بدەن، ئەوان هەر شەقاوەن، بەلاّم شەقاوەیی خۆیان بە هەندێك زاراوەی نویّ پەردەپۆش دەکەن، ئەوان ئەم زاراوانە وەك چەکێك لەدژی نەیارەکانیان بەکاردەهێنن، وەك چۆن لەمنداڵی دارعەسا و بەردیان بەکاردەهێنا.

بوونی ئەو کەسە دووفاقیانە یەکێکە لەکێشەکانی کۆمەڵگای عێراقی نویّ، چونکە ئەوان بڕوانامەی بەرز بەدەست دەهێنن، یان پێگەیان لەدەسەلاّت وسەرۆکایەتی دەبێت. کاتێك شت دەنووسن یان وتار دەخوێننەوە بنەمای بریقەدار بەسەر خەڵکەوە دەبارێنن، کەچی کاتێك دەبینن یەکێك لەگەڵ ئەوان نییە، ئەوا رەفتاری واقیعیان جیاوازی لەگەڵ کەسانی دیکە نییە، لەوانەشە زۆرترین لادانیان بۆ ئەو بنەمایانە هەبێت کە خۆیان بانگەشەیان بۆ کردووە.

ئەم پرەنسیپە نوێیانە بەراگوزەر هاتۆتە عێراق، واتە لە سروشتی رۆشنبیری کۆمەلاّیەتی رەسەنیەوە هەڵنەقولاّوە، بۆیە شێوەی سرود و هوتاف و دروشم و ماددە ئەزبەرکراوەکانی وەرگرتووە، کە تاك لەقوتابخانە فێریان دەبێت، لەیان لە رۆژنامە و کتێبەکان دەیناخوێنێتەوە، لەرادیۆکان گوێبیستی دەبێت، لە خۆپیشاندان و ئاهەنگەکان دەگوترێتەوە، کەواتە ئەو پرەنسیپانە لەبواری قسەکردن وجەدەل و رەخنەگرتن کاریگەریان هەیە، زەحمەتە بۆ ناخی دەروونیان شۆڕبێتەوە، تاکێك لەسەر یەکێك لەو پرەنسیپانە مشتومڕت لەگەڵ دەکات، کەچی ناتوانیّ رەفتاری خۆی بگۆڕێت لە ئاستێکی زۆر بەرتەسك نەبێت.

نکۆڵی لەوە ناکەین بەتێپەڕبوونی رۆژگار ئەمانە کاریگەریان بەسەر رەفتاری کەسەکانەوە دەبێت، نەوە دوای نەوە کاریگەریەکەشی زیاتر دەبێت. بەلاّم ئەمە یەك کەڕەت روونادات، بەڵکو زۆر بەهێواشی و پلە بەپلە دەبێت، لەوانەشە چەندین نەوە بخایەنیّ. کاتێك ئێمە سروشتی قۆناغی هەنوکە تاوتویّ دەکەین ئەوا دەبێت ئیعتراف بەوە بکەین جۆرێك لە دووفاقی کەسێتی تێدایە، بەشێوەیەك خەڵك راهاتووە، گوفتار و رەفتاریان وەك یەکتر نەبێت.

کێشەی واستەکردن:

کۆمەڵگای عێراقی لەئێستادا بەدەست کۆمەڵێك کێشەوە دەناڵێنیّ، ئێمە ناتوانین هەموویان بژمێرین یان بەوردی قسەیان لەسەر بکەین، بەلاّم لەوانەیە گونجاو بێت

لەو بارەیەوە باس یەکێك لەکێشەکان بکەین ئەویش کێشەی واستەیە، لەوانەیە دروست بێت بڵێین ئەم کێشەیە نموونەیەکە بۆ ئەو دووفاقیەی نەوێ نوێ لە ئەنجای دژبەیەکتری رۆشنبیر کۆن و نوێ لەکەسێتی خۆی دا تووشی بووە.

مەبەست لەواستە ئەوەیە مرۆڤ پەنا بۆ ناوەندگیری ببات لەلای کەسانی کاربەدەستەوە بۆ ئەوەی کارەکانی لە فەرمانگەکانی حکومەت بڕوات. لەراستیدا ئەو واستەیە لە رۆشنبیری کۆنی کۆمەڵایەتیمان راگوزەر نییە، بەڵکو لە ناوەخنی ئەو رۆشنبیریە وەرگیراوە و رەگوریشەی قوڵی لەوێ داکوتاوە. تاك کاتێك پەنا بۆ واستەکردن دەبات، ئەوا دەبێت بەپێی بەهاکانی کۆنی گەڕەك، یان بەناوی خزمایەتی و دراوسێتی و نەمەك قسە لەگەڵ کەسەکە بکات، یان هەر مافێکی دیکە دەمارگیری و شەهامەت و خۆدەخیل کردن و ئەم جۆرە شتانە، بۆیە هەر کاتێك بیەوێ لەدەرگای ئەو کەسە دەدات کە واستەی لەلا دەکات، ئەوکاتە داواکەی لێ دەکات و پێداگری لەسەر دەکات. ئەم کاربەدەستەش ناتوانێ تکاکە رەت بکاتەوە یان بێزاری دەربڕێ، بەڵکو دەبێ بەخێرهاتنی میوانەکە بکات و لەگەڵی رووخۆش بێت، ئەگەر وا نەکات ئەوا خەڵك وا وەسفی دەکات کە گوایە سەرپێچی جوامێری و مروەتی کردووە، بەمەش قسەوقسەلۆکی لەبارەوە دەکات و زۆر زەمی دەکەن، بۆیە دەبێت واستەکە بکات و بەپەرۆشی ئەنجامی بدات، بۆ ئەوەی بسەلمێنێ ئەو جوامێر و شێر و کوڕی باشە.

لێرەوە ئەم کەسە تێوەدەگلێ، نازانێ چۆن لێی دەرباز بێت، ئەگەر فەرمانبەرێکی گەورە یان وەزیرێك بێت ئەوا دەکەوێتە نێوان دوو پاڵنەری دژ بەیەکترەوە، لەلایەك پەیوەستە بە بنەماکانی دادپەوەری و یەکسانی کە نابێت جیاوازی لەنێو هاوڵاتیان بکات، لەلایەکی دیکەوە دەبێت پابەند بێت بەواستەکەوە سەرپێچی بنەماکانی دادپەروەری بکات، بۆیە ئەگەر لەگەڵ واستەکە بێت ئەوا ئەوانەی بانگەشە بۆ بنەماکان دەکەن هێرشی دەکەنەسەر، ئەگەر لەگەڵ بنەماکانیش بێت ئەوا کەسانی واستەکە هێرشی دەکەنە سەر، لەئەنجام دا ئەو پیاوە کاربەدەستە دەکەوێتە نێوان دوو بەرداشەوە نازانێ چی بکات.

ئەگەر یەکێك لە کاربەدەستان ناوبانگی بە جوامێر و مروەت پەیداکرد، ئەوا خەڵك لە بەردەرگاکەی دەکەونە هەڵپە و ڕێگای پێدەگرن، تا ناوبانگیشی زیاتر بێت ئەوا خەڵك زیاتر دەوری دەدەن، هەر کەسێك لەوان پێویستی بە شتێکەو باوەڕی وایە ئەم داوایەی ئەو لەگەڵ بەرژەوندی گشتی و خزمەتی وڵات یەکدەگرێتەوە، ئەگەر داواکەشی جێبەجێ بکرێت ئەوا پێی ڕازییە، ئەگەریش لەداواکەی بێئومێد کرا ئەوا دەست دەکات بەزم کردن و دەبێتە سەرسەختترین دوژمن.

ئەوان سەرجەمیان بانگەشە بۆ بنەماکانی دادەپەروەری ویەکسانی و ڕێزگرتن لە یاسا دەکەن، بەڵام لەبواری گوتار و هوتافکێشان، لەبواری ڕەخنە و نارەزایی، کەچی کاتێك خۆیان کارێکیان لە فەرمانگەکانی حکومەت دەبێت ئەوا ئەم بنەمایانە لەبیر دەکەن و دەکەونە ستایشکردنی بەهای جوامێر و مروەت. ئەوان نکوڵی لەواسیتە دەکەن کاتێك کەسانی دیکە لێی سوودمەند دەبێت، بەڵام ستایشی دەکەن ئەگەر بەرژەوندی خۆیان لەسەر واستە وەستابێت.

ئەوان دووفاقین، شاراوەش نییە ئەو خاوەن پۆستەی ئەوان پەنای بۆ دەبەن ناچارە وەك ئەوان دووفاقی بێت، چونکە خۆی بەر لەوەی پۆستێکی بەرز وەربگرێت ڕەخنەی توند لەو کەسانە دەگرت کە پێش ئەو پۆستیان هەبووە، هێرشی دەکردە سەرئەوان و ڕەخنەی لێدەگرتن لەبەر ئەوەی ڕەچاوی واستەیان دەکرد، داواشی لێدەکرن داداپەروەر بن لە مامەڵەی خەڵك یەکسانی تەواو ڕەچاو بکەن، کەچی هەرکە خۆی پۆستی وەرگرت ئەوا خۆی لەوە دۆزیەوە کەوتۆتە هەمان هەڵەوە کە پێشتر ڕەخنەی لێ گرتووە.

لەراستیدا لەسەردەمی عوسمانییەکان واستە هەبوو کاریگەری بەهێزی لەسەر دەمەزراوەی دەوڵەت هەبوو، بەڵام لەگەڵئەوەشدا بەکێشەیەکی کۆمەڵایەتی نەدەزانرا. خەڵك ئەوکات هێشتا فێری بنەماکانی دادپەروەری و یەکسانی نەبوون، تێڕوانینیان بۆ فەرمانبەر وەك خاوەن ماڵ بوو، کە دەتوانێ لەماڵەکەی خۆی بدات یان بێبەشت بکات بێ لێپرسینەوە وچاودێری، بۆیە کاتێك فەرمانبەر واستەکەی بۆ دەکردن ئەوا ستایش دەکرا و بە پیاوێکی بەخشندەیان دەزانی.

لەو سەردەمدا ئەو شتە نەبوو کە ئێستا بە(رای گشتی) دەناسرێت، رای گشتیش چاودێری حکومەت و هەڵسوکەوتەکانی دەکات، یانیش فەرمانبەر بە خزمەتکاری گەل دەزانرێت و لەبەرامبەری بەرپرسیارە. رای گشتی دیاردەیەکی کۆمەلأیەتی نوێیە[٢٧٢]، لەعێراقیش بەکاریگەری قوتابخانە و هۆکارە نوێیەکانی راگەیاندن و بلأوکردنەوە گەشەی کردووە. لێرەوە فەرمانبەر وایلێهاتووە کەم تا زۆر لە چاودێری رای گشتی بترسێ، بە شێوەیەك لەشێوەکان ناچارە لەبەرچاوی بگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا ناچارە رەچاوی بەهاکانی گەرەکیش بکات، لێرەشەوە کێشەکە سەرهەڵ دەدات.

ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین رای گشتی لەگەشەکردنێکی بەردەوام دایە، کەچی بەهاکانی گەرەك لە لاوازبوون دایە. درەنگ یان زووش کاتێك دێت رای گشتی بەسەر بەهاکانی گەرەك زاڵ دەبێت و کاریگەرە کۆمەلأیەتیەکەی خاڵی دەکاتەوە، بەلأم لە ئێستادا هەردووکیان بەیەکەوە بوونیان هەیە، بۆیە تاك ناچارە رەچاوی هەردووکیان بکات، هەر یەکێکیان کاریگەری بەسەر تاکەوە هەیە و فەرامۆشکردنی ئاسان نییە.

با گریمانەی ئەوە بکەین پیاوێکی پۆستی وەزارەت یان هەر پۆستێکی گەورەی وەرگرت. ویستی ئەوەشی هەبوو لە مامەڵەکردن لەسەر ئەو بنەما ئایدیاڵیانە بڕوات کە رای گشتی بانگەشەی بۆ دەکات. هات هەموو واستەچییەکانی دەرکرد و یاسایەکی توندی پەیڕەوکرد کە نەرمی نواندنی تێدا نەبێت، سەرەڕای ئەمەش مافەکانی دەمارگیری، دراوسێی، هاوڕێیاتی، نەمەکی رەچاو نەکرد، ئەگەر کەسێك هات بەپێی یەکێك لەو مافانە قسەی لەگەڵ کرد ئەوا سەرزەنشتی بکات و دەرگاکەی بەروو دابخات و پێی بلێت" تۆ بە بەرچاوی من جیاوازیت لەگەڵ خەڵك نییە". ئایا چارەنووسی ئەم وەزیرە چی دەبێت؟ ئەم پرسیارە بۆ خوێنەر جێدەهێڵم با خۆی وەلأمی بداتەوە.

---

[٢٧٢] William Albig (public opinion) p. 17-25

بۆشایی نێوان گەل و حکومەت:

کـەلێنی نێـوان گـەل و حکومـەت دیاردەیـەکی کۆمەڵایەتییـە، لـەنێو هـەموو نەتەوەکانی کۆن هەبووە، ئەم بۆشاییە یـان کەلێنـە لـە ئـەنجامی رقـی گـەلان بـۆ دەسەڵاتدارەکان دروست دەبێـت. دەسـەڵاتداران بـاج دەخەنـە سـەر هـەڵك و بـە قامچی لێیان دەدەن، لەبەر بچووکترین هەڵە فرمانی کوشتیان دەدەن، لێرەشـەوە دەبێت گەل کەم یان زۆر رەقی بۆ دەسەڵاتداران هەبێت.

بەڵام ئەم بۆشاییەی نێوان دەسـەڵاتدار و گـەل خەسڵەتێکی نێگـەتیڤی هـەبوو، مەبەستم ئەوەیە نەبووە هۆی پێکهێنـانی رای گشـتی تـا چاودێری دەسـەڵاتداران بکـات و بەرپەرچـیان بداتـەوە لـەکاتی ئەنجامـدانی چەوسـاندنەوە وسـتەم، دەسەڵاتداران لە ستەمی خۆیان بەردەوام بوون و رەعیەتیش لەرق و کینەیان.

رەعیەت دەسەڵاتداریان بـە خزمـەتکاری خۆیـان نـەدەزانی وەك ئـەوەی ئێسـتا لەنێوگەلانی نویێ هەیە، بەڵکو بەسەرداریان دەزانی، بۆیە ئەوان گریمانەی ئەوەیان نەدەکرد دەسەڵاتداران بەهیچ کارێکی بەسوود ئەنجام بـدەن، ئەگـەرهاتوو یـەکێك لە دەسەڵاتداران کارێکی بەسوودی ئەنجام دا، ئەوا ئەم کارەیان بـە چـاکە و خێـر زانیـوە و باسـیان کـردووە، شـاعیرانیش چـەندین قەسـیدەیە بـەپێزیان لـەبارەی ستایشکردنی نووسیوە.

هەر ئەمەش حاڵی خەڵکی عێراق بوو لەسەردەمی عوسمانییەکانـدا، بـەڵام دواتـر زۆر خێرا گۆڕا کاتێك هۆشیاری سیاسی و رای گشتی لەنێویاندا گەشەی کـرد، بـەم گۆڕانکاریـەش بۆشـایی نێـوان حکومـەت و گـەل لـە خەسـڵەتی نێگەتیڤـەوە بـووە خەسڵەتی پۆزەتیڤ و نوێی.

لامان شارەوە نییە، حکومەتی عێراقی تووشی کۆمەڵێك کەموکوڕی و نەخۆشی بۆتـەوە. حکومـەت لـەو کۆمەڵگایـە هـەڵقوڵاوە کـە تێیـدا دەژیـت، خەسـڵەتەکانی کۆمەڵگا وەردەگرێت، جا کاتێك کۆمەڵگا تووشـی کـەموکوڕی و نەخۆشـی بێتـەوە

ئەوا دەبێت حکومەتیش تووش بێت[٣٧٢]، کەچی رای گشتی لەو نەریتە ناگات، ئەو وا گەریمانە دەکات حکومەت دەبێت هاوشێوەی حکومەتە پێشکەوتووەکان کارەکانی ئەنجام بدات، ئەمەش بێگومان سوودێکی گەورەی هەیە، چونکە وا لەحکومەت دەکات بەردەوام بێت لە ئەنجامدانی نۆژەنکردنەوە و چاکسازی بەپێی توانای خۆی. ئەگەر ئەمەش نەبێت ئەوا حکومەت دەچێتەوە سەر نەریتە کۆنەکەی خۆی وهیچ شتێك نەزانێ زیاتر لە ئاوادنکردنەوەی مزگەوت و کاولکردنی ولات.

ئێمە نکۆڵی لەوە ناکەین حکومەتی عێراقی زۆر لە حکومەتی عوسمانی باشترە. ئەوەی حکومەتی عێراقی لەنیوسەدە ئەنجامی داوە، حکومەتی عوسمانی نەیتوانیوە لە نزیکەی چوارسەدە ئەنجامی بدات، بەلام کێشەکەی حکومەتی عێراقی ئەوەیە رووبەرووی هۆشیاریەکی سیاسی توند دەبێتەوە پێشتر بوونی نەبووە، رای گشتی داوای شتێکی زۆر لەحکومەت دەکات، کەچی حکومەتیش پەیوەستە بەو واقیعە کۆمەلایەتیەوە کە تێیدا دەژیت، ناشتوانێ بەیەکجار لێی دەرباز بێت، تا بەو شێوەیە بێت کە رای گشتی دەیخوازێ.

خەلك لە سەردەمی عوسمانییەکان پێیانوابوو هەموو بەلاکان لەلایە خوداوە دێت، ئەمەش لەئەنجامی گوناهەکانیانەوە. ئەمەش وایدەکرد یەکتر ئامۆژگاری بکەن، بۆئەوەی واز لە گوناه بهێنن و تۆبە بکەن، کەچی ئێستا خەلك خودایان بیرچووە و نەهامەتیەکانیان دەدەنە پال حکومەت، ئەمەش وا دەکات رەخنە لەحکومەت بگرن و هوتافی بۆ رووخانی بکێشن.

هەندێك خەلك لەعێراق گەیشتونەتە ئەو حالەتەی حکومەت لەهەموو ئەو شتانە بە بەرپرسیار بزانن کەبەسەریان دێت، تەنانەت ئەگەر شتەکە زۆر بچووکیش بێت. بۆ نموونە ئەگەر غوبار لەدەموچاویان نیشت ئەوا قسە بەحکومەت دەلێن لەبەر ئەوەی لەچۆلەوانی درەخت نانێژێ. ئەگەر قەرەبالغی دروست بوو ئەوا دەلێین:

---

[٣٧٢] خوێنەر توێژینەوەیەکی ورد لەبارەی کەموکورییەکانی حکومەتی عێراقی دەکەوێتە بەردەست، لەگەل باسکردنی تەواو ئەو دەردانەی لەحکومەت هەیە، ئەمەش لە کتێبی داهاتوودا، خوا پشتیوان بێت! – عەلی وەردی

ئەمە چ حکومەتێکە ناتوانێ ڕێگاوبان ڕێك بخات. ئەگەر زیانێکی گەورەیان بەرکەوت ئەوا جنێو بۆ کومەت دەچێت لەهەموو شتێکدا.

دەتوانین بڵێین ئەم (کەلێنە پۆزەتیڤە)ی نێوان گەل و حکومەت ڕۆژ لەدوای ڕۆژ زیاتر دەبێت. حکومەت کاتێك دەیەوێ کارە سوودبەخشەکان ئەنجام بدات، ئەوا دەیەوێ ڕای گشتی ڕازی بکات، کەچی نازانێ ڕقی ئەوان لەبەرامبەر خۆی زیاد دەکات. بۆ نموونە کاتێك حکومەت قوتابخانەیەك دەکاتەوە، ئەمە مانای ئەوەیە چەندین کەسی پڕخواست ونارازی دروست دەبێت، کاتێك نەخۆشخانە دروست دەکات ئەوا خەڵك ئاپوورە لەوێ دروست دەکەن و دواتریش دەست دەکەن بەرەخنەگرتن لەحکومەت لەبەر کەموکوڕیەکانی. ئەگەرهاتوو کۆدەتا ڕوویدا ئەوان پێشبینی دەکەن ئەو کۆدەتایە موعجیزە بێت بارودۆخی گشتی چاك بکات، هەست بە نارەزایی دەکەن کاتێك ئەو خواستانەیان بەدەست نایەت کە هیواخوازی بوون.

سروشتی مرۆڤ ئەوەیە نارەزایی لەشتێك دەربنابڕێ تەنها ئەو کاتە نەبێت هەست بکات مافی تێدا هەیە، کۆیلە لەسەردەمی کۆیلایەتی نارەزایی لە دڵرەقیەکانی خاوەنەکەی نەبوو، ئەو وایدەزانی خاوەنەکەی وەك گوێدرێژ بە پارەی خۆی کڕیویەتی، کەواتە مافی ئەو لەلای خاوەنەکەی وەك بەقەد مافی گوێدرێژەکەیە، بەڵام کاتێك دەزانێ ئەو وەك مرۆڤەکانی دیکەیە، وەك ئەوان مافی هەیە، ئەوا نارەزایی دەبڕی و لەوانەشە شۆڕشی بەرپاکردبێت. هەستکردن بە ستەم زیاتر لەخودی ستەم مرۆڤ دەوروژێنێ!

بەراورد لەنێوان دوو سەردەمەکە:

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین عێراقییەکان لە قۆناغی ئێستایاندا فێری جۆرە بیرکردنەوەیەك بوون زۆر بەرزترە لە ئاستی بارودۆخی خۆیان و بەها کۆمەڵایەتیەکانیان. بەمەش لە بیرکردنەوەیان بازێکی گەورەیان بەرەو پێشەوە دا، لەگەڵئەوەشدا دەزانرێت ئەو کۆمەڵگایەی لەناوی دەژین نەیتوانی لەگەڵ بازدانی ئەوان بڕوات، پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی بە سروشتی خۆی هێواش و پلە بە پلەیە، بۆیە ناتوانێ وەك بیرکردنەوەی ئەبستراکت بازبدات.

لەوانەیە دروست بێت قۆناغی ئێستا لەهەندێك رووەوە لەو قۆناغە بشوبهێنرێت کە لەسەرەتای ئیسلام عێراق پێی تێپەڕیوە. ئەوکات لەعێراق بنەما بەرزەکانی ئیسلام بڵاوبۆوە، خەڵك یەکتریان پێ ئامۆژگاری دەکرد و بەو بنەمایانە رەخنەیان لەیەکتر دەگرت و تەنانەت وەك چەکێك لەدژی نەیارەکانیان بەکاریان دەهێنا، کەچی لەژیانی واقیعی خۆیان بەپێی بەها کۆنەکانی بیاباننشینی دەڕۆیشتن.

مێژوو باسی ئەوەمان بۆ دەکات یەکەم کڵپەی شۆڕش لەدژی عوسمان لە کوفە بوو ئەوکاتە سەرداری کوفە وتبووی (انما السواد بستان قریش) ئەوا ئامادەبووان هەڵدەچن و نارەزایی دەردەبڕن و رەخنە دەگرن. لەوکاتەوە تا ئێستا بازنەی نارازیبوون و رەخنەگرتن لەنێو موسڵمانان لاواز دەبێت و تا زۆرێك لەوڵاتانی دیکەی ئیسلامی دەگرێتەوە، بەمەش موسڵمانان دەبنە دوو کۆمەڵەی دژ بەیەکتر، هەر کۆمەڵەیەکیان لەلایەن خۆیەوە توندڕەو دەبێت، توندڕەویش بەرە بەرە زیادە دەبێت تا دواجار بووە هۆی کوشتنی خەلیفە....

لێرەدا بابەتی ئێمە نییە لە رووداوەکانی ئەو شۆڕشە بکۆڵینەوە، بەڵام دەتوانم بڵێم هەرچۆنێك بێت ئەو شۆڕشە وەك هەموو شۆڕشەکانی دیکە مێژووی گەلان بانگەشەی بۆ بنەماکانی دادپەروەری و یەکسانی دەکرد. شۆڕشگێران رەخنەیان سیاسەتی جیاوازیکردن و نایەکسانی عوسمانی دەگرت، داوایان لێدەکرد یەکسانی لەنێوان موسڵمانان بەرقەرار بکات و توێژێك بەسەر توێژێکی دیکە فەرز نەکات. ئێمە بەلامانەوە گرنگ نییە ئەوان لەو تۆمەتانە لەسەرهەق بوون یان ناهەق، بەڵکو بەلامانەوە گرنگە ئەوە بزانین کە ئەوان بانگەشەیان بۆ ئەو شتانە دەکرد و ئەمە داوکارییەکانیان بوو.

لەدوای کوژرانی عوسمان، عەلی کوڕی ئەبوتالب خەلافەتی گرتەدەست. وەك دەزانرێت ئەم پیاوە نموونەیەکی زیندوو بوو بۆ ئەو بنەمایانەی شۆڕشگێران بانگەوازیان بۆ دەکرد. بارودۆخەکە خواستی، عەلی و شۆڕشگێران بێنە عێراق، لێرەوە دژایەتی معاویەیان دەکرد، کە خۆی بە شوێنگرەوەی عوسمان و تۆڵەسێنی ئەو ناساندبوو، ئەم بابەتەش گرنگیەکی کۆمەڵایەتی هەیە چونکە هەر ئەوە بوو عێراقی بەوشێوەیە ئاراستە کرد کە ئێستاش پێی ناسراوە.

تێبینی ئەوە کرا زۆربەی ولآتانی ئیسلامی دواتر بەرە بەرە، بۆ ژیانی ئارامی و گوێڕایەڵی دەگەڕانەوە، بەڵکو خەریك بوون بنەماکانی شۆڕشیان بیر دەچۆوە، لەگەڵ رەوتی گشتی دەڕۆیشتن، کەچی عێراق لەمەدا بە روونی ریزپەڕبوو. دروستە بڵێم زۆرێك لەعێراقییەکان ئەوانەی لەسەرەتاوە بەشداری شۆڕشیان کرد لە ناخی دەروونیانەوە جیاوازیان لەگەڵ عەوامی خەڵك نەبوو، ئەوان لەدژی سیاسەتی جیاوازیکردن راپەڕین چونکە لەبەرژوەندی ئەوان نەبوو، ئەگەر لەبەرژوەندی ئەوان بووایە ئەوا رانەدەپەڕین. دیارە ئەوان داوایان لەعەلی کوڕی ئەبوتالب ئەوەبوو چاودێریان بکات و بەرژوەندیان رەچاو بکات، وەك چۆن عوسمانی بەرژوەندی کەسانی خۆی لەبەرچاوگرتبوو، بەلآم کاتێك بینیان عەلی رێگای یەکسانی و دادپەروەری دەگرێت ئەوا لێی بێزاربوون و لێی دوورکەوتنەوە، تا لە دوایین رۆژەکانی کەسانی دڵسۆزی بەدەورەوە نەمابوو، چەند کەسێك نەبێت، لەعەلی دەگێڕنەوە ئەو کات گوتویەتی" بەهەق بێ، برادەرێکم نەماوە".

نامەوێ بەمە گلەیی لەخەڵکی عێراق بکەم، ئەمە سروشتی زۆرێك لەخەڵکە لە هەموو سەردەم و شوێنێکدا. کاتێك تاوتوێی سروشتی جەماوەر دەکەین ئەوانەی لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوودا بەشداریان لەشۆڕشەکان کردووە، دەبینین جیاوازییەکی بنەڕەتیان لەگەڵ خەڵکی عێراق نییە. بەشێوەیەکی گشتی مرۆڤ کاتێك بانگەشە بۆ بنەما بەرزەکان دەکات، یان کاتێك لەپێناوی شۆڕش دەکات، ئەوا مەبەستی بەرژوەندیە گشتیەکەیەتی، کەچی ئەوانەی بۆ بەرژوەندی گشتی لەسەرووی بەرژوەندی خۆیان دادەنێن ئەوا ژمارەیان زۆر زۆر کەمە.

هەرچۆنێك بێت بنەماکانی شۆڕش لەعێراق لەنێو دانیشتوان عێراق جێگیر بوو، زیاتر لەولآتانی دیکە بەناو دانیشتوانی عێراق شۆڕبۆوە. کاتێك دوای مردنی عەلی عێراق بووە مەڵبەندی دژایەتیکردنی دەوڵەتی ئەمەوی، خەڵکی عێراق ئەم بنەماکانی دادپەروەری ویەکسیانیان کردە چەکێك دژی دەسەلآتدارانی ستەمکار، ئەمەش وایکردووە حەجاج کوڕی یوسفی سەقەفی کردووە بە وتە بەناوبانگەکەی قسە لەگەڵ عێراقییەکان بکات " أهل الشقاق والنفاق" (واتە: خەڵکی دووبەرەکی و دووڕوویی) ئەمەش بۆتە سیفەتێکی پەیوەست بەعێراق تا رۆژگاری ئێستامان.

بۆچوونێك:

مێژوونووسانی موسڵمان وا راهاتوون، ئەو وتەیە لەنێو خۆیان بڵێنەوە، کە حەجاج لەوەسفی خەڵکی عێراق کردویەتی، تەنانەت باوەڕیان بە دروستی وتەکەش هەیە، بێئەوەی دیقەت لە هۆکارە کۆمەڵایەتیە شاراوەکانی دواوەی وتەکە بدەن. هەندێك پێیانوایە کەش و هەوای عێراق و خاك و ئاواکەی وا لە خەڵکەکە کردووە بەوشێوەیە بێت (کە حەجاج وەسفی کردووە)، بۆیە بەتێڕوانینی ئەوان ئەمە لە عێراقیەکان سروشتێکی جێگیرە و ناتوانن لێی دەربازن، ئەم بیرۆکەیە تا ئێستا لەناو خەڵك باوە، بۆیە کاتێك کەشوهەوای عێراق لەناکاو دەگۆڕێت ئەوا دەڵێن: سەیرکەن ئەمەیە سروشتی خەڵکی عێراق!.

چیرۆکێکی خۆش لەمبارەیەوە هەیە، پوختەکەی ئەوەیە ئەسکەندەر مەکدۆنی دوای داگیرکردی عێراق نامەیەك بۆ ئەرستۆ تالیسی مامۆستای دەنووسێ ودەڵێ" خەڵکی عێراق تووشی مەینەتیان کردووم، هەر پیلانێکیان بۆ دادەنێم ئەوا بەر لەمن خۆیان نەجات دەدەن، ناتوانم بیانخەمە پیلانەکەوە، چارەیەکم نییە تەنها ئەوە نەبێت هەموویان لەناوبەرم". ئەرستۆ تالیس وەڵامی دەداتەوە ودەڵێ" لەبەرژوەندیت نابێت بیانکوژی، تەنانەت ئەگەر هەمووشیان لەناوبەری... ئایا دەتوانی هەواکەی ئەوان لەناوبەری کە ئەو خەسڵەت و زیرەکیەی پێداون؟ بۆیە ئەگەر ئەوان بمرن ئەوا لەشوێنی ئەوان هاوشێوەیان دەردەکەوێتەوە، وەك ئەوەی هیچ شتێکت نەکردبێت!".

وەك دەردەکەوێت ئەو چیرۆکە هەڵبەستراوە، لەلایەن مێژوونووسانی موسڵمان دانراوە و دواتر دراوەتە پاڵ ئەسکەندەر و ئەرستۆتالیس بۆ ئەوەی خەسڵەتێکی دانایی فەلسەفی پێبدەن کە فەیلەسوفانی گریکی کۆنی پێ ناسراوە، بەڵام ئەوەی تێبینی دەکەین خەڵکی عێراق بە زیرەك وەسف دەکات، دیارە جاحیز توێژەرە بەناوبانگەکەی عەرەب کە لەسەردەی سێیەمی کۆچی ژیاوە، سوودی لەو چیرۆکە بینیوە، بۆیە هاتووە هۆکاری سروشتی خەڵکی عێراق لێك دەکاتەوە و بۆچوونی ئەرستۆ و بۆچوونی حەجاج بەیەکتر دەبەستێتەوە.

جاحیز دەڵێ" هۆکاری یاخیبوونی خەڵکی عێراق لە دەسەلاتداران ئەوەیە خەڵکی عێراق خاوەن بیروبۆچوونی ژیرانەن، لەگەڵ ئەمەش وردبوونەوە و گەڕان دروست دەبێت، لەگەڵ وردبوونەوە و گەڕانیش تانەدان و ناوزڕاند و هەڵسەنگاندنی پیاوەکان دروست دەبێت، سەرۆکەکان لەیەکتر جیا دەکرێنەوە و کەموکوڕی میرەکان دەردەکەوێت.... بۆیە هێشتا عێراق بەکەمی گوێڕایەڵی و بەدووبەرەکی لەسەر سەرۆکایەتی وەسف دەکرێت"[374].

ئەو بۆچوونەی جاحیز زۆر لەوە دەچێت کە پێشتر لەبارەی بڵاوبوونەوەی رەوتی جەدەلی لەنێو خەڵکی عێراق باسمان کردووە. رەوتی جەدەلی کاتێك لە نێوا گەلێك بڵاو دەبێتەوە و خەست دەبێتەوە، ئەوا لایەك وا دەکات گەلەکە زیرەك و زەینی کراوە بێت، کەچی لەلایەکی دیکەوە وا دەکات بەرەو ئاژاوەگێری و هەڵگەڕانەوە لەدەسەلاتداران بچێت، ئەمەش دوو سیفەتی پەیوەستن بەیەکترەوە زۆر کات ناتوانرێت لەیەکتر جیابکرێنەوە.

ئەگەر بەراوردی نێوان خەڵکی عێراق وشام بکەین لەسەردەمی ئەمەوییەکاندا ئەوا دروستی ئەم بۆچوونەوەمان بۆ دەردەکەوێت. خەڵکی شام وا ڕاهاتووە خاوەن گوێڕایەڵی بن و باوەڕ بەو قسەی سەرکردەکانیان بکەن و فەرمانی ئەوان هەڵسوکەوت بکەن، بۆیە هێزێکی یەککگرتوو بوون دەوڵەت سوودی لەوان بینی و ئەوانیش سوودیان لەدەوڵەت بینی، بەلام لەهەمان کاتدا خاوەن بیرکردنەوەیەکی سست بوون هیچیان لەکاروباری دین و دونیا نەدەزانێ تەنها ئەوە نەبێت کە پێیان دەگوترا وفرمانیان پێدەکرا.

کەچی خەڵکی عێراق پێچەوانەی ئەوان بوون، مشتومڕ لەسەر هەموو شتێك دەکەن و دەکەونە ململانێیەوە، کەچی لەلایەنی سیاسیەوە خۆیان لاواز دەکەن، بەلام لە رووی فیکریەوە بەهێزن و هاوتایان نییە. تاکیش لەم حاڵەتەدا کەسێتیەکەی دووفاقی دەبێت، لەلایەکەوە بیرکردنەوەی زۆر لەئاستی ژینگە کۆمەلایەتیەکەی بەرزتر دەکاتەوە، بەلام لەهەمان کاتدا دەبێت چاوکراوە و زۆر هۆشیار و بەئاگا بێت، ئەو باوەڕ بەوە ناکات کە پێی دەگوترێت، بەڵکو مشتومڕ

[374] عمرو بن بر الجاحظ (البيان و التبين) ج٢ ، ص ٩٤

و کەلەڕەقی دەکات، لەتوانای کەس نییە فیڵی لێ بکات و گوێچکەکەی وەك گوێچکەی بەرخ رابکێشێ!

سروشتی جەدەل ئەوەیە پرسیارکردن و تێڕوانین لەلای خەڵك دروست بکات، داکەوتنی فیکریش لاواز دەکات، ئەو جەدەلەی لەنێوان دوو کەس دروست دەبێت وا هانی گوێگران دەدات زۆر یان کەم بەشداری بکەن، بازنەی جەدەل بەرە بەرە فراوان دەبێت تا دواجار وا دەکات خەڵکی عەوام تێیدا بەشداری بکەن، بەمەش کۆمەڵگا دەبێتە بۆتەیەکی فیکری بەهێز هەردەم شتی تەڕەوتازەی لێ بەرهەم دێت!

لەنێوان رابردوو و ئێستادا:

وەك زانراوە عێراق لەمێژووی ئیسلامدا سەرچاوەی دروست بوونی زۆرێك لە مەزهەب و جوڵانەوە کۆمەڵایەتییەکان بووە، لەوێشەوە بۆ وڵاتانی دیکەی ئیسلامی چووە، لەوانە خەواریج و شیعە و موعتەزیلە تێدا دەرکەوتووە، هەروەها جووڵانەوەکانی مەوالییەکان و شعوبییەکان و زندیقەکانی تیدا بووە، لەدوای ئەمانیش جوڵانەوەی زەنج و قرامیتە و عەیاریەکان پەیدابووە. هەر لەعێراق یەکم شێوازی سۆفیگەری لەسەر تەریقەی قادری دەرکەوتووە لەگەڵ تەریقەتی (الفتوة) و چەندین رێبازی دیکەش...

زۆرێك لەو جوڵانەوە ومەزهەبانە لەلای هەندێك لەتوێژەران بە (روخێنەر) دادەنرێن، بەڵام هەرچۆنێك بێت لە ئەنجامی کارلێکردن و بەیەکگەیشتنی بیرکردنەوە جیاوازەکان و مشتومڕی توندی نێوانیان دروست بووە، ئەمەش یەکێك لە گرنگترین هۆکارەکانی چالاکی داهێنارانە بووە کە رۆشنبیری ئیسلامی پێ ناسراوەتەوە، ئەگەر ئەمەش نەبووایە ئەوا رۆشنبیری ئیسلامی بەرەو وەستان و چەقبەستوویی دەڕۆیشت.

خەریکە بێمە سەر ئەو باوەڕەی گەلی عێراق لە قۆناغی ئێستادا هەوڵ دەدات لە پێشینانی کۆنی بچێت، چونکە ئێستا ئەو لەحەزکردن بەجەدەل و ململانێ لەسەر بنەما فیکریە جیاوازەکانەوە هیچی لەوان کەمتر نییە، هەروەها لەرووی کارانەوەی زەین و زیریش لەوان کەمتر نییە، بەڵام ئێستا وەك پێشوو نییە مەزهەب داهێنراو

بێت، وەك پێشنیان دەیانکرد، بەڵکو لە دەرەوە هاوردە دەکرێت و ململانێی لەسەر دەکرێت، دیارە هەڵکشانی شارستانیەتی نوێ وایکردووە ئێستا مەزهەبەکان برژێنە عێراقەوە، نەوەك لەعێراقەوە هەڵقوڵێ، کێ دەزانێ لەوانەشە لە رۆژانی ئاییندەدا وەك زەمەنی پێشوو عێراق ببێتەوە سەرچاوەی مەزهەبەکان.

ئێستا عێراق بەوە وەسف دەکرێت کە (شتی سراوە دەخوێنێتەوە) لەوانەیە ئەو وەسف دروست یان هەڵە بێت، بەڵام دەزانین گەلێکی خوێنەرە، ئەو زۆرترین رۆژنامە و گۆڤار و کتێب دەخوێنێتەوە، زیاتر لەهەر وڵاتێکی عەرەبی. دەزگاکانی چاپیش لە قاهیرە و بەیروت هەستیان بەمە کردووە و حسێبی بۆ دەکەن، بۆیە بەشی(شێر) لە بڵاوکراوەکانیان بۆ عێراق تەرخان دەکەن.

دەتوانم بڵێم کەسێك لە عەوامی عێراق زۆر شت لە هەقیقەتی سیاسی و رووداوەکانی جیهان تێدەگات، هاوشانی خۆی لە زۆر وڵاتانی پێشکەوتوو بەقەد ئەو تێناگەن، ئەو پرسیار دەکات و مشتومڕی لەسەر دەکات وەك ئەوەی بابەتەکە پەیوەندی راستەوخۆی بە ژیانی تایبەتی ئەوەوە هەبێت.

ئایا ئەوان خائینن:

یەکێك لەو وتانەی بە ئێستاشەوە لەبارەی خەڵکی عێراقەوە باوە، ئەوەیە ئەوان خائینن، بەڵێن دەدەن و دواتر پاشگەز دەبنەوە، وەك ئەوەی لەگەڵ حوسێنی کوڕی عەلیان ئەنجام داوە، بەدوایان نارد و داوایان دەکرد، دواتریش کوشتیان. عەلی بازرگان دەگێڕێتەوە لەساڵی ١٩٢١ لەمیوانداری مەلیك حوسێن بووە، کاتێك بروسکەیەك لەهەندێك سەرۆکەکانی عێراق بۆ مەلیك نێردراوە داوا دەکەن فەیسەڵی کوڕی وەك مەلیکی عێراق دابنێن، مەلیك پرسیار لەمیوانەکەی دەکات و دەڵێ" ئەی شێخ، من لەوە دەترسم خەڵکی عێراق بەو جۆرە مامەڵە لەگەڵ فەیسەڵ بکەن کە پێشتر لەگەڵ حوسێنی باپیرەیان کردووە"[٣٧٥].

من پێموایە ئەو وتەیە کە لەبارەی خەڵکی عێراقەوە دەکرێت خاڵی نییە لەهەڵە، ئێمە کاتێك رووداوی حوسێن بەوردی تاوتوێی دەکەین دەبینین زۆرێك لەوانەی بەدوای حوسێنیان ناردووە، بەشدارنەبوون لەکوشتنی، زۆرێکیش لەوانەی

---

[٣٧٥] علي آل بازركان (الوقائع الحقيقية في الثورة العراقية) ص ٢٣٠

بەشداربوون لەکوشتنی بەدوای حوسێنیان نەناردووە، ئەوکاتە عێراق دوو چینی دژبەیەکتر بوو: یەکێکیان لەگەڵ حوسێن بوو، ئەویتریان لەدژی حوسێن بوو، زۆرێک لەچینی یەکەم هات بۆ ئەوەی پاڵپشتی حوسێن بکەن، بەلام بینیان کوژراوە، ئەگەر چەند رۆژێک کوشتنی حوسێن دوا دەکەوت ئەوا لەوانەبوو ئاراستەی رووداوەکان بگۆڕێت.

ئێمە نکوڵی لەوە ناکەین، ئەوانەی بەدوای حوسێنیان نارد، خەڵکی کوفە بوون و کەمتەرخەم بوون لەپاڵپشتی کردنی و لەماڵەوە مانەوە، بەلام دوای کوژرانی حوسێن هەستیان بەپەشیمانیەکی توند کرد، بۆیە رۆیشتن بۆ ئەوەی تۆڵەی بکەنەوە و هەمووشیان لەناوچوون، ئەوان لەمێژوو بە (تۆبەکاران) ناسراون، نموونەیەکی وەفاداری نایابان نیشان داوە.

دروستە خەڵکی عێراق بەوە وەسف بکەین لەناوخۆیان پەرتوبلاون، بەلام دروست نییە بڵێین ئەوان خائینن وەك ئەوەی لەبارەیان بلاوبۆتەوە. دیارە عێراقیەکان جیاوازیان لەگەڵ خەڵکانی دیکە نییە، وەك چۆن ناپاك و خائینیان تێدایە، کەسانی وەفاداریشیان هەیە، بەلام دووبەرەکی نێوانیان هەندێك جار وادەکات وەك ناپاك دەربکەون، چینێك لەنێوانیان دەردەکەوێت داوای شتێك دەکات ئەگەرهاتوو ئەم شتە هاتەدی، ئەوا چینێکی دیکە دەردەکەوێت داوا شتێکی پێچەوانە دەکەن، لێرەشەوە هەقیقەت ون دەبێت و ناویشیان دەزرێت.

دەتوانین هەمان شت لەکاتی ئێستادا لەبارەی عێراقییەکان بڵێین، لێرەشەوە نهێنیەك لەگرنگترین نهێنیەکانی کۆمەڵگای عێراقی خۆی حەشارداوە!

دوا بەشی کتێبەکە

ئیعتراف بەوە دەکەم، ئەم کتێبەی لەبەردەستی خوێنەرە، بەس نییە بۆ پێدانی وێنەیەکی تەواو لەبارەی کۆمەڵگای عێراقەوە، مەبەستم لەدانانی ئەم کتێبە ئەوەبوو، بیکەم بە پێشەکییەکی گشتی بۆ ئەو کتێبانەی لەدواوەی دێن. کۆمەڵگای عێراقی وەك هەموو کۆمەڵگاکانی دیکە مرۆڤایەتی چەندین لایەنی هەیە، هەر لایەنێکیش پێویستی بەتوێژینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە.

لەم کتێبەدا هەوڵم داوە گریمانەیەك روون بکەمەوە، کە بۆ توێژینەوەی کۆمەڵگای عێراقم بەکارهێناوە. دەشێ ئەو گریمانەیە گونجاو بێت یان نەگونجاو، بەڵام هەرچۆنێك بێت هەوڵێکی سەرەتاییە، لەوانەیە هاندەر بێت بۆ کەسانی دیکە بۆ ئەوەی بچنە ناو ئەو بابەتە ئاڵۆزەوە، دواتریش بەئەنجامی بەسوود بگەن. لەبارەی کتێبەکانی دیکەشمەوە، هەوڵ دەدەم توێژینەوە لەچەند لایەنێکی کۆمەڵگای عێراق بکە بەتێڕوانینی من پێویستە بۆ تێگەیشتن لەم کۆمەڵگایە. لەراستیدا من لەم کتێبەی ئێستامدا بەخێرایی بەلای کۆمەڵێك لەو بابەتانە تێپەڕیووم، بێئەوەی توێژینەوەیەکی تێروتەسەلیان لەبارەیەوە بکەم، کەواتە لەداهاتوودا دەگەڕێمەوە سەریان بۆ ئەوەی وردتر توێژینەوەیان لەبارەوە بکەم.

ناتوانم بانگەشە بۆ ئەوەی بکەم دەتوانم هەموو ئەو کتێبانە تەواو بکەم، کە بەنیازی نووسینیانم، لەمەشدا چەندین کۆسپ لەنێوان من و ئەم ویستەم هەیە، لەوانەش ئاستەنگی تەندروستی وهەندێکیش پەیوەندی بەتەندروستییەوە نییە.. لەخوێنەری ناشارمەوە بەساڵاچووم، وام لێهاتووە لەکاتی دەرچوونی هەرکتێبێکم بۆ خەڵك ماندووبوونێکی زۆر ببینم. لەوانەشە مەرگ پێم رابگات، بێئەوەی فریای تەواوکردنی کارەکانم بکەوم.

بەهەرحاڵ تاکە کتێبێك هەیە دەستم بەنووسینی کردووە، بەناونیشانی (مێژووی ململانێی تایفی لەعێراقدا). خوازیارم باروذۆخ لەباربێت بۆئەوەی بەزووترین کات بڵاوی

بکەمەوە. بەبڕوای من ئەم کتێبە تاوتوێی لایەنێکی گرنگی لایەنەکان کۆمەڵگای عێراقی دەکات، لەوانەشە گرنگترین لایەن بێت، ئەم بابەتەش مێژوویەکی درێژی لەعێراق هەیە و رەگوڕیشەیەکی قوڵی لەپێکهاتەی کەسێتی وڕۆشنبیری کۆمەڵایەتی عێراق داکوتاوە.

من دڵنیام لەوەی توێژینەوە لەبارەی ململانێی تایفی، بەدڵی زۆرێک لەخەڵکی عێراق نابێت، چونکە ئەوان وا راهاتوون لایەنگرانە سەیری ئەم ململانێیە بکەن، هەر تایفەیەک لەوان وا دەزانێ خۆی خاوەن هەقیقەتی رەهایە و بێگومان ئەویتریش ناهەقە، ئەمەش لەواقیعدا تێڕوانینی زۆرێک لەخەڵکە کاتێک ململانێی لەسەر بابەتێک لەبابەتەکان دەکەن.

سروشتی خەڵک وایە کاتێک لەسەر شتێک ململانێیان بوو، هەر لایەک لەسەر تێڕوانینی خۆی توندڕەویی دەکات، هەرچەندەش ململانێیەکە زیاتر بێت ئەوا هەر لایەنێک بۆ خۆی توندڕەویەکەی زیاتر دەبێت، ئەمەش بەتێپەڕبوونی رۆژگار کەلێنی نێوانیان فراوانتر دەکات. ئەم کاتەش هەر توێژەرێکیان دەوێ لەگەڵ توندڕەویەکەی ئەوان بێت، بەتێڕوانینی ئەوان سەیری هەقیقەت بکات، ئەوکاتەی توێژەر پاڵپشتی ئەوانی کرد ئەوا بە دادپەروەری دەزانن وڕێزی دەگرن، ئەگەریش پێچەوانەی ئەوان بوو، ئەوا لێی توڕەدەبن و جنێوی پێ دەدەن، تەنانەت هێرشیشی دەکەنەسەر.

یەکێک لەپێویستیەکانی توێژینەوەی زانستی ئەوەیە توێژەر چەندە بتوانێ دەبێت بێلایەن بێت، ئەگەریش بێلایەنی خۆی لەدەست دا، ئەوا لەوە دەردەچێت توێژەر بێت، بەڵکو دەبێتە بانگخوازێک. جیاوازیش لەنێوان توێژەر وبانگخواز هەیە، وەک دەردەکەوێت هەندێک لەنووسەر ورەخنەگرەکانمان بەروونی جیاوازی لەنێوانیان ناکەن. هەر لایەنێک بەدوای کەموکوڕی نەیارەکەی دەگەڕێت و پەردەپۆشی کەموکوڕیەکانی خۆی دەکات، هەوڵیش دەدات بە بەڵگەی عەقڵی ونەقڵی پاساو بۆ کەموکوڕیەکانی خۆی بهێنێتەوە، بە هوتافکێشانەوە دەڵێ" ئەمە هەقە کە لەرێگای توێژینەوەی زانستی پێی گەیشتووم".

ئێمە ئێستا زۆر پێویستمان بەتوێژینەوەیەکی زانستی هەیە لەبارەی ململانێی تایفیەوە، چونکە تایفەگەری بۆتە یەکێک لەدەردە کوشندەکان کە کۆمەڵگای عێراقی بەدەستیەوە دەناڵێنێ، لەوانەیە دروست بێت بڵێین شێوەی گرێیەکی شاراوەی لەکەسێتی تاکی عێراق وەرگرتووە. سروشتی گرێیە دەروونیەکانیش ئەوەیە هەرچەندە

لەقولایی دەروونەوە بمێنێتەوە ئەوا زیاتر هەڵدەقولێ، رۆژ لەدوای رۆژیش مشتومڕی لایەنگرانی لەسەر دەکرێت. دەبێت ئەم گرێیە بخەینە بەر رووناکی وبەهۆشیاریەوە توێژینەوەی بابەتیانەی لەسەر بکەین، بەمەش هیواخوازین لە رووێك لەرووەکانەوە بگەینە چارەسەرێك.

لەبارەی رێبازی توێژینەوە:

دەبێت لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەم ، دوو رێباز (میتود)ی جیاواز لەیەکتر بۆ توێژینەوەی دیاردە وکێشە کۆمەلایەتیەکان هەیە: یەکێکیان کۆن و ئەویتریان نوێ. دەتوانین یەکەمیان بە رێبازی (عەقلانی) ناو ببەین، ئەمەیان تێڕوانینێکی ئایدیالی و ئامۆژگاری بۆ کۆمەڵگا هەیە، ئەم تێڕوانینەش بەسەر زۆرێك لەبیرمەند وفەیلەسوفانی کۆن زاڵبووە، تەنها ئیبن خەلدون و ژمارەیەکی کەم نەبێت.

لێرەدا بواری قسەکردن نییە لەبارەی کەموکورییەکانی ئەم رێبازەوە، من لەکتێبێکی پێشووم بەوردی توێژینەوەم لەسەر کردووە[٢٧٦]. لێرەدا هێندە بەسە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین رێبازی (عەقلانی) لەگەڵ رێبازی نوێی زانست ناگونجێ، یان دوو جەمسەری دژەیەکترن، کەچی جێگای داخە دەبینم هەندێك لەخوێندەوارانمان هێشتا ئەو هەقیقەتە نازانن، ئەوان پێیانوایە هەردوو رێباز یەك شتە، یان هەردووکیان ئەنجامی هاوشێوە بەدەست دەهێنن: ئەوەی عەقڵ بەبیرکردنەوەی ئەبستراکت بەدەستی دەهێنێ، ناکرێت پێچەوانەوەی ئەنجامەکەی زانست بێت. رۆژێکیان مشتومڕێکی درێژ لەنێوان من وکەسێك لەوان لەسەر ئەم بابەتە دروست بوو، چەندین بەڵگەی عەقڵی جۆراوجۆری هێنایەوە بۆ ئەوەی بۆچوونەکەی من پووچەڵ بکاتەوە، ئەو سەرکەوتوو بوو، لەبەر ئەوەی لەجەدەل لەمن بەتواناتر بوو، بەلام هەقیقەت وەك خۆی مایەوە، ئەویش بریتیە لەوەی هەقیقەتەکە لەنێوەندە نوێیەکانی زانست باوە لەسەرتاسەری جیهاندا، ئەو کاتەش زاڵبوونی ئەو یان زاڵبوونی من سوودی نییە.

خاوەنەکانی رێبازی (عەقلانی) وا راهاتوون بە بیرکردنەوە کۆمەلایەتیەکەیان لە کۆشکی بلوورین بژین، ئەگەر لەدەرفەتێکدا بە کۆلان وبازارەکان تێپەرین، تێکەڵی عەوام بوون، ئەوا بەتێڕوانینی خۆبەزلزانین و بەفیزەوە سەیریان دەکەن، نەریتە هیچ

[٢٧٦] (منطق ابن خلدون في ضوء حضارته و شخصيته) القاهرة ١٩٦٢

وپوچەکانین و باوەڕە بەتاڵەکانیان بەقێزەوەن دەزانن. ئەوان پێیانوایە خەڵك لەبەر نەزانی وخراپی بیرکردنەوەیان وایان لێهاتووە، بۆیە توانایان هەیە خۆیان چاك بکەنەوە، ئەمەش ئەگەرهاتوو عەقڵیان بەکارهێنا وبەدروستی بیریان کردەوە.

شاراوە نییە ئەم بۆچوونە لەنێو کۆی ئەو کولتورە فیکریە هەیە، کە لەموعتەزیلەکان و کەلامییەکان بۆمان ماوەتەوە. ئەم کولتورەش لەفەلسەفەی گریکەوە وەرگیراوە، کە باوەڕی رەهای بەعەقڵ هەبوو، بەسەرچاوەی هەموو باش وخراپەکانی کۆمەڵگای دەزانی. کۆمەڵگا بەتێڕوانینی ئەم فەلسەفەیە شتێك نییە جگە لەکۆمەڵێك تاك، هەرتاکێك عەقڵی هەیە لەرێگای راست و گومڕابوون رێنمایی دەکات، کەواتە دەبێت کێشە کۆمەلأیەتیەکان لەپلەی یەکەمدا کێشەی عەقڵی بن، ئەگەرهاتوو عەقڵی تاکەکان چاك بوو، ئەوا ئاکاریان چاك دەبێت و سیستەمی کۆمەڵگاکە دروست دەبێت، نەکێشەیان دەبێت و نە دڵتەنگ دەبن!

لێرەوە ئەم پەندە هاتووە کە دەڵێ" ئەگەر خەڵك دادپەروەر بێت، دادوەر ئاسوودە دەبێت". لەراستیشدا خەڵك ناتوانن دادپەروەر بن بەپێی ئەو مانایەی بیرمەندانی کۆن تێیگەیشتوون، چونکە دادپەروەری بابەتێکی رێژەییە، هەر کۆمەڵەیەك لەخەڵك پێیوایە زیاتر لەخەڵکانی دیکە دادپەروەرن، قورئانیش ئاماژەی بۆ ئەمە کردووە کە دەفەرموێ" كل حزب بما لديهم فرحون".

گاڵتەجاری عەقڵی مرۆڤ:

لەساڵی ١٩٥٥ کتێبێکم بڵاوکردەوە بەناوی (گاڵتەجاری عەقڵی مرۆڤ). لەوانەیە من لەدانانی ناونیشانەکە هەڵە بووبم، یان بەلایەنی کەمەوە زێدەڕوییم لەناوەکە کردووە، بەڵام من ئەم ناوەم بۆ ئەوە بوو کەموکوڕیەکانی رێبازی (عەقڵانی) دەربخەم، کە بەسەر بیرکردنەوەی زۆرێکمان زاڵە.

گومان لەوە دانییە عەقڵی گرنگیەکی مەزنی لەژیانی مرۆڤایەتی هەیە، عەقڵ گرنگترین جیاوازیە کە مرۆڤ لە ئاژەڵی برای جیا دەکاتەوە، بەڵام لەهەمان کاتیشدا عەقڵ توانایەکی دیاریکراوی هەیە. هەڵەیە نکوڵی لەگرنگی عەقڵ بکەین، هەڵەیەکی دیکەش ئەوەیە تەواو متمانە بەعەقڵ بکەین، بۆیە دەبێت ئاستێکی ناوەندی لەنێوان ئەم دوو لایەنە هەبێت.

عـەقڵ لەهەقیقـەتی خۆیـدا بەرهـەمی كۆمەڵایەتیـە، دروسـتكراوی ئـەو رۆشـنبیریە كۆمەڵایەتیەیە كە مرۆڤەكەی تێدا دەژیت، ئەگەرهاتوو مرۆڤێك لەو چوارچێوە دەرچوو كـە رۆشـنبیرە كۆمەڵایەتیەكـەی بەسـەری فـەرز كـردووە، ئـەوا ئەمـەیان بـەهۆی كاریگەربوونیـەتی بـە رۆشـنبیری دیكـەوە، لـەم كاریگەریەشـدا بـەپێی چـەند رێسـایەك دەروات ناتوانیٚ لیٚ ئازاد بێت، كـەمێك نـەبێت. ئەگـەر ئـەو كەسـە لەژینگەیـەكی دابـڕاو بووایە هیچی دیكە نەزانیبوایە ئەوا دەمانبینی ئارادەیەكی زۆر لەگەڵی گونجاوە.

بـا گریمانـەی ئـەوە بكـەین كەسـێك لـەنێو خـەڵكانێك پێگەیشـتووە بـۆ نموونـە سـەگ دەپەرستن، ئەو كەسـە لەژیانیـدا جگـە لـەو پەرسـتنە هیچـی دیكـە نـازانیٚ، ئـەوا ئێمـە ناتوانین پێشبینی بیركردنەوەیەكی دروستی لیٚ بكـەین لـەبارەی سـەگەوە، ئەگـەر ئـەو كەسە تواناى جەدەلی هەبوایە ئەوا پەنای بۆ چەندین بەڵگەی عەقڵی دەبـرد بـۆ ئـەوەی بسەلمێنی پەرستنی سەگ چاكترین دینداریيە لە (بوون)دا !

ئـەم سروشـتەی عـەقڵی مرۆیـی تـەنها لـە بەرامبـەر بیروباوەڕەكـان وا نییـە، بـەڵكو سروشـتەكەی لەبەرامبـەر هـەموو بیرۆكـەو سیسـتەم و ئـەو نەریتانـە وایـە كـە بـاوەڕی بەراستیەكەیەتی. زانایان توێژینەوەیان لەبارەی سەرجە گەلانی جیهان كـردووە، بۆیـان دەركـەوتووە، ئەوانـەی هەنـدێكیان بەهـەقی دەزانـن، لـەلای ئـەوانی دیكـە نادروسـتە، تەواویش لەخۆیان دڵنیان وەك چۆن ئێمە لەشتەكانی خۆمان دڵنیاین[٣٧٧].

پوختەی قسـەكان ئەوەیـە كاتێك ئێمـە دەبیـنین خـەڵك لـەنێو نـەریتی هـیچ وپـوچ و بیروباوەڕی نادروست نقـوم دەبـن، تـەنها ئەوەنـدە بـەس نییـە بانگهێشـیان بكـەین بـۆ بیركردنەوەی دروست، چونكە ئەوان كاتێك بیریش بكەنەوە ناتوانن بەشتێك بگەن لـەوە جیاواز بێت كە لێی راهاتوون. لەهـەمان كاتیشـدا بـاوەڕێكی یەكلاكـەرەوەیان هەیـە كـە بیركردنەوەیان زۆر دروستە و ئەوە ئێمەین بیكردنەوەمان بێكەڵكە.

مرۆڤ هەردەم وادەزانیٚ ئازادە لەبیركردنەوەدا، كەچی لەراستیدا ئەو تا رادەیەكی زۆر كۆت وبەند كراوە، لە ئازادی بیركردنەوەیدا دەكەوێتە ژێر كاریگەری كۆمەڵێك هۆكارەوە بەلاّم زۆر كات هەستی پـیٚ ناكـات و لـە نەسـتی ئـەو دا هەیـە، تـوڕەش دەبێـت ئەگـەر كەسێك لەمەدا ئاگاداری بكاتەوە.

---

[٣٧٧] William Sumner(folkways)p.521

یاساکانی کۆمەڵگا:

ئیبن خەلدون دەڵێ):کۆمەڵگای مرۆیی چەندین ڕێسای هەیە، بەڕێوەی دەبەن، وەك یاساکانی سروشتە). ئەوەی دەیەوێ کۆمەڵگا چاك بکات، ئەوا دەبێت ڕەچاوی ئەو ڕێسایانە بکات، ئەگینا سەرناکەوێت. ئەم بۆچوونەی ئیبن خەلدون خاڵی نییە لە زێدەڕۆیی لەهەمان کاتیشدا خاڵی نییە لە هەقیقەت. کۆمەڵگا تەنها کۆمەڵێك تاك نییە، وەك بیرمەندانی کۆن تێگەیشتوون، بەڵکو لەمە زیاترە، قەوارەیەکی سەربەخۆیە بەسەر ئەو تاکانە زاڵ دەبێت کە لێیوە پێکهاتوون، بەشێوەیەك لەشێوەکانیش ڕێسای خۆی هەیە لەسەری دەڕوات.

نکوڵی لەوە ناکەین جیاوازی زۆر هەیە لەنێوان ڕێساکانی مادده وڕێساکانی کۆمەڵگا. یەکەمیان یەکلاکەرەوەیە هەموو گەردیلەکانی مادده بە تەواوی ملکەچی دەبن، ڕیزپەڕ ویاخیبوونی تێدا نییە، کەچی ڕێساکانی کۆمەڵگای ئەو یەکلاکەرەوەیەی نییە، لەتواناى هەندێك لە تاکەکانی هەیە زۆر یان کەم ڕیزپەڕ بن، بەڵام دەبێت ئەوەش لەبیر نەکەین ئەو تاکانە لەخۆیانەوە ڕیزپەر نابن یان تەنها بەهۆی بیرکردنەوەی ئەبستراکتەوە (المجرد) نییە، بەڵکو دەکەونە ژێر کاریگەری باروبۆخێکی دیاریکراوەوە، جا کۆمەڵایەتی یان دەروونی یان هەرشتێکی دیکە بێت. ئەمەش وادەکات ڕەفتاریان لەکەسانی دیکە جیاواز بێت، ئەگەر باروبۆخیان وەك باروبۆخی ئەوانی دیکە بووایە ئەوا لەزۆرترین حاڵەتدا جیاوازیان نەدەبوو.

ئێمە لەوانەیە ببینین تاوانبارێکی خوێنرێژ خەڵك ئازار بدات ورەچاوی هیچ هەقێکیان نەکات، ئێمە مەزندە دەکەین ئەمەی بە خواستی خۆی کردووە، کەچی لەراستیدا ئەمەی بەپاڵنەری کۆمەڵێك هۆکارەوە کردووە ویستی خۆی لەو هۆکارانەوە نەبووە، بۆیە دەبینین گەلانی پێشکەوتوو هەوڵی چارەسەرکردنی تاوانبار دەدەن نەوەك سزادانی، چونکە بەتێڕوانینی ئەوان ئەو کەسە لە ڕەفتارە ڕیزپەڕەکانی بەرپرسیارێتی تەواوی نییە. بەرپرسیارێتی زیاتر دەکەوێتە سەر باروبۆخەکەوە دەبێت، لێرەشەوە ئەو وتە بەناوبانگە هاتووە:(ئەگەر هەموو شتێك بزانی ئەوا لە مرۆڤ کەسێك خۆش دەبیت).

تکام لەخوێنەر ئەوەیە وا تێنەگات مرۆڤ لە هەموو کارەکانی ناچارکراوە و مەجبورە بیکات وەك ئەوەی غوبار بێت بکەوێتە دەم هەڵکردنی (با) وە. ئەمە توندڕەویە وەك توندڕەوی ئەو کەسانەی دەڵێن مرۆڤ سەرپشك و ڕێگەپێدراوە لەهەموو کارەکانی.

لە ئیمامی جەعفەری کوڕی محەمەد دەگێڕنەوە گوتویەتی" نە ناچاری و نەسەرپشتی، بەڵکو بابەتەکە نیوە بەنیوەیە". بەراستی ئەمە وتەیەکی گرنگە سروشتی مرۆڤمان بە جوانترین شێوە بۆ پوخت دەکاتەوە. مرۆڤ برێك لە ئازادی لەکارەکانی هەیە، بەڵام ئەو ئازادیە سنووردارە و لەکاتی سەرسامبوونی ڕوودەدات، بەمەش سەرسامبوون وئازادی پەیوەستن بەیەکترەوە.

گەردیلەکانی مادە لەجوڵەکانیان سەرسام نابن، ئاژەڵیش هەروایە، کەچی لەلای مرۆڤ چەندین پاڵنەر دەکەونە ململانێی یەکترەوە، هەندێکیان بەرەو ڕێگایەکی دیاریکراوی دەبن وبەشێکی دیکەش بۆ ڕێگایەکی تر، ئەمیش لەوکاتەدا دوودڵ و سەرسام دەبێت نازانێ بەرەو کێ بچێت، لێرەدا ژیرییەکەی هاوکاری دەبێت لەگونجاندی هەردوو ڕێگەکە یان دۆزینەوەی ڕێگای سێیەم و باشتر. ئەمەش حاڵەتی سەرکەوتوو وبلیمەتەکانە، لەوانەشە مرۆڤ لەو ڕێگایە لابدات و تووشی شێتی و تاوان بێت.

شایەنی باسە ئەمەش ڕوونادا تەنها لەنێو کەسانێکی کەم نەبێت، کەچی زۆرینەی خەڵك لەژیانیان لەسەر ڕێگایەك دەڕۆن خاڵییە لە هەر سەرسامی و ململانێیەك. ئەمەش لەنێو خەڵکی عەوام هەیە، بەتایبەتی لەنێو ئەوانەی ڕۆشنبیریەکی کۆمەڵایەتی داکەوتوو دەژین، ئەوان لەگەڵ تەوژمی گشتی دەڕۆن وشتێك نازانن تەنها ئەوەی نەبێت نەوە دوای نەوە لێی ڕاهاتوون وتێیدا ئاسوودەن. ئەوان وا دەزانن نەریت وبەها وباوەڕەکانیان هەموو کێشەیەکی بۆ چارەسەرکردوون هەموو نارۆشنیەکی ڕوونکردۆتەوە، بۆیە بێ هیچ گومان و سەرسامیەك لەسەری دەڕۆن، تاکیش لەنێویاندا وا خەیاڵ دەکات سەرپشکە لەکارەکانی کەچی لەراستیدا ئەو تارەدایەکی زۆر ناچارە لەئەنجامدانی کارەکانیدا.

مرۆڤ کاتێك ململانێ دەکەن یان هاریکاری یەکتر دەبن، کاتێك باوەڕدەهێنن یان کافر دەبن، کاتێك تووڕە دەبن یان ڕازی دەبن، کاتێك پێشکەوتوون یان دواکەوتوون، هەر لەدێرزەمانەوە تا ئێستا بینیومانە لەسەر یەك هێلی هاوشێوە دەڕۆن، لەوانەیە ئەوان لە

شێوەی رووکەشدا جیاواز دەبن، جلیان گۆڕاوە وچەکیان گۆڕاوە و شارستانیەتیان پێشکەوتووە، کەچی لەناخیاندا وەك هەموو مرۆڤەکانی دیکەن کە لەمێژوودا هەبوون.

نموونەکانی یوتوپیا:

زانستە سروشتیەکن توانیویەتی لەزاڵبوون بەسەر ماددە سەربکەوێت، بەوەی وزەکەی بەکاربهێنێ، ئەمەش لەرێگای توێژینەوەی بابەتەی ئەو رێسایانی کار بەماددەوە دەکەن، بۆنموونە ئەوەی دەیەوێ وەزی ئاوی تاڤگە بەکاربهێنێت، دەبێت شارەزاییەکی زۆری لە سروشتی رێڕەوی ئاو و رێساکانی هەبێت، کەچی ئەگەر ویستی بەنداوێك دروست بکات، ئەوا بێ ئەزمونەکەی پێشووی، کارەکەی فەشەلێکی گەورەی دەبێت.

ئەم قسەیەمان بۆ ئەو کەسانەش راستە کە دەیانەوێ رێڕەوی کۆمەڵگا بگۆڕن، یان وزەکانی بەکاربهێنن. دیارە کەسانی خاوەن رێبازی (عەقلانی) درك بەم هەقیقەتە ناکەن، یان حەزناکەن درکی پێ بکەن، چونکە لەرەگ وریشەوە پێچەوانەی رێبازەکەی ئەوانە. ئەوان وا راهاتوون خەیاڵی چەندین نموونەی یوتوپیا بۆ کۆمەڵگا بکەن، دواتریش ئامۆژگاری بریقەدار دەخنە مێشکی خەڵکەوە بەچاوپۆشین لە سروشتی ئەو کۆمەڵگایە ئەو خەڵکانە تێیدا دەژین، کاتێکیش لەمە سەرکەتوو نابن ئەوا خۆیان لەخەڵك لوتبەرز دەکەن وقێز لە کۆمەڵگا دەکەنەوە، گلەیی لەخەڵك دەکەن کەچی خۆیان شایەنی گلەیین.

ئەفلاتون کەیەکێك بوو لەفەیلەسوفانی گریك نموونەی کۆمەڵگایەکی چاکەخوازی لەکۆمارەکەی وێنا کردووە، فارابیش کە لە فەیلەسوفانی ئیسلام بووە لە (شاری چاکەخوازی) لەسەر رێگای ئەفلاتون رۆیشتووە. کاتێك کتێبەکەی فارابی دەخوێنینەوە دەبینین شاری چاکەخوازی بەوە وەسف دەکات خەڵکەکە هاریکاری یەکترن بۆ بەدەسهێنانی کامەرانی راستەقینە. کاتێك هەر کەسێك بە کاری خۆی هەڵبستێ و لەپیشەکەی کارامە بێت وکارەکەی تەواو کرد ئەوا کۆمەڵێك کۆششی رێکخراو و گونجاو وخۆشیەکی بێ ئەندازە بەدەست دەهێنێ کە هەموو مرۆڤایەتی خەونی پێوەدەبینی. ئەو دەڵێ هەماهەنگی نێوان ئەندامانی شاری چاکەخوازی وەك هاوسەنگی نێوان ئەندامەکانی لەشە، جیاوازیش لەنێوان پێکهاتەی لەش و پێکهاتەی شارەکە ئەوەیە

ئەندامانی لەش سروشتین و ناچارکراون هیچ درککردن و هەڵبژاردنیان بۆ نییە، کەچی ئەندامی شار بەپێی کارو ڕەزامەندی خۆیان یەکدەگرن، جا ئەگەر بیانەوێ یەکگرتوو بن، یان پەرت وبڵاو بن، ئەگەر ویستیان بەدوای دانایی وکامەرانی دەچن، ئەگەریش نا ئەوا بەدوای نەزانی و گومڕایی دەچن[٣٧٨].

فارابی ئەو بۆچوونە (مەزنە)ی هێنا وناسوودەبوو، وەك ئەوەی دەرمانێکی سیحری بە مرۆڤایەتی دابێت، دەتوانن بەو دەرمانە هەموو ئەو کێشە ودەردانە چارەسەر بکەن کە بەدەستیەوە دەناڵێنن، کەواتە هیچیان لەسەر نییە تەنها بەکاری بهێنن و ئیتر هەتا هەتایە لەنیعمەت دەژین. ئەو بۆ چرکەساتێك نەوەستاوە تا سەیری سروشتی مرۆڤایەتی بکات کە ناچاری کردووە، ئایا ئەوان بەم سروشتە دەتوانن لەخودی خۆیان ئەو هاوکاری و گونجانە دروست بکەن تەنها بەوەی ویستی خۆیان ئاراستە بکەن.

ئەمە هاوشێوەی ئەو چیرۆکە ڕەمزئامێزە ناسراوەیە، گوایە کۆمەڵێك مشك کۆبوونەوە، بۆئەوەی بەدوا ڕێگایەك بگەڕێن لە مەترسیەکانی پشیلە نەجاتیان بدات. دواجا لەسەر ئەوە ڕێکەوتن بە پەتێکەوە زەنگوڵێك بخەنە ملی پشیلەکەوە، جا ئەگەرهاتوو هەڵیکوتایە سەریان گوێبیستی دەنگەکە دەبن، ئەوا دەتوانن لەکاتێکی گونجاو رابکەن. وەك شاراوەن نییە ئەو پێشنیارەی لەسەری ڕێکەوتوون زۆر دروست لەرووی تیۆریەوە، کەچی تاکە کەموکوڕیەکەی ئەوەیە کرداری نییە، چۆن دەکرێت مشکەکان گردەنی مشەکە بگرن و زەنگوڵەکەی بۆ ببەستن بێئەوەی بیانخوات؟!

کتێبی نووسەرێکی عێراقیم خوێندەوە بەم نزیکانە دەرچووە، تێیدا هاتووە:

"... بەڵی ئەگەر موسڵمانان درکیان بە ئاسانترین خەسڵەتی برایەتی نێوانیان بکردایە، کاریان پێدەکرد، ئەوا ستەم و دوژمنایەتی لەسەر زەوی نەدەما، ئەو کاتە مرۆڤەکان وەك برا دەبینی وکامەرانی کۆمەڵایەتی لەنێوانیان دەبوو، خەونی فەیلەسووفانیش لە شاری چاکەخوازی دەهاتەدی. کاتێك خۆشەویستیان لەنێوان دەبوو ئەوا پێویستیان بە حکومەت و دادگا نەدەبوو، پێویستیان بە پۆلیس ، زیندان، یاسای سزادان ، بڕیاری سزادان نەدەبوو، ملکەچی داگیرکەر وزۆردار نەدەبوون، ستەمکار ئەوانی

---

[٣٧٨] الياس فرح (الفارابي) ص ٩٩

نەدەچەوساندەوە، ئەوکاتە زەوی، زەویەکی دیکە دەبوو، بەهەشت و ماڵی کامەرانی دەبوو".

دەمەوێ لەو نووسەرە بەرێزە بپرسم: چۆن دەکرێت مرۆڤەکان برای یەکتر بن و هەموو ئەو رق و کینەیان لەبیر بکەن کەپێشتر لە دەمارگیری و گوتەگوتەوە لەسەری راهاتوون؟ ئایا نووسەر دەتوانێ خۆی ئەمە لەبەرامبەر نەیارەکەی بکات، مرۆڤ ناتوانێ ئەمە بکات، تەنها ئەو کاتە نەبێت لە مرۆبوونی خۆیان دەربچن و وەك فریشتە لەقورێکی دیکە بن!

(عەقلانییەکان) لەوە راهاتوون نموونەی ئایدیالی بەرز دابنێن، بێئەوەی بایەخ بەشێوازی کردەیەکەی بدەن، وا هەستدەکەم ئەوان حەزناکەن لەمەدا بەبیرکردنەوە خۆیان نیگەران بکەن، چونکە ئەم رێگایە فراهەمە، مادەمەکی مرۆڤەکان عاقڵن، چاکە و خراپە لەیەکتر جیادەکەنەوە،کەواتە لەگەڵ یەکتر هاوکار دەبن وهەماهەنگیان دەبێت، بۆ ئەوەی درك بە سوودەکەی بکەن.

سروشتی دەمارگیری(عەقلانی):

کاتێك کەسێکی (عەقلانی) بیرۆکەیەکی هەبوو، بۆی پەرۆش بوو، وادەزانێ هەموو خەڵك هەمان پەرۆشیان دەبێت، خەون بەوە دەبین بۆ بیرۆکەکەی هانیان بدات و فێریان بکات. بەتێڕوانینی خۆی بیرۆکەکەی روونە وهیچ گومانی تێدا نیە، بۆیە وا دەزانێت لەتێڕوانینی هەموو مرۆڤەکانی دیکەوە وایە، ئەمە ئەگەر عەقڵێکی دروستیان هەبێت. کاتێك کەسێکی (عەقلانی) پۆستێکی بەرزی دەبێت یان دەسەڵاتی دەبێت ئەوا هەموو کوشکێشەکان(موجامەلەچییەکان) لەدەوری دەبن، چەپڵەی بۆ لێ دەدەن وبەرەو پیری دەچن، ئەو وا خەیاڵ دەکات خەڵك هەمووی باوەڕی بە بیرۆکەکە هێناوە، ئەو کاتە بۆ خۆیان کامەرانی وخۆشگوزەرانی بەدەست دەهێنن، هەرکە کەسێك پێچەوانەی بۆچوونی ئەو بوو، ئەوا تووڕە دەبێت و وادەزانێ ئەوکەسە دەبێت کەڵەڕەق یان بەئیرەیی و نەزان بێت، بەهەرحاڵ قوریەسەری [٣٧٩].

زۆرێك لە دژایەتیە توندەکانی نێوان بیرمەندان وخوێندەواران لەسەر ئەم بنەمایەوە دەبێت، ئەوان لەمەدا جیاوازیان لەگەڵ عەوام وخەڵکی نەزان نییە، تەنها لەرووخسار

[٣٧٩] Schiller (formal logic)p. 393-399

نەبێت. کەسی نەزان کاتێك هێرش دەکاتە سەر نەیارەکەی و دڵرەق دەبێت ئەوا بەپێی نەریت وئەو باوەڕە دەبێت کە لەسەری پەروەردە کراوە، کەچی خوێندەوار نەریت وباوەڕی دیکەی هەڵگرتووە بەپێی باروتۆخە جیاوازەکەی، بەلاّم لەگەڵئەوەشدا وەك کەسێکی نەزان دەمارگیر دەبێت، جیاوازییەکە تەنها ئەوەیە لەبیرکردنەوەی بەڵگەی عەقڵی دەهێنێتەوە بۆ پشتگیری بۆچوونەکەی، ئەویتریان نازانێ بەڵگەی عەقڵی چییە بەڵکو لەرەفتارەکەی بە زگماکی و ساویلکەیی هەڵسوکەوت دەکات.

چەند وانەیەکی بەسوود:

لەعێراق برێکی زۆری لەم جۆرە ململانێیەمان لەئەنجامی (لەرزینەکەی) چواردەی تەمموز بینی، لەراستیدا ئەم (لەرزینە) کۆمەڵگای عێراقی هەڵتەکاند، ئەوەی شارەوە بوو دەریخست و ئەوەی نارۆشن بوو روونی کردەوە، بۆیە دروستە ئەگەر بڵێین چەند قوربانی بە ئێمە دلوە، هێندەش وانەی فێرکردووین.

گەلی عێراق لەسەردەمی عوسمانییەکان بەدەست ململانێیەکی توندی نێوان توێژە جیاوازیەکانیەوە دەیناڵاند، بەلاّم ئەو ململانێیە لەسەر بنەمای دەمارگیری و هۆزگەری و شارچیەتی و تایفی و هاوشێوەی ئەو شتانە بوو، وەك لەبەشەکانی پێشوشدا ئاماژەمان بۆکرد. دوای نەمانی عوسمانی نزیکەی (٤٠) ساڵ ماوەیەکی دیکە هات، وەك دەرکەوت ئەم ماوەیە بەس نەبوو بۆ ئەوەی گەل ململانێی کۆنەکانی لەیاد بکات. کاتێکیش (لەرزینەکەی ١٩٥٨) روویدا ئەوا گەلی عێراق سەرلەنوێ کەوتەوە ململانێ.

ئەم ململانێیە نوێیە بە دروشم و بنەمای نوێ رەنگ کرابوو، کەچی لەناخەوە رەگوریشەی کۆنی هەبوو. لەراستیشدا نەیتوانی خۆی لەوە دەرباز بکات کە لە نەستەوە هەبوو بۆیە هەوڵی تەقینەوەی دەدا لەکاتی رەخساندی هەلێك. بۆیە بینیمان جووتیار لە لادێ و کوڕی سەرشەقام لە شار، جۆرەکانی دیکەی عەوام کە زۆرینەی گەلی عێراقیان پێك دەهێنا، خۆپیشاندانیان دەکرد وهەڵپەیان دەکرد وپەرۆشبوون بۆ دەرفەتەکە، بەلاّم لەقوڵایی دەروونیانەوە مەبەستیان هەر ئەوەبوو کە لە هەراوهۆسەکانی کۆن ئەنجامیان دەدا.

هەندێك لەخوێندەواران هاتن هانی عەوامیان دەدات لەم ئاراستەیەدا، بەبەڵگەی عەقڵی پاڵپشتیان دەکردن، هەر کەسێکیش پێچەوانەی ئەوان بووایە ئەوا دەبوایە (خائین) یان

نۆکەری ئیستعمار بێت. بۆیە ئاژاوەگێران بەدوای خائینەکان دەگەڕان بۆ ئەوەی لێیان بدەن، وەك چۆن لەساڵی ۱۹۰۸ بەدوای لایەنگرانی (مەشروتیە) و لە ساڵی ۱۹۲٤ بەدوای لایەنگرانی (سفور) دەگەڕان، کەواتە ئەوان نەگۆڕابوون بەڵکو ئەو دروشم و بنەمایانە گۆڕابوون کە خۆپیشاندانیان بۆ دەکرد.

لێرەدا مەبەستم جەماعەتێکی دیاریکراو و یان حزبێك نییە، بەڵکو هەموویان وەك یەکن، هەموویان لەیەك چوارچێوەی فیکری دەست پێدەکەن ولەبارودۆخێکی هاوشێوە دەژین، بۆیە کاتێك کۆمەڵێك بەسەر نەیارەکەی دەکەوێت هەمان ئەو کارانە دەکاتەوە کە نەیارەکەی ئەنجامی داوە، یان لەوێش تێپەڕدەکات[380].

وەبیرهاتنێکی گرنگ:

ئەوەی لێرەدا شایەنی باسە ڕەوتی(عەقلانی) تەنها تایبەت نییە بەعێراقەوە، بەڵکو ڕەوتێکی جیهانیە لە گریکی کۆنەوە دەستی پێکردووە، دواتر بەنێو زۆربەی گەلانی شارستانیەتی کۆن بڵاوبۆتەوە، تەنانەت هەتا ئێستاش لێرە ولەوێ بڵاوە. تێبینی دەکرێت لەئەوروپا لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم وسەرەتای سەدەی نۆزدەهەم بوژاوەتەوە. ئەم ڕەوتە یەکێك بوو لەهۆکارەکانی هەڵگیرسانی شۆڕشی فەرەنسا، ئەو شۆڕشەی کە یەکێك لەسەرۆکەکانی سەماکەرێکی شۆخی هێنایە سەر تەختی هۆڵێکی گشتی وەك ڕەمزێکی عەقڵ ئەم سەماکەرەی نیشان دا و داواشی لە خەڵك کرد لەبری خودا بیپەرستن.

ئەم هەڵچونە فیکریە لە ئەوروپا هاوکات بوو لەگەڵ کۆمەڵێك شۆڕشی دیکە کە ناوە ناوە بەدوای یەکەوە دەهاتن، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمیشەوە عەقڵ دەستی کرد بەوەی لە بەرزایەکانی خۆی بێتەخوارەوە[381]. لەوکاتەشەوە توێژینەوە زانستیەکان کەموکوڕیەکانی عەقڵی مرۆیان ئاشکرا دەکرد لەگەڵ ئەو (دەبەنگیانە)ی زۆرجار عەقڵ تێیوەدەگلێ.

---

[380] سەیری کتێبی (الاحلام بین العلم والعقیدة) بکە کە لەساڵی ۱۹۵۹ بڵاوم کردۆتەوە، لاپەڕە ۲۷۲ و دواتری – عەلی وەردی

[381] William Albig (Public Opinion)p. 9-11

ئەو توێژینەوە زانستیانە لە ئەوروپا کاریگەریەکی زۆریان لەسەر رای گشتی هەبوو. بەشێوەیەك وایکرد بەرەو پێگەیشتن و دروستی بچن، بەمەش ململانێی توندی نێوانیان بووە ململانێیەکی هێمن، خوێنی تێدا نەدەرژا و پێشێلی بەهاکان نەدەکرا.

خەڵك لەوێ هێشتا ململانێی لەسەر بۆچوون و مەزهەب وحزب دەکەن، بەلاَم ململانێیان لەسەر بنەمای رێزگرتنی هاوبەشە تارادەیەکە گاڵتەی پێ ناکرێت. تاکێك لەوان کاتێك بۆچوونێکی دەبێت هەوڵ نادات بەهێز بەسەر خەڵکی دیکەی بسەپێنێ، بانگەشەش بۆ ئەوە ناکات، تەنها ئەو خاوەن هەقی رەهایە.

ئەو سیستەمە دیموکراسیەی ئەوان پەیرەوی دەکەن، لەسەر ئەم بنەمایە وەستاوە. گومان لەوە نییە ئەنجامدانی ئەوە لەدوای ئەوە وایکردووە لەسەری رابێن و ببێتە بەشێك لە نەریتی کۆمەلاَیەتیان بەشێوەیەك لەماڵ وقوتابخانە و کۆڕ وکۆبوونەوەکان لەسەری برۆن.

لەوانەیە شیاو بێت بڵێم گەلی عێراق ئێستا لە هاوشێوەی ئەو چوارچێوە فیکریە دەژیت کە ئەوروپا بەر لەدوو سەدە، یان بەلایەنی کەمی بەر لەسەدەیەك تێیدا ژیاوە! لەوانەشە زیاتر بەو چوارچێوە فیکریەوە سەرقاڵبووبێت لە ئەنجامی ئەو رەوتە جەدەلیە بەهێزەی لە فەیلەسوفانی کۆن بۆیان ماوەتەوە.

تاکی عێراقی بۆی قبوڵ ناکرێت کەسێك پێچەوانەی بۆچوون و بیروڕای ئەو بێت. درك بەوە ناکات کەسی دیکە بۆ بۆچوون و باوەڕی خۆی وەك ئەو دڵسۆزە، ئەگەر لە ماڵی ئەو یان گەڕەك و لەنێو تایفەی ئەو گەورە بوایە، ئەوا بیرکردنەوەی لەگەڵ ئەو جیاوازیەکی زۆری نەدەبوو، وەك دەردەکەوێت تاکی عێراقی درك بەم هەقیقەتە ناکات، بۆیە دەبینین مەیلی دوژمنایەتی بۆ ئەو کەسانە هەیە کەپێچەوانەی ئەون و خۆشی بەراست دەزانێ.

پرسیار و وەلاَمێك:

لەوانەیە کەسێك بپرسێت: تاکەی گەلی عێراق بەمشێوەیە لەژێر دەسەلاَتی رەوتی (عەقلاَنی) توندڕەو دەمێنێتەوە و بۆئەوەی بەمشێوەیە بەرەو ئەم ئاراستە توندەی بەرێت؟!

من پێموایە گەلی عێراق دەبێت بیرکردنەوەی خۆی بەرەوپێش ببات، وەك چۆن گەلانی ئەورووپا پێشیان خستووە. لەوانەیە هی عێراق هێواش بێت ئەمەش لەبەر توندی دەسەلاتی رەوتی (عەقلانی) بەسەریەوە، بەلام زوو یان درەنگ دەبێت بگۆردرێت، ئەو ئەزمونە سەختانەی پێیدا تێپەڕیوە، چەندین وانەی رەوانی فێرکردووە، ئەگەر ئەو لەو وانانە نەگات ئەوا تووشی ئەزمونی سەختتر دەبێت، لەوانەشە کارەسات و نەهامەتی بەدواوە بێت، ئەمەش هەر ناچاری دەکات چوارچێوەی بیرکردنەوەکەی بگۆڕێت.

لێرەوە رووبەرووی پرسیارێکی دیکە دەبینەوە: ئایا واز لەگەلی عێراق بهێنین بۆ ئەوەی جار لەدوای جار تووشی ئەزمونی سەخت بێتەوە تا لەخۆیەوە وانەی لێوەربگرێت، یان دەبێت دەستی بگرین و رێگای دروستی نیشان بدەین؟

دەتوانین بلێین باروئۆخی ئێستای عێراق پێویستی بەپلاندانان و چارەسەرکردنی بابەتیانە هەیە، بەگوێرەی ئەوەی باروئۆخە ناوخۆیەکەی بەرگەی دەگرێت. خەیالی ئەوە دەکەم هۆکاری بەسوود بۆ ئەم مەبەستە ئەوەیە گەلی عێراق لەژیانی دیموکراسی رابهێنرێت، تا بەشێوەیەکی کردەیی جێبەجێی بکات، بەشێوەیەك رێگا بەهەر توێژێك بدرێت ئازادانە رای خۆی دەربڕێت و دەنگ بدات، بێئەوەی توێژێکی دیکە بۆچوونی خۆی بەهێز بەسەر ئەوانی دیکە فەرزبکات. تەنها ئەوەندە بەس نییە گەلێك لەرووی تیۆریەوە هەڵەکانی خۆی بدۆزێتەوە، بەلکو پێویستە لەرووی کردارەوە شێوازی دروست جێبەجێ بکات و لەو کاتە درك بەئەنجامەکانی دەکات.

لەوانەیە یەکێك رەخنەمان لێ بگرێت و ئەو بۆچوونەمان بە یوتوپیا وەسف بکات، چۆن دەکرێت گەلی عێراق واز لەبەهاکانی گەڕەك و دەمارگیریەکانی بهێنێ، لەژیانێکی دیموکراسی بێ توندوتیژی ودوژمنایەتی بژیت؟ ئایا ئەوە لەبیر بکەین دوای چواردەی تەمموز بەخەلك گوترا (ئێوە ئازادن لەوەی دەیلێن و دەینووسن) کەچی ئەوان شەریان لەگەلّ یەکتر دەکرد و یەکتریان دەکوشت؟

بەراستی ئەمە رەخنەیەکی دروستە، بەلام ئەوەی دەمەوێ سەرنجی بۆ رابکێشم ئەوەیە، ئەوکات خەلك لەبارێکی دەروونی و کۆمەلایەتی ناسروشتی دابوون، باروئۆخەکە دیموکراسی نەبوو، بەلکو ئاژاوەگێڕی بوو، خەلك بەشێوەیەك خەیالیان کرد کە دونیا کۆتایی پێهات و ئەوەی ئێستا دەیکەن، بەیانی لێپرسینەوەی لەسەر نییە.

وەك دەردەكـەوێت زۆرێـك لەوانـەی لـەو ئاژاوەگێرییـە تێـوەگلان، ئێسـتا هەسـت بەپەشیمانی دەکەن، ئەوان دركیان بەوە كرد لـە وەهمـدا بـوون كاتێـك خـەیاڵیان كـرد دونیا كۆتایی پێهاتووە، ئەوەی ستەم لەكەسانی دیکە دەكات ئـەوا ئـەمڕۆ سـتەمی لـێ دەكرێتەوە، ڕۆژگارە بەمشێوەیە دەسوڕێتەوە: ڕۆژێك بۆ تۆیە و ڕۆژێك لەدژی تۆیە !

دەبێت ئەو هەلـە بقۆزینـەوە کـە رەخسـاوە، ئێسـتا عێـراق لـەدووڕیانێك وەسـتاوە، ئێستا كاتی ئەوەهاتووە دەست بەجێبەجێكردنی سیستەمی دیموكراسی بكرێت، ئەگەر ئەم هەلەمان لەدەست بچێت ئەوا بۆماوەیەکی دوور لەدەستی دەدەین.

نكۆڵی لەوە ناكەین جێبەجێكردنی سیستەمی دیموكراسی لە ئێستادا بەتـەواوی خـاڵی نابێت لە توندوتیژ و هەرا، گەلی عێراق لـەتوانای نییـە لەشـەو ورۆژێكـدا ببێتـە گـەلێكی دیموكراسی جێگیر هاوشێوەی گەلانی دیکە پێشتر بـە دیموكراسـی گەیشـتوون، بـەڵكو پێویستی بە ماوەیەك جاری لەدوای جار سیستەمی دیموكراسی جێبەجێ بكات، لەهـەر جارێكدا توانستی زیاتر دەبێت و زیاتر لەجاری پێشوو لێی رادێت.

دیموكراسی بیرۆكەیەکی ئەبستراكت نییە، تا لەقوتابخانەكان بگوترێتەوە یان لـە وتـار و هوتاف باس بكرێت، بەڵكو راهاتن و جێبەجێكردنە لەڕووی كردارەوە، ئەگەرهاتوو بـە گوفتار دیموكراسی دەركەوتین و لەڕووی كرداریشەوە ئەنجامی نەدا، ئەوا بەمشێوەیە دەمێنینەوە هەندێكمان بەسەر هەندێكی دیکەوە زاڵ دەبێت و ئەمەش كۆتایی نایەت!

لەوانەیە لـەكاتی جێبـەجێكردنی دیموكراسـی هەنـدێك بیانـوێ سـاختە لەهەڵبـژاردن بكەن و یاری بە دەنگەكان بكەن، وەك كەسانی پێشتر ئەنجامیان داوە، لەوانەیە جارێك یان چەند جارێك لەمەدا سەربكەون، بەڵام زوو یان درەنگ هەست بەوە دەكات كە كاری ئەو زۆرناخایەنێ، ئەوەی ئەمڕۆ ئەو ئەنجامی داوە پێشبینی دەكرێـت سـبەی كەسـانی دیکە ئەنجامی بـدەن، ئەمـەش زنجیریـەکی چـەپەڵە لـە چـەند ئەڵقـە پێكهـاتووە، هـەر ئەڵقەیەكیش دەبێتە هۆی هاتنی ئەڵقەیەکی دیکە، جا لەبەرژەوەندی ئەوە ئەم زنجیرەیـە لەئێستاوە بپچڕێنێت و خۆی ئاسوودە و دڵنیا بكات!

پوخته:

گەلی عێراق لەناو خۆیدا دابەشبووە، چەندین ململانێی هۆزگەری و تایفی و نەتەوەیی، زیاتر لەهەر وڵاتێکی دیکەی عەرەبی تێدایە، جگە لەلوبنان. رێگاچارەیەك نییە بۆ ئەم دابەشبوونە، لە جێبەجێکردنی سیستەمی دیموکراتی باشتر بێت، بەشێوەیەك هەر توێژێك بەپێی رێژەی خۆی بەشدار لەحوکمڕانی بکات.

پێویستی خەڵکی عێراق وانە لەئەزمونی رابردوویان وەربگرن، ئەمە کاتی لەبەرچاوگرتنە! ئایا کەسێك هەیە گوێبیست بێت؟!

٢٢/١٠/ ٢٠١٥

وەرگێڕانەکەی تەواو بوو

پێرست